

İçindekiler / Contents

Kalkınma Projelerinin Bölgesel Planlama Sürecine Etkisi Nur Sinem PARTİGÖÇ	1
Rusya Ukrayna Savaşının Borsa İstanbul Sektörüne Etkileri: Olay Çalışması Analizi Fazlı IRMAK, Emrah ŞAHİN, Ahmet AKNAR	33
The Relationship of Economic Growth and Implied Tax Subsidy Rates on R&D Expenditures: A Dynamic Panel Data Analysis for OECD Countries Banu HAS, Sinan ÇINAR	59
Türkiye’de 1950-Geç 1980’li Yıllar Arası İktisadi Ortam Sanayileşme Davranışı İçinde Mimari Yapı Malzemesi Üretim ve Yaklaşımı Ece SINMAZ, Çiğdem TEKİN	77
Dekolonizasyon Sonrası Dönemde Fransa-Cezayir İlişkileri: Ulusal Kimlik, Dil ve Hafıza Sorunu Ahmet Fethi GÜN, Elif Bayrakçı GÜN	111
Birleşik Arap Emirlikleri’nde Dış Politika Yapımında Elitlerin Rolü Mehmet Ali MERT	135
İslâmcılığın Siyâsî Vizyonu: Hasan el-Bennâ’nın İdeolojik Haritası Mehmet RAKİPOĞLU	163
Huntington’un Siyasal Modernleşme Kuramına Yaklaşımı ve Patronaj İlişkiler Çerçevesinde Malatya’da Siyasalın Dönüşümü (1995-2023) Kerem YILDIRAK	193
Birinci Dünya Savaşı Döneminde İran’da Osmanlı – Rus Çatışması Zarifa NAZIRLI	219
The Ottoman Era: Geographical Influences on Mental Health through Islamic Lens Metin ÇINAROĞLU	247
İstanbul Kültür Tarihine Bir Katkı: III. Ahmed Devri Şenliklerine Dair Bazı Belgeler Nurten SEVİNÇ	273
Uluslararası Politika Teorilerinden Postyapısalcı Kuram Çerçevesinde Daegu Camii Karşısı Gösterilerin Değerlendirilmesi Süleyman ELİK	301
Evaluation of the Organization of the Turkic States in the Light of Integration Theories Seyit Ali AVCU	323
Sosyal Sermaye-Din İlişkisi Bağlamında Türkiye’nin Sosyal Sermaye Kaynakları Yunus EROĞLU	345
Mektuplar: Hayat, Siyaset ve Bilim, Max Weber, Albaraka Yayınları (2023), 356 Sayfa Merve TÜZÜNOĞLU	377
Evrimsel Politik İktisat: Biyolojik İndirgemeciliğin İktisat ve Sosyal Teoriye Yayılmına İlişkin Bir Eleştiri, Adem Levent, Albaraka Yayınları (2022), 208 Sayfa Mehmet DİNÇASLAN	383

ISSN 2146-4936

Cilt/Volume 15 • Sayı/Issue 1 • Haziran/June 2025

ADAM AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 15 Sayı: 1, Haziran 2025
Volume: 15 Issue: 1 , June 2025

ADAM AKADEMİ
ADAM ACADEMY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

ADAM AKADEMİ/ADAM ACADEMY

Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences

ISSN:2146-4936

e-ISSN:2645-9019

Sahibi/Owner

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)
İktisadi İşletmesi adına,
Bülent Kent

Genel Editör/Editor in Chief

Mehmet Bulut - *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*

Editörler/Editors

Bünyamin Erul - *Ankara Üniversitesi*
Mehmet Cahit Güran - *Hacettepe Üniversitesi*
Erdal Tanas Karagöl - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Intisar A. Rabb - *Harvard Üniversitesi*
Jari Ojala - *Jyväskylä Üniversitesi*
Jonathan A. Brown - *Georgetown Üniversitesi*
Mehmet Barca - *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*
M. Shahid Alam - *Northeastern Üniversitesi*
Nasuh Uslu - *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*

Kitap Tanıtım Editörleri/Book Review Editors

Muhammet Enes Kala - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

Yazı İşleri Müdürü/Publication Coordinator

Cem Korkut - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

Dergi Sekreteryası / Journal Secretary

Soner Doğan, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi, yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanan çift-kör hakemlik süreci yürüten, uluslararası hakemli bir dergidir.

ADAM ACADEMY Journal of Social Sciences is a double-blind peer-reviewed international journal published twice a year (June and December).

ADAM AKADEMİ, Türkçe ve İngilizce dillerinde yayın kabul etmektedir.

ADAM ACADEMY accepts articles in Turkish and English.

Yayın ilkeleri ve yazarlar için yazım kuralları derginin son sayfalarındadır.

Editorial principles and rules for manuscripts are placed on the last pages of the journal.

ADAM AKADEMİ, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Index Islamicus, ProQuest, TR Dizin SBVT ve diğer birçok ulusal ve uluslararası endeks tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.

ADAM ACADEMY is being indexed and abstracted by DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Index Islamicus, ProQuest, TR Index and other national and international index services.

İletişim Bilgileri/Contact Information

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)
Ankara Center for Thought and Research
Hacettepe Mh. Tanış Sk. No: 2/A Hamamönü
06230 Altındağ - Ankara - Türkiye
Email: bilgi@adam.org.tr
Web: www.dergipark.org.tr/tr/pub/adamakadem
Web:www.adam.org.tr

Abonelik/Subscription

Yıllık abone bedeli/Annual Fee:
Kurumlar için /For Institutions:
Yurt içi / Domestic: 500 TL Yurt dışı / Abroad: 200 USD
Kişi/ For Individuals: 300 TL Öğrenci / Students: 250 TL
Dergi Fiyatı / Single Issue Price: 250 TL

Hesap Numarası/Account Number:

Kuveyt Türk Ankara Balgat Şubesi
TR520020500000789555400001

Yayın Kurulu/Editorial Board

Ahmet Tabakoğlu - *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Benjamin Braude - *Boston College*
Bülent Arı - *İstanbul Üniversitesi*
Carl S. El-Tobqui - *Brandeis Üniversitesi*
Cemal Kafadar - *Harvard Üniversitesi*
Derya Örs - *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*
Erol Özvar - *Yükseköğretim Kurulu*
Fatih Uşan - *Ankara Medipol Üniversitesi*
Gulliaume Dugin - *Paris Üniversitesi*
Gülfettin Çelik - *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*
Sırrı Hakan Kırımlı - *Bilkent Üniversitesi*
Haldun Evren - *Suffolk Üniversitesi*
Hamdi Pınar - *Ankara Üniversitesi*
Himmet Taşkömür - *Harvard Üniversitesi*
Hüseyin İlker Çınar - *Manheim Üniversitesi*
James Baldwin - *New York Üniversitesi*
Kadir Canatan - *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*
Muhammed Eroğlu - *Massachusetts Teknoloji Enstitüsü*
Murat Ali Yülek - *Ostım Teknik Üniversitesi*
Syed Nazim Ali - *Hamad bin Khalifa Üniversitesi*
Sıdıka Başçı - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
William O'Reilly - *Cambridge Üniversitesi*
Yasin Aktay - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*

Tasarım ve Baskı

TÜRKİYE DİYANET VAKFI TİC. İŞLETMESİ
Ostım OSB Mahallesi 1256 Cade No: 11 06370
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx) Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

İçindekiler / Contents

Kalkınma Projelerinin Bölgesel Planlama Sürecine Etkisi Nur Sinem PARTİGÖÇ 1	
Rusya Ukrayna Savaşının Borsa İstanbul Sektörüne Etkileri: Olay Çalışması Analizi Fazlı IRMAK, Emrah ŞAHİN, Ahmet AKNAR 33	
The Relationship of Economic Growth and Implied Tax Subsidy Rates on R&D Expenditures: A Dynamic Panel Data Analysis for OECD Countries Banu HAS, Sinan ÇINAR 59	
Türkiye’de 1950-Geç 1980’li Yıllar Arası İktisadi Ortam Sanayileşme Davranışı İçinde Mimari Yapı Malzemesi Üretim ve Yaklaşımı Ece SINMAZ, Çiğdem TEKİN 77	
Dekolonizasyon Sonrası Dönemde Fransa-Cezayir İlişkileri: Ulusal Kimlik, Dil ve Hafıza Sorunu Ahmet Fethi GÜN, Elif Bayrakçı GÜN 111	
Birleşik Arap Emirlikleri’nde Dış Politika Yapımında Elitlerin Rolü Mehmet Ali MERT 135	
İslâmcılığın Siyâsî Vizyonu: Hasan el-Bennâ’nın İdeolojik Haritası Mehmet RAKİPOĞLU 163	
Huntington’un Siyasal Modernleşme Kuramına Yaklaşımı ve Patronaj İlişkiler Çerçevesinde Malatya’da Siyasalın Dönüşümü (1995-2023) Kerem YILDIRAK 193	
Birinci Dünya Savaşı Döneminde İran’da Osmanlı – Rus Çatışması Zarifa NAZIRLI 219	
The Ottoman Era: Geographical Influences on Mental Health through Islamic Lens Metin ÇINAROĞLU 247	
İstanbul Kültür Tarihine Bir Katkı: III. Ahmed Devri Şenliklerine Dair Bazı Belgeler Nurten SEVİNÇ 273	

Uluslararası Politika Teorilerinden Postyapısalcı Kuram Çerçevesinde Daegu Camii
Karşıtı Gösterilerin Değerlendirilmesi

Süleyman ELİK

301

Evaluation of the Organization of the Turkic States in the Light of Integration
Theories

Seyit Ali AVCU

323

Sosyal Sermaye-Din İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Sosyal Sermaye Kaynakları

Yunus EROĞLU

345

Mektuplar: Hayat, Siyaset ve Bilim, Max Weber, Albaraka Yayınları (2023), 356 Sayfa

Merve TÜZÜNOĞLU

377

Evrimsel Politik İktisat: Biyolojik İndirgemeciliğin İktisat ve Sosyal Teoriye Yayılımına
İlişkin Bir Eleştiri, Adem Levent, Albaraka Yayınları (2022), 208 Sayfa

Mehmet DİNÇASLAN

383

Kalkınma Projelerinin Bölgesel Planlama Sürecine Etkisi

Nur Sinem PARTİGÖÇ*
Pamukkale Üniversitesi

Öz

1900'lü yıllardan günümüze kadar hazırlanan bölge kalkınma projeleri bölgesel gelişme politikalarının etkisi altında kalmıştır. 1980'lere kadar ulusal kalkınma odaklı politikalara ağırlık verildiği; 1980'lerden sonra ise bölgesel kalkınma politikalarının planlı kalkınma hamlesine daha fazla hizmet ettiği görülmüştür. 1923 - 2023 yılları arasında toplam 11 proje hazırlanmıştır. Temel amacın bölgesel potansiyelleri kullanarak bölgesel gelişmeyi sağlamak olduğu projelerin uygulanabilmesi durumunda bölgesel eşitsizlik sorununun minimize edilebileceği öngörülmüştür. Bu çalışma, Türkiye'de bölge kalkınma projelerinin bölgesel gelişme süreçlerini ne yönde etkilendiğini ve Planlı Kalkınma Dönemi'nde uygulanan bölgesel gelişme politikalarının mekânsal ve sektörel etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında uygulanan 7 farklı proje incelenmiş olup, projelere ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları ortaya konulmuştur. Ayrıca, planlanan projelerin hayata geçirilmesiyle bölge özelinde gözlenen mekânsal ve sektörel değişimler ortaya konulmuştur. Böylece, bölge kalkınma projelerinin amaçları ve sonuçları arasında tutarlılık olup olmadığı değerlendirilmiştir. Buna göre, planlı kalkınma dönemi öncesinde etkin bir rolü olmayan bölge kalkınma projelerinin, bu dönem sonrasında uygulamada geniş yer tuttuğu ve bölge planlama sürecine kritik biçimde yön verdiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Bölgesel gelişme, bölge kalkınma projeleri, bölge planlama, planlı kalkınma dönemi

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, npartigoc@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9905-2761

The Development Projects' Impact on Regional Planning Process

Abstract

The regional development projects which are prepared from 1900's to present have been influenced by regional development policies. While national development-oriented policies are concentrated upon until 1980s, these policies have served for the planned development after 1980s. Totally 11 development projects have been prepared between the years 1923 and 2023. The main purpose of these projects is to ensure regional development using regional potentials. If these projects are implemented, the problem of regional inequality can be minimized. This study aims to evaluate how development projects affect regional development processes and spatial and sectoral effects of development policies implemented during the Planned Development Period in Türkiye. 7 different projects are examined, general information of regional policies developed and spatial effects of these policies are revealed within the scope of study. In addition, spatial and sectoral changes are examined which have occurred in the region with the implementation of the planned regional development projects. Thus, it is evaluated that whether there is a consistency between the objectives and results of these projects. Accordingly, regional development projects that are not implemented effectively before the Planned Development Period have a wider place in practice after this period and critically guide the regional planning process.

Keywords

Regional development, regional development projects, regional planning, planned development period

Extended Abstract

According to the trend observed worldwide today and spreading over time, it is clearly obvious that a new era has been entered that regulates public and private sector relations in the economic field, increases the cooperation and coordination between different stakeholders, shares the responsibilities in favor of the private sector and also aims to develop new solution proposals for the use of existing resources. The changes and developments are significantly affected development policies at the national and regional levels in many ways in this new period, which manifests itself mainly in economic and political areas on a global scale especially after the year 1923. Additionally, the prominent features of this period are indicated that a long-term process of change and transformation has been experienced throughout the country as a result of the implementation of regional development policies that started with the Izmir Economic Congress and also continued with industrial plans and have been developed periodically. It is clear that not only the studies conducted in the period between 1923 – 1963 called the 'pre-planned period' but also in the period called the 'planned development period' which the regional development projects implemented since 1960s to the present day have remained under the influence of multifaceted developments experienced both throughout European countries and Türkiye.

The regional development projects which are prepared from 1900's to the present have been influenced by the regional development policies. While national development-oriented policies are concentrated upon until 1980s, these policies have served for the planned development after 1980s. The most backward regions in regional development throughout the country are the Black Sea, Eastern Anatolia and Southeastern Anatolia Regions in Türkiye. Based on this point, these regions have been planned as 'Priority Regions in Development' by the State Planning Organization. According to this, totally 11 development projects have been prepared between the years 1923 and 2023. These projects are Köyceğiz - Dalaman Region Project, Eastern Marmara Region Project, Antalya Region Project, Keban Region Project, Çukurova Region Project, Southeastern Anatolia Project, Konya Plain Project, Zonguldak - Bartın - Karabük Project, Eastern Anatolia Project, Eastern Black Sea Project and Yeşilırmak Basin Development Project.

Among these projects, Köyceğiz - Dalaman Region Project, Eastern Marmara Region Project, Antalya Region Project and Keban Region Project could not be implemented. The reasons for this situation include the negative reflection of the problems experienced in determining the scale of the area, the inability to integrate the policies prepared in cooperation with the public and private sectors, the inability to achieve sectoral integration and the fact that regional development plans that are of interest at the central level do not find enough demand at the local level. On the other hand, Çukurova Region Project, Southeastern Anatolia Project, Konya Plain Project, Zonguldak - Bartın - Karabük Project, Eastern Anatolia Project, Eastern Black Sea Project and Yeşilırmak Basin Development Project have been implemented. When the common goals that enable the successful implementation of these development plans are examined in detail, certain purposes come to the fore. These purposes of these projects are listed as: (a) To reduce the socio-economic differences between the developed regions and the projected regions, (b) to improve the region's role in the national economy and to accelerate regional development, (c) to protect, improve and ensure the sustainability of environmental resources, (d) to make the region a subcenter for industrial, service and tourism activities, (e) to reduce and/or prevent migration abroad by increasing employment opportunities in the region, (f) to ensure capital accumulation on a sectoral basis in the region and to increase national income per capita.

This study aims to evaluate how development projects affect regional development processes and also spatial and sectoral effects of development policies implemented during the Planned Development Period in Türkiye. 7 different projects are examined, general information of regional policies developed and the spatial effects of these policies are revealed within the scope of study. In addition, the spatial and sectoral changes are examined which have occurred in the region with the implementation of the planned regional development projects. Thus, it is evaluated that whether there is a consistency between the objectives and results of these projects. The study is noteworthy

in terms of examining the results observed in the built environment at the regional level of these projects implemented in line with the planned development move carried out since 1980s at the national level. Because it is necessary to first of all comprehensively reveal the regional development processes in order for the dynamics of urbanization processes to be addressed correctly and completely.

The examples of projects planned and implemented are carefully examined. It has been observed that the regional development policies developed in the period from 1960s to the present have been significantly affected by periodic changes. As a general assessment, it cannot be said that regional development policies have completely achieved success. In other ways, regional development projects that are not implemented effectively before the Planned Development Period have a wider place in practice after this period and critically guide the regional planning process. The main reasons of this failure can be listed as the changes in domestic politics throughout the country, deficiencies related the coordination between central and local government units, becoming of secondary importance of rural areas planning, the failures in monitoring the results of regional development plans produced and ensuring their continuity, the inability to develop a regional-specific development strategy,

As a result, from the perspective of the discipline of urban and regional planning, it can be said that regional development plans have taken a wide place in practice after this period and gave critical direction to the regional planning process which have not an effective role before the planned development period. In addition, it is observed that regional inequalities are being tried to be eliminated both throughout the country and in particular sub regions. For this purpose, the policies produced and implemented in cooperation with different sectors (public sector, private sector, university) are intended to bring about significant changes in the short and medium terms.

Giriş

Günümüzde dünya çapında gözlenen ve zamanla yaygınlaşan eğilime göre, küreselleşmenin etkisiyle merkezi yönetimler uluslararası arenada baskı altındadır ve bu süreçte yerel yönetim birimlerinin etkinliği hızla artmıştır. 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik kriz de ulusal kalkınma politikalarından bölgesel kalkınma politikalarına geçiş sürecine ivme kazandırmıştır (Tekeli, 1972: 138; Eraydın, 2004: 126). Dolayısıyla, yerelleşme ve bölgeselleşme kavramları, otoritenin yukarıdan aşağıya devredilmesi sürecinde zamanla daha önemli hale gelmiştir (Yaman & Önder, 2018: 233). Ekonomik alanda kamu ve özel sektör ilişkilerini düzenleyen, paydaşlar arası iş birliği ve eşgüdümü artıran, yetki ve sorumlulukları özel sektör lehine paylaştıran, mevcut kaynakların kullanımı konusunda yeni çözüm önerilerinin geliştirilmesini amaçlayan yeni bir döneme girildiği açıkça ortadadır.

Türkiye’de, özellikle 1923 yılı sonrası gözlenen değişimler ve gelişmeler dikate alındığında, küresel ölçekte ağırlıklı olarak ekonomik ve politik alanlarda kendisini gösteren bu yeni dönemin, ulusal ve bölgesel düzeyde kalkınma politikalarını pek çok açıdan önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır (Akarçay, 2009: 40). Bu dönemin öne çıkan özellikleri bütüncül olarak değerlendirildiğinde denilebilir ki, İzmir İktisat Kongresi ile başlayan, sanayi planlarıyla süregelen ve dönemsel olarak geliştirilen bölgesel kalkınma politikalarının hayata geçirilmesi sonucunda, ülke genelinde uzun soluklu bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Dönüşüm sürecinin en belirgin biçimde kendisini gösterdiği konu ise, kalkınma sürecinde ortak sorumluluk ilkesinin benimsenmesiyle birlikte, devletin doğrudan müdahale yerine yatırımları teşvik eden ve yönlendiren bir rol üstlenmesidir (Eraydın, 2004: 128).

‘Planlı dönem öncesi’ biçiminde adlandırılan 1923 – 1963 yılları arasındaki dönem ile ‘Planlı kalkınma dönemi’ biçiminde adlandırılan ve 1960’lı yıllardan itibaren günümüze kadar yapılan çalışmalar hem Avrupa ülkeleri genelinde hem de Türkiye özelinde deneyimlenen çok yönlü gelişmelerin etkisi altında kalmıştır. Bu gelişmeler arasında 1927 yılında 1164 sayılı Arsa Üretimi ve Değerlendirilmesi Hakkında Kanun ile Umumi Müfettişlik uygulamasının hayata geçirilmesi, 1950’li yıllarda tarım sektöründe yaşanan dönüşümler ve ekonomide dışa açılma, 1957 yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı bünyesinde Bölge Planlama Müdürlüğü’nün kurulması, 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)’nin kurulması yer almaktadır (Akarçay, 2009: 43).

1923 – 2023 yılları arasındaki 100 yıllık dönemde toplam 11 bölge kalkınma planı hazırlanmıştır. Türkiye’de neredeyse her bölge için kalkınma planı

hazırlandığı düşünülürse, temel amacın bölgesel kaynakları ve potansiyelleri kullanarak bölgesel gelişmeyi sağlamak olduğu bu planların tamamının başarıyla uygulanabilmesi halinde, bölgesel eşitsizlik sorununun minimize edilebileceği ve/veya tamamen ortadan kaldırılabilceği öngörülmüştür. Başka bir deyişle, Türkiye’de bölge sınıflandırılmasında işlevsel bölge sınıfına giren kalkınma bölgelerine yönelik projeler, bölgeler arası ekonomik ve sosyal farklılıkların giderilmesi amacıyla oluşturulan projelerdir. 1950’li yıllarda başlayan, zamanla kapsamı genişleyerek büyüyen bu projeler aynı zamanda birer sosyo – ekonomik kalkınma projesidir. Bu projelerin tek konuya odaklı projeler olmadığını; bölgenin sahip olduğu potansiyellerin, güçlü yönlerin ve fırsatların geliştirilmesine yönelik olarak tasarlanan projeler olduğunu söylemek mümkündür.

1923 – 2023 yılları arası dönem bölgesel kalkınma planları perspektifinden detaylı biçimde incelendiğinde, 1960 yılı ve sonrasında hazırlanan projelerin önemli kısmının hayata geçirildiğini ve bölge planlaması bakımından farklı alanlarda gözlenen etkilerinin günümüze kadar geldiği ortaya konulmuştur. Kalkınma projelerinin bölge planlama sürecine yansımaları ise, fiziksel çevreye dair politikalar üretilmesi ve uygulama süreçlerinin ivme kazanması yönünde olmuştur. Ancak bilinmektedir ki, bu planların bir kısmı başarıyla uygulanmış, bir kısmı ise yalnızca kâğıt üzerinde kalmıştır.

Bu noktadan hareketle, bu çalışmanın amacı, Türkiye’de 1923 – 2023 yılları arasındaki yaklaşık 100 yıllık dönemde planlanan ve hayata geçirilen kalkınma projelerinin bölgesel gelişme süreçlerini nasıl ve ne yönde etkilediğinin ortaya konulmasıdır. Çalışma kapsamında, nitel araştırma yöntemi kullanılarak, bölgesel planlama süreçleri açısından farklı dinamiklerin (toplumsal yapı, sektörel yapı, sosyo-ekonomik yapı, çevresel yapı, vb.) bir arada ele alındığı ve etaplar halinde proje geliştirilen bölgede gözlemlenen değişimlerin uzmanlar tarafından değerlendirmeye alındığı bu projelere dair ortaklaşan ve farklılaşan yönleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, hayata geçirilen 7 farklı bölgesel kalkınma projesi (Çukurova Bölgesi Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi, Zonguldak – Bartın - Karabük Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi, Yeşilirmak Havzası Gelişim Projesi ve Konya Ovası Projesi) detaylı biçimde incelenmiş olup; bu projelere dair genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları ortaya konulmuştur. Şehir ve bölge planlama disiplini perspektifinden ele alınan bu çalışmada yapılan kapsamlı incelemeler ışığında denilebilir ki, planlı kalkınma dönemi öncesinde etkin bir rolü olmayan bölge kalkınma planları, bu dönem sonrasında uygulamada geniş yer tutmuş ve bölge planlama sürecine kritik biçimde yön vermiştir. Ayrıca, bölgesel eşitsizliklerin hem ülke genelinde hem de alt bölgeler özelinde giderilmeye çalışıldığı ve farklı sektörlerin (kamu sektörü, özel sektör, üniversite) iş birliğinde üretilen ve uygulanan politikaların kısa ve orta vadede önemli değişimler meydana getirdiği izlenmiştir. Çalışma, ulusal düzeyde 1980’li yıllardan itibaren yürütülen planlı kalkınma hamlesi

doğrultusunda hayata geçirilen bu projelerin bölgesel düzeyde toplumsal yapıda ve yapıcı çevrede gözlemlenen sonuçlarını incelemesi bakımından dikkate değerdir. Çünkü kentleşme süreçlerinin dinamiklerinin doğru ve eksiksiz biçimde ele alınması için öncelikle bölgesel gelişme süreçlerinin kapsamlı biçimde ortaya konulması önemli bir gerekliliktir.

Bölgesel Kalkınma Çalışmaları

Bölge kavramı, ekonomik yapı, ekonomik gelişmişlik, sosyo – ekonomik gelişmişlik, bölgesel gelişmişlik, insani gelişmişlik gibi çeşitli perspektiflerden ele alınmaktadır (Ecemiş Kılıç ve Mutluer, 2004: 20). Bölge düzeyinde geliştirilen politikalar ise Türkiye örneğinde kapsam bakımından ikiye ayrılmaktadır. Planlı dönem öncesi ve planlı kalkınma dönemi olarak adlandırılan ve içerik bakımından farklılaşan bu dönemlerde yapılan çalışmaların hem Avrupa ülkeleri genelinde gözlenen deneyimlerin hem de Türkiye özelinde deneyimlenen çok yönlü değişimlerin etkisi altında kaldığı açıktır. Özellikle 1960 yılında 91 sayılı Devlet Planlama Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un yürürlüğe girmesiyle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)’nin kurulması, Türkiye’de geliştirilen bölgesel politikalar açısından bir milat olarak kabul edilmektedir (Çelikkaya vd., 2018: 22; Keskin, 2023: 4). DPT’nin kuruluş amacı kısaca şöyle ifade edilebilir: “*Ülke kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasını ve kalkınmanın hızlandırılmasını sağlamak, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı planlı bir şekilde yürütmek, uzun süreli kalkınma planları ile yıllık programlar hazırlamak ve bunların uygulanmasını takip etmek, devletin ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlarının belirlenmesinde hükûmete danışmanlık yapmak*” (DPT, 2009: 17).

Türkiye’de bölgesel gelişme ve kalkınmanın sağlanması amacıyla yürütülen çalışmaların tarihsel süreci incelendiğinde, 1950’li yıllara kadar geliştirilen bölgesel düzeydeki politikaların ilk sırada yer aldığı görülmüştür. 1900 – 1950 yılları arasında yürürlüğe konulan çeşitli yasal düzenlemeler arasında 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Yasası’nın yürürlüğe girmesi, Bölge Müfettişliği Kurumu’nun kurulması, her bölge için uzmanların yetkilendirilmesi gibi öne çıkan uygulamalar yer almaktadır (Tamer, 1992: 116 – 117; Eraydın, 2004: 127; Sevinç, 2011: 43). Buna ek olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra başlayan ve 1923 – 1963 yılları arasındaki dönemde geliştirilen ve ağırlıklı olarak devletçilik ilkesine bağlı kalınan bölgesel politikalar da planlı dönem öncesinde yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu dönemde temel olarak, Osmanlı Dönemi’nde izlenen dışa bağlı politikalar yerine ekonomi temelli bölgesel politikalar aracılığıyla ulusal kalkınmaya odaklanıldığı görülmektedir. Liberal ekonomi modellerinin benimsendiği, yerli girişimcilerin teşvik edildiği, yerli üretimin artırılması için çalışmaların yürütüldüğü, yatırımların ülke genelinde dengeli dağıtıldığı ve yeni ve devletçilik zeminine oturan uygulamaların bu dönemde ağırlık kazanması söz konusudur.

Planlı dönem öncesine ilişkin bazı temel eleştiriler dikkat çekmektedir. Bu eleştiriler şu şekilde sıralanabilir (DPT, 2000a: 58; Çelik & Çetiner, 2019: 124; Keskin, 2023: 6): (a) Bölge planlama çalışmalarının yalnızca seçilen bölge için fiziksel çevreyi şekillendiren bir nitelik taşıması, (b) bölge kalkınma çalışmalarının geleneksel yaklaşımla ele alınması, (c) her bir planlama bölgesinin birbirinden bağımsız şekilde değerlendirilmesi, (d) üretilen planların hiçbirinin hayata geçirilmemesi.

Planlı kalkınma dönemi olarak adlandırılan ve 1960'lı yıllardan itibaren günümüze kadar Türkiye genelinde bölgesel gelişmişlik farklarının giderilmesi konusunda önemli adımların atıldığı dönem ise, hem politik ve ekonomik koşulların farklılaşması hem de bölge düzeyinde üretilen politikaların etkinliğinin artması bakımından oldukça farklı bir içerikle karşımıza çıkmaktadır (Ersoy, 2006; 217). Bu dönüşüm sürecinin temel gerekçeleri arasında 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, 1963 yılından başlayarak günümüze kadar süren dönemde beş yıllık kalkınma planlarının (11 adet) hazırlanması, kırsal alanlara ilişkin kalkınma projelerinin geliştirilmesi, kalkınmada öncelikli yörelerin belirlenmesi, yatırım teşviklerinin cazip hale getirilmesi, Türkiye için Avrupa Birliği adaylık sürecine ön ayak olan Helsinki Zirvesi'ne katılım sağlanması sayılabilir (Sinemillioğlu, 2009: 255; Keskin & Sungur, 2010: 279).

Planlı kalkınma dönemi öncesinde ülke genelinde bölge planlamaya dair çalışmalar İmar ve İskân Bakanlığı tarafından yürütülmüş olup; bu çalışmaların yapılması 1960 yılında DPT'ye devredilmiştir. 2011 yılında bakanlıklar ve bağlı kuruluşlara ilişkin yapılan düzenleme ile DPT Kalkınma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Buna ek olarak, 2006 yılında yürürlüğe giren 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun uyarınca toplam 26 bölgede kalkınma ajansları kurulmuştur. Ulusal düzeyde koordinasyonundan DPT'nin sorumlu olduğu kalkınma ajanslarının temel kuruluş amaçları arasında Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde bölgesel planlama kavramının yeniden ele alınması ve bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesi yer almaktadır (Cankorkmaz, 2011: 155; Kayan, 2012: 104).

1963 – 2023 yılları arasında hazırlanan ve yaklaşık 60 yıllık dönemi kapsayan beş yıllık kalkınma planlarının, planlama yaklaşımlarının değişmesine ve paradigma kaymalarına neden olması sebebiyle, 1960 öncesi dönem ve 1960 sonrası dönem olmak üzere 2 ayrı dönem biçimde incelenmesi bölge planlama ve kalkınma süreçlerinin daha doğru anlaşılması bakımından gerekli görülmektedir. 1963 – 2023 yılları arasında hazırlanan beş yıllık kalkınma planları incelendiğinde, 11 kalkınma planının odaklandığı temalar; proje bazlı planlama, mekânsal ve sektörel gelişme, planlı bölgesel gelişme, yeni bölgeselcilik, girişimcilik, kümelenme ve kamu – özel ortaklığı şeklinde sıralanabilir (Eraydın, 2004: 128; Keleş, 2010: 287; DPT, 2009: 17). Bu noktadan hareketle denilebilir ki, yerel potansiyellerin ön plana çıkarılmasına ve yeni

yatırımların teşvik edilmesine ön ayak olan beş yıllık kalkınma planları, bölgesel kalkınma konusunda önemli bir dönüşümün lokomotifi konumundadır.

Planlı kalkınma döneminin temel araçlarından biri olan entegre bölgesel kalkınma planları, bölgesel gelişme ve kalkınma konusunda uygulamaya yönelik önemli girişimler arasında yer almaktadır. Bu kapsamda, seçilen bölgelerde beş yıllık kalkınma planları ile sektörel planlama çalışmalarının bütünleştirilmesi, tarım ve sanayi bazlı kalkınmanın sağlanması, altyapı olanaklarının geliştirilmesi, sektörel yatırımların desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınmanın tesis edilebilmesi, afet planlaması alanında çalışmalar yapılması gibi hedeflerin hayata geçirilebilmesi için Türkiye genelinde 11 bölgesel kalkınma projesi hazırlanmıştır. Bu kapsamda hazırlanan belli başlı projeler şu şekilde sıralanabilir: Köyceğiz – Dalaman Bölgesi Projesi (1957), Antalya Bölgesi Projesi (1959), Doğu Marmara Bölgesi Projesi (1960), Çukurova Bölgesi Projesi (1962), Keban Bölgesi Projesi (1966), Konya Ovası Projesi (KOP) (1985), Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) (1989), Zonguldak - Bartın - Karabük Projesi (ZBK) (1995), Doğu Anadolu Projesi (DAP) (1999), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) (1999) ve Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi (YHGP) (2005).

Planlı kalkınma döneminde hazırlanan 11 bölgesel kalkınma projesinin önemli ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu ortak özellikler şöyle sıralanabilir (Eraydın, 2004: 129; Sinemillioğlu, 2009: 257; Keskin & Sungur, 2010: 282; Sevinç, 2011: 39; Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2014: 11-14):

- a) Bölge kalkınma projelerinin bölgesel sorunlara çözüm önerisi geliştirilmesi, kapsamlı ve sürdürülebilir politikalar üretmek bakımından yetersiz kalması,
- b) Projelerinin hazırlanması sürecinde merkezi düzeydeki yönetim bileşenlerinin yerel düzeyde projeden etkilenecek gruplardan daha fazla söz hakkına sahip olması,
- c) Bölge düzeyindeki projelerin ulusal ve yerel düzeyde hazırlanan planlama çalışmalarından bağımsız ve bağlamından kopararak hazırlanmış olması,
- d) Planlama bölgesi olarak belirlenen alanda zaman içerisinde gözlenebilecek olası değişiklikler düşünülmeden, esnek ve yerinde incelemeye dayalı bir planlama anlayışının benimsenmemiş olması,
- e) Yapılan bölge kalkınma projelerinde bölgenin ekonomik dinamiklerinin daha fazla ön plana çıkarılması ve diğer dinamiklerin geri planda bırakılması.

1960'lı yıllardan itibaren Türkiye genelinde 11 bölgesel kalkınma projesinin tamamının uygulamaya geçirilmediği bilinmektedir. Bu projeleri arasında Köyceğiz – Dalaman Bölgesi Projesi, Doğu Marmara Bölgesi Projesi, Antalya Bölgesi Projesi ve Keban Bölgesi Projesi hayata geçirilememiştir. Bu durumun

gerekeçleri arasında planın kapsadığı alanın ölçeğinin belirlenmesinde yaşanan sorunların bölgesel kalkınma göstergelerine olumsuz biçimde yansması, kamu ve özel sektör iş birliğinde hazırlanan politikaların fiziksel planlama çalışmaları ile entegre edilememesi, sektörel entegrasyonun sağlanamaması ve merkezi düzeyde ilgi gören bölge kalkınma planlarının yerel düzeyde yeterince talep bulmaması yer almaktadır (İncekara & Savrul, 2011: 100; Çelikkaya vd., 2018: 23).

Öte yandan, bölge planlaması alanında gözlenen temel sorunlara (yasal boşluklar, planlar arası kademeli birliktelik ilkesine uyulmaması vb.) rağmen, bu bölgesel kalkınma projelerinin önemli kısmının hayata geçirildiği tespit edilmiştir. Bu projeler Çukurova Bölgesi Projesi, Konya Ovası Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi, Zonguldak – Bartın - Karabük Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi ve Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi olarak sıralanabilir. Bu kalkınma planlarının başarıyla uygulamaya geçirilmesine olanak sağlayan ortak hedefleri detaylı biçimde incelendiğinde belirli hedefler ön plana çıkmaktadır. Bu hedefler arasında bölgenin profilinin detaylı biçimde ortaya konulması, merkezi ve yerel yönetimin kaynaklarından önemli ölçüde yararlanılması, proje yönetim sürecinin tek elden ve koordineli biçimden yürütülmesi, paydaşlar arası eşgüdümün sağlanması, sektörel entegrasyonun sağlanması, bölgenin potansiyellerinin değerlendirilmesi, projelerin halk tarafından benimsenmesi, projelerden beklenen faydanın kısa sürede sağlanması ve yatırımcıların projelere destek amacıyla teşvik edilebilmesi yer almaktadır.

Kalkınma Planlarının Bölgesel Planlama Sürecine Yansımaları

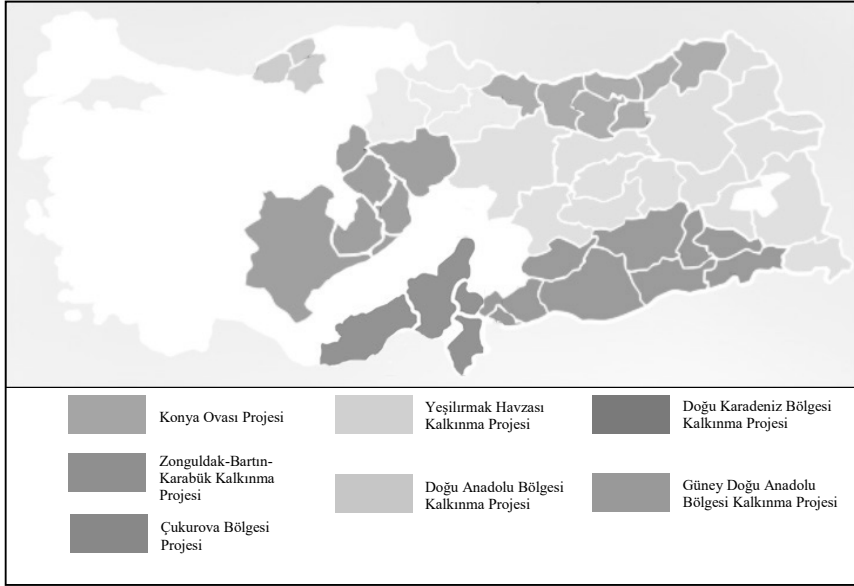
Bölgesel kalkınmada ülke genelinde en geri kalan bölgeler sırasıyla Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'dir. Bu nedenle, bu bölgeler Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 'Kalkınmada Öncelikli Yörelere' olarak belirlenmiştir. Bu noktadan hareketle, çalışma kapsamında, 7 farklı bölgesel kalkınma projesi detaylı biçimde incelenmiştir. Buna göre, planlama sürecinin tamamlandığı ve uygulama sürecinin devam ettiği projeler Çukurova Bölgesi Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi ve Konya Ovası Projesi'dir. Planlama ve fizibilite çalışmalarının tamamlandığı ve uygulamaya henüz geçen projeler ise Zonguldak – Bartın - Karabük Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi ve Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi'dir. Bu bölgesel kalkınma projelerinin uygulandığı bölgeler Şekil 1'de sunulmuştur.

Yapılan incelemeler sonucunda, bahsi geçen bölgesel kalkınma projelerine ilişkin geleneksel bölge planlama anlayışından ayrılarak eksen değişikliği gösteren ortak özellikler ve ortak amaçlar saptanmıştır (Sinemillioğlu, 2009: 266; Keskin & Sungur, 2010: 288; Sevinç, 2011: 42; Çelikkaya vd., 2018: 24). Ön plana çıkan ortak özellikler şu şekilde sıralanabilir: (a) Bölgeler arası karşılıklı yerine çok yönlülük ilkesiyle politikaların üretilmesi, (b) bölgesel yeniliğin temel stratejilerden biri olarak kabul edilmesi, (c) toplumun farklı paydaşlarının desteğiyle projelerin daha sağlıklı biçimde ilerleyeceğinin kabul

edilmesi, (d) doğal kaynakların sürdürülebilir gelişmenin önemli bileşenleri arasında kabul edilmesi, (e) belli kentlerin büyüme merkezi olarak belirlenip, yerel düzeyde çok odaklı mekânsal yapının kurulması, (f) geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için kamu – özel sektör iş birliğinin ağırlık kazanması.

Ortak amaçlar ise şu şekilde sıralanabilir: (a) Ülkenin gelişmiş bölgeleri ile projelendirilen bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkları azaltmak, (b) bölgenin ülke ekonomisindeki yerini iyileştirmek ve bölgesel gelişmeye ivme kazandırmak, (c) çevresel kaynakların korumak, iyileştirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak, (d) bölgeyi sanayi, hizmet ve turizm faaliyetleri bakımından merkez haline getirmek, (e) bölgede istihdam olanaklarını arttırarak dışarıya göçü azaltmak ve/veya önlemek, (f) bölgede sektörel bazda sermaye birikimini sağlamak ve kişi başına düşen milli geliri arttırmak.

Şekil 1. Bölgesel kalkınma projelerinin uygulandığı bölgeler ve kapsadığı iller.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çukurova Bölgesi Projesi

Bu kapsamda, planlama ve fizibilite çalışmalarının başarıyla tamamlandığı ve uygulamaya geçirilen projelerden ilki Çukurova Bölgesi'ni kapsamaktadır. Çukurova Bölgesi için iki bölge planı yapılmış olup; ilki 1960 – 1970 yılları arasında tamamlanan Çukurova Bölgesi Projesi ve ikincisi ise 1980'li yıllarda başlatılan ve yabancı firmaların danışmanlığına başvurulmuş Çukurova Bölgesi Kentsel Gelişme Projesi'dir. Adana, Hatay, Osmaniye ve Mersin illerini

kapsayan ve kamu ve özel sektör iş birliğinde gerçekleştirilen Çukurova Bölgesi Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen kentsel politikaların öneri mekânsal referansları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Çukurova Bölgesi Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1962	Kentsel yaşam kalitesi yüksek cazip metropoller oluşturulması	Mersin ve İskenderun limanlarının ihracat faaliyetlerinde aktif olarak kullanılması
Proje Alanı: 4 il (Adana, Hatay, Osmaniye ve Mersin)	Bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılması	Akdeniz Sahil Yolu Projesi çalışmaları kapsamında Anamur ilçesinin erişilebilirlik olanaklarının artırılması
İlgili Kuruluşlar: Kamu ve özel sektör	Uluslararası çekim merkezi ve üretim üssü oluşturulması	Gazipaşa Havalimanı'nın hizmete girmesi ile birlikte alt bölgedeki ticaret ve turizmin ivme kazanması
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Kent merkezleri dışında düzenli depolama alanları ile içme ve kullanma suyu şebekelerine dair altyapı olanaklarının geliştirilmesi	Mersin'in batısında afet riskinin görece daha az olması nedeniyle yeni yerleşimlerin bu bölgeye kaydırılması
Temel Amacı: Bölgedeki ilçelerde ekonomik faaliyetleri geliştirmek, tarım sektörünü ve tarımsal üretimi ön plana çıkarmak, kırsal alanların yaşam kalitesini yükseltmek, bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak, her ilçe için doğru stratejileri belirlemek, bölge genelinde yerel potansiyeli doğru tespit ederek doğal kaynakları endüstriye kazandırmak.	Turizm potansiyeli yüksek olan bölgenin özellikle kıyı şeridinde yeni yatırımların teşvik edilmesi Sanayi faaliyetlerinin merkez ilçeler dışına taşınmasıyla istihdam olanaklarının artırılması	Erdenli, Silifke ve Tarsus ilçelerinde turizm çeşitliliğinin artırılması Adana ve Mersin'in kuzey kesimlerinde yenilenebilir enerji yatırımlarının yapılması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çukurova Bölgesi için planlanan ve uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (Çukurova Kalkınma Ajansı, 2015: 14):

- Mersin ilinin bazı ilçelerinde (Güneykent ve Tarsus ilçeleri) yeni kentsel gelişme alanları tespit edilmiş ve afet riskinin fazla olduğu geçekondü bölgeleri ıslah edilmiştir.

- Mersin-Tarsus-Adana hattında kentsel yaşam kalitesini yüksek cazip kentsel alanlar oluşturmak amacıyla bir 'metropolitan merkez' belirlenmiş olup, bölgesel gelişme koridorları bu hatta tanımlanmıştır.
- Projenin başında öngörülen nüfus tahminleri, projenin uygulanması sonucunda bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılmasıyla yaklaşık %93 oranında gerçekleşmiştir.
- Kent merkezleri dışında kentsel altyapı ve üstyapı olanaklarının geliştirilmesi için planlanan uygulamalar hayata geçirilmiştir.
- Adana, Mersin, Tarsus, İskenderun ve Ceyhan'da yağmur drenajı ve su temini projeleri hayata geçirilmiştir.
- Ağırlıklı olarak yerli turiste hitap eden bölgede uzun süreli konaklama imkânlarını arttırarak yabancı turist çekmek amacıyla turizm çeşitliliği sağlanmıştır. Özellikle turizm potansiyeli yüksek olan kıyı bölgelerinde (Erdemli, Silifke ve Tarsus ilçeleri) 3-4-5 yıldızlı otel yatırımları teşvik edilmiştir.
- Bölgenin kaynak envanteri çıkartılmış ve detaylı bir toprak planı hazırlanmıştır.
- Adana ilinde yerel yönetim birimleri ile Dünya Bankası arasında yapılan ikili anlaşmalar güncellenmiş ve Dünya Bankası'ndan alınan mali desteğin miktarı 120 milyar dolardan 28,5 milyar dolara indirilmiştir.
- Başlangıçtan itibaren geçen 20 yıllık süreçte ülke genelinde tarımdan elde edilen katma değerın %7'si, sanayiden elde edilen katma değerın %3'ü ve hizmet sektöründen elde edilen katma değerın %4'ü bölgeden üretilir hale gelmiştir.
- Akkuyu Bölgesi, ülkenin ilk nükleer güç santrali kurulması ve Ekim 2024 yılı sonu itibariyle bu santralin işletmeye alınacak olmasıyla ön plana çıkmıştır.
- Bakü-Ceyhan-Tiflis ham petrol boru hattının Ceyhan İlçesi'ne taşınmasıyla, dış pazarda proje bölgesi bir 'entegre enerji merkezi' olarak stratejik önem kazanmıştır.
- Bölgenin dış ticaret hacminin 7 milyar dolara ve imalat sanayi ürünlerinin ihracatının %71'e ulaşmasıyla, proje bölgesi dış pazarda daha görünür hale gelmiştir. Sanayi faaliyetleri merkez ilçelerin dışına taşınmış olup, bölge içinde istihdam olanakları arttırılmıştır.
- Bitkisel üretimde ülke genelinde ilk sıraya gelen bölge, örtü altı tarım ve iyi tarım uygulamalarıyla diğer bölgelerle yarışır duruma gelmiştir.

Konya Ovası Projesi (KOP)

Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan Konya, Aksaray, Karaman, Niğde, Kırıkkale, Yozgat, Nevşehir ve Kırşehir illerinin proje kapsamında dâhil edildiği Konya Ovası Projesi (KOP) gelmektedir. Proje, 1985 yılında Konya İli ve çevresinde tarımsal sulamayı yaygınlaştırmak amacıyla başlatılmış olup, sonraki yıllarda

ise komşu illeri kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Proje yaklaşık 1 milyon 100 bin hektar büyüklüğünde tarım arazisinin sulanmasını hedefleyen 14 adedi sulama, 3 adedi içme suyu ve 1 adedi enerji projesi olmak üzere toplam 18 alt projeden oluşmaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2024). Proje, kamu sektörü, özel sektör ve üniversite iş birliğinde planlanan ve gerçekleştirilen pek çok uygulamayı içermektedir. Tablo 2’de KOP’a ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları sunulmuştur.

Tablo 2. Konya Ovası Projesi’ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1985	Çevresel sürdürülebilirliği sağlayarak kentsel ve kırsal alanda yaşam kalitesinin artırılması	Aksaray ilinde doğal nitelikli alanların korunması, içme suyu projelerinin geliştirilmesi, afet riski bulunan alanlarda kentsel dönüşüm projelerinin yapılması, sosyal donatıların artırılması
Proje Alanı: 8 il (Konya, Aksaray, Karaman, Niğde, Kırıkkale, Yozgat, Nevşehir, Kırşehir)	Bölgeye yapılan DSI yatırımlarının hidroelektrik enerji santrallerini ve içme suyu projelerini de kapsayacak biçimde genişletilmesi, bölgenin enerji verimliliği konusunda potansiyelinin değerlendirilmesi	Konya ilinde kentsel tasarım ve peyzaj projelerinin uygulanması, afet riski bulunan alanlarda kentsel ve kırsal dönüşüm projelerinin yapılması, organize sanayi bölgelerinin altyapı olanaklarının iyileştirilmesi, jeotermal enerji kaynaklarının incelenmesi, sosyal donatıların artırılması
İlgili Kuruluşlar: Kamu sektörü, özel sektör ve üniversiteler	Planlı kentsel gelişmeye dair örnek imar uygulamalarının geliştirilmesi, kırsal alanlara erişilebilirliğin artırılmasıyla kent merkezlerinde gözlenen nüfus yığılmasının önünde geçilmesi, bölge dışına göçün önlenmesi	Niğde ilinde afet riski bulunan alanlarda kentsel ve kırsal dönüşüm projelerinin yapılması, jeotermal enerji kaynaklarının incelenmesi, sosyal donatıların artırılması
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Ulaştırma, lojistik ve büyük ölçekli sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi, kent merkezlerinde bilişim ve haberleşme alanlarında yatırımların artırılması	Nevşehir ilinde turizm çeşitliliğinin artırılması, özel proje alanlarının belirlenmesi
Temel Amacı: Kapsamlı bir dönüşüm sağlamak, tarımsal yapıda sürdürülebilirliği sağlamak, enerji, sanayi ticaret sektörlerini güçlendirmek, eğitim, kültür, sağlık gibi sosyal hizmetlere erişimi artırmak, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farkını azaltmak, havzanın rekabet gücünü artırmak.	Bölgenin Orta Anadolu’nun kültür merkezi konumuna getirilmesi, tarım ve turizm sektörlerinde markalaşma stratejilerinin geliştirilmesi	Karaman ilinde kentsel kimliğin güçlendirilmesi adına tarihi ve kültürel değerlere yönelik projeler geliştirilmesi
	İklim değişikliğine uyum ve adaptasyon politikalarının geliştirilmesi	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

KOP için planlanan ve uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (Kalkınma Bakanlığı, 2015a: 12-14; Kalkınma Bakanlığı, 2015b: 19-21):

- Bölgenin Orta Anadolu'nun kültür merkezi konumuna getirilmesi amacıyla Ereğli, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Ermenek yerleşimleri 'alt bölge merkezleri' olarak planlanmıştır.
- Çevresel sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla Seydişehir – Ermenek koridorunda alternatif turizm potansiyellerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir.
- Projenin uygulanmasıyla bölge büyükbaş hayvancılığı (projenin hayata geçirildiği döneme ilişkin genel sektörel dağılımda %14 pay), küçükbaş hayvancılığı (sektörel dağılımda %12 pay), kümes hayvancılığı (sektörel dağılımda %12 pay), bal üretimi (sektörel dağılımda %3 pay), süt üretimi (sektörel dağılımda %13 pay), süs bitkileri üretimi (sektörel dağılımda %99 pay), baklagillerin üretimi (sektörel dağılımda %66 pay), sebze-meyve üretimi (sektörel dağılımda %46 pay) ve 33 tür maden varlığıyla sektörel çeşitlilik bakımından önemli atılım göstermiştir.
- Bölge genelinde planlaması tamamlanan sulama projelerinin oranı %20 düzeyine, uygulamaya geçilen projelerin oranı ise %74'e ulaşmıştır.
- Bölgede inşaatı devam eden toplam 41,122 ha'lık sulama projesi mevcut olup, toplam 408,381 ha'lık alan ise planlama aşamasındadır.
- Ülke genelinde üretilen elektriğin %5'i KOP Bölgesi'nde üretilmekte olup, bu üretimin %50'nden fazlası yenilenebilir enerji kaynaklarından (güneş enerjisi) temin edilmektedir. Bölgenin yenilenebilir enerji kaynak potansiyeline yönelmesiyle özellikle Konya ve Niğde illerinde iklim değişikliğine uyum ve adaptasyon politikalarının geliştirilmesi sağlanmıştır.
- 2022 yılı itibariyle sanayi teşvikleri %62 oranında artmış olup, sanayi sektöründe ülke genelinde istihdam olanaklarının %4'ü bölgeden sağlanır hale gelmiştir.
- 2009 – 2015 yılları arasında Mavi Tünel Projesi tamamlanmış olup, bu projeyle tarımsal üretimde yaklaşık %40 oranında artış sağlanmıştır. Bu proje, 2012 yılında açılışı yapılan ve Göksu Nehri'nin suyunun Konya Ovası'na aktarılmasını sağlayan tünel projesi olarak bilinmektedir.
- Bölgede işlenen tarım alanı büyüklüğü toplam 32,025 dekara ulaşmış olup, bu büyüklük Türkiye'nin işlenen tarım alanı büyüklüğünün yaklaşık %22'sine denk gelmektedir.
- Kentsel ve kırsal alanda yaşam kalitesinin yükseltilmesi amacıyla 2023 yılı sonu itibariyle bölgede kişi başına düşen GSMH değerinin %80 oranında artırılması ve bölgenin kişi başına düşen gelir düzeyi bakımından ülke ortalamasını (%72 oranında) geçmesi planlanmaktadır.
- Ulaştırma, lojistik ve büyük ölçekli sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi amacıyla dış pazarla ilişkilerin (özellikle Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkeleri) demiryolu ve denizyolu (Silifke Limanı) aracılığıyla kurulması planlanmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsayan proje, Türkiye'nin uygulanan ilk kalkınma projelerinden biri olarak Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 1989 yılında hayata geçirilmiş olup, 1990 – 2005 yılları arasında belirlenen 3 aşamada planlanan pek çok çalışma tamamlanmıştır (GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2022). Tablo 3'te GAP'a ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları sunulmuştur.

Tablo 3. Güneydoğu Anadolu Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1989	Bölgede kentsel büyüme dinamikleri değişkenlik gösteren kentler arasındaki farklılıkların giderilmesi	3 aşamada (1990-2005) Şanlıurfa, Diyarbakır ve Gaziantep illerinin dâhil ederek gelişme koridoru oluşturulması, Siirt, Batman, Adıyaman ve İslahiye yerleşimlerinin gelişme koridoruna dâhil edilmesi ve sürecin tamamlanması
Proje Alanı: 9 il (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak)	Katılımcı planlama anlayışıyla planların üretilmesi, kentsel çalışma alanlarının belirli merkezlerde toplanması	9 adet üst ölçekli ve 70 adet alt ölçekli planın hazırlanması ve uygulanması, GAP bölgesinde yer alan yerleşim alanlarına dair 40 farklı kent içi ulaşım projesinin uygulanması
İlgili Kuruluşlar: Kamu ve özel sektör	Mevcut ekonomik faaliyetler ve mekânsal avantajlardan yararlanan bir gelişme koridorunun oluşturulması, gelişme koridorunun dışında kalan kentsel yerleşmelerin merkez ilçelerden hizmet alması	GAP bölgesinde yer alan yerleşim alanlarına dair jeolojik etütlerin yapılması ve ilgili kurumlar tarafından onaylanması
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Kentsel yayılma alanlarının I. sınıf tarım topraklarını tehdit etmeyecek biçimde yönlendirilmesi, kentsel yerleşimlerin çok yakınında yer alan sanayi alanlarının güvenli bölgelere taşınması	GAP uluslararası havalimanı projesinin geliştirilmesi, dış limanlara dair yer seçimlerinin yapılması
Temel Amacı: Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmek, bölgeler arası gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkânlarını artırmak, ulusal kalkınma hedeflerine katkıda bulunmak.	İstihdam olanaklarının artırılması ve sosyal ve fiziki çevre koşullarının geliştirilmesiyle dış göçün azaltılması	Adıyaman ili ve çevresinde eko-kent planlarının hazırlanması ve uygulanması
	Özellikle kent merkezlerinin her türlü altyapı (haberleşme, içme suyu, kanalizasyon, elektrik) olanaklarının geliştirilmesi	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1989 yılından günümüze özellikle ekonomik, sosyal ve mekânsal yapıda meydana gelen değişimler ön plana çıkarılmıştır. Bu değişimler sonucunda elde edilen kazanımlar şu şekilde listelenebilir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989: 6 - 9; GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2022: 17-22):

- Projede planlanan eylemler yaklaşık %45 oranında gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında 9 adet 1/25.000 ölçekli çevre düzeni planı tamamlanmış, 70 adet alt bölge gelişme planları hazırlanmış ve projede yer alan illerde katılımcı planlama anlayışı doğrultusunda imar planı çalışmaları ile planlamaya esas jeolojik etüt raporları tamamlanmıştır.
- Bölgede kentsel büyüme dinamiklerinin yönlendirilmesi adına, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Gaziantep illerinin dâhil edildiği 3 aşamalı süreçte gelişme koridoru oluşturulmuş olup, Siirt, Batman, Adıyaman ve İslahiye yerleşimleri gelişme koridoruna dâhil edilmiştir.
- Bölgede illeri birbirine bağlayan tüm yolların niteliği iyileştirilmiş olup, 8 adet havaalanı hizmete açılmış ve karayolu bağlantıları tamamlanmıştır. Ayrıca, ülkenin en büyük uluslararası kargo havalimanı olan Şanlıurfa GAP Havalimanı inşa edilmiştir. Bölgede yer alan yerleşim alanlarına dair 40 farklı kent içi ulaşım projesi hayata geçirilmiş olup, bölgeye erişilebilirlik olanakları arttırılmıştır.
- Kent planlama pratiğini direkt olarak etkileyen altyapı, katı atık depolama, ulaştırma gibi büyük ölçekli yatırımlar hayata geçirilmiştir.
- Ekonomik gelişmelere paralel olarak, bölgede işgücüne katılım oranı %38'e kadar yükselmiş ve bölgede işsizlik oranları %10'a kadar düşmüş olup, özellikle Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde dışarıya verilen göç 4 kat azalmıştır.
- Fırat ve Dicle Havzası'nda toplam 571,591 ha'lık alanın sulamaya açılması ile planlanan sulama projeleri yaklaşık %54 oranında tamamlanmış ve işletmeye açılmıştır.
- Proje kapsamında toplam 2500 metre ana sulama kanalının tamamlanmasıyla bölgede kuru tarımdan sulu tarıma geçilmiş ve bir dönemde en az iki ürün alınabilir düzeye gelinmiştir.
- Bölge tarımsal üretim bakımından ülke genelinde ön plana çıkmış olup, bölgede yapılan sulu tarım uygulamaları sonucunda üretilen belirli tarım ürünleri (%58 oranında pamuk üretimi, %97 oranında kırmızı mercimek üretimi, %93 oranında Antep fıstığı üretimi, %30 oranında mısır üretimi, %51 oranında sebze üretimi ve %18 oranında şaraplık üzüm üretimi) ile ülke genelinde önemli bir pay elde etmiştir.
- Türkiye'de yapılan sığır yetiştiriciliğinin %7'si, koyun yetiştiriciliğinin %16'sı ve keçi yetiştiriciliğinin %22'si bölgeden karşılanır duruma gelmiştir.
- Tamamlanan 19 adet barajla (sulama ve enerji amaçlı) tarımsal üretim süreçlerinde sulama olanakları önemli ölçüde (%86 oranında) genişlemiştir.

- Toplam 14 adet hidroelektrik santralinin kurulumu tamamlanmıştır ve bu sayede enerji yatırımlarının gerçekleşme oranı %91'e ulaşmıştır. Böylece, ülke genelinde üretilen hidrolik enerjinin %26'sı proje kapsamında bölgede üretilebilir hale gelmiştir.
- 2018 yılı sonu itibarıyla bölgede sanayi sektöründe sağlanan teşvikler sonucunda 18 adet OSB tamamlanmıştır. Tamamlanan OSB'lerde 2,082 firma üretime geçmiş ve 174,170 kişiye istihdam olanağı sağlanmıştır.
- Proje bölgesinden yapılan ihracat 2021 yılı sonu itibarıyla 13,1 milyar dolara ulaşmış, 2000 – 2021 yılları arasındaki yaklaşık 21 yıllık dönemde ülke genelinde yapılan ihracat içindeki payı %1,8'den 5,8'e ve ithalat payı %1,5'ten %3,1'e yükselmiştir.
- Bölgenin Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH)'nın yıllık artış oranı ortalama %4,4'e, tarım sektörünün yıllık büyüme hızı %4,6'ya (Türkiye geneli %1,6 oranında) ve sanayi sektörünün yıllık büyüme hızı %4,2'ye (Türkiye geneli %1,2 oranında) ulaşmıştır.

Zonguldak - Bartın - Karabük Projesi (ZBK)

Planlama ve fizibilite çalışmalarının başarıyla tamamlandığı ve uygulamaya henüz geçen projelerin ilki olan Zonguldak, Bartın ve Karabük illerini kapsayan Zonguldak - Bartın - Karabük Projesi (ZBK) 1995 yılında hayata geçirilmiştir. Esasen 1961 yılında hazırlanan ama yürürlüğe konulmayan Zonguldak Bölgesi Projesi, bu proje için önemli bir altlık niteliği taşımaktadır. Başarılı bölgesel kalkınma proje örneklerinden biri olan Zonguldak - Bartın - Karabük Projesi'nde kamu ve özel sektör iş birliğinde gerçekleştirilecek yatırımlar aracılığıyla, bölgenin sektörler arası eşgüdümün sağlandığı bir gelişme merkezi konumuna getirilmesi amaçlanmaktadır (Görmüş & Artar, 2010: 5). Tablo 4'te ZBK Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları sunulmuştur.

Tablo 4. Zonguldak - Bartın - Karabük Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

Kaynak: *Yazar tarafından oluşturulmuştur.*

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1995	Doğal ve yapı çevre unsurları arasındaki çelişkinin kentsel alanlarda yaşam kalitesini olumsuz etkilemesinin önüne geçilmesi	Zonguldak ilinin madencilik sektörünün varlığı sebebiyle potansiyel gelişme bölgesi olarak belirlenmesi
Proje Alanı: 3 il (Zonguldak, Bartın, Karabük)	Dengeli kentsel gelişim olanağının kullanılabilmesi, bölge genelinde gözlenen çevresel kirlilik ve doğal afetlere yönelik önleyici politikaların geliştirilmesi, kırsal alanlardan kentsel alanlara göçün önüne geçilmesi	Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) kapsamında yer alan Zonguldak, Bartın, Karabük illerinin statüsünün I. derecede yörelere biçiminde revize edilmesi
İlgili Kuruluşlar: Kamu ve özel sektör	Sektörler arası rekabetin bölgeye verdiği zararın giderilmesi için sektörel entegrasyon çalışmalarının yapılması	Zonguldak ve Bartın illerinde kentsel altyapı yetersizliklerinin giderilmesi amacıyla altyapı yatırımlarının teşvik edilmesi
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Bölgenin mevcut potansiyellerinin (sanayi, enerji, tarım, ulaşım, yerel yönetim, turizm, madencilik, balıkçılık, vb.) etkin biçimde değerlendirilmesi	Bölge genelinde eko-turizm ve agro-turizm uygulamalarının yaygınlaştırılması amacıyla Bartın ve Zonguldak illerinin Batı Karadeniz Kıyı Koridoruna dâhil edilmesi
Temel Amacı: Bölgede yer alan sanayi ve madencilik kuruluşlarının özelleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan ekonomik ve sosyal sonuçları analiz etmek, özel sektörü teşvik etmek yeni yatırım alternatiflerini belirlemek, orta ve uzun dönemde uygulanabilir bölgesel gelişme planı hazırlamak, yatırımların tanımlanmasını sağlamak.	Bölgenin sektörler arası eşgüdümün sağlandığı bir gelişme merkezi konumuna getirilmesi, bölgede sektörel uzmanlaşmanın sağlanabilmesi	Her 3 ilde görülen su ve hava kirliliği, toprak erozyonu, taşkınlar ve demir-çelik endüstrisi kaynaklı çevresel kirlilik sorununa çözüm önerileri geliştirilmesi

ZBK Projesi için planlanan ve kısmen uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (Görmüş & Artar, 2010: 8-10; Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023: 5-7):

- 1990'lı yıllarda Zonguldak, Bartın ve Karabük İlleri Kalkınma Öncelikli Yörelere (KÖY) kapsamına dâhil edilmiş olup, bu iller I. derecede KÖY kapsamındaki ilk 50 il arasında alınmıştır.
- Her ne kadar kırsal alanlardan kentsel alanlara göçün önüne geçilmesi projenin temel politikalarından biri olsa da, ekonomik değeri düşük ürünlerin üretilmesi sebebiyle genç nüfusun göçünün önüne geçilememiştir.
- Doğal eşikleri nedeniyle kentsel gelişmenin sınırlandığı Bartın ilinde gelişme yönü kentin güneydoğusu olarak belirlenmiş olup, sanayi alanlarının Bartın Çayı'nın yakın çevresinde gelişimine devam edilmesi uygun görülmüştür.
- Bölge illerinde nüfusun önemli ölçüde artacağı öngörülmüştür. 2000 – 2025 yılları arasında Zonguldak ilinde %16 oranında, Bartın ilinde %15 oranında ve Karabük ilinde %37 oranında nüfus artışı beklenmektedir.

- Bölgede üç ana çekim merkezine bağlı ana gelişme aksları planlanmıştır. Bu akslar Ereğli-Alaplı aksı, Kozlu-Kilimli-Çatalağzı aksı, Bartın-Saf-ranbolu aksı, Filyos Vadisi-Bartın aksı olarak belirlenmiştir.
- Kentlerin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda denizyolu ve demiryolu bağlantılarının geliştirilmesi planlanmıştır. Özellikle Zonguldak ilinin madencilik sektörünün varlığı sebebiyle potansiyel gelişme bölgesi olarak belirlenmesi bu stratejinin zeminini hazırlamıştır.
- 2001 – 2005 yıllarını kapsayan 8.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer aldığı haliyle, bu dönemde projenin fizibilite çalışmaları tamamlanmış ve uygulamaya geçilmiştir.
- Küre Dağları Milli Parkı ve Yenice Ormanları gibi uluslararası düzeyde tanınan doğal değerlerin eko-turizm faaliyetleri için değerlendirilmesi sağlanmıştır.
- Bölgenin mevcut potansiyellerinin etkin biçimde değerlendirilmesi adına, bölgesel gelişme dinamiklerinin dâhil edildiği Entegre Bölgesel Kaynak Yönetim Modeli oluşturulmuştur.
- Doğal ve yapısal çevre unsurları arasındaki çelişkinin kentsel alanlarda yaşam kalitesini olumsuz etkilemesinin önüne geçilmesi amacıyla, bölgedeki heyelan ve sel gibi afet risklerinin bertaraf edilmesi ve sulama amaçlı kullanıma hizmet etmesi için barajlar inşa edilmiştir.
- Bölgede yer alan madencilik kuruluşlarının özelleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan ekonomik sonuçlar analiz edildiğinde, KARDEMİR (Karabük Demir Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş.)'in özelleştirilmesiyle başlayan sürecin Türkiye Taş Kömürü (TTK) İşletmeleri'nin kısmi özelleştirilmesiyle devam ettiği görülmüştür. Bunun nedeni olarak, üretim maliyetinin satış fiyatının 2 katı olması sebebiyle zaman içerisinde zarar edilmesi olarak belirtilmiştir.

Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP)

İlk planlama çalışmalarının 1999 yılında başlatıldığı Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) kapsamında Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Samsun, Tokat ve Trabzon illeri yer almaktadır. 9 ilde pek çok alt projenin geliştirildiği DOKAP, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ve Japonya Uluslararası İşbirliği Ajansı (JICA) iş birliğinde yürütülmüştür (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021: 109). Tablo 5'te DOKAP'a ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları sunulmuştur.

Tablo 5. Doğu Karadeniz Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1999	Yaklaşık 15 yıllık süreçte %15 oranında artan kentleşmenin kontrol altına alınması, kırsal alanlardan bölge içindeki ve dışındaki illere hızlı göçün önüne geçilmesi Kent merkezlerindeki büyüme oranlarının farklılaşması sonucunda fiziksel çevreye dair oluşan sorunların giderilmesi, çok katlı ve kent silüetini olumsuz etkileyen yapılaşma dinamikle-rinin önüne geçilmesi Bölgede gözlenen doğal eşikler nedeniyle doğal nitelikli alan-ların imara açılmasının önüne geçilmesi Kentsel altyapıda gözlenen so-runların giderilmesi için kurum-sal iş birliği yapılması Bölge genelinde kent merkezleri arasında kademelenme sağ-lanması ve kentsel hizmetlerin buna göre dağıtılması	8 ayrı alt bölge için gelişme projesinin hazırlanması (Trabzon-Rize Koridor Gelişimi, Gümüşhane-Bay-burt-Artvin İllerinde Kentsel Merkezlerin Oluşturulması, Karadeniz Sahil Yolu Geliştir-me Projesi, vb.) Sektörel nitelikte projelerin geliştirilmesi (DOKAP Serbest Bölgelerinin Geliştirilmesi, Yenilenebilir Enerji İçin Uy-gulamalı Araştırma Merkezi, Yerel Yönetim Değerlendirme Sisteminin Kurulması, DOKAP Fuarı, Karadeniz Teknoloji Merkezi, vb.) 5 ayrı altyapı projesinin ha-zırlanması (Entegre Su Temin Sistemlerinin Geliştirilmesi, Katılımcı Karadeniz Kıyı Yö-netimi, Eko Toplum Ağı, vb.)
Proje Alanı: 9 il (Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüş-hane, Ordu, Rize, Samsun, Tokat ve Trabzon)		
İlgili Kuruluşlar: Devlet Planlama Teşkilatı Müs-teşarlığı ve JICA		
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır		
Temel Amacı: Bölgesel kalkınmayı sağlamak, sosyal, ekonomik ve çev-re konularında gözlenen olumsuzlukları gider-mek, bölgenin ekonomik yapısını güçlendirerek ortalama gelir düzeyini yükseltmek ve bölge içi gelir dağılımını iyileş-tirmek.		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

DOKAP için planlanan ve kısmen uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2023: 6-7):

- Tamamlanan ve bölgesel strateji ve eylem planlarını kapsayan proje sayısı (10 adet) artmıştır.
- 8 ayrı alt bölge için gelişme projesi (Trabzon-Rize Koridor Gelişimi, Gümüşhane-Bayburt-Artvin İllerinde Kentsel Merkezlerin Oluşturulması, Karadeniz Sahil Yolu Geliştirme Projesi, vb.) planlanmıştır.
- Turizm yatırımları kapsamında desteklenen proje sayısı (36 adet) ve doğal varlıkların korunmasına yönelik proje sayısı (5 adet) artmıştır.

- 2022 yılı itibarıyla 9 ilde yer alan yaylaları birbirine bağlayan Yeşil Yol Projesi devam etmekte olup, proje kapsamında toplam 1.326,13 km'lik yol ağında iyileştirme çalışmaları yapılmış ve 14 adet köprü yapımı tamamlanmıştır. Bu sayede, planlanan ve uygulamaya geçirilen projelerin başarı oranı %87'ye ulaşmıştır.
- Hatuniye, Pirler Türbesi, Cehennem Deresi ve Diriliş bölgesinde turizm potansiyellerinin artırılması için ihtiyaç duyulan bütçe temin edilmiştir.
- Tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bölgelerde üreticiyi destekleyen projeler devam etmekte olup, ihtiyaç duyulan her türlü teknik ekipman için bütçe desteği sağlanmıştır.
- Amasya İli ve ilçelerinde sebze-meyve kurutma ve paketlenme konusunda uzmanlaşan 5 kooperatife teknik ve maddi destek sağlanmış ve bu sayede bölgede kadın istihdamına yönelik önemli adımlar atılmıştır.
- Kurumsal iş birliği yapılması amacıyla, Amasya ve Samsun İlleri ve ilçelerinde tıbbi aromatik bitkilerin endüstriyel üretimde kullanılması amacıyla Amasya Üniversitesi ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi iş birliğiyle projeler üretilmiş olup, bu illerde toplam 110 işletmeye gerekli destekler sağlanmıştır.
- Ülke genelinde üretilen deniz ürünlerinin %40'ı bölgeden karşılanabilir hale gelmiştir.

Doğu Anadolu Projesi (DAP)

14 ili (Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illeri) kapsayan Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi ile benzer biçimde, 1999 yılında hayata geçirilmiştir. Tablo 6'da DAP'a ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları sunulmuştur.

Tablo 6. Doğu Anadolu Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 1999		
Proje Alanı: 14 il (Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van)	Nüfus artışı ve göç hızının yüksek olması nedeniyle kentsel yerleşim üzerinde oluşan baskının azaltılması, yüksek doğurganlık hızının kontrol altına alınması için özellikle kentlerde aile planlamasının yaygınlaştırılması	Elazığ, Malatya ve Erzurum birincil çekim merkezine haline getirilmesi Erzincan ilinin ikincil çekim merkezine haline getirilmesi Erzincan ve Van illerinde küçük ve orta ölçekli sanayi faaliyetlerinin artırılması
İlgili Kuruluşlar: Kamu sektörü, özel sektör ve üniversiteler	Sektörel yapıdaki verimlilik sorununun neden olduğu bölge ekonomisindeki geri kalmışlık sorununa alternatif çözümler üretilmesi, sektörler arası rekabetin bölgeye verdiği zararın giderilmesi için sektörel entegrasyon çalışmalarının yapılması	Bölgenin kuzeyde Karadeniz limanlarıyla ulaşım bağlantılarının kurulması 3. derece gelişmiş iller (Elazığ ve Malatya) ile 4-5. derecede gelişmiş iller (Erzincan, Erzurum, Tunceli, Kars, Van, Iğdır, Hakkari, Bingöl, Ardahan, Ağrı ve Muş) kapsamında giren DAP Bölgesi illerinin gelişmişlik düzeylerinin artırılması
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Merkezi ve yerel yönetim entegrasyonunun güçlendirilmesi Kentsel koruma alanında çalışmalar yürütülmesi, orta ve uzun dönemli gelişme ana planlarının hazırlanması	
Temel Amacı: Sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandıracak politika ve uygulamaları ortaya koymak, sektörel gelişmeleri hızlandırmak, kırsal ve kentsel gelişmeyi sağlamaya yönelik kamu yatırımlarını belirlemek, özel kesim yatırımlarını özendirmek, kurumlar arası iş birliğini sağlamak.		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

DAP için planlanan ve kısmen uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2022a: 34; DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2022b: 31):

- Sektörel yapıdaki verimlilik sorununun tetiklediği ve bölge ekonomisinin geri planda kalmasına neden olan faktörlerin elimine edilmesi amacıyla, 2023 yılı için kentsel ve beşeri kalkınmayı sağlamak adına yaklaşık 130 adet yeni projenin hayata geçirilmesi planlanmıştır. Öngörülen toplam maliyet ise 213 milyar TL'dir.
- Erzincan, Van, Ağrı, Bingöl, Bitlis ve Muş illeri'nde sanayi altyapısının geliştirilmesi amacıyla 2019 yılından itibaren 12 proje hayata geçirilmiştir. Öngörülen toplam maliyet ise 36 milyon TL'dir.
- 3. derece gelişmiş iller (Elazığ ve Malatya) ile 4-5. derecede gelişmiş iller (Erzincan, Erzurum, Tunceli, Kars, Van, Iğdır, Hakkari, Bingöl, Ardahan, Ağrı ve Muş) kapsamında giren DAP Bölgesi illerinin gelişmişlik düzeylerinin artırılması amacıyla, 2013 - 2023 yılları arasında toplam 2064 adet proje desteklenmiş olup, toplam 1,2 milyar TL bütçe olanağı DOKAP tarafından sağlanmıştır.

- Turizmin bölgede geliştirilmesi amacıyla yapılan proje sayısı 6'ya ulaşmıştır.
- Sektörel entegrasyonu sağlamak amacıyla yapılan yatırımlar sonucunda, bölgenin kişi başına düşen GSMH değeri yaklaşık %18 oranında artmıştır.
- 2022 yılı itibariyle ıslah edilen mera sayısının toplam 57'e ulaşmasıyla, ıslah edilen mera alanı büyüklüğü toplam 5000 dekarın üstüne çıkarılmıştır.
- Sulama kanallarının inşaa edilmesiyle sulama tesisi yapılan köy sayısı 220'e ulaşmış olup, sulamaya açılan alan büyüklüğü 250,000 dekarın üstüne çıkarılmıştır.

Yeşilirmak Havzası Gelişim Projesi (YHGP)

Planlı Kalkınma Dönemi'nde hazırlanan 11 bölgesel kalkınma projesi arasında 2005 yılında uygulamaya geçirilen Yeşilirmak Havzası Gelişim Projesi (YHGP) de yer almaktadır. Amasya, Tokat, Samsun ve Çorum illerinden oluşan Yeşilirmak Havzası Bölgesi'ni kapsayan YHGP'ye ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi'ne ilişkin genel bilgiler ve geliştirilen bölgesel politikaların öneri mekânsal referansları.

BÖLGESEL KALKINMA PROJESİNİN ÖZELLİKLERİ	GELİŞTİRİLEN BÖLGESEL POLİTİKALAR	BÖLGESEL POLİTİKALARIN MEKÂNSAL REFERANSLARI
Başlangıç Yılı: 2005	Bölgeye yaşam kalitesini yükseltmiş, çevreye duyarlı, rekabetçi, hızla gelişen bölge niteliği kazandırılması	Amasya ve Çorum illerinde nitelikli ve alanında uzman kişiler yetiştirmek amacıyla üniversite ve meslek yüksekokulları kurulması
Proje Alanı: 4 il (Amasya, Tokat, Samsun ve Çorum)	Sık gözlenen doğal afetler nedeniyle risk altındaki ekolojik dengenin korunması için havza ölçeğinde çalışmalar yapılması	Bölgede Samsun ilinin 'merkez kent' olarak ön plana çıkartılması ve yaklaşık 1 milyon nüfus için gerekli kentsel donatıların planlanması
İlgili Kuruluşlar: Kamu ve özel sektör	KontROLSÜZ kentleşme ve artan sanayileşme dinamiklerinin doğal ve yapı çevre arasındaki dengeyi bozmasının engellenmesi	Bölge genelinde çok merkezli kentsel yapı (Samsun, Çorum, Tokat, Amasya) ve merkezi kırsal yerleşimler (Bafra, Turhal, Zile, Çarşamba, Erbaa, Niksar, Suluova, Osmancık, Sungurlu, Alaca, Terme ve Vezirköprü) oluşturulması
Uygulanma Durumu: Uygulanmıştır	Dışarıya göçün önüne geçilmesi için tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin entegrasyonunu sağlanması, tarıma dayalı sanayi yatırımlarının artırılmasıyla küresel piyasada söz sahibi olmak ve marka kent yaratılması için çalışmalar yapılması	Tokat ilinin tarımsal üretim ve sulama projeleriyle ön plana çıkartılması, dış pazara açılımın merkezi olması
Temel Amacı: Yeşilırmak ve kollarının yer aldığı havzada ekolojik dengeyi bozmadan en uygun arazi kullanım planlamasını yapmak, doğal kaynakların güncel takibini ve yönetimini sağlamak, erozyonu önlemek, su kirliliğinin kontrolü, meraların ıslahı, orman alanlarını belirlemek ve izlemek, şehirleşme ve sanayileşmenin takibi ile planlı gelişme konularında sorunların çözümünü sağlamak.	Bölgenin yakın komşuları ve diğer ülkelerle iş birliği içerisinde olması ve daha erişilebilir nitelikte olması için çalışmalar yapılması, kentin tüm paydaşlarına bölgesel kalkınma sürecinde görev ve sorumluluk verilmesi	Amasya ilinin kent kimliğinin korunması ve turizm faaliyetleri bakımından potansiyelinin değerlendirilmesi
	Nüfus, istihdam, sektörel yapı ve gelişmişlik düzeyi bakımından 4 farklı senaryonun geliştirilmesi ve modelleme yapılması	Çorum ilinin sanayileşmenin lokomotif haline getirilmesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

YHGP için planlanan ve kısmen uygulamaya geçirilen bu projelerin bölgede meydana getirdiği önemli değişimler şu şekilde listelenebilir (Yeşilırmak Havzası Kalkınma Birliği, 2023: 28-31):

- Bölgesel, alt merkez ve yerel merkez olmak üzere yerleşimler kademelendirilmiştir. Bu kapsamda, Samsun İli imalat sanayinde bölgesel merkez olarak, Tokat İli tarıma dayalı sanayide bölgesel merkez olarak, Çorum, Merzifon ve Suluova yerleşimleri ise birer alt merkez olarak belirlenmiştir.
- Bölge genelinde çok merkezli kentsel yapı kurulmuş ve merkezi kırsal yerleşimler oluşturulmuştur.

- Sektörel uzmanlaşma koridorlarının hayata geçirilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda bölgenin turizm koridoru, tarım ve tarıma dayalı sanayi koridoru belirlenmesi gibi örnek projeler geliştirilmiştir.
- Bölgede yer alan kırsal yerleşimlerin %90'ına içme suyu imkânı sağlanmıştır. Bölgenin yaklaşık %90'ına haberleşme altyapısı sağlanmıştır.
- Samsun İli, karayolu, denizyolu ve demiryolu aracılığıyla yük taşımacılığında bölgenin en önemli destinasyonu haline gelmiştir.
- Bölgede Samsun ve Tokat illerinde 2 havalimanı hizmete açılmıştır.
- Amasya ve Çorum illerinde nitelikli ve alanında uzman kişiler yetiştirmek amacıyla üniversite ve meslek yüksekokulları kurulmuştur.
- Bölgede tarımsal sulama amaçlı projelerinin %60'ı tamamlanmıştır.
- Bölgeye rekabetçi ve hızla gelişen bölge niteliği kazandırılması amacıyla yapılan uygulamalar sonucunda, bölgedeki imalat sanayinin ulusal ihracat pazarındaki payı %65'e yükselmiştir.
- Çorum İli ve Tokat İlinin özellikle mermer bakımından zengin maden yataklarının çağdaş teknolojilerle desteklenmesi sağlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılından itibaren bölgesel planlama uygulamalarının sürekli gündemde olduğu ve çok yönlü politikalarla kentsel gelişme süreçlerine yön verilmek istendiği açıktır. Ülke, bölge, kent ve alt bölge düzeyinde çeşitlenen planlama çalışmaları ve uygulama örnekleriyle, kentsel mekânın bugününe ve yarınına dair öngörülerin geliştirilmesi ve planlama sürecinde gözlenen aksaklıkların giderilmesi konularında önemli adımlar atılmıştır. 1923 – 2023 yılları arasında hazırlanan bölge kalkınma planları da bu önemli adımlar arasında yer almaktadır.

Köyceğiz – Dalaman Bölgesi Projesi, Doğu Marmara Bölgesi Projesi, Antalya Bölgesi Projesi ve Keban Bölgesi Projesi gibi planlanan ancak hayata geçirilemeyen uygulama örneklerinin ortak yanları incelendiğinde, projelerin kâğıt üzerinde kalmasının esas nedenleri de ortaya çıkmıştır. Buna göre, bu projelerin (a) kapsamlı ve sürdürülebilir politikalar üretmek bakımından yetersiz kalması, (b) bürokratik süreçlerin planlamanın tüm paydaşlarını kapsaması, (c) planlar arası kademeli birliktelik ilkesi göz ardı edilmesi, (d) esnek ve yerinde incelemeye dayalı bir planlama anlayışının benimsenmemiş olması ve (e) bölgenin ekonomik dinamiklerinin daha fazla ön plana çıkarılması ve diğer dinamiklerin geri planda bırakılması bahsi geçen nedenler arasında yer almaktadır.

Diğer yandan, Çukurova Bölgesi Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi, Zonguldak – Bartın - Karabük Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi, Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi ve Konya Ovası Projesi gibi hayata geçirilen uygulama örneklerinin ortak hedefleri incelendiğinde ise, bu projelerin

(a) bölgeler arası çok yönlülük ilkesiyle politikaların üretilmesi, (b) bölgesel kalkınma ve gelişme eğilimlerinin değerlendirilmesi, (c) yerel düzeyde ilgili kurum ve kuruluşlar ve halkın desteğiyle uygulama sürecinin yürütülmesi, (d) sürdürülebilir gelişmenin önemli bileşenleri arasında doğal kaynakların dâhil edilmesi, (e) yerel düzeyde çok odaklı mekânsal yapının kurulması ve (f) kamu – özel sektör iş birliğinin ağırlık kazanması gibi hedefler ön plana çıkmaktadır.

Planlanan ve uygulamaya geçirilen proje örnekleri dikkatle incelendiğinde, 1960'lı yıllardan günümüze kadar geçen süreçte geliştirilen bölgesel kalkınma politikalarının dönemsel değişikliklerden önemli ölçüde etkilendiği gözlemlenmiştir. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; ülke genelinde iç siyasette yaşanan değişimler, merkezi ve yerel yönetim birimleri arasındaki koordinasyon eksiklikleri, kırsal alanların planlanmasının genelde ikinci plana atılması, üretilen bölgesel kalkınma planlarının sonuçlarının izlenmesi ve devamlılığının sağlanması konusunda yaşanan aksaklıklar, bölgelere özgü kalkınma stratejisinin geliştirilememesi gibi gerekçelere bağlı olarak bölgesel kalkınma politikalarının tamamıyla başarıya ulaştığı söylenemez. Bu saptamanın temelinde, süreç içerisinde bölgesel gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi amacıyla yola çıkılan bu projelerin çıktılarına ilişkin farklı kaynaklarda yer alan değerlendirmeler yer almaktadır. Buna göre;

- i. Ülke genelinde ekonomik ve sosyal yapıda büyük bir değişim yaşanmasına rağmen, bölgesel politikaların siyaset üstü bir anlayışla üretilmesi gerekçesiyle, hem farklı bölgeler hem de kentsel ve kırsal alanlar arasında gözlenen gelişmişlik farklılıkları beklenen düzeyde azaltılamamıştır.
- ii. Geri kalan bölgelerde gözlenen istihdam sorununun önüne tam anlamıyla geçilememiştir. Buna bağlı olarak, geri kalan bölgelerin kırsal alanlarından gelişmiş bölgelerin kentsel alanlarına yoğun göç engellenememiş olup, göç sorunu nitelikli işgücü kaybı ve sermaye yetersizliği gibi olumsuz sonuçlar doğmasına neden olmuştur.
- iii. Bölgeler arasındaki eğitim ve sağlık olanakları, altyapı ve üstyapı unsurları ile yatırım sayılarına ilişkin farklılıklar tam anlamıyla giderilememiştir. Kamu yatırımlarının yanı sıra özel sektör yatırımları bölgesel kalkınma projesi geliştirilen bölgelerde beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir.
- iv. Uzun vadeli planlanan bölgesel kalkınma projeleri yerine kısa vadeli rant odaklı gelişim politikalarının tercih edilmesi nedeniyle kaynaklar optimum düzeyde kullanılmamış olup, buna yönelik nitelikli bölgesel programlar geliştirilmemiştir.
- v. Kalkınma Bakanlığı'nın yayımladığı raporda da yer aldığı üzere, ülke genelinde farklı sektörlerde gözlenen büyüme oranları bölgesel kalkınma projesi geliştirilen bölgelere refah artışı olarak yansımamıştır.

- vi. Bölgesel kalkınma politikalarının uygulanması ve çıktılarının izlenmesi sürecinde farklı paydaşların birlikte ve eşgüdüm halinde hareket etmesi konusunda aksaklıklar söz konusu olmuştur.

Şehir ve bölge planlama disiplini perspektifinden ele alınan bu çalışmada yapılan kapsamlı incelemeler ışığında denilebilir ki, planlı kalkınma dönemi öncesinde etkin bir rolü olmayan bölge kalkınma planları, bu dönem sonrasında uygulamada geniş yer tutmuş ve bölge planlama sürecine kritik biçimde yön vermiştir. Ayrıca, bölgesel eşitsizlikler hem ülke genelinde hem de alt bölgeler özelinde giderilmeye çalışıldığı, bu amaçla farklı sektörlerin (kamu sektörü, özel sektör, üniversite) işbirliğinde üretilen ve uygulanan politikaların kısa ve orta vadede önemli değişimler meydana getirmesinin amaçlandığı izlenmektedir. Çalışma, ulusal düzeyde 1980'li yıllardan itibaren yürütülen planlı kalkınma hamlesi doğrultusunda hayata geçirilen bu projelerin bölgesel düzeyde toplumsal yapıda ve yapıyı çevrede gözlemlenen sonuçlarını incelemesi bakımından dikkate değerdir. Çünkü kentleşme süreçlerinin dinamiklerinin doğru ve eksiksiz biçimde ele alınması için öncelikle bölgesel gelişme süreçlerinin kapsamlı biçimde ortaya konulması önemli bir gerekliliktir.

Sonuç olarak, kalkınmanın sağlanabilmesi yalnızca ulusal düzeyde yürütülen üst ölçekli planlama çalışmalarıyla mümkün olamamaktadır. Bunun yanı sıra, yerelin kaynaklarının ve potansiyelinin en doğru biçimde değerlendirilmesi ve çok yönlü gelişme süreçlerinin paralel biçimde yürütülmesi de gereklidir. Bilinmektedir ki, Türkiye'de yürütülen planlama çalışmalarının tamamının başarıya ulaşmamasının başlıca nedenleri arasında, kurumsal hafızanın eksikliği, bölgesel politikaların siyaset üstü bir anlayışla üretilmemesi, disiplinler ve kurumlar arası koordinasyon eksikliği ve uzun vadeli planlanan bölgesel kalkınma projeleri yerine kısa vadeli rant odaklı gelişim politikalarının tercih edilmesi yer almaktadır.

Bölgesel gelişme sürecinde saptanan problemlerin çözümüne yönelik belli başlı öneriler şu şekilde sıralanabilir: (a) bölge planlama süreçlerinin sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarının yanı sıra, politik niteliğinin de ön plana çıktığının unutulmaması ve üretilen politikaların siyaset üstü bir anlayışla ele alınması, (b) farklı disiplinlerin (bölge planlama, iktisat, kamu yönetimi, siyaset, çevre bilimi, nüfus bilim, vb.) uzmanlıklarından yararlanılarak bölgeye özgü dinamiklerin ayrı ayrı değerlendirilmesi, (c) koruma – kullanma dengesi gözetilerek doğal ve yapıyı çevrede kaynak varlığının orta ve uzun vadede bölge genelinde sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik adımlar atılması, (d) bölgesel kalkınma süreçlerinin başarısının bölge halkının refahının yükseltilmesine bağlı olduğunun vurgulanması, (e) kalkınma politikalarının geliştirilmesi ve hayata geçirilmesi amacıyla ulusal adımların atıldığı dönemlerde siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanabilmesi. Bölge planlama sürecinin aksayan bu yanlarının gelişme dinamikleri açısından neden olduğu kayıplar dikkatle analiz edilip gerekli derslerin çıkarılmasıyla, ekonomik yönden

sağlanabilecek kısa süreli kazançlar yerini bölgeler arası denkliğin sağlanabildiği sağlıklı, planlı ve uzun süreli kalkınmaya bırakacaktır. Böylece, yalnızca ülke genelinde bölgeler ve sektörler bazında farklılaşmanın derinleşmesi gözlenmeyecek; aynı zamanda toplumsal ve mekânsal planlama dinamikleri açısından önemli ilerlemeler kaydedilecektir.

Kaynaklar

- Akarçay, P. (2009). *Cumhuriyet'ten günümüze Trakya'da bölgesel kalkınma politikaları ve bölge kalkınma ajansı*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Cankorkmaz, Z. (2011). Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Bu Ajanslara Yönelik Eleştiriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 113-138.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). *Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) Eylem Planı (2014-2018)*. https://www.dokap.gov.tr/Upload/Genel/dokap-eylem-planı-2014-2018-suzpdf-243756-rd_43.pdf [01.01.2024].
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2014). *Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (2014-2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2014-2023_Bölgesel_Gelişme_Ulusal_Stratejisi.pdf [02.01.2024].
- Çelikkaya, S., Yaman, H., Dağlı, İ. & Çapık, E. (2018). Bölgesel politikaların kalkınma planlarındaki yeri ve zamana bağlı dönüşümü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(22), 21 – 31.
- Çelik, O. & Çetiner, S. (2019). Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları Ve Kalkınma Planlarındaki Söylem Değişiklikleri. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 2(3), 121 – 131.
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023). *Zonguldak - Bartın - Karabük Planlama Bölgesi Plan Hükümleri ve Açıklama Raporu. 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planları*. <https://mpgm.csb.gov.tr/zonguldak---bartin---karabuk-planlama-bolgesi-i-82195> [03.01.2024].
- Çukurova Kalkınma Ajansı (2015). *Çukurova Bölgesi İlçe Raporu*. https://www.cka.org.tr/uploads/document_center_v/5dc131a742691-ilce-raporu.pdf [04.01.2024].
- DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2022a). *DAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Faaliyet Raporu*. <https://www.dap.gov.tr/sayfa/dokuman-merkezi/faaliyet-raporlari/> [05.01.2024].
- DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2022b). *DAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Performans Programı (2017 – 2022)*. <https://www.dap.gov.tr/sayfa/dokuman-merkezi/perans-programi/> [06.01.2024].
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (1989). *Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Master Plan Çalışması, Master plan nihai raporu*. <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=96aa15d7ad> [09.01.2024].
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2000a). *Bölgesel gelişme özel ihtisas komisyonu raporu*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Bolgesel-Gelisme-OIK-Raporu.pdf> [10.04.2024].

- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2000b). *Doğu Anadolu Projesi (DAP) Ana Planı*. <https://kudaka.ka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/dap-anaplan.pdf> [10.01.2024].
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2009). *2009 – 2013 Stratejik planı*. <http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/Gyh0+GelirIdaresiBaskanligiSP0913.pdf> [10.01.2024].
- DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2023). *Doğu Karadeniz Projesi Eylem Planı İlerleme Raporları (2014 – 2018)*. <https://www.dokap.gov.tr/dokap-eylem-planı-ilerleme-raporları/listele/5> [10.01.2024].
- Eraydın, A. (2004). *Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler*. Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, 1, 126-146.
- Ersoy, M. (2006). *İmar Mevzuatımızda Planlama Kademeleri ve Üst Ölçek Planlama Sorunu*. Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, Ankara.
- Ecemiş Kılıç, S. & Mutluer, M. (2004). Coğrafyada ve Bölge Planlamada Bölge Kavramının Karşılaştırmalı Olarak İrdelenmesi. *Ege Coğrafya Dergisi*, 13, 17-28.
- Görmüş, S. & Artar, M. (2010). Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesi planlarının eşgüdümünün değerlendirilmesi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 2 (17), 71-81.
- Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2022). *GAP Bölge Kalkınma Programı (2021 – 2023)*. <http://www.gap.gov.tr/gap-bolge-kalkinma-programi-2021-2023-sayfa-25.html> [10.01.2024].
- İncekara, A. & Savrul, B. K. (2011). Bölgesel kalkınma politikaları ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 1, 91-132.
- Kalkınma Bakanlığı (2015a). *Konya Ovası Projesi (KOP) Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı 4. Dönem İzleme Raporu*. <https://www.kop.gov.tr/sayfalar/izleme-degerlendirme-raporları/148> [05.01.2024].
- Kalkınma Bakanlığı (2015b). *Konya Ovası Projesi (KOP) Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı KOP Eylem Planı (2014 – 2018) Raporu*. <https://www.kop.gov.tr/sayfalar/izleme-degerlendirme-raporları/148> [05.01.2024].
- Kayan, A. (2012). Türkiye’de Bölge Planlaması: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (20), 103-134.
- Keleş, R. (2010). *Kentleşme Politikası*. İstanbul, İmge Kitabevi.
- Keskin, M. (2023). Türkiye’deki Kalkınma Planlarının Bölgesel Kalkınma Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1 – 24.
- Keskin, H. & Sungur, O. (2010). Bölgesel politika ekseninde yaşanan dönüşüm: Türkiye’de kalkınma planlarında bölgesel politikaların değişimi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 271-293.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2021). DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, *Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) Bölge Kalkınma Programı (2021-2023)*. https://www.dokap.gov.tr/Upload/Genel/dokap-bolge-kalkinma-programi-eylem-planı-2021-2023-pdf-505396-rd_51.pdf [06.01.2024].
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2024). KOP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Konya Ovası Projesi ve KOP İdaresi: Tarihsel Süreç. <http://www.kop.gov.tr/sayfalar/tarihi-surec/61> [08.05.2024].

- Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 35-54.
- Sinemillioğlu, O. (2009). Sürdürülebilir bölgesel kalkınma ve Türkiye süreci. *Elektro-nik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 245-268.
- Tamer, M. (1992). Bölgesel Kalkınma ve Yerel Yönetimler. *Türk İdare Dergisi*, 396.
- Tekeli, İ. (1972). *Bölge planlama üzerine*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.
- Yaman, M. & Önder, Ö. (2018). Küreselleşme-yerelleşme ve yerel yönetimlerde yaşanan dönüşüm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 232-237.
- Yeşilırmak Havzası Kalkınma Birliği (2023). *YHGP: Yeşilırmak Havza Gelişim Projesi*. <http://www.yesilirmak.org.tr/yhgp.html> [07.01.2024].

Rusya Ukrayna Savaşının Borsa İstanbul Sektörüne Etkileri: Olay Çalışması Analizi

Fazlı IRMAK*

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Emrah ŞAHİN**

Hitit Üniversitesi

Ahmet AKNAR***

Hitit Üniversitesi

Öz

Savaş, jeopolitik riskler, doğal afet gibi olaylarda yatırımcılar, algıladıkları riskten kaçınma refleksi gösterir. 24 Şubat 2023 tarihinde Rusya tarafından “özel bir operasyon” açıklaması sonrası başlatılan savaşta da küresel yatırımcılar, riskten kaçınma yaklaşımı ile borsa pozisyonlarında değişikliğe gitmişlerdir. Bu sebeple Rusya-Ukrayna savaşının, Türkiye’nin Rusya ve Ukrayna ile ticari faaliyetlerinde diğer sektörlerle göre yüksek ticari hacme sahip olan BİST Enerji, BİST Gıda, İçecek ve BİST Turizm Sektörel Endekslerinde yer alan firmaların getirileri üzerinde etkisinin varlığını belirlemek amacıyla Olay Çalışması (Event Study) gerçekleştirilmiştir. Sektörlere ilişkin CAAR değerleri için etkinlik öncesi, etkinlik günleri civarı ve etkinlik sonrası dönemler ayrı ayrı incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, sektörlerde en geniş etkinlik süresini ifade eden 41 ve 31 günlük $[-21, 20]$, $[-15, 15]$ etkinlik pencerelerinde, sektörlerde yer alan firmaların kümülatif ortalama anormal getirilerinin istatistiksel olarak anlamlı negatif olduğu belirlenmiştir. Her bir sektör için kümülatif ortalama anormal getirilerdeki anlamlı negatif ilişki, etkinlik öncesi dönemler olan $[-20, 0]$ ve $[-15, 0]$ etkinlik penceresinde de tespit edilmiştir. Etkinlik sonrası dönemde BİST Gıda, İçecek ve BİST Turizm sektörlerinde kümülatif ortalama anormal getirilerin pozitif olduğu belirlenmiştir. Olay gününe kadar getirilerde yaşanan düşüşün, olay sonrasında devam etmemesinin savaş öncesi, savaşa ilişkin yapılan hazırlıklara yatırımcıların tepkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Rusya-Ukrayna Savaşı, Olay Çalışması, Borsa İstanbul

* Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Bafra Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, fazli.irmak@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3584-2462.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, emrahsahin@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1001-6511.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, ahmetaknar@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1577-5488.

Effects of the Russia Ukraine War on Borsa Istanbul Sector: Event Study Analysis

Abstract

In events such as war, geopolitical risks and natural disasters, investors show a reflex to avoid the risk they perceive. On 24 February 2023, following the announcement of a “special operation” by Russia, global investors changed their stock market positions with a risk-averse approach. For this reason, an Event Study was conducted to determine the effect of the Russia-Ukraine war on the returns of firms in the BIST Energy, BIST Food and Beverage and BIST Tourism Indices, which have a higher trade volume than other sectors in Türkiye’s trade activities with Russia and Ukraine. For the CAAR values of the sectors, pre-event, around the event days and post-event periods are analyzed separately. As a result of the analysis, it is determined that the cumulative average abnormal returns of the firms in the sectors are statistically significantly negative in the 41 and 31-day $[-21, 20]$, $[-15, 15]$ event windows, which represent the widest event period in the sectors. The significant negative relationship in the cumulative average abnormal returns for each sector was also found in the pre-event periods of $[-20, 0]$ and $[-15, 0]$. In the post-effectiveness period, cumulative average abnormal returns are positive for BIST Food and Beverage and BIST Tourism sectors.

Keywords

Russia-Ukraine War, Event Study, Borsa Istanbul

Extended Abstract

For the last 20 years, the world has experienced a major economic crisis and an important pandemic that has affected all societies and brought global trade to a standstill. In addition to these global risks, Türkiye has had to cope with coup attempts, terrorist incidents, regional conflicts and international political crises. All these crises affected financial markets at certain levels. Finally, the Russia-Ukraine war has emerged as a new problem that will be added to all the negativities experienced in the financial markets.

The finance literature reveals that stock markets react sharply to geopolitical risks such as war and terrorism (Berkman & Jacobsen, 2006:4). In their study, Leigh, Wolfers and Zitzewitz (2003) determined the impact of wars on the world economy and stock markets and revealed the consequences of armed conflicts. According to Cam (2008), the effects of wars on stock markets may differ on the basis of sectors.

Russia and Ukraine are the world’s grain depots, providing the most basic nutrients needed by humanity, while Russia ranks third in the world in energy production (FAO, 2023; EIA, 2023). Russia and Ukraine are the world’s suppliers of cereals and vegetable oils. According to 2022 data, Russia and Ukraine meet 27 per cent and 17 per cent of the world’s grain need, respectively (FAO, 2023). The two countries meet approximately 5.6 per cent of the world vegetable oil need (Hamulczuk et al., 2023: 2). Therefore, the Russia-Ukraine

conflict may affect global food prices and even lead to negative consequences in terms of food security. As for energy production, according to EIA (2024) data, Russian natural gas production in 2022 was 24,775 bcf and oil production was 10,974 Mb/d. According to the Ministry of Energy and Natural Resources (2024) data, Russia has 6% of the world's crude oil reserves in 2021, while according to EIA (2024) data, it is the third largest energy producer with 64,103 Btu in total energy production.

In trade with Russia and Ukraine, Türkiye is a net importer of both food and energy products. By the end of 2022, about 27 per cent of Türkiye's energy imports and 32 per cent of its food imports are from Russia. When Türkiye's trade volume with Russia and Ukraine is analyzed in terms of energy and food items, it is approximately 25% of the total trade volume in energy products and 20% in food products.

The third prominent item in trade with Russia and Ukraine is tourism. With 50.5 million tourists as of the end of 2022, Türkiye ranks fourth among the countries attracting the most tourists in the world after France, Spain and the USA (www.tursab.org.tr). Of the 5.5 million tourists visiting Türkiye, 11.74 per cent (5,232,611) are from Russia and 1.52 per cent (675,467) are from Ukraine. Russia and Ukraine account for 12 per cent and 4 per cent of Türkiye's tourism revenues, respectively.

In this study, in order to determine the effects of the Russia-Ukraine war on Türkiye, import and export data in energy, food and tourism items with the highest trade volume of Türkiye with Russia and Ukraine were analysed and an event study analysis was conducted to determine the effects of the war on BIST Food and Beverage Sector, BIST Tourism Sector and BIST Energy Sector.

Russia's invasion of Ukraine on 24.02.2022 caused panic not only in the region but also in the world and had an impact on capital markets. It is thought that the resulting state of war directly affects countries with geographical proximity. On the other hand, the war in Russia and Ukraine, where political and economic relations are multidirectional, is expected to negatively affect the Turkish markets. Within the scope of the case study analysis to determine the impact of the war, Excell programme was used for data compilation and STATA 17 programme was used for data analysis. Within the scope of the analysis, 11 firms in the tourism sector, 22 firms in the energy sector and 32 firms in the food and beverage sector traded on the stock exchange in the relevant period were analysed.

Within the scope of the event study, the event day of the war announcement on 24 February 2022 was calculated as -20, +20 event window and -21, -150 forecast window based on the date of the war announcement in order to minimize the impact of different events before and after the event. In the study, abnormal returns (Abnormal Return-AR) and average abnormal returns (Average Abnormal Return-AAR) of each firm for the food and beverage sector,

tourism sector and energy sector were calculated, and cumulative average abnormal returns (Cumulative Abnormal Return-CAAR) were calculated to follow the changes in different periods. Market model adjusted rate of return method is used for abnormal returns and according to this method, abnormal return is calculated based on the BIST100 index value.

BIST Food and Beverage Sector In the $[-20, +20]$ day event, which is around the event day when the Russia-Ukraine war was declared, the cumulative average abnormal returns of the food and beverage sector decreased by 30.58% and the results are significant at the 5% confidence level. No significant relationship was detected in other event windows. It was found that the significant negative relationship in the $[-20, +20]$ event window, which is around the widest event days, was positive around the narrower event days $([-10, +10], [-5, +5], [-1, +1])$, but the result was not statistically significant. On the widest pre-event days, $[-20, 0]$ and $[-15, 0]$, cumulative average abnormal returns decreased significantly by 25.35% and 17.68%, respectively, at the 1% and 5% level. No significant relationship was detected on other pre-event days. In the post-event CAAR values, a negative effect was found for the widest event window $[0, 20]$, while a positive effect was found for the other event windows. However, no statistically significant relationship was found in the event windows in the post-event days.

The response of the cumulative average abnormal returns of the firms operating in the BIST Tourism Sector to the declaration of the Russian-Ukrainian war is shown with different days within the event window. For the longest event days $[-20, +20]$ and $[-15, +15]$, the cumulative average abnormal return (CAAR) values decreased by 27.09% and 23.28%, respectively, and the decrease was statistically significant at the 10% and 5% levels, respectively. A decline was also detected in the event windows around the other event days, but this decline was not statistically significant. On the pre-event days $[-20, 0]$ and $[-15, 0]$, CAAR values decreased by 24.93% and 18.49% at 1% and 5% significance levels, respectively. A decrease was detected in the event windows on other pre-event days close to the event, but this decrease was not statistically significant. When the post-event days are analyzed, negative CAAR values are detected in the event windows $[0, 15]$ and $[0, 20]$, which are post-event days, and positive CAAR values are detected in the other event windows. However, no significant relationship was found in the cumulative average abnormal returns on post-event days, which include different event days.

The results of the event study on the reaction of the cumulative average abnormal returns of the firms operating in the BIST Energy Sector to the declaration of Russia-Ukraine war in the determined event windows are given in Table 3. Cumulative average abnormal returns decreased by 46.86% in the event window $[-20, 20]$ at 1% significance level and by 26.97% in the event window $[-15, 15]$ at 10% significance level. Cumulative average abnormal returns

were detected in the positive event windows $[-5, 5]$ and $[-1, 1]$, which are the event windows close to the event moment around the event days. However, this result is not statistically significant. In the pre-event days, 30.73% and 19.88% negative CAAR values were detected in the $[-20, 0]$ and $[-15, 0]$ event windows at 1% and 10% significance levels, respectively. Among the event windows in the post-event days, a 17.74% decrease in returns was determined at the 5% significance level in the $[0, 20]$ window. Decreases in returns in other event windows were not statistically significant.

The main reason for the decreases in the cumulative average abnormal returns for all three sectors in the pre-event period may have stemmed from the fact that Russian military troops started to take positions in the east of Ukraine and this military activity was interpreted by the world public opinion as preparing the ground for a military operation. Positive CAAR values in BIST Tourism and BIST Food and Beverage sectors in the post-event window are thought to be due to the fact that Russia, which has become isolated in the world, may have gained commercial superiority due to Türkiye's balance policy as a result of the embargo decisions of the United States and European countries.

It is thought that these results will contribute to the literature as they reveal the effects of Türkiye's geographical proximity to the war zone, high trade volume with Russia, Türkiye's forced preference due to the disputes under the roof of NATO on the food, beverage, tourism and energy sectors in the BIST.

Giriş

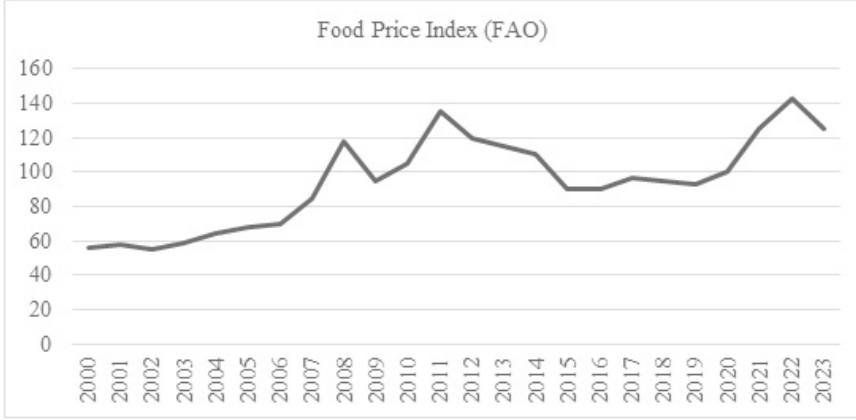
Dünya son 20 yıldır büyük bir ekonomik kriz ve tüm toplumları etkisini altına alarak küresel ticareti durma noktasına getiren önemli bir salgın yaşamıştır. Türkiye, tüm bu küresel risklerin yanında darbe girişimi, terör olayları, bölgesel çatışmalar ve uluslararası siyasi krizler ile baş etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan tüm bu krizler belirli seviyelerde finans piyasalarını etkilemiştir. Son olarak başlayan Rusya-Ukrayna savaşı, finans piyasalarında yaşanan tüm olumsuzlukların üzerine eklenecek olan yeni bir sıkıntı olarak kendini göstermiştir.

Jones vd.'ne (2021) göre, Rusya-Ukrayna savaşı, Rusya'nın Ukrayna'yı bir parçası olarak kabul etmesi ile 2014 yılında Kırım'ı ilhakına dayanmaktadır. 2021 yılının sonlarından itibaren Rusya'nın Ukrayna sınırlarında askeri yığınak yapmaya başlaması 24 Şubat 2022 tarihinde tam kapsamlı işgale dönüşmüştür. O gün Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, işgali "özel bir operasyon" olarak tanımlamıştır (Chowdhury & Khan, 2023:1-2).

Finans literatürü, hisse senedi piyasalarının savaş, terör gibi jeopolitik risklere karşı sert tepkiler verdiğini ortaya koymaktadır (Berkman & Jacobsen, 2006: 4). Leigh, Wolfers ve Zitzewitz (2003) çalışmasında, savaşların dünya ekonomisinde ve hisse senedi piyasalarında etkisini belirlemiş ve silahlı çatışmaların sonuçlarını ortaya koymuştur. Cam'a (2008) göre, Savaşların hisse senedi piyasalarına etkileri sektörler bazında farklılık gösterebilmektedir. Bounvou ve Yatié, (2022)'ye göre savaşın sektörler bazında etkisinin farklı olduğu gibi savaş sebebiyle ülkelerin borsalarından heterojen etkiler de görülmektedir. Rusya ve Ukrayna, dünyanın tahıl deposu olarak insanlığın ihtiyacı olan en temel besin maddelerini karşılarken, Rusya enerji üretiminde dünyada üçüncü sırada yer almaktadır (FAO, 2023; EIA, 2023). Rusya ve Ukrayna, tahıllar ve bitkisel yağlarda dünyanın tedarikçisi konumundadır. 2022 yılı verilerine göre dünya tahıl ihtiyacının; Rusya % 27 ve Ukrayna ise % 17'sini karşılamaktadır (FAO, 2023). Dünya bitkisel yağ ihtiyacının ise iki ülke yaklaşık olarak % 5,6'sını karşılamaktadır (Hamulczuk at al., 2023: 2). Dolayısıyla Rusya-Ukrayna çatışmasının küresel gıda fiyatlarını etkileyebilir ve hatta gıda güvenliği açısından olumsuz sonuçlara yol açabilir. Grant at al. (2023) çalışmalarında, Mısır, Sudan ve Yemen'in de içinde bulunduğu Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin gıda güvenliği riski çekecek ülkeler içinde olduğunu ifade etmiştir.

Örgütü (FAO)'nın Şekil 1'deki verileri incelendiğinde kriz, salgın ve savaşların gıda fiyatlarını etkilediği görülmektedir. Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle gıda fiyatlarında meydana gelen artışların, Borsa İstanbul Gıda, İçecek endeksinde yer alan firmaların performanslarında da etki oluşturmaları beklenmektedir.

Şekil 1. Gıda fiyat endeksi (FAO, 2023)

Kaynak: TÜİK, 2024

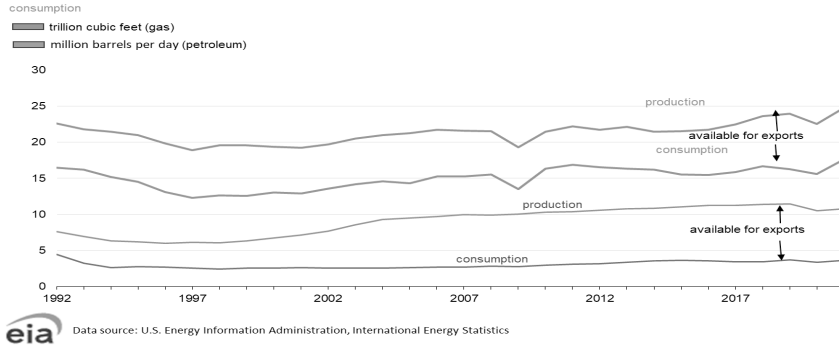
Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte tarımsal emtia fiyatlarında önemli artışlar yaşanmıştır. Rusya'nın swift sisteminden çıkarılması ve uygulanan diğer ekonomik ambargolar vadeli borsalarda emtia ürünlerinin fiyatlarının artmasına yol açmıştır. Şekil 1'de Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte gıda fiyatlarında yaşanan artış görülmektedir.

Rusya-Ukrayna savaşında etkilenen ürünlerden bir diğeri de enerji hammaddesi olan petrol ve doğalgaz olmuştur. Enerji, ülkelerin varlığını sürdürebilmesi için en temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Isınma, tarım, sanayi ve hizmet gibi hemen hemen tüm sektörleri doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen enerji, tüm ülkeler için hayati öneme sahiptir. Özellikle aşırı enerji kaynağı kullanan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin varlığını devam ettirebilmesi için sorunsuz enerji kaynaklarına erişim öncelikli konular arasında yer almaktadır. Bu nedenle ülkeler, kesinti yaşamadan en uygun maliyetlerle enerji kaynaklarına ulaşmayı amaçlamaktadırlar.

ABD Enerji Bilgi İdaresi (Energy Information Administration (EIA)) (2024) verilerine göre, 2022 yılı Rusya doğalgaz üretimi 24.775 bcf seviyesinde ve petrol üretimi ise 10.974 Mb/d seviyelerinde gerçekleşmiştir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2024) verilerine göre, 2021 yılında Rusya dünya ham petrol rezervlerinin % 6'sına sahipken, EIA (2024) verilerine göre toplam enerji üretiminde 64.103 Btu üretim miktarı ile üçüncü en büyük enerji

üreticisi konumundadır. Şekil 2’de Rusya’nın petrol ve doğalgaz için yıllık üretim ve tüketim verileri görülmektedir.

Şekil 2. Rusya petrol ve doğalgaz üretim ve tüketimi, 1992-2001 (EIA, 2024).

Kaynak: TÜİK, 2024

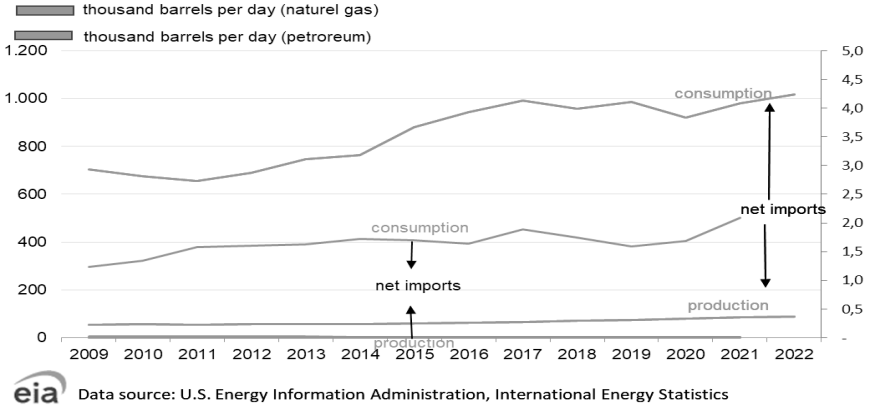
Savaşla birlikte enerji piyasalarında arz yönlü sıkıntı yaşanması ihtimali petrol fiyatlarının artmasına yol açmıştır. Ayrıca Avrupa tarafından yaptırım açıklamaları ve Rusya’nın gaz ve petrol akışını durdurma tehditleri gaz ve petrol fiyatlarında artışa sebep olmuştur. Çünkü dünyanın en büyük enerji tedarikçileri arasında yer alan Rusya ile en büyük enerji ithalatçısı olan Avrupa Birliği arasında yaşanan karşılıklı restleşmeler ve yaptırım kararları, enerji fiyatlarında yaşanan yukarı yönlü baskıyı artırmıştır (Inacio, Kristoufek & David, 2023).

Rusya enerji üretiminde dünyada lider ülkeler arasında yer alırken her ülke enerji konusunda bu kadar şanslı değildir. Enerji üretimi konusu sadece gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin problemi değildir. Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya gibi ülkelerde Rusya’ya enerji konusunda bağımlı olan ve Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte enerji güvenliği konusunda sıkıntı yaşayan ülkeler arasındadır (Battır & Yiğittepe, 2023: 550).

Rusya’nın reel üretimin en temel kaynakları arasında yer alan enerjinin tedarikinde başı çeken aktörler arasında yer alması ve Rusya ve Ukrayna’nın temel besin maddesi niteliğindeki buğday, mısır, ayçiçek yağı gibi tarım ürünlerinin üretiminde önemli bir paya sahip olan başat aktör olmaları sebebiyle dünya ticareti için olumsuz etkilere yol açması beklenir. Avrupa ülkelerinin enerji tedarikçisi Rusya ile savaş nedeniyle yaşadığı siyasi gerginlikler ve devamında alınan yaptırım kararları, enerji piyasalarında belirsizliğe yol açmış ve savaş nedeniyle tahıl ticaretinin engellenmesi ile özellikle az gelişmiş ülkelerin gıdaya erişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşanan arz problemleri gıda ve petrol fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

Türkiye, enerji konusunda kendi kendine yetemeyen ülkeler arasında yer almakta ve petrol ithalatçısı konumundadır. Şekil 3’de Türkiye’nin petrol üretim ve ithalat verileri yer almaktadır. Türkiye enerji ihtiyacının % 27,79’unu Rusya’dan karşılamaktadır (Şekil 4). Bu anlamda Rusya, Türkiye’nin en büyük enerji tedarikçisi konumundadır. Diğer yandan Türkiye gıda konusunda her ne kadar kendine yeten bir ülke olsa da, gıda işleme ve ihracatında önemli bir ülkedir. Türkiye gıda ithalatının % 31,11’ini Rusya’dan ve % 8,79’unu Ukrayna’dan temin etmektedir. (Şekil 4).

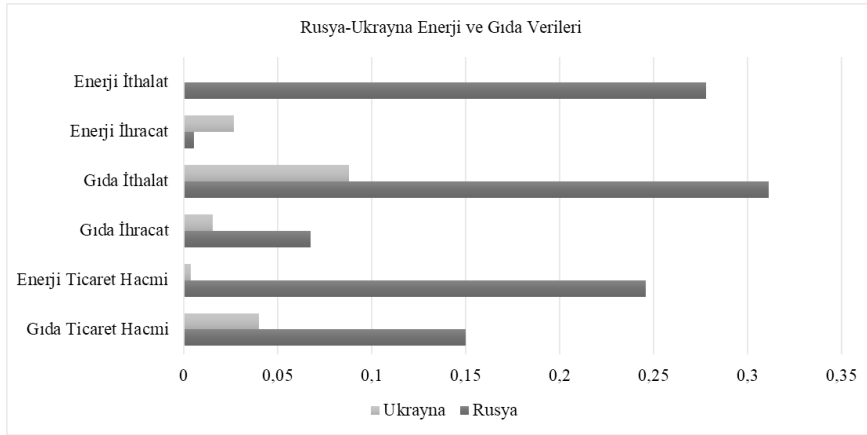
Şekil 3. Türkiye petrol ve doğalgaz üretim ve tüketimi, 2009-2021 (EIA, 2024).

Kaynak: TÜİK, 2024

Şekil 4’de savaşın tarafları olan Rusya ve Ukrayna ile Türkiye arasında en önemli ticaret kalemleri olan enerji ve gıdada ithalat-ihracat verileri ve toplam ticaret hacimleri görülmektedir. Türkiye hem gıda ürünlerinde hem de enerji ürünlerinde net ithalatçı tarafta yer almaktadır. 2022 yılı sonu itibarıyla Türkiye’nin enerji ithalatının yaklaşık % 27’si ve gıda ithalatının yaklaşık % 32’si Rusya’dan yapılmaktadır. Türkiye’nin Ukrayna ile enerji ve gıda ürünlerinde ithalat ve ihracat kalemlerinin Rusya’ya göre görece düşük seviyelerdedir. Türkiye’nin Rusya ve Ukrayna ile gerçekleştirdiği ticaret hacmi enerji ve gıda ürünleri bağlamında incelendiğinde; enerji kalemlerinin toplam ticaret hacmindeki payının yaklaşık %25, gıda ürünlerinin ise %20 civarında olduğu görülmektedir. Şekil 4 incelendiğinde, Türkiye’nin Rusya ve Ukrayna ile enerji ve gıdada yüksek oranda ticari ilişki içinde olduğu değerlendirilmektedir.

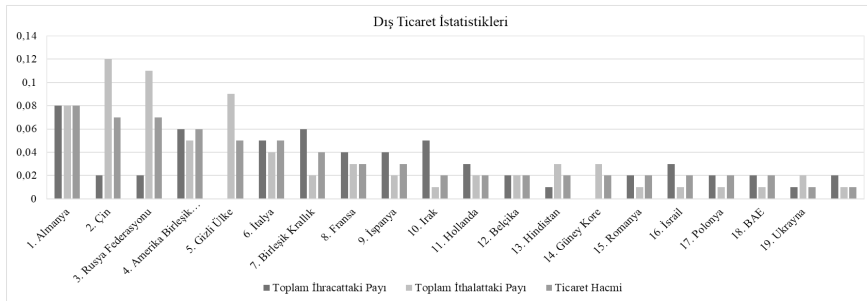
Şekil 4. Türkiye'nin Rusya ve Ukrayna ile enerji ve gıda ithalat, ihracat ve ticaret hacmi oranları (2022 yılı).

Kaynak: TÜİK, 2024

Dış ticaret verileri incelendiğinde, Almanya ve Çin'den sonra en büyük üçüncü ticaret hacminin Rusya ile olduğu Şekil 5'de görülmektedir. Türkiye'nin toplam ticaret hacminin % 7'si Rusya ile yapılmaktadır. Diğer yandan her ne kadar oransal olarak düşük olsa da, Ukrayna 19. ticari partner olarak göze çarpmaktadır.

Şekil 5. Türkiye dış ticaret istatistikleri (2022 yılı).

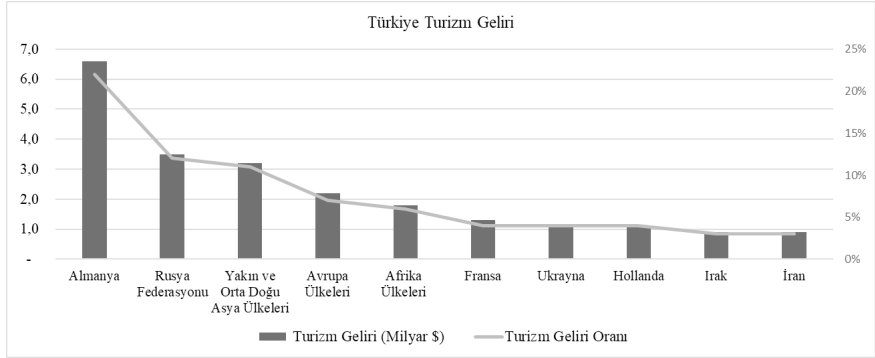
Kaynak: TÜİK, 2024

Şekil 4'te, Türkiye'nin Rusya ve Ukrayna ile ticaretinde en önemli ticaret kalemleri ve bunlara ilişkin verilere yer verilmiştir. Rusya ve Ukrayna ile ticarette öne çıkan üçüncü başlık ise turizmdir. Turizm insanların sürekli yaşadıkları yerler dışına dinlenme, eğlenme, merak, din, alış-veriş, kültür ve tarih gibi nedenlerle bir yılı aşmayacak şekilde seyahat etmeleri sonucunda ortaya çıkan çok yönlü bir kavramdır. Turizm sektörü; emek yoğun niteliği ve döviz

kazandırma özelliğiyle doğrudan ve dolaylı istihdama olumlu katkısı ve cari açığı azaltıcı etkisi yönünden özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sektör olarak kabul edilmektedir. Farklı sektörlerle de canlılık kazandırması, etkilediği sektörlerde ek istihdam yaratma potansiyeli, sektörün sağladığı döviz gelirlerinin ihracatın artışına katkı sağlayarak milli gelir içindeki payının artması ve ülke cari açığını kapatması gibi nedenlerle turizme verilen önem ve bu sektöre yapılan yatırımlar 1980'li yıllardan itibaren çok hızlı bir artış gösterdiği görülmektedir (ÇSGB, 2011: 15). Turizm sektörünün dinamik yapısı ve insan faktörünün ön planda olması; siyasi, ekonomik, sosyal-kültürel, moda, terör, savaş vb. kontrol edilemeyen faktörlerin yarattığı belirsizlik sektörün gelişimini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Şekil 6'ya göre Türkiye 2022 yılı sonu itibarıyla 50,5 milyon turist ile Fransa, İspanya ve ABD'den sonra dünyada en fazla turist çeken ülkeler içerisinde dördüncü sırada yer almaktadır (www.tursab.org.tr). Türkiye'ye gelen 5.5 milyon turist % 11,74 (5.232.611)'ü Rusya'dan ve % 1,52 (675.467)'si Ukrayna'dan gelmektedir. Türkiye turizm gelirlerinin % 12'si Rusya'dan ve % 4'ü ise Ukrayna'dan elde edilmektedir. Şekil 6 incelendiğinde Rusya turizm gelirlerinde ikinci sırada yer alırken Ukrayna 7. sıradadır.

Şekil 6. Türkiye'nin turizm gelirlerinin ülkelere göre dağılımları (2022 yılı).

Kaynak: TÜİK, 2024

Rusya-Ukrayna savaşının Türkiye'ye etkilerini belirlemek için yaptığımız bu çalışmada, Rusya ve Ukrayna ile Türkiye'nin ticaret hacmi en yüksek olan enerji, gıda ve turizm kalemlerindeki ithalat ve ihracat verileri incelenmiş ve savaşın BİST Gıda, İçecek Sektörü, BİST Turizm Sektörü ve BİST Enerji Sektörüne etkilerini belirlemek için olay çalışması analizi yapılmıştır. Bu amaçla çalışma giriş, literatür taraması, veri seti, araştırma yöntemi, araştırma bulguları ve sonuç olmak üzere 6 kısımdan oluşmaktadır.

Literatür Taraması

Makro ölçekte askeri, siyasi, ekonomik ve politik kararlar ile mikro ölçekte işletmelerin devralma, birleşme, hisse ihraçları, temettü ödemeleri, endeks değişimi gibi özel kararların firmaların performansına etkisini belirlemek için yaygın kullanım alanına sahip olan metot olay çalışmasıdır. Aşağıda olay çalışması ile ilgili Türk piyasaları için yapılan çalışmalar ile ulusal ve uluslararası çalışmalarda Rusya-Ukrayna savaşının borsalara etkilerini ortaya koyan çalışmalara yer verilmiştir.

Şahin at al. (2017) çalışmasında, 24 Kasım 2015 tarihinde Türk savaş uçakları tarafından düşürülen Rus savaş uçağının borsaya etkisini olay çalışması yöntemi ile analiz etmiştir. BİST Gıda, İçecek ve BİST Turizm Sektörlerinin incelendiği çalışmada, BİST Turizm Sektöründe yer alan firmaların AR değerlerinin olay sonrası pozitif olduğu ve her iki endeks için CAAR değerlerinin çoğunlukla negatif olduğu belirlenmiştir.

Yılmaz ve Elmas (2019) çalışmasında, Türkiye’de 2016 yılında gerçekleştirilen ve sivil can kayıplarına neden olan terör saldırılarının hisse senedi getirilerine etkisi olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiştir. Olay çalışması yöntemi ile saldırı dönemlerinde anormal getirilerin varlığı araştırılmış ve olay penceresi zamanlarında anormal getiri varlığı tespit edilememiştir. Kümülatif anormal getirilerde ise etkinin düşük yoğunlukta kaldığı ve borsanın terör olaylarından önemli seviyede etkilenmediği belirlenmiştir.

Ölmez ve Ekinci (2020), COVID-19 salgınının hisse senedi piyasasına etkisini analiz etmek için yaptığı çalışmasında, Türkiye’de ilk vakanın açıklandığı 10 Mart 2020 tarihinde BIST 100 endeksine etkisi araştırılmıştır. Olay çalışması ve zaman serisi yöntemleri kullanılarak yapılan analizler sonucunda, olay günü BIST 100 endeks getirilerinde negatif yönde anormal getirinin varlığı tespit edilmiştir. t+5 ve t+10 günlük kümülatif anormal getirilerde negatif etkinin devam ettiği ve bu etkinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. BIST 100 endeksinin beklenmeyen olaylara hızlı tepki verdiği tespit edilmiştir.

Sakınç ve Açıkalin (2022) çalışmasında, COVID-19 salgınının Avrupa futbol kulüplerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini incelediği olay analizi çalışmasında Dünya Sağlık Örgütü’nün COVID-19’u küresel salgın ilan ettiği 11 Mart 2020 tarihinden sonra beş günlük kümülatif getirilerin negatif gerçekleştiği belirlenmiştir.

Özçalık ve Eren (2022), COVID-19 salgınının borsaya etkisi turizm sektörü özelinde olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışmada Tayland’da ilk vakanın görüldüğü, İtalya’da salgının patlak verdiği ve Dünya Sağlık Örgütü’nün küresel salgın ilan ettiği üç ayrı olay tarihi incelenmiştir. Travel & Leisure Küresel, Asya-Pasifik, Avrupa ve Kuzey Amerika endeksleri incelenmiştir. Dört turizm endeksi için yapılan olay çalışması analizinde, endekslerin piyasa getirilerine göre negatif etkilendiği ve bu negatif etkinin Avrupa turizm endeksinde diğer bölgelere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Yürük (2022) çalışmasında, Rusya-Ukrayna savaşının BİST 100 endeksine etkisini olay çalışması yöntemi ile analiz etmiştir. Savaşın başladığı ve Rusya'nın Swift sisteminden çıkarıldığı tarihler incelenmiş ve her iki olay için olay pencerelerinde negatif yönde anlamlı anormal getiriler elde edilmiştir.

Taşdelen (2023) ise çalışmasında, Rusya-Ukrayna savaşının BİST 100 üzerindeki etkisinin yapısal kırılımlarını incelemiş ve analiz sonucunda Ocak 2022 tarihinde kırılım tespit edilmiş ve bu kırılım taraflar arasındaki açıklamalar kaynaklı yaşanmıştır. Diğer kırılım ise 25 Mart 2022 tarihinde yaşanmış ve 29 Mart tarihinde taraflar arasında yaşanan müzakerelerin olumlu geçmesinden kaynaklandığı yorumlanmıştır.

Chowdhury ve Khan (2023), Rusya-Ukrayna savaşının küresel hisse senedi piyasalarına etkisini araştırdığı çalışmasında, seçilmiş hisse senedi piyasaları ve makroekonomik verileri dikkate alarak olay çalışması, üstel genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişken varyans ve regresyon analizleri uygulamıştır. Olayın, volatilité durumunun ve makro değişkenlerin anormal hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi belirlenmiştir. Yapılan analiz sonucunda genel olarak tüm piyasalarda durgunluk ve negatif etkiler olduğu tespit edilmiştir.

Sun ve Zhang (2023), Rusya-Ukrayna savaşının küresel borsalara etkisini belirlemek için yaptığı çalışmada, ülkeye, sektöre ve firmaya ait faktörlerin ve jeopolitik risklerin anormal getiriler üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir.

Martins, Correia ve Cró (2023), Rusya-Ukrayna savaşına Avrupa turizm ve konaklama işletmelerinin tepkisini belirlemek için yaptığı olay çalışması sonucunda, Avrupa turizm ve konaklama işletmelerinin negatif anlamlı seviyede tepki verdiğini belirlemiştir. Bu sonucun firmaların kendine özgü olan büyüklük, borçlanma oranı, karlılık gibi değişkenlerle hafifletilebileceği tespit edilmiştir.

Nerlinger ve Utz (2022) çalışmasında, Rusya-Ukrayna savaşının enerji firmalarında hisse fiyatlarına etkisini küresel ölçekte araştırmak için 1630 enerji firmasının olay analizi yöntemi ile anormal getirisi incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda anormal getirilerin olay penceresinde pozitif olduğu ve enerji firmalarının borsa üstü getiri verdiği belirlenmiştir.

Umar, Riaz ve Yousaf (2022), Rusya-Ukrayna savaşının geleneksel enerji, yenilenebilir enerji ve metaller üzerindeki etkisi olay çalışması ile araştırılmıştır. Avrupa yenilenebilir enerji hisse endeksleri ile metal piyasalarının analiz edildiği çalışma sonucunda, yenilenebilir enerji sektörleri anormal getirilerinde önemli seviyede artış tespit edilirken, geleneksel enerji ve metal piyasalarında anormal getirilerde önemli bir artış tespit edilememiştir.

Pandey ve Kumar (2023), Rusya-Ukrayna savaşının küresel turizm sektörü üzerine etkisini incelediği çalışmasında olay çalışması yöntemi kullanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, Avrupa, Orta Doğu, Afrika ve Pasifi firmalarının anormal getirilerinin önemli ölçüde negatif, Amerika ve Asya ülkelerinde ise

önemli etkisi belirlenmediği ve savaşın turizm sektörüne etkilerinin tüm ülkeler için aynı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kumari, Kumar ve Pandey (2023), Avrupa Birliği borsalarının Rusya-Ukrayna savaşına tepkisini incelemiştir. Letonya ve Slovakya dışındaki 25 ülkeyi kapsayan çalışmada, savaş bölgesine coğrafi olarak daha yakın olan ve daha az verimli borsalarda etkilenme düzeyinin arttığı belirlenmiştir.

Veri Seti

Özellikle Rusya ile Türkiye arasında artan ticaret hacminde son 20 yıldır artış gösteren petrol fiyatlarının etkisi büyüktür (Ticaret Bakanlığı, 2023). Coğrafi yakınlık ve siyasi yakınlaşmalar ile turizm ve tarım sektörlerinden özellikle Rusya'nın Türkiye için vazgeçilmez ticari partner haline geldiği görülmektedir. Türkiye'nin, Rusya ve Ukrayna ticari ilişkileri incelendiğinde enerjide ve gıdada bu iki ülkeye yüksek oranda bağıllığı bulunduğu görülmektedir. Türkiye turizm gelirlerinde ise Rusya'nın ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Yapılan araştırmalarda Türkiye için her iki ülkenin de gıda, turizm ve enerji sektörlerinden önemli ilişkiler geliştirdiği, dolayısıyla bu iki ülkenin karşı karşıya kaldığı savaş durumunun, bu üç sektör özelinde firmaların performansında nasıl bir etki oluşturduğu önemlidir.

Rusya'nın 24.02.2022 tarihinde Ukrayna'yı işgali, sadece bölgede değil dünyada panik yaratarak sermaye piyasalarında etki yaratmıştır. Ortaya çıkan savaş halinin coğrafi yakınlığı bulunan ülkeleri doğrudan etkilediği düşünülmektedir. Diğer yandan siyasi ve ekonomik ilişkilerin çok yönlü ilerlediği Rusya ve Ukrayna'da yaşanan savaşın Türkiye piyasalarını olumsuz etkilemesi beklenmektedir.

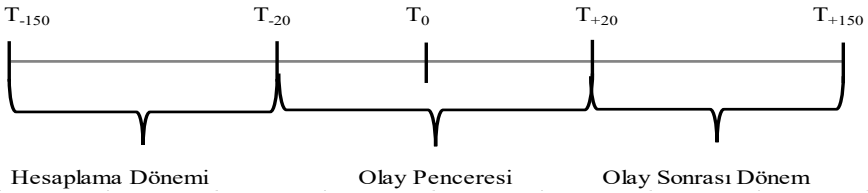
Bu çalışmada Rusya-Ukrayna savaşı duyurusunun, Türkiye Borsası'nda faaliyet gösteren turizm, gıda ve enerji firmalarının nasıl tepki verdiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla her bir sektör için olay çalışması yöntemi kullanılmıştır. Analiz kapsamında verilerin derlenmesi için Excell programı ve verilerin analizi için STATA 17 programı kullanılmıştır. Analiz kapsamında, ilgili dönemde borsada işlem gören turizm sektöründe 11, enerji sektöründe 22 ve gıda, içecek sektörü için 32 firma incelenmiştir.

Araştırma Yöntemi

Olay çalışması metodu birleşme, satın alma, temettü duyurusu, uluslararası krizler gibi siyasi, askeri, ekonomik, sektörel ve firmaya özgü faktörlerin etkilerini ölçmek için yaygın kullanılan bir yöntemdir (Bowman, 1983). Woon (2004)'a göre, olay çalışması finans piyasalarında yaşanan bir olayın etkisini tespit etmede kullanılır. Olay çalışmasında, ilk önce normal ekonomik aktivitenin bulunduğu tahmin dönemi seçilir ve olayın meydana geldiği dönem temsilen bir olay penceresi tanımlanır. Çalışmanın devamında istatistiki yöntemlerle bağımlı değişkenin performansında meydana gelen olay sebebiyle bir değişiklik olup olmadığı test edilir (Ncube, Sibanda & Sibanda, 2023: 6).

Fama (1998)'ya göre olay çalışması, piyasaya yeni bilgi akışı olduğunda hisse senedi fiyatlarının, yeni bilgiye nasıl tepki verdiğine ilişkin kanıtlar sağlamaktadır. Fama'ya (1991) göre, yarı güçlü formda etkin piyasalarda kamuya açıklanan bilgiler, finansal enstrümanlara hızlı bir şekilde yansımaktadır. Mutan ve Topçu'ya (2009) göre, anormal getiriler olay çalışmasının çıkış noktasıdır. Olay çalışmasının amacı, piyasaya olayla ilgili haber geldiğinde, olayın ilk duyurulduğu tarih ve tarih etrafında anormal bir getiri sağlanıp sağlanmadığının belirlenmesidir. Cowan'a (1992) göre, olay tarihi etrafından meydana gelen anormal getiriler toplam pazar endeks getirisi ile ilişkilendirilmelidir. 24 Şubat 2022 tarihinde yapılan savaş duyurusu olay günü, olay öncesi ve sonrası farklı olayların etkisini en aza indirmek için savaş ilanı tarihi baz alınarak -20, +20 olay penceresi ve -21, -150 tahmin penceresi olarak hesaplanmıştır. Çalışmada gıda, içecek sektörü, turizm sektörü ve enerji sektörü için her bir firmanın anormal getiriler (Abnormal Return-AR) ve ortalama anormal getiriler (Average Abnormal Return-AAR) hesaplanmış ve farklı dönemler itibarıyla değişimlerin takibi için kümülatif ortalama anormal getiriler (Cumulative Average Abnormal Return-CAAR) hesaplanmıştır.

Şekil 7. Olay çalışması zaman periyodu.

Anormal getiriler, ortalama düzeltilmiş getiri oranı, piyasa modeli ve piyasa endeksine göre düzeltilmiş getiri oranı olmak üzere üç yaklaşım takip edilerek izlenebilir (Chowdhury & Khan, 2023: 6). Piyasa modeli yaygın kullanılan ve Brenner'e (1979) göre çok daha iyi tahmin yapabilen modeldir. Bu çalışmada da piyasa modeline göre düzeltilmiş getiri oranı, BIST100 endeks değeri baz alınarak hesaplanmıştır. Hesaplama dönemi içinde -150 ile -20 günleri arasında piyasa modelleri tahmin edilmiştir. Anormal getiriler, gerçekleşen getiriler ile piyasa getiri arasındaki fark alınarak hesaplanmıştır. Aşağıda getirilerin hesaplanması aşamalarına değinilmiştir.

Olay çalışması yöntemi için takip edilen aşamalar şu şekildedir (Salameh & Albahsh, 2011: 8);

İlk olarak hisse senetlerinin getirileri şu şekilde hesaplanır;

$$R_{it} = \ln\left(\frac{P_{it}}{P_{it-1}}\right) \quad (1)$$

R_{it} = "i" hisse senedinin "t" dönemde logaritmik getirisi,

P_{it} = "i" hisse senedinin "t" dönemdeki getirisi,

P_{it-1} = "i" hisse senedinin "t-1" dönemdeki getirisini gösterir.

İkinci aşama olarak pazar getirisi şu şekilde hesaplanır;

$$R_{mt} = Ln\left(\frac{I_{it}}{I_{it-1}}\right) \quad (2)$$

R_{mt} = "t" dönemde pazarın logaritmik getirisi,

I_{it} = "t" dönemde getirisi,

I_{it-1} = "t-1" dönemde pazar getirisini gösterir.

1 ve 2 numaralı denklem sonucunda piyasa modeline göre beklenen getiri şu şekilde hesaplanır;

$$E(R)_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + \varepsilon_i \quad (3)$$

$E(R)_{it}$ = "i" hisse senedinin "t" dönemde beklenen getirisi,

α_i = piyasanın durgun olduğu dönemde "i" hisse senedinin getirisi,

β_i = "i" hissesi ile pazar arasındaki ilişki,

R_{mt} = pazar getirisi,

ε_i = hata terimini ifade eder.

3 numaralı denklem ile her bir hisse senedi için piyasa modeline göre beklenen getiriler hesaplandıktan sonra günlük anormal getiriler (AR) hesaplanır. AR hesaplamasında hisse senedinin getirisi ile beklenen getiri arasındaki fark şu şekilde hesaplanır;

$$AR_{it} = R_{it} - E(R)_{it} \quad (4)$$

AR_{it} = "i" hisse senedinin t zamanda anormal getirisini gösterir.

Ortalama anormal getiriler (AAR), t zamandaki olaya dâhil olan tüm şirketlerin, olay penceresinin ilgili günündeki anormal getirilerinin aritmetik ortalamasından oluşur. Denklem 5 AAR değerinin hesaplanışını göstermektedir;

$$AAR_t = \left(\frac{1}{n}\right) \sum_{t=1}^n AR_{it} \quad (5)$$

Olay günü olan savaş ilan tarihinden önce ve sonraki tarihlerde dönemsel getiri toplamının beklenen getiriden farklı olup olmadığını belirlemek için denklem 6'da gösterilen kümülatif ortalama anormal getiriler (CAAR) şu şekilde hesaplanır;

$$CAAR_t = AAR_{t-20} + AAR_{t-19} + \dots + AAR_{t+20} \quad (6)$$

$CAAR_t$ = kümülatif ortalama anormal getirileri ifade etmektedir.

Rusya-Ukrayna savaşının gıda, içecek, turizm ve enerji sektörlerinde faaliyet gösteren firmaların performansına etkisini olay çalışması yöntemi ile analiz ettiğimiz çalışmanın hipotezleri şu şekildedir;

H₀: Rusya-Ukrayna savaşının başladığı 24 Şubat 2022 tarihi ve bu tarihin +20/-20 günlük zaman periyodunda her bir sektör için kümülatif ortalama anormal getirilerin farkı sıfıra eşittir.

H₁: Rusya-Ukrayna savaşının başladığı 24 Şubat 2022 tarihi ve bu tarihin +20/-20 günlük dönem periyodunda her bir sektör için kümülatif ortalama anormal getirilerin farkı sıfırdan farklıdır.

Her bir sektör için test edilen bu hipotezlerde H₁ hipotezinin kabulünde % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık seviyesinde istatistiksel sonuçlar dikkate alınmıştır.

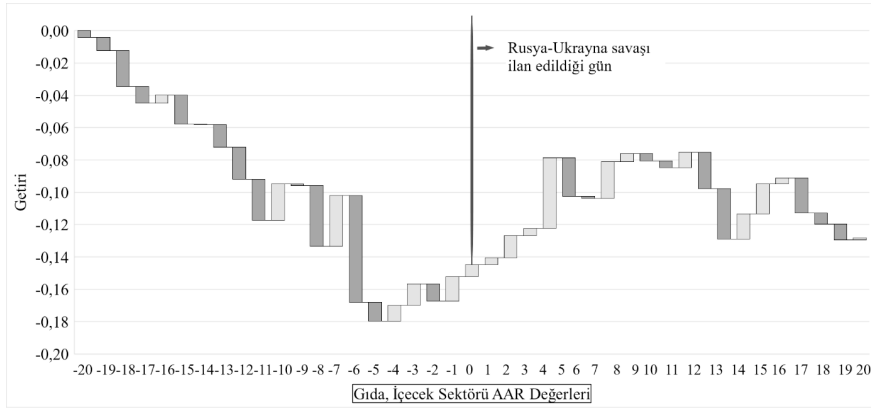
Araştırma Bulguları

Rusya-Ukrayna savaşı finansal piyasalarda deprem etkisi yaratarak dünya borsalarını etkilemiştir. Dünya finans piyasalarında savaş nedeniyle yaşanan olumsuz sürecin sınır komşusu olan ve yüksek ticari ilişkileri bulunan Türkiye'ye de yansımaları kaçınılmazdır. Çalışmada, 24 Şubat 2022 tarihinde ilan edilen Rusya-Ukrayna savaşının, Borsa İstanbul gıda, içecek sektöründe 32, enerji sektöründe 22 ve turizm sektöründe 11 firmanın getirileri üzerindeki etkisini olay çalışması ile belirlenmesi amaçlanmıştır. Olayın gerçekleştiği -20, +20 gün etrafından ortalama anormal getiriler incelenmiş ve farklı tarih aralıkları için kümülatif ortalama anormal getiriler olay çalışması analizi yapılmıştır. Anormal getirilerde piyasa modeli takip edilmiş ve BİST100 endeksi çalışmaya dahil edilmiştir.

Gıda, İçecek Sektörü Analiz Bulguları

Şekil 8'de Rusya-Ukrayna savaşının başladığı tarihte gıda, içecek sektöründe yer alan firmaların olay penceresi (-20, +20 gün) etrafında ortalama anormal getirileri yer almaktadır. Olay penceresi incelendiğinden savaş ilanından 20 gün öncesinden gıda, içecek sektörü firmalarının ortalama anormal getirilerinin azaldığı ve savaşın ilanı ile birlikte getirilerdeki düşüşün azaldığı görülmektedir. Savaş ilan tarihine kadar 20 günlük sürede yaşanan düşüşün sebebinin medya yoluyla savaşın ayak seslerinin ilanı olabilir. Savaş ilanı öncesinden fon sahipleri ve hissedarlar savaş ile ilgili beklentiyi satın almış ve bu durum gıda, içecek sektörü firmalarının ortalama anormal getirilerinde azalmaya yol açmıştır. Savaş ilanından sonraki 20 günlük olay penceresinde ortalama anormal getirilerin savaşın ilk günlerinde pozitif ve devamında yatay seyrettiği görülmüştür.

Şekil 8. BIST Gıda, İçecek Sektörü Ortalama Anormal Getiri (AAR).

Tablo 1’de, BIST Gıda, İçecek Sektöründe faaliyet gösteren firmaların, toplam hisse senedi getirilerinin belirlenen olay penceresindeki kümülatif ortalama anormal getirilerinin Rusya-Ukrayna savaşına verdiği tepkiyi göstermektedir. Tablo 1’e göre; Rusya-Ukrayna savaşının ilan edildiği etkinlik gün civarı olan [-20, +20] günlük etkinlikte, gıda, içecek sektörü kümülatif ortalama anormal getirilerde % 30,58 oranında düşüş yaşanmış ve sonuçlar % 5 güven düzeyinde anlamlıdır. Diğer etkinlik pencerelerinde anlamlı ilişki tespit edilememiştir. En geniş etkinlik günleri civarı olan [-20, +20] etkinlik penceresinde yaşanan anlamlı negatif ilişkinin, daha dar etkinlik günleri civarında ([-10, +10], [-5, +5], [-1, +1]) pozitif olduğu ancak sonucun istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. En geniş etkinlik öncesi günler olan [-20, 0] ve [-15, 0] etkinlik günlerinde kümülatif ortalama anormal getirilerde sırasıyla %25,35 ve %17,68 oranlarında, sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlı düşüş tespit edilmiştir. Diğer etkinlik öncesi günlerde anlamlı ilişki belirlenmemiştir. Etkinlik sonrası CAAR değerlerinde ise, en geniş etkinlik penceresi olan [0, 20] etkinlik penceresi için negatif bir etki bulunurken, diğer etkinlik pencerelerinde pozitif etki belirlenmiştir. Ancak etkinlik sonrası günlerde yer alan etkinlik pencerelerinde istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır.

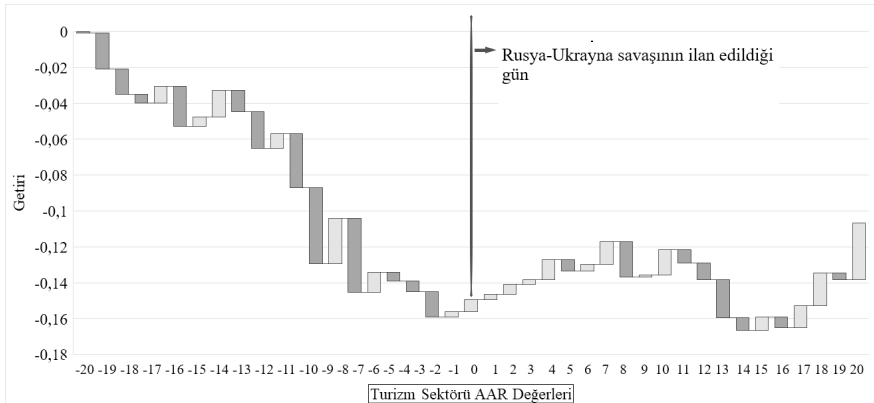
Tablo 1. BIST Gıda, İçecek Sektörü kümülatif ortalama anormal getiri (CAAR).

Etkinlik Pencere	GÜN	CAAR	p değeri
Etkinlik Günleri Civamında	[-20,20]	-30.58%**	(0.0244)
	[-15,15]	-16.78%	(0.1433)
	[-10,10]	3.38%	(0.7115)
	[-5,5]	5.17%	(0.4189)
	[-1,1]	3.08%	(0.3426)
Etkinlik Öncesi Günleri	[-20,0]	-25.35%***	(0.0055)
	[-15,0]	-17.68%**	(0.0242)
	[-10,0]	-2.86%	(0.6546)
	[-5,0]	0.88%	(0.8488)
Etkinlik Sonrası Günleri	[0,2]	3.18%	(0.3264)
	[0,5]	4.37%	(0.3456)
	[0,10]	6.33%	(0.3221)
	[0,15]	0.99%	(0.8992)
	[0,20]	-5.14%	(0.5734)

*** p-value < .01, ** p-value < .05, * p-value < .1

Turizm Sektörü Analiz Bulguları

Şekil 9 Rusya-Ukrayna savaşının ilan edildiği 24 Şubat 2022 tarihi 20 gün öncesi ve 20 gün sonrası turizm sektörü firmalarının ağırlıklı ortalama getirilerini göstermektedir. Olay penceresi AAR değerleri incelendiğinde savaş ilan tarihine kadar şirket getirilerinde düşüş olduğu ve savaş ilanı ile getirilerdeki düşüşün azaldığı görülmektedir. Gıda, içecek sektöründe olduğu gibi yatırımcıların bölgeden gelen haber ve bilgi akışlarından etkilendiği, genel olarak satış pozisyonuna geçtiği ve savaş ilanına kadar negatif yönde pozisyonun sağlamlaştırıldığı görülmektedir. Savaş ilanı açıklamasından sonraki olay penceresinde ise ortalama anormal getirilerde toparlanma olduğu görülmektedir.

Şekil 9. BIST Turizm Sektörü Ortalama Anormal Getiri (AAR).

Tablo 2’de ise, BİST Turizm Sektöründe faaliyet gösteren firmaların kümülatif ortalama anormal getirilerinin Rusya-Ukrayna savaşının ilanına verdiği tepkiyi olay penceresi içerisinde farklı günler ile göstermektedir. En uzun etkinlik günleri olan [-20, +20] ve [-15, +15] günleri için kümülatif ortalama anormal getiri (CAAR) değerlerinin %27,09 ve %23,28 oranlarında düşüş yaşandığı ve söz konusu düşüşün sırasıyla % 10 ve % 5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Diğer etkinlik günleri civarında yer alan etkinlik pencerelerinde de düşüş tespit edilmiş ancak bu düşüş istatistiksel olarak anlamlı değildir. Etkinlik öncesi günler olan [-20,0] ve [-15, 0] günlerinde CAAR değerlerinin % 24,93 ve %18,49 oranlarında ve sırasıyla % 1 ve % 5 anlamlılık seviyesinde düşüş yaşanmıştır. Olay anına yakın diğer etkinlik öncesi günlerde yer alan etkinlik pencerelerinde düşüş tespit edilmiş ancak bu düşüş istatistiksel olarak anlamlı değildir. Etkinlik sonrası günler incelendiğinde, etkinlik sonrası günler olan [0, 15] ve [0, 20] etkinlik pencerelerinde negatif, diğer etkinlik pencerelerinde pozitif CAAR değerleri tespit edilmiştir. Ancak etkinlik sonrası günlerde, farklı etkinlik günlerini içeren kümülatif ortalama anormal getirilerde anlamlı ilişki belirlenememiştir. Pandey ve Kumar (2023) Avrupa turizm sektörünün savaştan negatif, Asya turizm sektörlerinin ise pozitif yönde etkilendiği sonucundan hareketle, Türkiye turizm sektörünün etkinlik günleri civarı ve etkinlik öncesi günler için negatif ve etkinlik sonrası günler için pozitif yönde etkilendiği sonucunu desteklemektedir. Çünkü Avrupa’ya girişleri engellenen Rus turistlerin tatil rotasının Türkiye ve Asya ülkelerine kayacağı düşüncesiyle, yatırımcılar, turizm sektörüne olan yatırımlarını artırma pozisyonuna geçmiş olduğu söylenebilir.

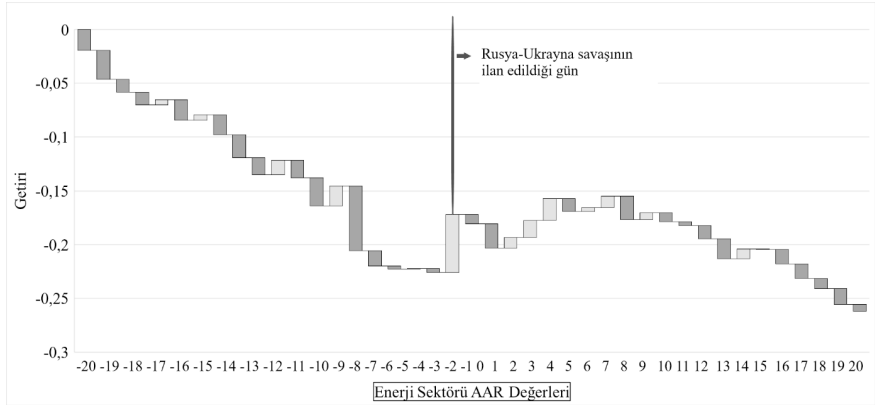
Tablo 2. BİST Turizm Sektörü Kümülatif Ortalama Anormal Getiri (CAAR).

Etkinlik Pencereleri	GÜN	CAAR	p değeri
Etkinlik Günleri Civarında	[-20,20]	-27.09%*	(0.0514)
	[-15,15]	-23.28%**	(0.0472)
	[-10,10]	-5.67%	(0.5440)
	[-5,5]	-0.14%	(0.9831)
	[-1,1]	1.59%	(0.6322)
Etkinlik Öncesi Günler	[-20,0]	-24.93%***	(0.0077)
	[-15,0]	-18.49%**	(0.0212)
	[-10,0]	-8.58%	(0.1897)
	[-5,0]	-1.74%	(0.7144)
Etkinlik Sonrası Günler	[0,2]	2.09%	(0.5294)
	[0,5]	1.69%	(0.7219)
	[0,10]	2.99%	(0.6470)
	[0,15]	-4.70%	(0.5581)
	[0,20]	-2.07%	(0.8251)
*** p-value < .01, ** p-value < .05, * p-value < .1			

Enerji Sektörü Analiz Bulguları

Rusya-Ukrayna savaş ilanından önce ve sonra 20 gün için enerji sektöründe yer alan firmaların anormal ortalama getiriler Şekil 10'da gösterilmiştir. Olay penceresi AAR değerleri incelendiğinde gıda, içecek ve turizm sektöründe olduğu gibi anormal getirilerin etkinlik öncesi dönemde savaşın ilan edildiği olay gününe kadar düşüş yaşandığı ve savaş ilanı ile birlikte ortalama anormal getirilerdeki düşüşün azaldığı görülmektedir. Hatta savaş ilan edildiği gün ortalama anormal getirilerdeki düşüş seviyesinde azalmanın belirgin bir şekilde olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebi, savaş ilanının enerji piyasasında yaşanacak arz sıkıntılarının Türkiye'de enerji sektöründe faaliyet gösteren özellikle alternatif enerji kaynaklarına ilişkin beklentilerde artışa neden olmasından kaynaklanmış olabilir. Etkinlik sonrası dönemde belirli bir süre ortalama anormal getirilerde toparlanma görülsede etkinlik penceresinin sonuna doğru getirilerdeki düşüşün derinleştiği değerlendirilmektedir.

Şekil 10. BIST Enerji Sektörü Ortalama Anormal Getiri (AAR).

BIST Enerji Sektöründe faaliyet gösteren firmaların kümülatif ortalama anormal getirilerinin belirlenen etkinlik pencerelerinde Rusya-Ukrayna savaşı ilanına verdiği tepkiye ilişkin olay çalışması sonuçları Tablo 3'de yer almaktadır. Kümülatif ortalama anormal getiriler etkinlik günleri civarında olan etkinlik pencerelerinden [-20, 20] etkinlik penceresinde % 46,86 oranında % 1 anlamlılık seviyesinde ve [-15, 15] etkinlik penceresinde %26,97 oranında %10 anlamlılık seviyesinde düşüş tespit edilmiştir. Etkinlik günleri civarında olay anına yakın olan etkinlik pencereleri olan [-5, 5] ve [-1, 1] etkinlik pozitif pencerelerinde kümülatif ortalama anormal getirilerine ulaşılmıştır. Ancak bu sonuç istatistiksel olarak anlamlı değildir. Etkinlik öncesi günlerde [-20, 0] etkinlik penceresinde %30,73 ve [-15, 0] etkinlik penceresinde %19,88 oranlarında sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyinde negatif CAAR değeri tespit edilmiştir. Etkinlik sonrası günlerdeki etkinlik pencerelerinden [0, 20] pencerede, %5 anlamlılık seviyesinde %17,74 oranında getirilerde azalma

belirlenmiştir. Diğer etkinlik pencerelerinde getirilerde yaşanan azalmaların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, Umar, Riaz ve Yousaf (2022) tarafından Avrupa yenilenebilir enerji sektörü için yapılan olay çalışması analiz sonuçlarından ve Nerlinger ve Utz (2022) tarafından küresel enerji firmalarını incelediği çalışma sonuçlarından farklılaşmaktadır. Bu farklılığın sebebi Kumari, Kumar ve Pandey (2023)'nin ifade ettiği gibi coğrafi yakınlığın etkisinin daha derin olduğuna bir kanıt olabilir. Diğer yandan Kumari, Kumar ve Pandey (2023) ve Nerlinger ve Utz (2022) çalışmalarından farklılaşmanın sebebi, Türkiye ile Rusya arasında enerji ticaret hacminin yüksek olmasının ve Türkiye'nin en önemli enerji kaynağının Rusya olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Tablo 3. BIST Enerji Sektörü Kümülatif Ortalama Anormal Getiri (CAAR).

Etkinlik Pencereleri	GÜN	CAAR	p değeri
Etkinlik Günleri Civarında	[-20,20]	-46.86%***	(0.0007)
	[-15,15]	-26.97%*	(0.0627)
	[-10,10]	-4.00%	(0.6093)
	[-5,5]	2.09%	(0.8250)
	[-1,1]	2.77%	(0.4389)
Etkinlik Öncesi Günler	[-20,0]	-30.73%***	(0.0075)
	[-15,0]	-19.88%*	(0.0617)
	[-10,0]	-4.57%	(0.4129)
	[-5,0]	0.86%	(0.8461)
Etkinlik Sonrası Günler	[0,2]	-1.33%	(0.7265)
	[0,5]	-0.39%	(0.8901)
	[0,10]	-1.05%	(0.8556)
	[0,15]	-8.70%	(0.2935)
	[0,20]	-17.74%**	(0.0187)
*** p-value < .01, ** p-value < .05, * p-value < .1			

Sonuç

24 Şubat 2022 tarihinde Rusya “özel bir operasyon” duyurusu ile Ukrayna’ya karşı savaş başlatmıştır. Savaş ilanı dünya finans piyasalarında adeta bir deprem etkisi yaratmış ve savaş ilanı farklı borsalarda farklı seviyelerde etkilere neden olmuştur. Savaşın taraflarından olan özellikle Rusya, Türkiye ile önemli ticari ilişkileri olan ve her geçen gün ekonomik ve politik ilişkilerini geliştiren ülke olması sebebiyle savaş ilanı Türkiye borsasını da etkilemiştir. Nitekim Bounbou ve Yatié (2022) yılında gerçekleştirdiği çalışmasında, Rusya-Ukrayna savaşının farklı ülkeler için etkisini analiz ettiği olay çalışmasında, tüm borsalar için negatif etkinin varlığını belirlemiştir.

Türkiye'nin Rusya ile ticari ilişkileri incelendiğinde enerji, turizm ve gıda, içecek sektörlerinin başı çektiği görülmektedir. Savaş, terör gibi olayların borsalar üzerindeki negatif etkisini ifade eden Zarembo et al. (2022) ve Kumari, Kumar ve Pandey'in (2023) Rusya-Ukrayna savaşında coğrafi yakınlığın kayıpları artırdığı sonuçları göz önüne alınarak, Rusya'nın Ukrayna'ya savaş ilanının, BİST Gıda, İçecek, BİST Turizm ve BİST Enerji sektörlerine etkisi olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiştir. Her bir sektöre ilişkin kümülatif ortalama anormal getirilerde etkinlik penceresinde meydana gelen değişimlere ilişkin analizler etkinlik günleri civarı, etkinlik öncesi dönem ve etkinlik sonrası dönem olmak üzere üç farklı etkinlik pencere zamanlamasında incelenmiştir.

Olay çalışması analiz sonuçlarına göre üç sektör içinde kümülatif ortalama anormal getirilerde etkinlik penceresi olan 41 gün ([-20, 20]) ve 31 gün ([-15, 15]) için anlamlı seviyede düşüş gözlemlenmiştir. Elde edilen bu sonuç, Obi, Waweru ve Nyangu (2023), Oyadeyi, Arogundade ve Biyase (2024), Martins, Correia ve Cró (2023) ve Pandey ve Kumar (2022) sonuçları ile tutarlıdır. Ayrıca en yüksek düşüşün enerji sektöründe gerçekleştiği tespit edilmiştir. Enerji sektöründe diğer sektörlerle göre daha yüksek oranda CAAR değerinde azalma meydana gelmesinin sebebi, Rusya ile Türkiye arasında enerji ticaretinin diğer sektörlerle göre daha yüksek oranda olması olabilir. Etkinlik öncesi dönem olan 21 günlük ([-20, 0]) ve 16 günlük ([-15, 0]) etkinlik penceresinde de araştırmaya dahil edilen her bir sektör için anlamlı seviyede negatif CAAR değeri belirlenmiştir. Etkinlik öncesi dönem için elde edilen sonuçlar, Obi, Waweru ve Nyangu (2023) ve Oyadeyi, Arogundade ve Biyase'nin (2024) sonuçları ile paralellik gösterirken, Bounouye ve Yatié'nin (2022) sonuçlarından farklılaşmaktadır. Etkinlik sonrası günlerde yer alan etkinlik pencerelerinde ise turizm ve gıda sektörleri için pozitif, enerji sektörü için negatif CAAR değeri tespit edilmiş ancak sonuçların istatistiksel olarak anlamsız olduğu belirlenmiştir.

Olay öncesi dönemde kümülatif ortalama anormal getirilerde her üç sektör için yaşanan düşüşlerin temel sebebi, Rus askeri birliklerinin Ukrayna'nın doğusunda mevzi almaya başlaması ve bu askeri hareketliliğin dünya kamuoyunda askeri operasyona zemin hazırlandığı şeklinde yorumlanmasından kaynaklanmış olabilir. Etkinlik sonrası pencerede BİST Turizm ve BİST Gıda, İçecek Sektörlerinde pozitif CAAR değerleri dünyada yalnızlaşan Rusya'nın, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerinin ambargo kararları sonucunda Türkiye'nin denge politikası sebebiyle ticari üstünlük kazanmış olabileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Elde edilen bu sonuçların, Türkiye'nin savaş bölgesine coğrafi yakınlığı, Rusya ile yüksek ticaret hacmi, NATO çatısı altında yaşanan tartışmalar sebebiyle Türkiye'nin tercihe zorlanması gibi nedenlerle BİST'de yer alan gıda, içecek, turizm ve enerji sektörüne etkilerini ortaya koyması sebebiyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bu çalışma için bazı kısıtların da varlığı

- Hamulczuk, M., Pawlak, K., Stefańczyk, J., & Gołębiewski, J. (2023). Agri-Food Supply and Retail Food Prices during the Russia-Ukraine Conflict's Early Stage: Implications for Food Security. *Agriculture*, 13(11), 2154.
- Inacio Jr, C. M. C., Kristoufek, L., & David, S. A. (2023). Assessing the Impact of the Russia-Ukraine War on Energy Prices: A Dynamic Cross-Correlation Analysis. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 626, 129084.
- Jones, S. G., Doxsee, C., Katz, B., McQueen, E., & Moye, J. (2021). Russia's Corporate Soldiers: The Global Expansion of Russia's Private Military Companies (pp. 23-30). Center for Strategic and International Studies (CSIS). <http://www.jstor.org/stable/resrep33747.6> [12.12.2023].
- Kumari, V., Kumar, G., & Pandey, D. K. (2023). Are the European Union Stock Markets Vulnerable to the Russia-Ukraine War? *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 37, 100793.
- Leigh, A., Wolfers, J., & Zitzewitz, E. (2003). *What do Financial Markets Think of War in Iraq?* National Bureau of Economic Research Cambridge, Mass., USA.
- Martins, A. M., Correia, P., & Cró, S. (2023). Stock Market Reaction to the Military Conflict between Russia and Ukraine: An Event Study for the European Tourism and Hospitality Industry. *Journal of Applied Economics*, 26(1), 2261756.
- Mutan, O. C., & Topcu, A. (2009). Türkiye Hisse Senedi Piyasasının 1990-2009 Tarihleri Arasında Yaşanan Beklenmedik Olaylara Tepkisi. *Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu*, 1-19.
- Ncube, M., Sibanda, M., & Matenda, F. R. (2023). COVID-19 Pandemic and Stock Performance: Evidence from the Sub-Saharan African Stock Markets. *Economies*, 11(3), 1-21..
- Nerlinger, M., & Utz, S. (2022). The Impact of the Russia-Ukraine Conflict on Energy Firms: A Capital Market Perspective. *Finance Research Letters*, 50, 103243.
- Obi, P., Waweru, F., & Nyangu, M. (2023). An Event Study on the Reaction of Equity and Commodity Markets to the Onset of the Russia-Ukraine Conflict. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(5), 256.
- Oral, İ. O., Çakıcı, A., Yıldız, F., & Alayoubi, M. (2023). Determinants of Food Price in Turkey: A Structural VAR Approach. *Cogent Food & Agriculture*, 9(1), 2247169.
- Oyadeyi, O. O., Arogundade, S., & Biyase, M. (2024). How did African Stock Markets React to the Russia-Ukraine Crisis "Black-Swan" Event? Empirical Insights from Event Study. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1), 1-13.
- Ölmez, U., & Ekinci, A. A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Hisse Senedi Piyasasına Etkisi: BİST 100 Örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), 225-239.
- Özçalık, S. G., & Eren, B. S. (2022). COVID-19 (Koronavirüs) Pandemisinin Turizm Endeksleri Üzerindeki Etkisi: Bir Olay Çalışması. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 136-150.
- Pandey, D. K., & Kumar, R. (2023). Russia-Ukraine War and the Global Tourism Sector: A 13-Day Tale. *Current Issues in Tourism*, 26(5), 692-700.

- Sakınç, İ., & Açıkalın, S. (2022). COVID-19'un Avrupa Futbol Kulüplerinin Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkileri: Olay Çalışması Analizi. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 783-807.
- Salameh, H., & Albahsh, R. (2011). Testing the Efficient Market Hypothesis at the Semi Strong Level in Palestine Stock Exchange-Event Study of the Mandatory Disclosure. *International Research Journal of Finance and Economics*, 69, 45-50.
- Sun, M., & Zhang, C. (2023). Comprehensive Analysis of Global Stock Market Reactions to the Russia-Ukraine War. *Applied Economics Letters*, 30(18), 2673-2680.
- Şahin, E., Konak, F., & Karaca, S. S. (2017). Türkiye ve Rusya Arasındaki "Uçak Krizinin" Borsa İstanbul Gıda, İçecek ve Turizm Endeksleri Üzerine Etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 473-485.
- Ticaret Bakanlığı. (2023). *Rusya Federasyonu Ülke Raporu*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ticaret.gov.tr/data/5bcc5d4813b876034cfece26/RF%20%C3%9CLKE%20RAPORU%20%20-%202023.pdf [26.12.2023].
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği - TÜRSAB. (2023). <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/dunya-turizm-istatistik/2022-yilso-nu-degerlendirmesi.pdf> [25.12.2023].
- Umar, M., Riaz, Y., & Yousaf, I. (2022). Impact of Russian-Ukraine War on Clean Energy, Conventional Energy, and Metal Markets: Evidence from Event Study Approach. *Resources Policy*, 79, 102966.
- Woon, W. S. (2004). Introduction to the Event Study Methodology. *Singapore Management University*, 4(7), 1-12.
- Yılmaz, Y., & Elmas, B. (2019). Türkiye'de 2016 Yılında Gerçekleştirilen Bazı Terör Salırdılarının Hisse Getirileri Üzerindeki Etkisi: BİST'te Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(4), 1737-1749.
- Yürük, M. F. (2022). Rusya-Ukrayna Savaşının Borsa İstanbul BİST 100 Endeksine Etkisinin Olay Çalışması ile Analizi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 17(3), 869-881.
- Zaremba, A., Cakici, N., Demir, E., & Long, H. (2022). When Bad News is Good News: Geopolitical Risk and the Cross-Section of Emerging Market Stock Returns. *Journal of Financial Stability*, 58, 100964.

The Relationship of Economic Growth and Implied Tax Subsidy Rates on R&D Expenditures: A Dynamic Panel Data Analysis for OECD Countries

Banu HAS*

Istanbul Okan University

Sinan ÇINAR**

Ege University

Abstract

The current study examines the effect of implied tax subsidy rates on research and development (R&D) expenditures for large-scale firms on economic growth within the scope of 26 OECD countries. A panel data analysis is employed by using annual data for the period 2004-2020. Difference GMM, one of the dynamic panel data analysis methods, is used in the analysis. Annual growth rate is used as explained variable. Implied tax subsidy rates on R&D, gross fixed capital formation as a share of GDP, secondary school enrollment rate, and the ratio of labor force participation rate are also used as explanatory variables in the estimated model. Results show that there is a statistically significant effect of the implied tax subsidy rates on R&D on economic growth. The tax subsidy rate on R&D expenditures has a positive impact on economic growth. This study underscores the importance of the tax subsidies on R&D expenditures for economic growth.

Keywords:

Economic Growth, OECD Countries, Panel Data Analysis, Tax Subsidies on R&D Expenditures

JEL CODES: C23, H25, O38, O57

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Okan Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, banu.has@okan.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-7693-8490>

** Doktorant, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, sinancinar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2756-5875>.

Ar-ge Harcamalarındaki Vergi Teşvik Oranları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

Öz

Bu çalışma, 26 OECD ülkesi kapsamında büyük ölçekli firmaların araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamaları üzerindeki vergi teşvik oranlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışmada 2004-2020 dönemi için yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Analizde dinamik panel veri analiz yöntemlerinden biri olan fark GMM kullanılmıştır. Yıllık büyüme oranı açıklanan değişken olarak kullanılmıştır. Tahmin edilen modelde açıklayıcı değişkenler olarak Ar-Ge'ye uygulanan vergi teşvik oranları, gayrisafi sabit sermaye oluşumu oranı, ortaokul okullaşma oranı ve işgücüne katılım oranı da kullanılmıştır. Sonuçlar, Ar-Ge üzerindeki vergi teşvik oranlarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ar-Ge harcamaları üzerindeki vergi teşvik oranı ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Bu çalışma, Ar-Ge harcamaları üzerindeki vergi teşviklerinin ekonomik büyüme için önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler:

*İktisadi Büyüme, OECD Contries, Panel Veri Analizi, Ar-ge Vergi Teşvik Oranları
Jel Kodu: C23, H25, O38, O57*

Introduction

One of the basic conditions for countries to advance in international competitiveness is to develop technological innovations and increase the number of patents. The importance of many fields involving sophisticated algorithms and knowledge-intensive technologies such as artificial intelligence and digital transformation is increasing day by day. Developments in knowledge-intensive technologies such as biotechnology, pharmaceuticals and nanotechnology, which have become important sectors for competitiveness, are also linked to technological diversification. Therefore, adequate financing of technological progress strategies and subsidies ensure countries' competitiveness at the international level.

The discourse of "*knowledge itself is power*" in Sir Francis Bacon's work, *Meditationes Sacrae* (1597), has increased its importance from the past to the present. For this reason, knowledge-intensive technologies have become the cornerstone of effective innovation dynamics. The development of high-tech inventions depends on the efficiency of knowledge-oriented investments. The fact that transnational information waves have gained a new dimension with the development of technologies has privileged countries with technology transfer power. This situation also enables the social interactions and development of underdeveloped countries through scientific and technical knowledge. Furthermore, companies with leading technologies have easier access to raw materials, enter new markets, make better labor resources, and benefit from tax breaks in export-oriented production. Thus, they carry out effective policies in creating their national technological infrastructure (Perrin, 1992:10-82). R&D expenditures play a crucial role in this context.

Recent years have witnessed an increased academic interest in the relationship between economic growth and R&D expenditure. A large number of studies, such as Lichtenberg (1993), Goel ve Ram (1994), Ceo & Helpman (1995), Luh & Chang (1997), Gullec & Van Potteire (2004), Falk (2007), Goel & Payne & Ram (2008), Sadraoui & Zina (2009), Eid (2012), Taş & Taşar & Açı (2017), Güneş (2019), Cinel & Yamak (2021), Çınar & Has (2022a) and Çınar & Has(2022b) have examined the relationship between economic growth and R&D expenditures. However, surprisingly, one factor that has drawn little attention is the effect of tax subsidies on R&D expenditures on economic growth. In contrast, tax subsidies for R&D are critical in encouraging these expenditures. In addition to this, R&D subsidies include human capital

investments, new R&D facilities, protection of intellectual property rights, and tax subsidies. Tax subsidies for R&D expenditures, on the one hand, optimize social returns; on the other hand, enable productivity growth and stimulate competitiveness through fiscal policy. There have been few quantitative studies linking tax subsidies on R&D expenditures with economic growth. This issue causes deficiencies in emphasizing the importance of tax subsidies on R&D expenditure on economic growth. Therefore, the current study aims to address the issue through the estimated model, results, and suggestions. In this context, the study addresses the effect of implied tax subsidy rates on R&D expenditures for large-scale firms on economic growth within the scope of 26 OECD countries. Economic tools such as tax policies are often used to encourage R&D spending in OECD countries. Encouraging R&D spending can increase economic growth by supporting innovation and technological progress. Therefore, the effectiveness of tax incentives applied to support R&D expenditures and the impact of these incentives on economic growth are vital issues for OECD countries. Tax subsidies can be an important catalyst for increasing R&D spending. In addition, these subsidies can encourage companies to invest in R&D activities, which can increase innovation and increase competitiveness and productivity. Therefore, analysis of the effects of tax incentives on R&D expenditure can help determine effective policies to support economic growth and increase competitiveness. On the other hand, examining the relationship between tax incentive rates and R&D expenditure can help determine the right policies to stimulate economic growth and support innovation. In addition, creating an effective tax incentive system to support R&D expenditures can be an important step to ensure long-term economic growth and increase welfare. Tax policies and incentives are very important to encourage R&D expenditure, especially for OECD countries. Because innovation and technological progress support economic growth by increasing competitiveness. Therefore, the effectiveness of tax incentives in this area is of great importance. A detailed examination of the relationship between tax incentive rates on R&D expenditures and economic growth is necessary both to evaluate the effectiveness of public policies and to develop better policies. A good understanding of the impact of tax incentives on R&D expenditures can help maximize the benefits of properly designed incentive systems for the economy. Additionally, understanding the impact of tax incentives on R&D expenditures on economic growth can help decision-makers make strategic plans and make economic growth sustainable. Such analyses can contribute to the creation of more effective and efficient policies to encourage R&D expenditure, which can make a positive contribution to economic development in the long term. However, we see that there are mostly studies in literature focusing on the relationship between R&D expenditures and economic growth, and there are very few studies examining the effect of tax incentives on R&D expenditures on economic growth. In this context, we assume that the present study can contribute to this gap in literature.

The present study examines the effect of implied tax subsidy rates on R&D for large firms on economic growth. The second section discusses countries' R&D expenditures, innovation capacities, and economic growth. In the third section, tax subsidies on R&D expenditures are detailed. In the literature, various studies examining the relationship between R&D expenditure, economic growth and tax subsidy rates are presented in the fourth section. The relationship between tax subsidies on R&D expenditures and economic growth is analyzed in the fifth section using the Difference GMM approach. Finally, the current analysis provides some policy recommendations based on OECD countries.

R&D Expenditures and Economic Growth

According to Frascati Guide (2002), research and development are “*creative studies carried out on a systematic basis to increase the knowledge of people, culture, and society and to design new applications of this repertoire.*” Applied research, general research, and experimental development are the three elements of R&D. Each of the three steps is intended to create new products, services, and processes. In these stages, procedures such as SWOT analysis, numerous tests for the target audience, business analysis, product development are used to develop ideas. All these factors influence the international commercialization of products and processes.

Considering technology as an endogenous variable in economic growth models has led to the use of R&D as an explanatory variable in economic growth. In this context, it would be appropriate to examine the historical development of the use of technology in growth models. Based on the 1950s, according to the “Neoclassical Growth Theory”, technology is considered as an exogenous variable. In addition, technological development is accepted as the focus of capital stock and productivity. Technological development is considered a residual in the Neoclassical-Solow (1956,1957) model. Considering the 1970s, developments in evolutionary economics made R&D a key element of innovation and there was an increase in studies on this subject. Since the Solow model is not considered sufficient in explaining the source of technological development, developments have made it inevitable to create endogenous growth models. After the 1980s, the literature on endogenous growth models has come to the fore. Technology considered exogenous is included in models as an endogenous variable. Lucas (1988) argues in his study that technology is an endogenous variable and emphasizes that human capital should be considered one of the determinants of economic growth. However, Romer (1990) includes R&D as an endogenous variable in his economic growth model. Romer's model is developed in the study of Grossman and Helpman (1991) and Aghion and Howitt (1992).

With the development of endogenous growth theory, technological advances have been considered one of the determinants of sustainable economic

growth. Technological advances also have a spillover effect on the economy. *"The technological spillovers in endogenous growth models lead to increasing returns to scale at the aggregate level."* (Verspagen, 2005: 503). In this context, the factors that direct technological advances and spillovers can be considered the capitalist's profit motive, the increase in competitiveness, and the globalization of knowledge. Schumpeter assumes the creative destruction that will arise with technological innovations as the trigger for economic growth (Schumpeter, 2012). In this context, it has become inevitable to carry out studies to increase R&D activities. R&D expenditures are also substantial for countries to have a well-organized technological infrastructure. In addition to economic growth, these expenditures provide competitive advantages, encourage foreign capital investments in the relevant country, increase productivity, cost minimization, raise the quality of human capital and direct research ability, and efficient use of information through correct networks.

The original output created due to effective resource transfer in R&D expenditures are an essential factor in reducing the foreign dependency of countries. In addition, reducing foreign dependency in the production of high-tech products and having a voice on the global platform in terms of high value-added products are closely related to increased R&D expenditures. The commercialization of research results and the prominence of countries in the production of technology-intensive products are dependent on the intensity of R&D investments. Increasing the export of high technology products in fields such as biotechnology and nanotechnology positively affects the foreign trade and GDP of the country. This leads to an increase in economic growth.

Country Overview of Tax Subsidies on R&D Expenditures for OECD Countries

Considering the positive relationship between R&D expenditures and economic growth, the importance that countries attach to R&D subsidies in technological innovation and branding is increasing day by day. Direct subsidies include the establishment of new research centers, the protection of intellectual property rights, investments to increase qualified human capital, the financing of R&D, and tax subsidies for R&D expenditures. In addition, practices related to the protection of competition are considered indirect subsidy policies. Tax subsidies for R&D expenditures are implemented through fiscal policy, aiming to achieve the optimum level of social welfare. (Griffith, 2009: 9).

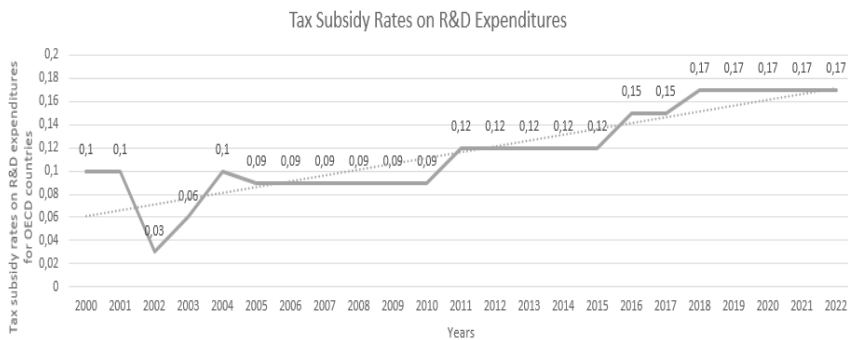
According to the European Commission (2014), R&D tax subsidies are as follows: tax credits, increased allowances, accelerated depreciation, and corporate tax reduction rates. Table 1. includes the tax distribution and functions for revenues related to R&D expenditure and intellectual property rights.

Table 1. R&D Tax Subsidies Distribution

Tax credits (R&D expenses)	The text credit lowers the company's corporate tax rate. The rate can be performed to corporate tax, payroll tax paid to R&D employees or personal income in case of self-employment.
Increased allowances (R&D expenses)	Increased allowances support the increase of R&D expenditure. It also provides a tax base advantage. For instance, If the R&D spending is 100 Euros and the increased allowance rate is 1.5, the R&D spending will increase to 150 Euros. This will positively affect the position in the tax base.
Accelerated depreciation (R&D expenses)	Accelerated depreciation enables the asset purchased to be depreciated at higher rates during the first years of its life. Thus, it is possible to reduce the taxed portion of income in certain periods.
Corporate tax reduction rate (intellectual property income)	The corporate tax reduction rate on intellectual property income ("Patent Box") is an output-related subsidy. It reduces the part of the corporate income devoted to commercialization related to the innovative products of the firms conserved by intellectual property (IP) rights.

Resource: European Comission, *A Study on R&D Tax Incentives Final Report (2014)*
https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/28-taxud-study_on_rnd_tax_incentives_-_2014.pdf, (10.02.2023).

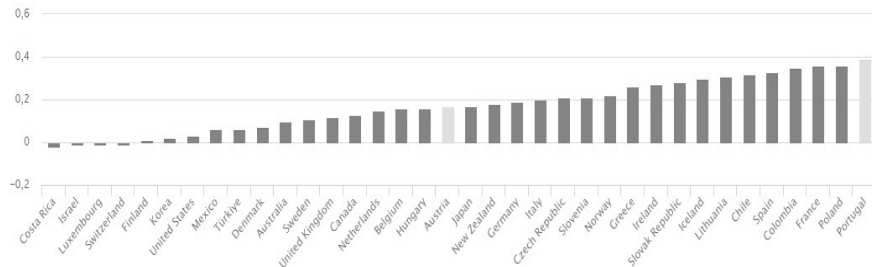
Due to the market failure caused by the private sector, the government applies various tax subsidies to R&D expenditures through fiscal policy. Tax subsidies are considered to maximize social benefits, reduce social costs and minimize the negative effects of market failure on welfare (Evci, 2004: 9).

Figure 1. Total Implied Tax Subsidy Rates on R&D Expenditures for Large Firms in OECD Countries, 2022.

Source: https://stip.oecd.org/Stats/SB-StatTrends.html?i=ITSR_LGEP_1&v=1&t=2022&file=data/SB/SB-RDsub.csv&s=HRV, (20.07.2023).

According to the data in Figure 1., Axis y represents time period and axis x also represents implied tax subsidies of R&D expenditures for large firms in OECD Countries. There is an increase in the implied tax subsidy rate on R&D expenditures across OECD countries between 2017 and 2018, and a stable trend between 2018 and 2022. On the other hand, the individual representation of OECD countries in this regard is presented in Figure 2.

Figure 2. Implied Tax Subsidy Rates on R&D Expenditures for Large Firms in OECD Countries, 2022.

Source: https://stip.oecd.org/Stats/SB-StatTrends.html?i=ITSR_LGEP_1&v=1&t=2022&file=data/SB/SB-RDsub.csv&s=HRV, (Date of Access: July 20, 2023)

Figure 2. shows that Portugal is the country that allocates the most resources for implied tax subsidies on R&D expenditures. Portugal government and various research organizations allocate their R&D expenditures across several sectors. Some of the areas that receive significant R&D expenditures in Portugal are information and communication technologies (ICT), renewable energy, life sciences and biotechnology, aerospace and defense, advanced manufacturing, sustainable agriculture and sustainable agriculture and food technology. Portugal has adopted policies to promote innovation and R&D activities. In order to increase innovation capacity, enhance international cooperation in the field of innovation and stimulate economic growth, Portugal offers tax subsidies and various financial supports to enterprises within the scope of R&D activities. In this context, subsidies related to R&D are kept high in the country.

Literature Review

A review of the literature on R&D expenditures and economic growth reveals that R&D expenditures have a positive impact on economic growth. In a study covering the 1964-1989 years and 74 countries, Lichtenberg (1993) examines the relationship between economic growth and research and development spending, which provides financing by the private and public sectors. In the study, Mankiw-Romer and Weil (MRW) model is used. As a result of the

analysis, expenditures in research and development positively affect both economic growth and productivity. Furthermore, Goel, Payne, and Ram (2008) examine the relationship between R&D spending and economic growth in federal and non-federal countries in the United States from 1953 to 2000. In the study, a model is created using the ARDL method. Results show that there is a strong relationship between research and development expenditure and economic growth in both federal and non-federal countries. In another study, Sadraoui and Zina (2009) examine the relationship between R&D expenditures and economic growth via the Generalized Moments method for 1992-2004 in 23 countries. In the study, there exists a positive and significant relationship between research and development expenditures and economic growth in all countries. Eid (2012) also investigates the relationship between R&D expenditure and growth in 17 OECD countries from 1981 to 2006. The countries included in this research are selected from the high-income group. According to the results obtained using the Dynamic Panel Data method, R&D expenditures cause an increase in productivity. Studies generally show that R&D expenditures are one of the determinants of economic growth, a vital element in explaining economic growth.

There are also those who argue that there is a negative and insignificant relationship between economic growth and R&D expenditures. Samimi and Alerasoul (2009) investigate the relationship between R&D expenditures and economic growth for 2000-2006 within the scope of 30 developing countries. The results of the panel data analysis show that there is a negative and insignificant relationship between economic growth and R&D expenditures. Moreover, the authors emphasize that the main reason for this is the inefficient allocation of resources within the scope of R&D expenditures of developing countries.

The number of patents, firm growth, and R&D investment expenditures are all connected with the effect of tax subsidy rates on R&D expenditures in the literature. Westmore (2013) examines the relationship between research and development tax subsidies and patenting for 19 selected OECD countries. According to the research, there is a positive and significant relationship between tax subsidy rates for R&D and patenting. A decrease of 0.05% in the BIndex increases the number of patents by 2.5%. On the other hand, Soare et al. (2014) analyze the relationship between research and development tax subsidy rates and firm growth for different technology-based and knowledge-intensive industries. In the study, tax policies for R&D increase companies' sales and have a positive effect on growth. Ragusa and Grigolini (2015) conduct an empirical study of the effect of R&D tax subsidies on R&D investments in 9 OECD countries from 1981 to 1996. According to the findings, while research and development tax subsidy rates cause a decrease of 1% in R&D costs, they also cause an increase of 0.30% in R&D investments. Gucerı (2016) emphasizes that research and development subsidies have a positive impact on R&D

spending. He states that with the rise of research and development subsidies, the size of the increase in research and development spending in companies varies between 4% and 30%. This varies according to the policies used, the size, and the age of the company.

There is a gap in the literature on the relationship between economic growth and R&D tax subsidy rates. Kutbay and Öz's Study can be given as an example of very few studies examining related variables. Kutbay and Öz (2017) analyze the relationship between tax subsidies for research and development expenditures and economic growth. In this study, data is used for Türkiye and selected 9 OECD countries for 1999-2016. The results of the panel cointegration analysis show that a 1% increase in tax subsidies for small companies increases R&D investments by 0.15%. A 1% increase in tax subsidies for large companies increases R&D investments by 0.17%. Moreover, a 1% increase in R&D investments causes an increase of 95% in national income. Studies examining the relationship between R&D expenditures and economic growth are pretty abundant in literature. Whereas there have been few quantitative studies focusing on the relationship between economic growth and tax subsidies on R&D. Therefore, the current study aims to gain deeper insight into the effect of tax subsidies on R&D expenditures on economic growth within the scope of endogenous growth theory.

Methodology

Data and Method

The present study aims to examine the effect of implied tax subsidy rates on R&D expenditures for large-scale firms on economic growth for 26 OECD countries during 2004-2020. There is no missing data in the panel data sets. The dependent variable used in the study is annual growth (real gross domestic product), and the independent variables are implied tax subsidy on R&D expenditures for large-scale companies, gross fixed capital formation as a share of GDP, secondary school enrollment and labor force participation. All data are obtained from OECD and World Bank databases. In the study, there are 26 OECD countries and these are Austria, Belgium, Canada, Chile, Czechia, Estonia, Finland, France, Germany, Hungary, Iceland, Ireland, Israel, Italy, Korea, Latvia, Luxemburg, Netherlands, New Zealand, Norway, Poland, Portugal, Slovakia, Slovenia, Spain, and Sweden. E-Views 12 econometric program is used for econometric analysis.

The use of dynamic models in panel data analysis is quite common, and there are lags in the variables in these models (Tatoğlu, 2013:65). The use of lagged dependent variables in models with fixed and random effects causes some problems. One of them is the correlation between the lagged dependent variable and the error term. In order to eliminate this problem, Anderson and Hsiao (1982) recommend performing a first difference transformation and using an instrumental variable instead of a lagged dependent variable

(Tatoğlu, 2013:75). However, in cases where the first difference error terms are negatively correlated, it is recommended to apply the GMM (Generalized Method of Moments) in the study of Arellano and Bond (1991) (Tatoğlu, 2013:80).

Arellano and Bond (1991) suggest that all lagged variables should be used as instrumental variables. This approach, known as Difference GMM, takes the first differences of variables to eliminate the effect of specific effect components and includes the lagged values of independent variables as instrumental variables in the model. In this context, Difference GMM, one of the methods in dynamic panel data analysis, is used in the econometric analysis in the present study.

Model Estimation and Empirical Results

The functional representation of the model used in the study is as follows:

$$y = f(l, c, h, r) \quad (1.1)$$

In the functional representation of the model, independent variables for labor (l), physical capital (c), human capital (h) and R&D (r) are used. Here, the equivalents of the functional representation's elements are as follows:

Table 2. Functional Representation's Elements

Label	Variable	Source
y	annual growth rate (%) (Real GDP)	World Bank
l	ratio of labour force participation rate (%)	OECD
c	gross fixed capital formation as a share of GDP (%)	World Bank
h	secondary school enrollment (% gross)	World Bank
r	implied tax subsidy rate on R&D expenditures for large-scale companies (as a share of GDP %)	OECD

Note: Variables are obtained on August 1, 2023 by researchers.

The mathematical representation of the econometric model is given in the equation (1.2).

$$\Delta y_{it} = \alpha \Delta y_{it-1} + L \Delta l_{it} + C \Delta c_{it} + H \Delta h_{it} + R \Delta r_{it} + \Delta \varepsilon_{it} \quad i=1, \dots, N \text{ ve } t=1, \dots, T \quad (1.2).$$

In this model, y_{it} represents the dependent variable while y_{it-1} denotes its first lag, highlighting the dynamic nature of the relationship. The explanatory

variables l_{it} , c_{it} , h_{it} , and r_{it} refer to independent factors that may affect the dependent variable. $\Delta\epsilon_{it}$ represents the idiosyncratic shocks across time and individuals. α , L , C , H , and R reflect the short-run effects of the explanatory variables on the dependent variable. The methodological purpose of the current study is to examine the effect of implied tax subsidy rates on R&D expenditures for large-scale firms on economic growth for 26 OECD countries during 2004-2020.

Baltagi (2005) emphasized that cross-sectional dependence should be taken into account in the time dimension over 20-30 years. Accordingly, since the time dimension of the data set in this study is $T=17$, no cross-sectional dependence analysis is performed. On the other hand, descriptive statistics are summarised in Table 3.

Table 3. Descriptive Statistics

	y	r	l	c	h
Mean	0.430485	0.125950	0.861913	2.892460	109.5420
Median	0.916530	0.110000	0.754406	2.902469	104.9187
Maximum	16.47167	0.550000	12.54057	100.9380	163.9347
Minimum	-22.49860	-0.030000	-8.925581	-47.45739	88.97956
Std. Dev.	5.528702	0.139497	1.647414	10.53566	15.15894
Skewness	-0.661341	0.662233	1.209677	1.888864	1.767991
Kurtosis	4.859912	2.389262	14.33460	22.52813	6.172677
Jarque-Bera	0.5786	0.1208	0.3765	0.0325	0.0023
Sum	190.2744	55.67000	380.9654	1278.467	48417.56
Sum Sq. Dev.	13479.85	8.581651	1196.862	48951.07	101338.9
Observations	442	442	442	442	442

Descriptive statistics for the variables are included in the Table 3. Accordingly, the number of observations for the period 2004-2020 is determined as 442. When the probability values of the Jarque-Bera statistics are examined, we see that all variables except c and h are normally distributed. When the averages of the variables are examined, we determine that the highest average is in variable h .

The results for Difference GMM technique are shown in Table 4.

Table 4. Difference GMM Results*Dependent Variable: y*

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
y(-1)	0.8458	0.0096	87.9598	0.0000***
r	4.9412	1.3446	3.6746	0.0003***
l	0.1183	0.0645	1.8337	0.0675*
c	-0.1739	0.0050	-34.5020	0.0000***
h	0.0443	0.0390	1.1334	0.2577

Note: *** 1%, ** 5% and * 10% indicate significance level.

Table 4 interprete after evaluating of the Table 5. Before evaluating the results in Table 4, we investigate whether the difference GMM estimators are consistent or not. For this purpose, 3 tests are applied to the estimated model. These are Wald test, Sargan test, and Arellano-Bond test. These test results are presented in Table 5.

Table 5. Consistency Test Results

Test	Prob.
Wald	0.0000***
Sargan	0.2412
AR(1)	0.0063***
AR(2)	0.6937

Note: *** 1%, ** 5% and * 10% indicate significance levels.

The consistency of the independent variables in explaining the dependent variable in the model is investigated using the Wald test.

H_0 = "The independent variables have no significant effect in explaining of the dependent variable."

H_1 = "The independent variables have significant effect in explaining of the dependent variable."

Prob value ($0.0000 < 0.05$) indicates that we reject the null hypothesis and that the independent variables have significant effect in explaining of the dependent variable. In other words, the estimated model is significant as a whole.

On the other hand, Sargan test investigates whether there is an endogeneity problem in the model.

H_0 = "Instrumental variables are exogenous."

H_1 = "Instrumental variables are endogenous."

Prob value of Sargan test ($0.2412 > 0.05$) shows that we can not reject the null hypothesis and instrumental variables are exogenous. Accordingly, there is no an endogeneity problem for all instrumental variables used in the model. Moreover, error terms are not correlated with the independent variables.

For a dynamic panel data model to be valid, the AR(1) process must be autocorrelated, while the AR(2) process must be free of autocorrelation. Arellano-Bond test results are given in the Table 5. Accordingly, Arellano-Bond test is employed for investigating of the autocorrelation problem.

H_0 = " There is no autocorrelation." H_1 = " There is autocorrelation." For AR(1): Prob value ($0.0063 < 0.05$) indicates that we reject the null hypothesis and there is autocorrelation in AR(1) process.

For AR(2): Prob value ($0.6937 > 0.05$) indicates that we cannot reject the null hypothesis and there is no autocorrelation in AR(2) process.

Panel regression results show that the effects of explanatory variables on economic growth are statistically significant except for secondary school enrolment rate. In addition, the coefficient signs of the independent variables are also generally compatible with economic theory. Here, 1% , 5% and 10% significance levels are taken as the basis for examining the statistical significance levels of the variables. The present study reveals a positive and significant effect of the labor force on economic growth. Labor contributes to economic growth by increasing the stock of human capital through education, training and skills development. Across OECD countries, skilled workers engage in more productive and innovative activities. This contributes to technological progress, which is recognized as a key driver of long-term economic growth. In OECD countries, investing in training and upskilling labour leads to the development of new technologies, which in turn leads to higher productivity and economic growth.. On the other hand, gross fixed capital formation, which is accepted as one of the explanatory variables of economic growth, has a negative effect on economic growth in the estimated model. Here, there are diminishing returns to capital. As economies accumulate more capital, each additional unit of capital contributes less to overall economic growth. This reduces the marginal productivity of capital over time and leads to a slowdown in economic growth.

The increase in tax subsidies on R&D expenditure for large-scale companies positively affects economic growth. Knowledge-intensive technologies are usually found in large-scale firms in OECD countries. In this context, R&D tax

subsidies driving these technologies increase innovation and productivity capacities and lead to economic growth by providing high value-added outputs. Tax subsidies for R&D expenditures play a vital role in obtaining high-tech product patents and reducing external dependence through country-specific technologies. Reducing external dependence through the export of high-tech products is also assumed to positively affect the economic growth of these countries. Here, the strategic position of the government regarding tax subsidies on R&D investments should also be addressed. It can be thought that government has a significant impact on the efficiency of R&D investments and knowledge-intensive output production in OECD countries. In this context, government is at the center of the R&D mechanism to mitigate market failures arising from the private sector in the context of R&D investments and to eliminate the negative effects of uncertainties in the investment process. The government's support for tax subsidies on R&D expenditures in OECD countries has been effective in providing all these advantages. Thus, R&D investments are transformed into high value-added outputs, social benefits are distributed fairly across the whole society with the support of the government and the economic growth increases in OECD countries.

Discussion And Conclusion

Considering the effects of economic crises, entrepreneurs tend to save on R&D expenditures and avoid making high-budget investments in innovation in order not to reduce their profitability ratios. In this context, tax subsidies are one of the most powerful tools to incentivize research and development spending and increase the scope of technological innovation. For this reason, tax subsidies are becoming increasingly popular around the world. The number of beneficiaries is likewise increasing. Moreover, given the cost dimension of breakthrough innovations, tax subsidies significantly reduce the pressure and uncertainty on R&D investments and enable companies to be more efficient in the innovation process. Tax incentives reduce the pressure on capital and pave the way for the production of high value-added products, processes and services. This is effective in achieving a social optimum and competitive advantage in the relevant countries.

This study examines the relationship between tax subsidy rates on R&D expenditures and economic growth for 26 OECD countries. The results show that tax subsidies on R&D have a positive impact on economic growth. As a result, the tax subsidy rate on R&D expenditures is significant in explaining economic growth. In this context, the application area of tax subsidies in innovation policy should be expanded and support for entrepreneurs should be increased. In the process of producing high value-added goods and services, policymakers' comprehensive road maps on tax subsidies can provide long-term contributions to the national economy. Considering that R&D practices play an important role in improving products and processes and ensuring

sustainable growth and development in the innovation process, it is also essential to ensure cooperation for subsidy policies. Tax subsidies in fields such as digital transformation, artificial intelligence, knowledge intensive technologies, automotive and pharmaceutical sectors can increase productivity and drive economic growth, while at the same time turning countries into knowledge and technology bases. The fact that countries are at the forefront with national technologies increases international recognition and provides sustainable competitive advantage.

When the literature is examined, there have been few quantitative studies examining the relationship between tax subsidies on R&D expenditures and economic growth. There are a few studies that reach the same results with our present study. Such as Lichtenberg (1993), Goel & Payne & Ram (2008), Sadraoui & Zina (2009), Eid (2012), Taş & Taşar & Açı (2017), Güneş (2019), Cinel & Yamak (2021), Çınar & Has (2022a) and Çınar & Has(2022b). Specifically, our study aims to investigate the impact of tax incentives on R&D expenditures and how this ultimately affects economic growth. By filling this gap in the literature, we hope to provide valuable insights for policymakers looking to promote sustainable economic development through strategic R&D investment. By exploring the impact of tax incentives on R&D expenditures and ultimately economic growth, we aim to provide valuable insights for policymakers and businesses. Understanding how tax incentives influence R&D spending can lead to more targeted and effective policies that support sustainable economic development. By examining the impact of tax incentives on R&D expenditures and economic growth, we can gain a more comprehensive understanding of how policy decisions can drive innovation and productivity. This research can provide valuable insights for policymakers looking to foster sustainable economic development through targeted incentives and investments in research and development. On the other hand, this issue causes to obstacles in examining the relationship between the two variables on a quantitative basis and in building consensus about the subject. The generalisability of the results in the present study is subject to this limitation. A growing number of studies emphasizing the importance of government support in R&D expenditures may increase the validity of the results on the subject and provide helpful insight for designing a competitive and dynamic innovation system. Therefore, researchers should guide policymakers by working on this issue and contribute to implementing policies that can be applied in practice. Thus, the positive effect of tax subsidy rates on R&D expenditures on economic growth may be better understood, and policymakers may design more effective systems in this regard.

References

- Aghion, P. & Howitt, P. (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction, *Econometrica*, 60(2), 323-351.
- Anderson, T. W. & Hsiao, C. (1982). Formulation and Estimation of Dynamic Models Using Panel Data, *Journal of Econometrics*, 18, 47-82.
- Arellano, M. & Bond, S. (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and An application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, John Wiley & Sons Inc England.
- Ceo, D. T. & Helpman, E. (1995). International R&D Spillovers, *European Economic Review*, 39(5), 859-997.
- Çınar, S. & Has, B. (2022a). Seçili OECD Ülkelerinde Ar-Ge Vergi Teşvikleri ve Endüstri Üretimi İlişkisi, *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2).
- Çınar, S. & Has, B. (2022b). Türkiye ve Seçili Asya Ülkelerinde 2000 Sonrası Ar-Ge Yoğunluğu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 1-16.
- Cinel, E.A. & Yamak, R. (2021). Türkiye’de AR-GE Harcamaları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2019, *International Social Sciences Studies Journal*, 83(7), 2424-2439.
- Eid, A. (2012). Higher Education R&D and Productivity Growth: An Emprical Study on High Income OECD Countries, *Education Economics*, 20(1), 53-68.
- Evci, C. (2004). AR-GE Vergi Teşvikleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- European Comission (2014). A Study on R&D Tax Incentives, Final Report, 52, https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/28-taxud-study_on_rnd_tax_incentives_2014.pdf, Date of access: February 10,2023.
- Falk, M. (2007). R&D Spending in the High-Tech Sector and Economic Growth, *Research in Economics*, 61, 140-147.
- Frascati Kılavuzu (2002). OECD Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü.
- Guceri, I. (2016). Tax Incentives for R&D, European Tax Policy Forum.
- Goel, R., Payne, J. & Rati, R. (2008). R&D Expenditures and U.S. Economic Growth: A Disaggregated Approach, *Journal of Policy Modeling*, 30(2), 237-250.
- Goel, R. K., & Ram, R. (1994). Research and Development Expenditures and Economic Growth: A Cross-Country Study. *Economic Development and Cultural Change*, 42 (2), 403-411.
- Griffith, R., Redding, S. & Reenen, J. (2000). Mapping The Two Faces of R&D: Productivity in A Panel of OECD Industrie, Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper no: 2457.
- Grossman, G.M. & Helpman, E. (1991), Quality Ladders in the Theory of Growth, *The Review of Economic Studies*, 58(1), 43-61.
- Guellec, D., & Potteire, B. (2004). From R&D to Productivity Growth: Do The Institutional Setting and the Sources of Funds of r&d Matter?, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 66 (3), 353-378.

- Güneş, H. (2019). Ar-Ge Harcamaları İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi, *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(2), 160-176.
- Horvath, R. (2011). Research & Development and Growth: A Bayesian Model Averaging Analysis, *Economic Modelling*, 28(6), 2669-2673.
- Kutbay, H. & Öz, E. (2017). Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Vergi Teşvikleri Boyutuyla Ekonometrik Analiz, *Ma-liye Dergisi*, Temmuz-Aralık, 173, 331-361.
- Lichtenberg, F. (1993). R&D Investment and Internatinal Productivity Differences, NBER Working Paper Series, Vol. W4161, 1-37.
- Lucas, R. E., Jr. (1988). On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Mone-tary Economics*, 22(4), 3-42.
- Luh, Y., & Chang, S. K. (1997). Building the Dynamic Linkages Between R&D and Pro-ductivity Growth, *Journal of Asian Economics*, 8(4), 525-545.
- Park, W. G. (1995). International R&D Spillovers and OECD Economic Growth, *Econo-mic Inquiry*, 33 (4), 571-591.
- Perrin, J. (1992). *Teknoloji Transferi*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 10-82.
- Ragusa, G. & Grigolini, F. (2015). Do Tax Credits Significantly Affect The Level of R&D Expenditure?, LUISS, Gaido Carli.
- Romer, P.M. (1990), Endogenous Technological Change, *The Journal of Political Eco-nomy*, 98(5), 71-101.
- Sadraoui, T. & Zina, N. B. (2009). A Dynamic Panel Data Analysis for R&D Cooperati-on and Economic Growth, *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 5(4), 218-233.
- Samimi, A.J. ve Alerasoul, S.M. (2009), R&D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3(4), 34643469.
- Schumpeter, J. A. (2012). The Theory of Economic Development with A New Introduc-tion by John E. Elliott. Cambridge: Harvard University Press.
- Soares, T., Pereira, S. & Brando, E. (2014). The Effects of R&D Intensity and Tax Incen-tives on Firms' Growth-Empirical Evidence from World's Top R&D Spending Firms between 2003 and 2012, FEB Working Papers, 1-25.
- Solow, R. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65-94.
- Solow, R. (1957). Technical Change and The Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics*, 39, 312-320.
- Taş, Ş., Taşar, İ. & Açıcı, Y. (2017). AR-GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakül-tesi Dergisi*, Nisan, 10(2), 197-206.
- Tatoğlu, F. Y. (2013). *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 65, 75, 80.
- Verspagen, B. (2005). *Innovation and Economic Growth*, The Oxford Handbook of Inno-vation, Oxford University Press, New York, 503.
- Westmore, B. (2013). R&D, Patenting and Growth: The Role of Public Policy, OECD Economics Department Working Papers, 1047.

Türkiye’de 1950-Geç 1980’li Yıllar Arası İktisadi Ortam Sanayileşme Davranışı İçinde Mimari Yapı Malzemesi Üretim ve Yaklaşımı

Ece SINMAZ*

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Çiğdem TEKİN**

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Öz

Endüstri 4.0 ile inşaat teknolojileri ve yeni malzeme üretimlerinde önemli değişimler yaşanacaktır. Ulusal sınırlarda inşaat ve yapı malzemesi sektörünün de bu değişimlere uyum sağlayabilmesi uluslararası iş birliği ve rekabet ortamı için gereklidir. Türkiye’nin bu değişimlere katılım sağlayabilmesi, yakın gelecek planlamalarının yapılabilmesi için mevcut yapı malzemesi sektörünün gelişme süreci içindeki yaklaşımının belirlenebilmesi oldukça önemlidir. Yapı malzemesi sektörünün bugünkü yapısının oluşumunda; ülkenin kuruluş tarihi itibarı ile iktisadi rejim, yönetim ve kalkınma hedeflerinin önemli katkısı vardır. Bu süreç ve katkının belirlenebilmesi için bu çalışmada özellikle sanayileşme hızının arttığı planlı kalkınma döneminde yapı malzemesi sektörüne ilişkin; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji konuları kalkınma planları üzerinden içerik analizi ile belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın aralığı; 1950 ile geç 1980’li yıllar arasını kapsamaktadır. Araştırmada doküman analizi; içerik ve tematik analiz uygulanarak kullanılmıştır. Araştırmanın birimleri ilk beş Kalkınma planıdır. Planların içeriğinde yapı malzemelerine ilişkin ağırlıklı olarak; yatırım kararları, mevcut ve gelecek kapasite bilgilerinin yer aldığı gözlenmiştir. Malzemelere ilişkin; teknik yeterlilik, insan gücü, standartlaşma, rekabet edebilirlik, yüksek maliyet, teknoloji seçimi ve uyarlanması, teknoloji üretimi sorunları belirtilmektedir. Düşük teknoloji ve üretim kalitesi belirtilen tüm malzemeler için ifade edilen geliştirilmesi gereken en önemli sorunlardır.

Anahtar Kelimeler

Mimari Yapı malzemesi, Sanayileşme, Kalkınma Planları

* Yüksek Mimar, ecesinmaz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2170-2944

** Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, cigdem.tekin@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1777-8594

Architectural Building Material Production and Approach within the Economic Environment Industrialization Behaviour in Türkiye Between 1950 - late 1980s

Abstract

Significant changes will be experienced in construction technologies and new material productions by Industry 4.0. Adapting the construction and building materials sector to these changes within the national borders is necessary for international cooperation and a competitive environment. For Türkiye to participate in these changes and the near plans to be done, it is crucial to determine the approach of the current building materials sector in the development process. The economic regime, governance, and development targets of the country since the establishment date have made an essential contribution to the formation of the current structure of the building materials sector. To determine this process and this contribution, investment, production, capacity, quality, standard, technical, and technology issues related to the building materials sector were determined by content analysis through development plans in this study, especially for the planned development period when the speed of industrialization had increased. The range of the study covers the period between 1950 and the late 1980s. In the research, document analysis was used by application of content and thematic analysis. The units of the research are the first five development plans. The content of the plans mainly includes building materials; It has been observed that investment decisions, current and future capacity information are included. Regarding the materials; Problems of technical competence, manpower, standardization, competitiveness, high cost, technology selection and adaptation, and technology production are mentioned. Low technology and production quality are the most important problems that need to be improved for all materials mentioned.

Keywords

Architectural building material, Industrialization, Development plans

Extended Abstract

With Industry 4.0, significant transformations are expected in construction technologies and the production of new materials. For the construction and building materials sector within national borders to adapt to these changes, alignment with international cooperation and competitiveness is essential. For Türkiye to effectively participate in these transformations and to make near-future plans, it is crucial to understand the current approach within the development trajectory of the building materials sector. The current structure of the building materials industry has been significantly shaped by the country's economic regime, governance, and development goals since its founding.

The aim of this study is to define the approach and technological scale of the building materials sector within the context of the Early Republican period and the years leading up to 1980. This study provides important insights into identifying the current identities of both producers and consumers. In this

way, it will be possible to plan how to take gradual steps in construction technology and new material production in the near future.

In this study, the research timeframe is defined as 1923 to 1980. The founding year of the Republic was chosen as the starting point, while the end point does not extend to the present day. The main reasons for this are the shift to a neoliberal economic regime and the transition to a post-Fordist production system after 1980. Therefore, the year 1980 is considered a boundary, as it allows for a more accurate observation of the changes that occurred.

To determine the approach and technology of the building materials industry, an analytical study has been conducted based on the first five national development plans, using various criteria. The development plans, in terms of content, provide valuable insights into both investment decisions made according to the needs of the period and the strategic directions and approaches underlying those decisions in relevant sectors. As a result, the first five development plans have been selected for examination, as they offer the necessary context to evaluate the approach and technological development of the building materials industry.

In order to identify this process and its contributions, this study focuses on the planned development period, during which industrialization accelerated, and aims to examine investment, production, capacity, quality, standards, technical issues, and technology related to the building materials sector through content analysis of the development plans. Document analysis, using both content and thematic analysis methods, has been employed in the research. The units of analysis for this study are the first five national development plans.

A preliminary reading was conducted for all of these plans. This reading allowed for a review of all topics related to the building materials industry, construction, and housing, which are part of the industrialization process and production areas, and their interaction. Concepts associated with these main themes, such as technical issues, technology, capacity, investment, quality, standards, specifications, laws, research and development, patents, licenses, and know-how, were also expanded upon. After this expanded examination, various themes were identified. Based on these themes, the first five national development plans were analyzed through content analysis.

The construction sector, since its establishment in 1923, has not had an environment conducive to design, production, and scientific development that could foster systematic progress. Instead, it has been involved in unplanned urban development activities that demand urgent solutions. It has predominantly exhibited a tendency toward expansion rather than development.

The persistent housing shortage problem, always on the country's agenda, has been addressed not with long-term strategies but through short-term

solutions. Concepts such as affordable housing, social housing, and public housing have led to a production approach based on low technology, cheap materials, and low costs. This approach has quickly revealed its consequences, especially through natural disasters like earthquakes and unhealthy living conditions. With the Third Development Plan, in order to solve the problems created by these short-term housing solutions, the “demolish-and-rebuild” approach came into focus, and this practice has since become entrenched in construction production to this day.

These approaches have led the construction sector to continuously produce buildings within the orbit of the same materials. Producers have felt no need to develop new technologies, new materials, or new systems, and no environment fostering such demand has emerged.

In the first five development plans examined, building materials were included as a distinct section under their specific names; however, from the Sixth Development Plan onward, no dedicated section on materials has been included. The content of these earlier sections primarily focused on investment decisions, current and projected capacity data. Indirectly, issues such as technical competence, human resources, standardization, competitiveness, high costs, technology selection and adaptation, and problems related to technology production were also addressed.

The content of the plans predominantly includes investment decisions, as well as current and future capacity information related to building materials. Regarding materials, issues such as technical competence, human resources, standardization, competitiveness, high costs, technology selection and adaptation, and technology production problems are mentioned.

No approach regarding the development of new materials has been observed in the development plans. Instead, efforts were made to increase the number of factories for the same materials in order to achieve sufficient capacity. Issues such as product quality, production capacity, product inspection, standards and compliance, production technology, efficiency, capacity, cost, technical staff, and technology selection are identified as challenges for the materials at different scales.

Low technology and production quality are highlighted as significant issues that need improvement for all the materials mentioned. It is noted that products do not meet certain standards, and they are not competitive in foreign markets. The low quality of products also lowers the construction quality in the domestic market. As a result, the amount of short lifespan buildings is increasing. Therefore, the development of durable materials and systems is essential.

country. The number of factories is increased with the existing technology. The development of new technologies for new factories is generally not considered. On the producer's side, problems such as the lack of units for technology monitoring and new technology development, as well as the absence of qualified human resources to carry out such tasks, are also highlighted.

Giriş

1923-50 yılları arasında sanayileşme amaçlı çabalar içinde özellikle I. İktisat Kongresi ve Birinci Beş yıllık sanayi planı önemli temellerin atılmasını sağlamıştır. Ancak, sanayileşme gerçek anlamda kentleşme hızı ve özel sektörün daha çok katılımı ile 1950'li yıllardan sonra gelişme kaydetmiştir. Sanayileşme çabaları içinde Birinci ve İkinci beş yıllık sanayi planlarında öncelikle temel ihtiyaçların yerel kaynaklar ile karşılanabilmesi amacı ile yatırımlar yapılmıştır. Bu yatırımlar dahilinde inşaat/yapı malzemesi üretimi yer almasa da savaşın sonuçları, ulaşım ve Başkent'in ihtiyaçları dahilinde hızlı çözüme ihtiyaç duyulan imar faaliyetleri söz konusu olmuştur. Bu faaliyetler yerel koşullar içinde yapı malzeme üretimine ağırlık verilmesini gerektirmeye başlamıştır.

Dönem koşulları içinde sanayileşme çabası içinde faaliyet alanı ne olursa olsun her tür sanayi tesisi kurulduğu kentin, bölgenin gelişiminde ve değişiminde önemli etkilere sahip olmuştur. Öncelikli olarak ihtiyaçların karşılanması ve ekonomik kalkınma amaçlanmış olsa da sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu yerleşke, yarattığı istihdam ve konut ihtiyacı sanayileşmekte olan her bölgede mimari değişimler ile yeni yapı türlerinin oluşmasına ve yapı malzemesi ihtiyacının artmasına neden olmuştur.

Böylece “*modern Türkiye'nin en önemli kurucu öğelerinden*” biri olan sanayileşme, mekanı ve sosyal ortamı dönüştürüp farklılaştırmaya başlamıştır (Kahraman, 2004: 15).

Sanayileşme, bu dönemde devlet aracılığıyla yürütülmüş, paralelinde planlanmamış konut üretimi ve kentleşmeyi tetiklemiştir. Bu sebeple, “sanayileşme” mimarlık gündeminin en ciddi konuları arasında yer almıştır. Sey 1930-1940 arasında; Cumhuriyet Türkiye'sinde mimarlık etkinliklerinin ve yapı üretimini çok yoğun olduğu yıllar olarak tarif etmiştir (Sey, 1998).

Sanayileşme faaliyetlerinin gerektirdiği imar faaliyetlerinin çözümü için gerekli olan yapı malzemesi ihtiyaçları yeni yapılanmakta olan ülke koşulları içinde karşılanabilecek kapasite ve nitelikte değildir. Zaten Geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e aktarılan yapı malzemesi endüstrisinin özellikleri, inşaat faaliyetlerinin yapılmasına imkân verebilecek durumda olmamıştır. Gerçekleşen sınırlı sayıdaki üretimler ihtiyacın sadece üçte birini karşılayacak; tuğla, çimento ve kereste gibi fabrikalarla sınırlı olmuştur. Bu nedenle, mimari üretimdeki yapı malzemesinin neredeyse tamamı ithalat ile karşılanmaya çalışılmıştır (Batur, 1998: 210).

Sanayi yerleşkelerinin inşası dışında en önemli konu Başkent Ankara'nın kurumsallaşmasının sağlanabilmesi için ağırlıklı olarak kamuya ait yapıların hızlı ve kurumsallığa yakışır şekilde yapılabilmesidir. *"Dolayısıyla, yapı malzemesi endüstrisinin en büyük müşterisi devlettir ve ülkeye davet edilen yabancı mimarların kısmen ve/veya tamamen betonarme sistemde inşa ettiği modern üsluptaki yapılar, 1927 öncesi dönemdeki büyük ölçüde kâgır ve Osmanlı üslubunda inşa edilmiş yapı üretim etkinliğinden farklılaşmaktadır."* (Özgüven& Cantürk, 2019: 508).

Bu dönemde, doğası gereği, görsel modernlik kültürünün merkezi unsurlarından biri olarak öne çıkan mimari (Bozdoğan, 2002) betonarme yapım teknikleri ile özdeşleştirilmiştir. Bu yaklaşım içinde sadece tekil yapılar değil o dönem yeni yapılan yol, köprü gibi her ölçekteki yapı üretimi tamamen çimentoya ihtiyaç duyulan bir sisteme bağımlıdır. Çimento ile birlikte artan betonarme yapım tekniği ülkenin her yerinde *"kentlerin çağdaş ve modern bir mimariye sahip olabileceği düşüncesi"* (Anonim, 1934) ile yayılmaya başlamıştır. Bu durum dönemin mimarlık dergisinde; *"Bugün, beton inşaat devridir."* şeklinde haber ile yer bulmuştur (Selah, 1934: 510).

Diğer taraftan Avrupa'da gelişen ve değişen mimari biçimlenme etkilerini Türkiye'de yabancı mimarlar aracılığı ile göstermeye başlamış ve bu tasarım yaklaşımı *"yeni yapıcılık sanatı"* olarak ifade edilmiştir. Bu yaklaşım içinde fazla bir bütçe gerektirmeden var olan beton, çelik ve cam gibi malzemeler kullanılarak, yeni yapıcılık anlayışına uygun yapılar üretilebileceği de belirtilmiştir. Ancak, yeni yapılarda milli benliğin korunmasının önemine de dikkat edilmiştir (Adnan, 1934).

"Yeni yapıcılık" yaklaşımı, betonarme yapı üretiminin yaygınlaşması ile çimento, inşaat demiri, tuğla/kiremit gibi malzemelerin üretimi de kısmen endüstriyel boyuta geçmiştir. Ancak, bu malzemelerin hem üretim miktarı yetersiz hem de elde edilebilme olanakları oldukça zordur. Ayrıca malzeme üretiminin endüstrileşmesi ilkel üretimden farklı bir üretim ortamı; teknik, teçhizat ve bu süreçleri yönetebilecek/denetleyebilecek uzmanları da ifade etmektedir. Bu konuda da öncelikle yabancı uzmanlardan destek alınarak, makina ithal edilerek, teknoloji aktarılmaya çalışılmıştır.

Erken Cumhuriyet olarak tarihlenen 1923-50 yılları arasında yapı malzemesi sanayisi çaba yoğun, iyi niyetli yaklaşımlar ile ağırlıklı olarak özellikle kentsel alanlarda betonarmeye doğru eğilim gösterse de yeterli yerli üretim desteği olmadığı için, kırsal alanda üretim yerel imkanlar içinde çözülmeye devam etmiştir. Bu süreç içinde Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları olmasına rağmen, yapı malzemesi sanayisi bu planların gündemine girmemiştir. Genel problem; küçük ölçekli işletmeler, nitelikli eleman yetersizliği, kuralsızlık, denetimsizlik, düşük kapasite ve kalitenin yeterli düzeyde olmamasıdır.

1960'lı yıllara kadar ağırlıklı olarak belirtilen ilkel koşullarda, bir denetim ve standartlara sahip olmayan yapı malzemesi sektörü, 1960-80 arasında

önemli yatırımlar ile hareketlenmiş uluslararası pazarda rekabet edebilecek nitelikte olmasa da iç pazarda ihtiyaçları karşılayabilecek miktar ve kısmen endüstriyel düzeyde; pencere camı, karo seramik, tuğla ve çimento üretimi hareketlenmiştir.

Yücel, F., Türkiye'yi üç dönemde değerlendirmiştir; Erken dönem; 1923-1950, 1980 öncesi; 1954-1979, 1980 sonrası şeklindedir (Yücel, 2015).

Sanayileşme davranışına paralel olarak yapı malzemesi üretiminin daha endüstriyel boyuta gelmesi ve malzeme çeşitliliğinin artması ağırlıklı olarak 1960 sonrasıdır. Bu nedenle araştırmanın aralığı; 1980 sonrası iktisadi rejimin Neo-liberalizm olması ve üretim sisteminin Post-fordizm olarak değişimi nedeni ile; başlangıç tarihi 1950, bitiş tarihi olarak geç 1980'ler kabul edilmiştir. Çalışmanın amacı; 1950 - geç 1980 yılları arası yapı malzemesi sektörünün gelişimini sanayileşme davranışı kalkınma/büyüme hedefleri içinde değerlendirebilmektir.

1980 Öncesi (1954-1979) İktisadi Rejim/Yönetim Felsefesi-Kalkınma/Büyüme Stratejisi

İkinci Dünya savaşının bitmesi ile uluslararası dengeler siyasi ve ekonomik anlamda önemli bir değişime uğramıştır. Bu durum Türkiye dahil olmak üzere savaşa girmeyen ülkeleri de etki alanına almıştır. İkinci dünya savaşının bitmesine kadar bağımsız hareket eden Türkiye, yeniden şekillenen düzen içinde yer alabilmek için taraf olmak zorunda kalmıştır. Özellikle SSCB'nin Montreux anlaşmasının değiştirilmesi şeklinde istediği ile Türkiye batı dünyasına kapı aralamıştır. Bu tarih bir dönüm noktası niteliğindedir. Ancak, batı ile ilişkide Türkiye; daha çok Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duyduğu tarımsal üretime dayalı ürünleri ihraç eden ve birçok alanda yeterliliğini tam anlamı ile sağlayamamış olduğu için daha çok dış yardım desteğine ihtiyaç duyan ülke olarak uluslararası iş bölümüne dahil edilmiştir.

Uluslararası ekonomiye eklenme sürecinde, 1950'li yıllara kadar sürdürülen ekonomik yapılanma içinde, gelişme ve kalkınma amaçlarındaki değişim ve dönüşüm siyasal alanda da tek partili siyasal rejimin sona ermesi şeklinde kendini göstermiştir.

Siyasal olarak bu yeni oluşum, "...devletçi-devrimci ideolojisine karşıt olarak liberal-evrimci bir ideolojiye sahip olmuştur." (Kocabaş, 2011: 166). Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu 1950-1960 arası, Demokrat Parti dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu yıllarda ekonomi politikası; devletçi uygulamalardan liberal uygulamalara doğru geçmiş, tarımsal politikalara ve tarım kesimine öncelik verilmesi hedeflenmiştir. Özel sektör aracılığıyla sanayileşmenin gerçekleştirilmesine de önem verilmiştir.

gönderilerek çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu yaklaşım, yapılacak olan yardımların küresel bir planın parçası olduğunu ve belli şartlar sağlandığı zaman verilebileceğini ifade etmektedir. Böylece Türkiye’de gerçekleşmesi düşünülen iktisadi kalkınmanın tamamen ABD’nin kontrolü altında gerçekleşmesi hedeflenmiştir (Yıldız, 2017).

“Böylece Türkiye yoğun emek sarf edip elde edeceği ürünlerin düşük fiyatlarla ihracatı karşılığında az emek ve yüksek fiyatlarla satılan teknolojik ürünler ithal ederek uzun yıllar boyunca ABD ve Avrupa’nın ekonomik ve siyasi hegemonyasından kurtulamayacaktı.” (Yıldız, 2017: 315).

Batı dünyasına dahil olmak üzere olan Türkiye, siyasal olarak kapitalist ekonomik sisteme, Truman Doktrini ve Marshall yardımları (4 Temmuz 1948) ile çekilmiştir (Özer, 2015: 18). İmzalanan anlaşmalar ile; “Milli Ekonomi, Milli Sanayi” amaçlı yaklaşımlar değişmek zorunda kaldığı gibi, Türk ekonomisi ve sanayisi de dışa bağımlı bir hale gelmiştir.

1960 ihtilali ile sanayileşme ve ekonomi politikalarında değişiklikler olmuştur. 1950-60 arası dönemde plansız bir ekonomi modeli uygulanması ile 60’lara doğru bu durum kargaşaya yol açmıştır. Ülkenin bulunduğu koşullar nedeni ile planlama yapma düşüncesi önem kazanmıştır ve 1961 Anayasası oluşturulmuştur. Bu Anayasanın çıkarılmasından sonra Türkiye için ekonominin, karma sistem ilkelerine uygun olarak yürütülmesi ve bununla beraber kamu ve özel kesimlerin birbirlerini tamamlaması hükmüne bağlanmıştır (Avcı, 2010).

1960 sonrasında da içe dönük birikim modeli benimsenmiştir. 1960 askeri darbesi ile içe dönük bir model birikimi gerçekleştiğine dair veriler; askeri yönetim tedbirleri ve bunlara bağlı sanayi burjuvazisinin egemen konuma ulaşması ile anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi “Devlet Planlama Teşkilatı”nın kurulmasıdır (Hayri, 2019).

1961 Anayasası ile DPT’na anayasallık statüsü verilmiştir. 1961 Anayasası devlet kurumlarına da yenilik getirmiştir. Bu amaçla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), planlamanın ve bilimsel gelişmenin siyaset dışında elde edilebileceği düşüncesiyle kurulmuştur. DPT’nın ilk önceliği plan hedeflerinin belirlenmesi ve planla ilgili stratejiler olmuştur.

Türkiye’de 1962 yılı itibari ile planlı dönem başlamıştır. Kalkınma planlarına kadar olan süreçte dış yardımların alınabilmesi için tarıma dayalı kalkınma, 1960’lı yıllar itibari ile içe dönük ve sanayileşmeye ağırlık veren yapılanma ile 80’li yıllarda birçok sektörde ulusal ölçekte yeterlilik sağlanabilir düzeye gelmiştir.

Sanayileşme ve yapı malzemesi üretim ortamı

1950’li yıllara kadar yerel koşullarda sanayileşme çabası, 1950’li yıllarda ağırlıklı olarak tarımda kalkınma yaklaşımı, 1960’lı yıllar ve sonrası kalkınma

planları ile sanayileşme çabalarının yeniden hızlanması ülkede dinamik bir yapı oluşturmuştur. Bu dinamik yapı, nüfusun hareketlenmesini, mimari olarak kentlerin boyut ve biçim değiştirmesini sağlamıştır.

Diğer taraftan 1950'li yılların tarıma dayalı gelişmesi insan gücüne duyulan ihtiyacın azalması ile ağırlıklı olarak yaşamı iktisadi anlamda yürütebilmek için kır nüfusu topraktan kopmuştur. Bu kopuş, sosyal kültürel anlamda sindirilmemiş ve zorunlu bir hareketin sonucu olduğu için planlanmamış bir kent yaşamı içinde kır nüfusu yer edinmeye çalışmıştır. Yer değişikliği bir anlamda köye ait olan tüm değerlerin de değişmesi demektir. Gelenek ve kültürün de köyde bırakılması anlamını taşımaktadır. *“Topraktan kopmanın; birincisi toprakla iktisadi bağları, ikincisi sosyal ve ontolojik bağları koparmak anlamıyla kesin sonucu “köylülükten çıkış” tır.”* (Bilgin, 1998: 255). Sanayileşme yere özgü olan yaşam ve alışkanlıkların değişimine neden olmaya başlamıştır.

Bu durum 1950 ve sonrasında topraktan kopma ve kentlerde kontrolsüz nüfus artışının başlamasına neden olmuştur. Kontrolsüz nüfus artışının acil konut ihtiyacı “gecekondu” adı verilen bir oluşumu başlatmıştır. 1945'te başlayan bu oluşum 1950'lerde hız kazanmış 1970'lere kadar hız kesmeden devam etmiştir. Aynı süreçte *“apartmanlaşma davranışı da hız kazanmaya başlamıştır. Bu üretimi hızlandıran en önemli iki etmen “yap-sat usulünün egemenliği ile kat mülkiyetinin yasalaşmasıdır”* (Sey, 1998: 34).

Aynı zamanda 1950'li yıllarda İstanbul ile başlayan ve diğer büyük şehirlerde de devam eden; *“kentleri kapitalist işleyiş içerisinde metalaştırmak ve kenti bir rant alanına dönüştürecek politikaların uygulanması”* şeklinde yaklaşımlar gelişmeye başlamıştır. Batı ülkelerinden imarın ve plancılığın getirilerek, şehirlerde bütünlüğün planlanmaya çalışıldığı, kentin bir yaşam alanı şeklinde planlandığı yaklaşım, 1923-1945 yılları arasındaki yaklaşıma benzer değildir. Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki gibi I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları biçiminde estetik ve entelektüel açıdan zenginliğin arttığı, tartışma ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirmek mümkün değildir. “Her sokak başına bir şantiye” diyerek yoğunluklu bir şekilde yıkımlar ile yeniden yapılanma sürecine başlanmıştır. Kentler rant alanı olarak görülmüş ve plana bağlanmayarak yap-sat mantığındaki müteahhitlere göre değişimler gerçekleştirilmeye başlamıştır (Serter, 2018: 182).

En önemli biçimsel değişim; *“Türkiye'nin modern kent imajında düşük yoğunluklu ve bahçeli konut alanları varken, yeni dönemde kent dokusu yüksek yoğunluklu, altyapıları eksik apartman mahallelerinden oluşmaya başlamıştır”* (Tekeli, 2001: 29).

Yapı malzemesi sektörü inşaat sektörünün bu hızlı gelişimine hazırlıklı olmadığı için talepleri öncelikle yerli üretimle karşılayabilmek çok zor olmuştur. Hızlı çözüm bulabilmek adına bu durum malzeme ithaline, fiyat dengesizliğine ve niteliksiz malzeme üretimine neden olmuştur. Bu dönemin en büyük sorunu; ürün kalitesi ve bunu denetleyebilecek standart ya da kuralların

olmamasıdır. Diğer taraftan; ithal ikameci sanayi yaklaşımı içinde rekabet ortamı tam olmadığı için, kalite bakımından asgari standartları gerçekleştirmede üreticileri zorlayabilecek şartlar oluşmamıştır.

1950'li yıllarda yapı üretimi; az emek, ani ve çok kazanç, şeklinde dile getirilerek malzeme ve işçilikte kalitesizlik ifade edilmiştir (Mortaş, 1948).

1954 yılına gelindiğinde göçler ile inşaat sektöründe hareketlilik arttığı gibi inşaat maliyetleri de artmıştır. Aynı zamanda 1954 yılı yapı malzemelerinin karaborsaya düştüğü yıl olarak ifade edilmiştir. Bu yıl için; özellikle İkinci Dünya savaşının en zor zamanlarında bile böyle bir duruma düşülmediği vurgulanmıştır. Bu yıllarda yapı malzeme fiyatlarının yüksekliğinde rekor, Türkiye'de olmuştur (Sayar, 1954).

Kırsal yaşamla beraber yere ait olan malzemelerden ve geleneksel yapım tekniklerinden kopan nüfus için kentte hızlı yapı üretimin en kolay yolu olarak çareyi betonarme sistemde bulmuştur. Bunun için çimento uzun yıllar "sihirli bir malzeme" olma rolünü koruyarak daha da ilgi görmeye başlamıştır. Bu nedenle kalkınma planlarında da "çimento" en çok yatırım yapılan yapı malzemelerinden biri olmuştur.

Birinci beş yıllık kalkınma planında; ithal malzemelerin kullanılmasının azaltılması ve yerli malzemelere yönelim olması için; Sanayi Bakanlığının beyanı ile yerli yapı sanayicilerinin bir otokontrol sistemi ile malzemelerin ülkenin her yerinde aynı fiyata satılması, malzemelerin araçlara geçmeden doğrudan ihtiyaç sahiplerine ulaştırılabilmesi gibi imkanlar sağlanması hedeflenmiştir. Ancak bu sistemin iyi işleyebilmesi ve malzemelerin yeterli sayıda üretilmesi gerekliliği de belirtilmiştir (Anonim, 1963: 46).

1960 itibarı ile yavaş yavaş yapı malzemesi üretimi küçük işletmelerden büyük fabrikalara dönüşmeye başlamıştır. Bu durum üretimin daha teknik esaslara göre yapılmasını gerektirdiği ve kısmen sağladığı gibi maliyet ve fiyatların da düşmesine neden olmuştur. Aynı zamanda Türk Standartları Enstitüsünün de kurulması ile üretim standartları yıllardır sorun olan; kalite, dayanıklılık ve standart konularını tam anlamı ile olmasa da yavaş yavaş çözmeye başlamıştır.

Yapı malzemelerinde kalite ve dayanıklılığa ilişkin bir dönem yayınında; *"...Yapılarımızda kullandığımız malzemelerin %90-95'ini artık kendimiz imal ediyoruz. Bu durum sevindirici olmakla beraber, bu sahada daha aşılabacak çetin merhalelerin bulunduğunu da unutmamalıyız! Sanayicilerimizin imal etmekte oldukları malzemenin; çoğu kalite düşüklüğü, Türk standart ve normlarına uymamaktadır. Halbuki, yapı malzemesinde aranılacak ilk şartlar, kalite, dayanıklılık ve sürekliliktir. Planlı kalkınma devresinde, geniş himaye gören yapı endüstri sektörü, ürünlerinin kalitelerini, standart ve normlarını ıslahta maalesef gerektiği kadar çaba sarf etmemektedirler..."* şeklinde ifade edilmiştir (Sayar, 1976: 3).

1980’li yıllara kadar yapı üretim yaklaşımı ve ortamı, bunu destekleyen yapı malzemesi sektörü ve ortaya çıkan mimari; düşük teknoloji, ağırlıklı olarak mimarlık ve mühendislik hizmeti almamış, kalite ve standartlardan yoksun bir yapıya sahiptir. Bu yapı içinde yapı tipolojisi de değişmeye başlamıştır; İşhanları, ofis, büro, market, endüstri yapıları gibi. Bu dönemi değerlendiren birçok akademisyen bu durumu destekler nitelikte görüşlerini paylaşmışlardır.

Bilgin 1950 ve sonrasındaki değişimi; *“Türkiye dokularına kadar nüfus edecek bir biçimde piyasa toplumuna dönüşmektedir ve bir daha hiç istikrara kavuşmayacak dramatik bir hareketlilikle yüzleşmektedir.”* Diğer taraftan; *“Cumhuriyetin son iki 25 yılına damgasını vuran tersyüz edici gelişmenin en dramatik tarafı kendinden önceki yüz yıllık modernleşme deneyiminden yararlanma imkânı ve fırsatı bırakmamış olmasıdır. Modernleşme genellikle gelenekten uzaklaşma ve kopuş anlamına gelir. 1950’ler ve sonrası Türkiye modernleşmesi en azından iki katlı kopuştur. Öncelikle kadim gelenekten, sonra modernleşme geleneğinden kopuş.”* (Bilgin, 1998: 263).

Dönem koşulları içinde inşaat hızı ve teknolojisi; *“Hızlı apartmanlaşma, kooperatifleşmeye ayak uyduracak teknoloji elbette yoktu Türkiye’de. Daha çabuk yapabilme daha çok parayı kısa sürede kazanabilmek itkisile ileri ülkelerden teknoloji aktarma yoluna gidildi. Buna ne eskimiş deprem yönetmelikleri ne de yapı yönetmelikleri uygundu oysa...”* görüşü ile ifade etmiştir (Sey, 1998: 294).

1945’lerde başlayıp 2000’li yıllara kadar etkisini gösteren gecekondulaşmayı Şenyapılı; *“1945-50 dönemi dağınık bir barakalaşma, yoğun ve yaygın bir fakirlik ve sefalet yansıtırken, 1950-60 dönemi “mahalleleşme”, “kente yerleşme” dönemidir.... 1960-80 arasında kentsel ekonomik mekânda çok daha merkezi ve önemli görevler üstlenen gecekondu nüfusu, fiziksel mekânda daha fazla hizmet ve iyileştirme koşullarına kavuşabilmiştir. 1980’lere gelindiğinde ise bu nüfusun ekonomik mekandaki yeri artık sağlamdı, tanımlanmıştı, formel ve enformel örgütler tarafından da korunuyordu.”* (Şenyapılı, 1998: 309, 312).

Türkiye, 1980’li yıllara kadar her konuda az da olsa gelişme kaydetmiş, yaklaşım olarak değişme ve gelişme göstermiştir. Bu değişimler ülkenin bulunduğu koşullar içinde çoğu zaman koşulların sağladığı ölçekte, baskı altında ya da plansız şekilde yapılmaya çalışılmıştır. En temel konu değişimin içselleştirilerek ve kendi ihtiyaçları içinden çözüme ulaştırılamamasıdır. Diğer taraftan zaman kavramı çok önemlidir. Bazı değişimlerin çok hızlı gerçekleşmesi buna ilişkin üretilecek çözümlerin sağlıklı olmamasına hatta gecekondu gibi ülkeyi on yıllarca meşgul edebilecek bir sorun ile yaşamayı gerektirmiştir. Sanayileşmeyi kalkınmanın temel prensibi olarak görmekle iyi bir değişim ve yaklaşım içine girerek önemli gelişmeler kaydedilmesine rağmen, ülkede büyük bir ekonomik güce sahip olan inşaat sektörü içinde yapı malzemesi sanayi ve mimarlık ortamı büyük ölçekli sorunlara sahiptir. Bunlar;

- Yapı malzeme üretiminin; teknik/teknoloji, kapasite, çeşit yetersizliği, ürün kalitesinin belli bir standartta olmaması.
- Yapı üretim sisteminde; yeni teknolojilerin olmaması/talep oluşmaması, teknolojinin anlaşılamaması. Bunu destekleyecek teknik eleman yeterliliğine sahip olunamaması.
- Hızlı ve yasal olmayan yapı üretim talebinin çok yüksek olması. Düşük nitelikli, dayanıklı olmayan yerleşim dokularının her kent için büyük ölçekli önemli sorun oluşturmaları. Bu durumun niteliksiz malzeme üretimini de teşvik etmesi.
- Niteliksiz/dayanaksız yapıların kısa sürede değişime ihtiyaç duyması. Afet durumunda zarar görmesi. Ağırlıklı yapı stokunun niteliksiz/dayanaksız/ sağlıklı özelliklere sahip olması, şeklinde ifade edilebilir.

Materyal ve Yöntem

Yapı malzemesi sanayisinin “80 öncesi” dönemde geçirdiği dönüşüm/değişimi, yaklaşım ve teknolojisini değerlendirebilmek amacı ile geç 1980’li yıllara kadar olan Kalkınma Planlarının incelenmesine karar verilmiştir. Kalkınma planları içerik olarak; hem dönem koşulları içinde ihtiyaç duyulan alanlara ilişkin yatırım kararları, hem de ilgi alanlarda yatırım kararlarının içerik ve yaklaşımları hakkında bilgi vermektedir. Kalkınma Planlarına kadar olan süreç akademik yayınlar üzerinden yapılan okumalara göre aktarılmıştır. Kalkınma planları üzerinden yapılacak olan analiz çalışmasının aşamaları; *İncelenecek Kalkınma Planlarının belirlenmesi, *Ön okumalar ile temaların belirlenmesi, *Temalar ile karşılaştırmalı içerik analizi yapılması, şeklindedir.

1980 sonrası Neoliberalizmin bütün dünyayı etkisine alması sonucu Türkiye’de de üretim ve tüketim ortamı değişmiştir. Bu nedenle çalışma sınırı daha homojen sonuçlar içereceği için geç 80’li yıllar olarak belirlenmiştir. 1980 sonrası üretim ortamı öncesine göre daha heterojen bir yapıya ve hızlı bir değişim içine girmeye başlamıştır. Aynı zamanda serbest piyasa ile rekabet, pazar yapısı ve tüketici profilinde de önemli değişiklikler olmuştur. İçe dönük daha homojen pazar uluslararası rekabet ortamına açılmıştır. Bu nedenle değişimin daha sağlıklı izlenebildiği geç 1980’ler sınır olarak kabul edilmiştir.

Bu amaçla planlı kalkınma döneminde ilk beş kalkınma planının incelenmesine karar verilmiştir. İlk üç kalkınma planı tam olarak 80 öncesini tarihlemektedir. Ancak, Dördüncü Kalkınma Planı erken 80’li yılları içerse de darbe yıllarına rastlaması nedeni ile dahil edilmiş, ayrıca kalkınma planının bu geçişi nasıl ele aldığını görmek amacıyla araştırmaya Beşinci Kalkınma Planı da dahil edilmiştir. Böylece bu çalışmada ilk beş kalkınma planı incelenmiştir (Kalkınma Planları: Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci).

Temaların Belirlenmesi

İncelenen beş kalkınma planında imalat sektöründe yer alan yapı malzemeleri konusunda yaklaşım/yatırım kararları malzeme ismi üzerinden yer

almaktadır. Ağırlıklı olarak beş kalkınma planında da malzemeler aynı isimlerle (aşağıda incelenmiş olan) yer almaktadır. Doğrudan yapı malzemesi olarak kullanılabilen; çimento, tuğla, kiremit, pencere camı, karo seramik gibi malzemeler yanında bu malzemelerin üretim ortamı için gerekli olan makine ve teçhizat sanayisi de incelenmiştir. Diğer taraftan Osmanlı'dan beri Anadolu'nun sahip olduğu çeşitli yapı zanaatları, küçük sanayi ve el sanatları başlığı altında ele alındığı için o konu da değerlendirilmiştir. Sonuç olarak; malzeme, makine teçhizat ve ustalık/zanaatkâr/teknik adam konuları dikkate alınarak tema ve içerikler belirlenmiş ve incelenmiştir.

Temalar üzerinden tespit edilmeye çalışılan en temel konu; malzeme üretim ortamının her boyutu ile belirlenebilmesidir. Malzeme üretim ortamının belirleyicileri; üretim kapasitesi, kalite, standart, teknik ve teknolojidir. Kalkınma Planları üzerinden yapılan ön okumalarda da yapı malzemelerine ilişkin verilen bilgilerde benzer konular üzerinden bilgi verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca Planlama kararlarında ilgili yapı malzemesine ilişkin yatırım kararları o malzemeye ilişkin yaklaşımı da göstermektedir. Bu nedenle temalarda her malzemeye ilişkin yatırım kararları da araştırılmıştır.

Yapı malzemesi sektörü: Mimari yapı üretimi ile doğrudan ilişkili olarak yapı malzemesi sanayisinde gerek üretim araçları gerek ürün olarak yer alan sektörler alt başlık olarak; çimento, cam, çini-seramik, plastik, madencilik, demir-çelik, kimya, orman sanayisidir. Buna göre temalar;

1. Çimento sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
2. Cam sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
3. Plastik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
4. Pişmiş kilden ve çimentodan gereçler sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
5. Madencilik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
6. Orman ürünleri sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
7. Kimya, petro-kimya sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
8. Çini ve seramik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
9. Demir-çelik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.
10. Küçük sanayi ve el sanatlarında; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.

- 11 .Elektiriksiz makine imalat sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji. Şeklinde belirlenmiştir.

Yöntemin Tanımlanması

Bu çalışmada Nitel Veri Analizi yöntemlerinden biri olarak kabul edilen Doküman Analizi kullanılmıştır. Doküman Analizi; araştırmada kullanılan verilerle ilgili birincil kaynağı alarak bununla ilgili belgelerin toplanması, bunların gözden geçirilerek sorgulanması ve analizinin yapılması şeklinde tanımlanan bir bilimsel araştırma yöntemidir. Tanımlanan yöntem tek başına bir yöntem olarak kullanıldığı gibi genellikle diğer araştırma yöntemlerinde tamamlayıcı olarak kullanılır. (Mogalakwe, 2006).

Doküman Analizinde; sıklık olarak; İçerik ve Tematik Analiz kullanılmaktadır (Bowen, 2009). Bu çalışmada da Doküman Analizi; İçerik Analizi ve Tematik Analiz uygulanarak kullanılmıştır. Araştırmanın birimleri; Kalkınma Planlarıdır. İlk beş kalkınma planı, planların ilk okumalarına göre belirlenen temalar üzerinden incelenmiştir. Dokümanlarda çalışma konusu ile ilgili tespitler ve hedefler özetlenmiştir. Dokümanlarda en sık kullanılan sözcükler Sözcük Bulutu ve dokümanda önemli bulunan sözcüklerden önce ve sonra gelen sözcüklerin gösteriminde ise Ağaç Diyagramları kullanılmıştır.

Bulgular ve Tartışma

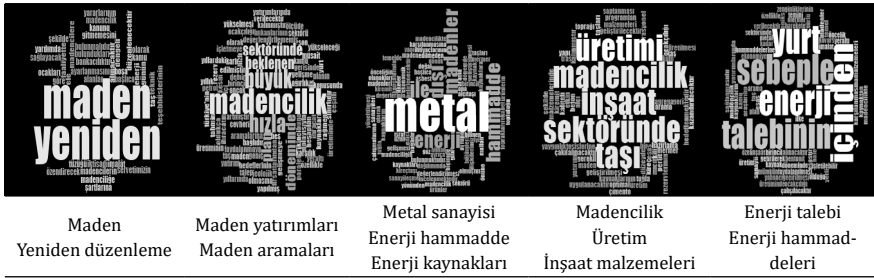
Beş Kalkınma planı üzerinden yapılan doküman analizine göre belirlenmiş olan temalara üzerinden elde edilen bulgular (Tablo 1-2) ve değerlendirme yapılmıştır.

Bulgular

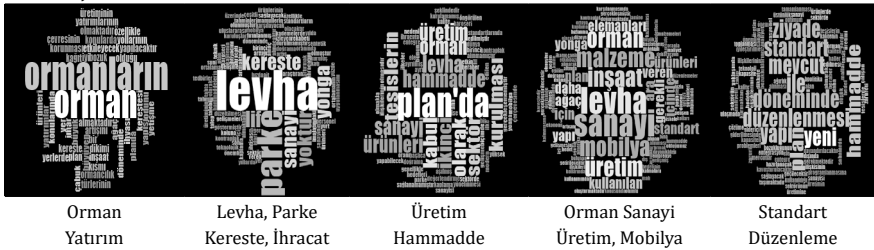
Doküman analizlerine göre Kalkınma Planlarında en çok kullanılan kavramlar belirlenmiştir. Bu çizelgelerde, incelenen Kalkınma Planının amaçlarına bağlı olarak metinlerde kullanılmış olan bu kavramlar, belirtilen temalardaki yaklaşım ve buna bağlı olarak kalkınma, özellikle ilgili yapı malzemesinin sanayileşme sürecindeki kararlarını ifade etmektedir.

Tablo 1. Temalar üzerinden Kalkınma Planlarında öne çıkan kavramlar.

1.Kalkınma Planı	2. Kalkınma Planı	3. Kalkınma Planı	4. Kalkınma Planı	5. Kalkınma Planı
Tema 1: Çimento sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji				
Çimento Satış	Çimento üretim Plan	Çimento Çelik üretimi	Çimento fabrikaları	Çimento Yeni çimento fabrika
Tema 2: Cam sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.				
Pencere camı	Cam Sanayi	Camdaki gelişmeler	Camdaki dışsattım	Uluslararası ürün
Tema 3: Plastik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji				
Hammadde İthal	Plastik hammadde Plastik mamul Plastik teknoloji	Standart, Kalite Mal, Yeni	Plastik, Yeni ürün Ürün çeşitleri Ürün kalite, Ürün tipi	Yeni, Yeni ürün Yeni yatırım
Tema 4: Pişmiş kilden ve çimentodan gereçler sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji				
Yapi tuğlası	Tuğla Yurtiçi talep Yurtiçi üretim	Yurtiçi tuğla üretimi Yurtiçi talep	Çimento, Tuğla Talep, Plan	Tuğla, Refrakter İthal
Tema 5: Madencilik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.				

Tema 6: Orman ürünleri sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.

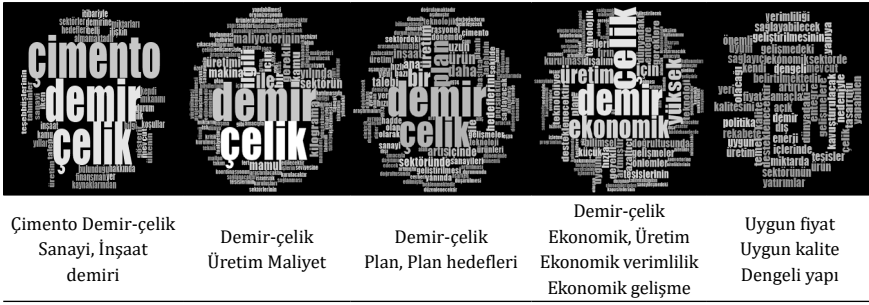
Tablo 2. Temalar üzerinden Kalkınma Planlarında öne çıkan kavramlar.

1.Kalkınma Planı	2. Kalkınma Planı	3. Kalkınma Planı	4. Kalkınma Planı	5. Kalkınma Planı
Tema 7: Kimya, petro kimya sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji				
				
Kimya sanayi Kimya mühendisliği Kimya araştırma	Kimya sanayisi İnsan faktörü	Ara-yatırım mali Teknoloji Sanayi, Kimya Petro-kimya	Kimya Araştırma geliştirme Araştırma çalışmaları Araştırma birimleri	Hammadde Petro-kimya sanayisi

Tema 8: Çini ve seramik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji

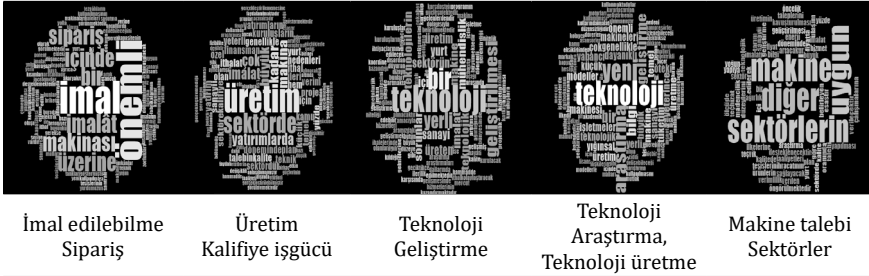
Tema 9: Demir-çelik sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji

Tema 10: Küçük sanayi ve el sanatlarında; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji.

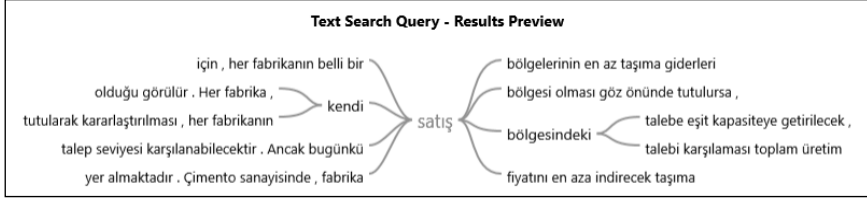
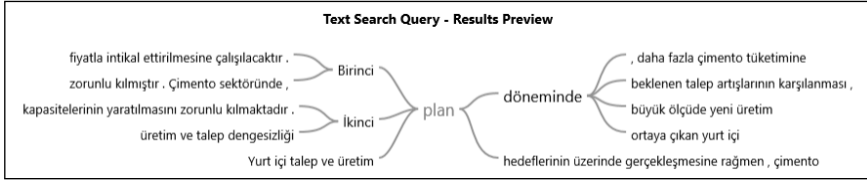
Tema 11: Elektriksiz makine imalat sanayisinde; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji

Tema 1. Çimento üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; satış, plan, yeni çimento fabrikalarıdır.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Ülkenin bulunduğu koşullarda ilk tahminler ve üretim hedefleri içinde; çimento ve demir-çelik yer almaktadır. Demir-çelik ve çimento sanayi kendi finansman imkanını gösteren sektörler olarak belirtilmiştir. Bu dönemde çimento teknolojisinin geliştirilmesi için araştırma laboratuvarlarının kurulması planlanmaktadır. Satış kavramı öne çıkmaktadır.

İkinci Kalkınma Planı'nda; ihracat hedefleri içinde; sanayi ürünleri, çimento sanayi, cam-seramik sanayi yer almaktadır. İnşaat sektörünü ilgilendiren; demir (cevhre), çimento ve çelik konstrüksiyon fiziksel hedeflerdendir. Birim maliyetler ile yatırımdaki maliyetlerin en aza indirilmesini sağlayan teknolojilerin tercih edilmesi/seçilmesi, malzemenin tüketiciye en düşük fiyatla ulaşması hedeflenmektedir. Çimento sanayisi içinde plan kavramı öne çıkmaktadır.

Şekil 1. Birinci Kalkınma Planı satış ağaç diyagramı.**Şekil 2.** İkinci Kalkınma Planı plan ağaç diyagramı.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Sanayileşmenin ve uygar hayatın başlıca göstergelerinin demir-çelik, çimento ve elektrik üretimi olduğu ifade edilmektedir. Ekonomik ve sosyal göstergeler içinde kişi başına çimento ve çelik üretimi yer almaktadır. Çimento üretiminde kullanılan kaynakların çoğunun yerli olması, üretimde kullanılan teknolojinin öğrenilmesi, yerli olarak makina-teçhizatın bir kısmının yapılabilmesinden dolayı, çimento üretim kapasitesinin iç pazarı karşılayacak seviyeye gelmesinde ciddi bir sorun görülmediği ifade edilmektedir.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; küçük işletmelerin genişletilmesi, yeni kurulacak olan fabrikaların daha yüksek kapasiteli ve daha gelişmiş teknoloji ile kurulması planlanmaktadır. Kendine yeten bir sistem oluşturulması da hedeflenmektedir. Proje, araştırma ile geliştirme çalışmalarına, üretiminin çevre kirliliğinde oluşturduğu etki konusunda önlem alınması gerekliliği planlanmıştır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Ülkedeki toplam çimento ihtiyacının karşılanması için yeni fabrikalar açmak yerine mevcut fabrikaları büyütme ve iyileştirme ile ilgili yatırımlara öncelik verilmesi, yeni açılması planlananların da verimli ve ekonomik ölçekte olması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Tema 2. Cam üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; pencere camı, cam sanayi, dış satım, uluslararası üründür.

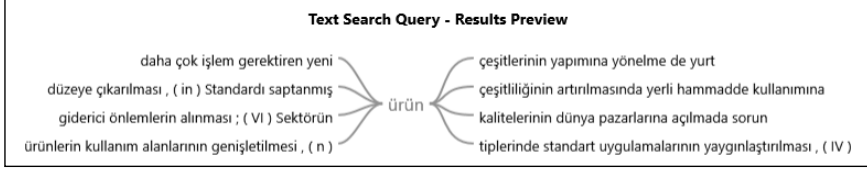
Temmuz 1961'de ilk pencere camı üretimi başlamıştır. *Birinci ve İkinci Kalkınma planında;* cam üretimi yurtiçi talepleri karşılar niteliktedir. Talepler tahminlerin üstündedir. *İkinci Kalkınma planı* döneminde; telli cam, cam elyaf ve cam tülü üretimi de başlamıştır. Üretim teknolojisi transferi ile üretim metodu değiştirilmiştir. *Üçüncü Kalkınma planı* döneminde; yurt içi ihtiyaç karşılandığı gibi, kalite, maliyet ve pazarlama yönlerinin geliştirilmesi ile ihracat yapılabilecek düzeye de gelinmiştir.

Cam sanayiinde hammaddelerin yurt içinde karşılanabilmesi ile hem iç pazarda önemli gelişmeler elde edilmeye başlanmış, hem de belli bir düzeyde ihracat olanakları oluşmuştur. Cam ürünlerinin Türk Standartlarına uygun özelliklerde olması için gerekli düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir. *Beşinci Kalkınma planı'nda*; Uluslararası rekabet gücünün ve ihracatın artırılması, yurt içinde oluşan talebin yerli üretimle ile karşılanması için enerjiden tasarruf, yeterli kapasite ve yüksek kalitede üretim yapılabilmesi hedeflenmiştir. Ürün kalitesini yükseltebilmek, verimliliği artırabilmek ve maliyetleri uluslararası düzeyde tutabilmek için teknolojik gelişmelerin izlenmesine ve uygulanmasına önem verilerek; üretim süreçleri pazarın ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesi planlanmıştır.

Tema 3. Plastik üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; hammadde, mamul, teknoloji, ithal, ürün çeşitleri/tipi, ürün kalitesi, yeni ürün, yeni yatırım'dır.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Plastik ham madde sanayisinin henüz kurulmadığı belirtilmiştir. En önemlisi plastiğin kullanım alanlarının bilinmemesi ve hammadde konusudur. *İkinci Kalkınma Planı'nda*; Dünyada plastik teknolojinin hızlı bir gelişme içinde olduğu, bu nedenle yeni yapılanmakta olan tesislerin, yeni plastik çeşitlerine ve teknoloji yeniliklerine uyma zorunluluğu olduğu belirtilmiştir. *Üçüncü Kalkınma Planı'nda*; Yeni yatırım ve genişlemlerde, sektörün emek yoğun özelliklerini değiştirmeden, yeni ve ileri düzeyde teknolojilerin uygulanarak seçilmesi hedeflenmiştir. Plastik sanayisinde kalite, standart ve ürün kavramları öne çıkmaktadır. *Dördüncü Kalkınma Planı'nda*; hammaddesi yerli üretilen plastik ürünlerin kullanım alanlarının genişletilmesi, ürün kalitelerinin uluslararası standartlara getirilmesi, standardı belirlenmiş ürünlerde standarta bağlı üretim uygulamalarının yaygınlaştırılması, sektörün emek yoğun niteliğini değiştirmeyen, ancak ürün kalitesi ile fiyatlarını olumlu olarak etkileyecek düzeyde gelişmiş teknolojinin kullanılması, fiyat ve kalite açısından ise rekabetteki haksızlığı giderici önlemlerin alınması ve sektörün ürün çeşitliliğinin artırılmasında yerli hammadde kullanımına öncelik tanınması şeklinde hedefler belirlenmiştir. Ürün öne çıkan bir kavramdır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Plastik sanayisinde özel sektör tarafında olması beklenen; yeni yatırımların ihracatta/dış pazarda kalite ve fiyat açısından rekabet edebilecek özellikle olabilmesi, mevcut işletmelerin kurulu kapasitelerinden tam verimlilikte faydalanılabilmesi, gerekiyorsa modernize edilmesi ve verimliliklerinin artırılması hedeflenmiştir.

Şekil 3. Dördüncü Kalkınma Planı ürün ağaç diyagramı.

Tema 4. Pişmiş kil ve çimentodan gereçler sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; yurt içi talep, yurt içi üretim, talep, plan, ithal'dir.

Bu sanayinin en önemli sorununun “ürün niteliği” olduğu belirtilmiştir. Bunun için hammadde seçiminin önemli olduğu bu konuda araştırma enstitüleri desteği ve üretimin denetlenebilirliğinin sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Bu amaçla yapı malzemeleri etüt ve ıslahı ile yapı sistemlerinin araştırılabilmesi için Bakanlık ve üniversite iş birliğinde; Yapı araştırma enstitülerinin kurulması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

İkinci Kalkınma Planı'nda; pişmiş kilden ürünler sanayisinde; ürün niteliği, standardizasyon, üretim dengesi, maliyetler gibi sorunlar öne çıkmaktadır. *Üçüncü Kalkınma Planı'nda;* üretim teknikleri ile üretim maliyetleri ve ürün kalitesi sorunlarının tam olarak çözülemediği yine ifade edilmiştir.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; yeterince gelişmemiş teknoloji içeren küçük ölçekli üretim tesislerinin, piyasada maliyet ve kaliteyi olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Teknik elemanların ihtisaslaşması, teknolojik sorunların çözümü ve ürün kalitesinin yükseltilmesi için, ilgili kamu kurumuna bağlı bir «Araştırma Birimi» kurulması planlanmıştır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; hammadde ile ilgili sorunların çözümü ve ortak bir ihracat politikası geliştirmek amacı ile bu sanayi dalında faaliyet gösteren kamu ve özel kuruluşların bir birlik oluşturmalarının önemine ve gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Tema 5. Madencilik sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; yeniden düzenleme, maden aramaları, maden yatırımları, enerji hammaddeleri, enerji talebi, inşaat malzemeleri'dir.

Birinci kalkınma Planı'nda; Maden Kanunu'nun, ülkenin maden zenginliğinin göz ardı edilmesinin engellenmesi, madenciliğin özendirilmesi ve maden çalışanlarının yararları açısından dengeli olmasını sağlayabilecek şekilde tekrar ele alınması gerekliliği ifade edilmiştir. Taş Ocakları Tüzüğü'nün, günün şartlarına göre yeniden düzenlenmesi ve madencilere teknik yardımda bulunulması hedeflenmiştir.

İkinci Kalkınma Planı'nda; birinci planda yeterince değerlendirilememiş olan gelişme ve yatırım fırsatlarının ikinci plan döneminde değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin jeolojik imkanlarının geniş ve çeşitli olmasına rağmen, büyük ve karlı işletmeye müsait kesin rezerv hesapları yapılmış olan yeraltı kaynaklarının sınırlı olduğu belirtilmiştir.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Sanayileşme ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkilerimiz yönünden uzun dönemde rekabet edici ürünlerin hammadde olanaklarının belirlenmesi planlanmıştır. *Dördüncü Kalkınma Planı'nda;* İnşaat malzemeleri kaynaklarının belirlenmesi ve geliştirilmesi için arama ve yatırım programlarının geliştirilmesi, beton üretiminde kalitenin sağlanabilmesi için agrega hazırlama tesislerine yaygınlık kazandırılması planlanmıştır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; yeraltı kaynaklarının araştırılıp, işletilebilir hale getirilmesi, ekonomiye kaynak oluşturması amaçlanmıştır. Bu amaçla yabancı, kamu-özel fark etmeksizin her türlü yatırımcıdan yararlanılması, gerekli olacak enerjinin mümkün olduğunca yerli kaynaklardan elde edilmesi ve yerli kaynakların harekete geçirilmesi hedeflenmiştir. Ancak, önceliğin enerji hammaddelerine verilmesi planlanmıştır.

Tema 6. Orman ürünleri sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; yatırım, üretim, hammadde, standart, düzenleme'dir.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Yatırımların, özellikle orman yollarının, yapısı bozuk ormanların imar ve ıslahı, yetiştirme çevresinin iyi olduğu yerlerde çabuk büyüyen ağaç türlerinin dikimi ormanların korunması konularında olması planlanmıştır.

İkinci Kalkınma Planı'nda; Birinci Kalkınma döneminde inşaat sektörünü ilgilendiren ürünlerden; yonga levha, parke, karoseri ve lif levha imalatlarındaki artış ortalamasının 2 ila 4 katı hızda olduğu belirtilmiştir. Bu sanayiye ait teknolojik gelişmeleri izleyen, araştıran kuruluş olmadığı, personel ihtiyacını karşılayacak farklı kademelerde ihtisas veren kuruluşların bulunmadığı belirtilmiştir. Kalitenin düzeltilmesi, uluslararası standartların uygulanmasını sağlayacak teknik ve idari tedbirler alınması gerekliliği belirtilmiştir.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; İlk iki dönemde sektör olarak ayrılmış orman ürünleri sanayisi ile ilgili modern tesislerin kurulması, ihracata yönelmesi ana ilkeleri çerçevesinde gelişme sağlanamadığı belirtilmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri öngörüldüğü biçimde hammadde ve sanayi ilişkilerinin kurulamamış olması ifade edilmiştir.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; Komşu ülkelerde başlamış bulunan çeşitli inşaat girişimleri için Türkiye, Amerika ve Avrupa ülkelerine göre taşımacılık açısından daha avantajlı bir konuma sahiptir. Bu durumun, standart yapı elemanları, bina içi dekorasyon ve mobilya malzemeleri için önemli pazar oluşturduğu belirtilmiştir.

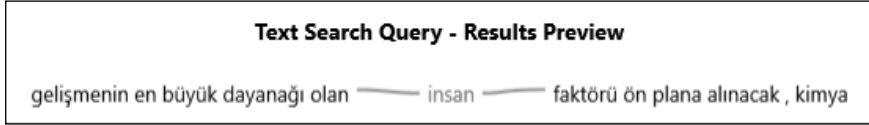
Beşinci Kalkınma Planı'nda; Hammadde ve sanayi ilişkilerinin düzenlenmesi, mevcutta bulunan tesislerdeki kapasite, teknolojik eksiklerinin tamamlanması ve entegre edilmesiyle birlikte bu sektördeki kalite, standart ve maliyet gibi sorunların çözüleceği belirtilmiştir.

Tema 7. Kimya, petro-kimya sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; araştırma, insan faktörü, teknoloji, araştırma geliştirme birimleri'dir.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Makine ve kimya endüstrisi kurumu 1950'de kurulduğu için, Kimya sanayisinin çok gelişmemiş olup henüz küçük tesisler halinde olduğu belirtilmiştir.

İkinci Kalkınma Planı'nda; Kimya sanayinin gelişmesi ve ihtiyaç duyulan insan faktörü ön plana çıkmaktadır.

Şekil 4. İkinci Kalkınma Planı kimya sanayii gelişmesinde insan faktörü ağaç diyagramı.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Yurtiçi talebin yerli üretim ile karşılanabilmesi amaçlanmaktadır. Kalite kontrolü ile standart mal üretimini sağlama çalışmalarında Türk Standartları Enstitüsüne öncelik verilmiştir. Yeni yatırım ve genişlemelerde, sektörün emek yoğun özelliklerini değiştirmeden, yeni ve ileri düzeyde teknolojilerin uygulanarak seçilmesi hedeflenmiştir.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; Kimya sektöründeki en büyük sorunlarından biri önceden planlanmış olan üretim komplekslerinin oluşturulamamasıdır. Aynı zamanda; teknoloji sorunları, teknik bilgi, araştırma-geliştirme çalışmalarının yetersizliği, sektörün gelişmesi ve ihracatta önemli adımlar atılamamasının önemli nedenleridir. Bu nedenle kimya ile ilgili tüm kuruluşlarda kimya sanayisini geliştirmek, yeni teknoloji seçiminde yerel hammadde olanakları ve mevcut koşullara uyumlu kararlar verebilecek ve bu süreç için gerekli olan çalışmaları yapabilecek araştırma birimlerinin oluşturulması ve geliştirilmesi hedeflenmiştir. En önemli sorun; teknoloji seçimi, değişen teknolojinin takip edilebilmesi-uyumlu hale gelinebilmesi, üretim için gerekli olan hammaddelerin uygun kalite ve yeterlilikte sağlanabilmesidir. Bu sektörün dış pazarlarda yer alabilmesi ve rekabet edebilmesi için kalite ve maliyetinin belli bir düzeye ulaşabilmiş olması gerekmektedir.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; araştırma-geliştirme yönünün güçlendirilmesi ve kendi teknolojisini üretebilir hale gelmesi planlanmıştır.

Tema 8. Çini ve seramik sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; dörtgen çini, karo fayans, hammadde, üretim, talep, yer döşemesi ve duvar döşemesidir.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Dörtgen biçimdeki çini ihtiyacının ithalatla karşılandığı, 1958 yılında dörtgen çini üretimine başlandığı, 1960 yılında üretim kapasitesinin kısmen arttığı, 1964 yılında ise ihtiyacın sadece bir bölümünü karşılayabilen bir üretim yapabildiği belirtilmiştir.

İkinci Kalkınma Planı'nda; 1967-1972 sanayi ürünleri ihracat hedefleri içinde; çimento sanayi, cam-seramik sanayi yer almaktadır. İmalat sanayisinde üretim ve katma değer hedefleri içinde; pişmiş kilden gereçler, seramik, çimento, cam, çimentodan gereçler, demir-çelik, demirden başka metaller yer almaktadır. Ancak; teknolojik yetersizlik, kaliteli üretim için gerekli hammaddenin hem nitelik hem de nicelik olarak temin edilebilmesi de önemli sorunlardır.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; 1962 yılında karo fayans tüketiminin %10'u ithalatla karşılanırken, 1965 yılından bu yana tamamının iç üretimle karşılandığı belirtilmektedir. 1966 yılında karo seramik üretimine başlanmıştır. Ancak, karo seramik daha önce inşaat sektöründe bilinmeyen, alışılmamış bir ürün olması, fiyat ve rakip malların varlığı dolayısıyla ilgi görmemiştir.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; Pişmiş kil ve seramik sanayisinde, ürün kalitesinin arttırılabilmesi, teknolojiye bağlı sorunların çözülebilmesi ve işgücünün uzmanlaşması için, ilgili olan kamu kurumuna bağlı bir «Araştırma Birimi» kurulması planlanmıştır. Duvar ve yer döşemelerine olan yurtiçi talep, plan tahminlerinin ve sektör ortalamasının üzerinde olmuştur. Oluşan talep ağırlıklı olarak; inşaat sektöründeki gelişme hızı ve üretilen konutun niteliğine bağlıdır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Artan ve çeşitlenen inşaat yatırımları ile birlikte yer ve duvar döşemelerinde oluşan yurtiçi talep ve ihracatın artarak devam edeceği belirtilmektedir. Bu amaçla; mevcut kapasiteyi ve ürün kalitesini arttırabilmek için yenileme, geliştirme ve genişleme yatırımlarının teşvik edilmesi planlanmıştır.

Tema 9. Demir çelik sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; üretim, maliyet, plan, plan hedefleri, ekonomik verimlilik, ekonomik gelişme, uygun fiyat, uygun kalite'dir.

Birinci Kalkınma Planı'nda; Ülkenin bulunduğu koşullar içinde ilk tahminler ve üretim hedefleri içinde çimento ve demir çelik yer almaktadır. Kamu girişimlerinin kendi kaynaklarından finansman imkanını göstermiş sektörler içinde; demir çelik ve çimento sanayi yer almaktadır.

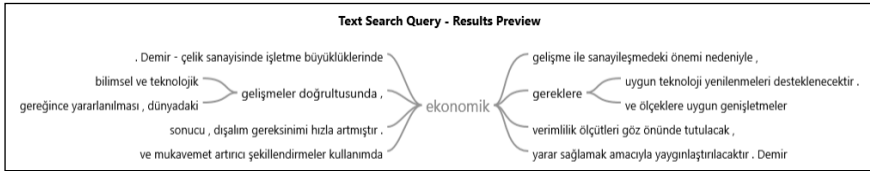
İkinci Kalkınma Planı'nda; Türkiye'de bulunan demir-çelik sanayi kuruluşları arasında sektörün düzenli olarak gelişmesi için gerekli olan; teknik ve ekonomik araştırmaların yapılması, koordinasyon sağlanması, standart ve yayın

gibi faaliyetlerin yapılması ve yürütülebilmesi, istatistik bilgilerin toplanması ve erişilebilmesi için özel ve kamu işbirliği ile Demir-Çelik Birliğinin kurulması planlanmıştır.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Demir-çelik, çimento ve elektrik üretimi sanayileşmenin ve medeniyetin başlıca göstergelerinden olduğu belirtilmiştir. Teknolojik gelişmeler ağırlıklı olarak ara malları sanayilerinden; kağıt-basım, çimento, demir-çelik, demir dışı metallerde olmuştur. Çeliğin, sanayinin başlıca girdisini oluşturması nedeni ile sanayi ile demir-çelik sektörü arasında çok güçlü bir ilişki vardır. Bu sektördeki gelişmeler sanayileşme davranışını doğrudan etkileyeceği için hedeflenen sanayileşme doğrultusunda demir-çelik sektörünün de gelişmesi gerekmektedir/beklenmektedir. Ancak yakın gelecekte inşaatta kullanılan ürünlerin kalite ve dayanıklılığının artırılması gerekliliği de belirtilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklığın gerektirdiği şartlara uygunluğu sağlayabilecek şekilde ana plan yapılması kararlaştırılmıştır. Bu plan; üretim, verimlilik ve teknoloji hedeflerine bağlı dinamik bir yaklaşıma sahip olacaktır.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; Yüksek teknolojiye dayalı bütünleşmiş tesislerin kurulması ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda, ekonomik gereklere uygun teknoloji yenilenmelerinin destekleneceği belirtilmektedir. Demir-çelik sanayisi ekonomik gelişme ve sanayileşmede büyük öneme sahiptir. Bu nedenle bu sanayinin kendini sürekli yenileyebilir, geliştirebilir ve sürdürülebilir özellikte olması gerekmektedir. Bu amaçla sanayinin öncelikle teknoloji ve hammadde bakımından dışa olan bağımlılığını azaltabilecek uygulamalara ağırlık verilmesi planlanmıştır. İleri teknolojiye sahip tesislerin kurulması, ürün dayanıklılığının artırılması, kalitenin iyileştirilmesi, eğitim programlarının oluşturulması, bilimsel çalışma ve araştırmacılığın özendirilmesi hedefleri içinde yer almaktadır. Demir-çelik ile ilgili ekonomik önlemler, ekonomik verimlilik, gelişme kavramları öne çıkmaktadır.

Şekil 5. Dördüncü Kalkınma Planı ekonomik verimlilik gelişme ağaç diyagramı.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Demir-çelik sektörünün ekonomik gelişmedeki rolü nedeni ile rekabet edebilir, dünyadaki gelişim ve değişimlere uyum sağlayabilecek, uygun kalite, miktar ve fiyatta üretim yapabilen bir seviyeye getirilebilmesi temel politikadır. Bu amaçla; verimliliği, ürün kalitesini arttıran, enerji etkin yatırımların teşvik edileceği belirtilmiştir.

Tema 10. Küçük sanayi ve el sanatları üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar;

Birinci Kalkınma Planı'nda; El sanatları ve küçük sanayinin yeri sanayimizde açıkça belirtilmemiş, içeriği ve üretim imkanları için gerekli olan araştırmalar ve sayımlar yapılmamıştır. Teknik bilgiler genellikle geleneksel bilgiye ve görgüye dayanmaktadır. Küçük sanayi çoğu zaman ithal sıkıntısı çekilen malları imal etmektedir. İmalatlar nitelikleri bakımından standartlara uygun olmadığı gibi herhangi bir kalite kontrolü de yapılamamaktadır. İmalat sanayiinin, yüzde 80-99'u küçük sanayi karakterindedir. Bu işyerleri içinde inşaat sektörünü ilgilendiren tanımlı iş olarak; taş, toprak ve cam sanayi yer almaktadır.

İkinci Kalkınma Planı'nda; Bu işletmelerin sanayileşme hareketleriyle orantılı olarak; standardizasyon, sertifikasyon, kalite kontrol, mesleki ve teknik eğitim eksikliği ve üretim yöntemleri önemli problemler olarak belirtilmiştir. El sanatlarının gelişmesinin teşvik edilmesi de planlanmıştır. Bu çalışmaların programlanması, yürütülmesi için Milletlerarası kuruluşların teknik yardım projelerinden yararlanması, enstitü oluşturulması, teknik ve mesleki eğitim programlanması, çıraklık sisteminin düzenlenmesi planlanmıştır. El sanatları içinde yer alan işyeri dağılımına bakıldığında; doğramacı, mobilyacı, mermerci, tuğlacı, taşçı, seramik-çinici yer almaktadır.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Küçük sanayi ve el sanatlarının uzun dönem gelişimi için içeriklerine göre bu sektör yedi grup altında toplanmıştır.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; El sanatlarının ulusal, geleneksel değer ve özelliklerini ortaya çıkarmak ve yaşatabilmek amacıyla tüm yurdu kapsayan bir envanter çalışması yapılması hedeflenmiştir. Ayrıca küçük sanayi ve el sanatlarının hem yurt içi hem de yurt dışında pazarlanmasına destek olmak üzere planlamalar yapılması da amaçlanmıştır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Esnaf, sanatkâr ve hizmet, küçük sanayi ve el sanatları sektöründe önemli üretim ve sosyal açıdan güvenilir istikrar unsuru olarak ifade edilmiştir. Ülkede bulunan tüm esnaf ve sanatkarların, «Esnaf ve Sanatkâr Sicili» kapsamına dahil edilmesi, Küçük sanayinin, büyük ve orta sanayinin yan hizmetlerinde etkili bir rol oynayabilmesi için gerekli teşvik politikalarının uygulanması, küçük sanayide kaliteli mallar üretilmesi ve bunun kontrolünün sağlanması amacıyla gerekli olan organizasyonların sağlanması, küçük sanayi sitelerinin kurulması ve bu sanayi sitelerinde teknik eğitim ve işbaşı eğitiminin birlikte yürütülebileceği bir sistem oluşturulması planlanmıştır.

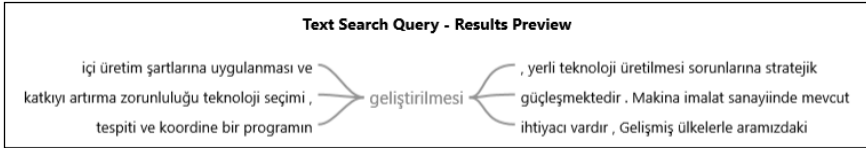
Tema 11. Elektriksiz makine imalat sanayisi üzerinden yapılan içerik analizindeki sonuçlara göre öne çıkan kavramlar; imal edilebilme, sipariş, kalifiye işgücü, teknoloji geliştirme, araştırma, teknoloji üretme'dir.

Birinci Kalkınma Planı'nda; makine imal sanayi kapasitesi içinde inşaat sektörünü ilgilendiren makineler; betoniyer, briket makineleri, kiremit makinesi, tuğla makinesi yapımı görülmektedir.

İkinci Kalkınma Planı'nda; Bu plan döneminde makina imalat sektöründe talebin yaklaşık olarak yüzde 65'inin ithalatla karşılandığı belirtilmiştir. Bu sektöre yeterince yatırım çekilememektedir. Bunun en temel nedeni kurulacak olan üretim üniteleri için yüksek finansman, gelişmiş teknoloji, nitelikli işgücü gerekmesi ve standart mal gurupları içinde talebin belirli bir düzeyde olmamasıdır. Ayrıca; kamu sektörünün yeterince gerçekleştirme gücüne sahip olmaması, yurt içi kaynaklarda hammadde kalitesinin homojen olmaması nedeni ile üretimde teknolojik güçlükler oluşturması, yeterli sayıda kalifiye işgücünün olmaması, mevcut tesislerde verimli kapasite kullanım planının yapılamaması, proje, kalite, kontrol gibi mühendislik hizmetlerinin olmaması gibi nedenlerle genellikle verim ve kalite standardın altında olması, pazar araştırması, fizibilite, proje hazırlama ve etüt kavramlarının anlaşılabilmesi ve yapılamaması şeklinde belirtilmiştir.

Üçüncü Kalkınma Planı'nda; Bu planda Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar, sanayileşmede büyük bir hamleyi gerektirdiği için makine imalat sanayi sektörünün gelişme sorununun hayati bir nitelik kazandığı belirtilmektedir. Sektörün uzun dönemli gelişmesinde; hammadde ve teknoloji en önemli sorunlardır. Gelişmiş ülkelerle aramızdaki teknoloji açığı gitgide büyümektedir. Yatırım malı üreten sanayi kollarının kurulmasının gecikmesi ile teknolojik sorunların çoğaldığı, dışardan alınan teknolojilerin gelişmişlik, ilerilik niteliğinin arttığı, bu nedenle de bu teknolojilere uygun şartların oluşturulmasının güçleştiği belirtilmiştir. Bu planda teknoloji ve geliştirilmesi kavramları öne çıkmaktadır.

Şekil 6. Üçüncü Kalkınma Planı geliştirme ağaç diyagramı.

Dördüncü Kalkınma Planı'nda; Bu sanayi dalında yeni teknolojilerin kolaylıkla izlenebileceği bir ortam büyük önem taşımaktadır. Yıgınsal üretilen mallar üreten işletmeler genellikle; lisans, patent gibi yollarla yabancı teknoloji kullanmakta, herhangi bir araştırma-geliştirme faaliyeti içinde bulunmamakta, teknoloji üretme, yeni üretim yöntemi geliştirme ya da yeni model tasarlama çabaları gösterilmemektedir. Teknoloji satın alma gücü bulunmayan işletmeler, kopya ve taklit yolu ile herhangi bir araştırmaya dayalı olmayan kendi geliştirdikleri modelleri kullanarak üretim yapmaktadır.

Beşinci Kalkınma Planı'nda; Bu planda diğer sektörlerin makine-teçhizat taleplerinin/üretimin uygun kalite ve fiyatta yapılması, sektörün ihracatta geliştirilmesi, araştırma-geliştirme faaliyetlerinin teşvik edilerek bilgi-yoğun ürünlerin üretiminin sağlanması, tesislerin verimlilik ilkelerine göre çalışmalarına ağırlık verilmesi hedeflenmiştir.

Tartışma

Erken Cumhuriyet ile geç 1980'li yıllar arasında yapı malzemesi sektörünün davranışını ülkenin bulunduğu koşullar dahilinde değerlendirmek mümkündür. Beş kalkınma planı süreci içinde (Tablo 3) belli yapı malzemeleri için yatırım ve genişleme kararları verilmiştir: doğrudan inşaat üretimine kaynak olan malzemeler; çimento, demir-çelik, cam, tuğla-kiremit, seramik, orman sanayi. Dolaylı olarak kaynak olan malzeme ve sektörler ise; plastik, kimya, Petro-kimya, madencilik, elektriksiz makine imalatı şeklinde yer almıştır.

Ülkenin içinde bulunduğu sanayileşme sürecinde; insan gücü, hammaddenin işletilmesi, teknik ve teknolojik yeterlilik, gerekli bilimsel ortam gibi konular, farkında olunan iyileştirilmeye çalışılan, ancak yeterli bir düzeye getirilemeyen temel sorunlar olarak ifade edilmiştir. Diğer taraftan birbiri ile ilişkili olarak; düşük ürün kalitesi, standartlaşma, kalite kontrol, yüksek maliyet konuları da ikincil olarak ifade edilen sorunlardır. Bunun bir diğer aşaması da inşaat sektörü üzerinden bir örnek ile açıklanırsa; yapım gücü yetersizliğine, düşük kalitede inşaat yapımına sebep olmaktadır. Düşük kaliteli malzeme ve sistem ile üretilen yapıların servis ömrü daha kısadır.

Kalkınma planlarında da ifade edildiği gibi konut planlamasında yeterli yaşam koşullarına sahip olmayan konutlar için yeni imar edilen ülkede yıkıp-yeniden yapma döngüsü başlamıştır. Bu döngü günümüze kadar devam etmiş, yıkıp-yeniden yapma davranışı da inşaat üretiminde alışkanlık/gelenek haline dönüşmüştür. Erken Cumhuriyet ile yapı malzemesi üretim yaklaşımına baktığımızda daha önce de ifade edildiği gibi yerel kaynak ve geleneksel yöntemlere dayalı olan malzeme ve sistem kullanımı çok hızlı bir şekilde özellikle kentlerde kaybolmuştur. Ülkenin en büyük ihtiyacı yıllara ve yapı türüne göre değişse de "hızlı ve çok sayıda yapı üretebilmek" olduğu için yeni bir malzeme ve yapı sistemini geliştirebilecek üretim ortamı oluşmamıştır. Kısaca ülkenin kendi gereklilikleri hatta gelenekleri içinden bir malzeme gelişmemiştir. Bu süreçte çimento hızlı yapım sürecine olanak vermesi nedeni ile çok ilgi görmüştür. Bu ilgi ile çimento üretimi her zaman yapı malzemesi yatırım kararlarında ilk sırada yer almıştır. Gereklilikler içinde gelişmemiş ve herhangi bir düşünce, planlama barındırmadan neredeyse günü kurtarmak için malzeme seçimi yapıldığı gözlenmektedir. Çimento ve bu malzemeye dayalı betonarme sistem, ülkenin bugüne kadar en çok tercih ettiği/ ya da tercih edilmek durumunda bırakıldığı malzeme ve sistem olmuştur.

Tablo 3. Erken Cumhuriyet Dönemi – Geç 1980’li yıllar arasında yapı malzemesi sektörü gelişimi.

Dönem aralığı	İktisadi rejim ve Kalkınma/büyüme stratejisi	Yapı malzemesi üretimi	Teknolojik gelişmeler
1923-1929	Liberalizm- devlet destekli özel sermaye teşviki	Yeni Yapıcılık Sanatı akımıyla birlikte talep edilen malzemeler; çimento, cam, demir ve tuğla/kiremit. Yapı malzemesi üretimi ihtiyacın sadece üçte birini karşılayacak nitelikte; tuğla, çimento ve kereste gibi fabrikalarıyla sınırlı. 1926 yılında Demir çelik sanayinin kurulmasına ilişkin kanun, İstanbul’da inşaat demiri üreten ilk haddehanenin açılması.	İthalata dayalı tedarik, ilkel üretim yöntemi yaygın. Kırsalda geleneksel malzeme kullanımı etkin. Belli bir standart söz konusu değil, düşük kalite, teknik yetersizlik, düşük kapasite.
1934-1939	Devletçilik-Ulusal sermayeye dayalı-ulusal iş birliği ve planlamaya dayalı korumacı, devletçi sanayileşme	Birinci beş yıllık sanayi planı sonucu ilk devlet yatırımı olan Sivas Çimento Fabrikası ve yeni çimento fabrikalarının açılması, 1939 yılı ilk kez Karabük’te demir- çelik fabrikası, 1935 yılı ilk şişe-cam fabrikası (pencere camı üretimi 1960’lı yıllarda üretilmeye başladı.). Tuğla, kiremit, kereste üretiminde nitelik, standart ve kapasite düşük.	İthalata dayalı tedarik ve ilkel üretim yöntemi yaygın. Belli bir standart söz konusu değil. Düşük kalite, teknik yetersizlik, düşük kapasite.
1940-1945	Devletçilik-Ulusal sermayeye dayalı-ulusal iş birliği ve planlamaya dayalı devletçi sanayileşme	Yapı malzemelerinde standart yetersizliği, tuğla üretiminde şikayetlere bağlı olarak Tuğla Norm Nizamnamesi, İmar hareketlerinde plansız büyüme ve betonarme sistemlere bağlı kalınması ile çimentoya olan yüksek talep. Yapı malzemeleri yatırım kararlarında çimento önceliği.	Malzeme üretiminde kalite ve standartlaşma için düzenlemeler var. Düşük kalite, düşük kapasite, teknik yetersizlik yaygın. İthalata dayalı tedarik devam etmekte, ilkel biçimde üretim sistemleri yaygın.
1946-1953	Devletçilik; Ulusal sermayeye dayalı-ulusal iş birliği. Küresel ekonomilere eklemlenme denemeleri.	Çimento buhranı ile çimento satışının valilik ve kaymakamlıklara bağlanması. 1948 Sümerbank Filyos Ateş Tuğlası Fabrikası.	Tarım ağırlıklı yatırımın desteklenmesi. Sanayi yatırımlarında yavaşlama, belli sektörlerle ağırlık verilmesi. Teknoloji transferi söz konusu. Teknoloji seçiminde yetersizlik ve tekrarlar var.
1954-1961	Karma ekonomi, plansız kalkınma, geleneksel ithalat ve dış ticarete kontrol. Geleneksel ve ithalat kambiyo denetimi	Sanayileşme hızının artması. Gerekli ve yeterli düzeyde standartların oluşmaması. 1961 Çayırova fabrikası ile ilk pencere camı üretimi.	Montaj sanayisi öncelikli. Teknoloji transferi yaygın, teknoloji teşvik araştırma geliştirme çabaları var. Teknoloji seçimi ve uyarlanması, nitelikli insan gücü sorunu.
1962-1979	Karma, müdahaleci ekonomi ve Planlı kalkınma dönemine geçiş, kamu yatırımları ile devlet işletmeciliği ön planda. İthal ikameci içe dönük sanayileşme. Dışa bağımlı genişleme.	Çimentonun ihraç edilmesi. Çimento ile ilgili küçük işletmelerin genişletilmesi yeni fabrikalar kurulması. Cam, seramik, tuğla, kiremit sanayilerinde kapasite artırımı, standartlara yavaştan uyum.	Teknoloji transferi yaygın, ihracat söz konusu, Yapı araştırma endüstrisi, nitelikli eleman yetiştirme çalışmaları, Üniversite sanayi iş birlikleri. Teknoloji seçimi ve uyarlanması, nitelikli insan gücü sorunu.
1980-1988	Neoliberalizm, serbestleşme ve özelleşme	Yeni çimento fabrikalarının kurulması. Uluslararası standartlara uyum çalışmaları. Mevcut yapı malzemeleri üretim tesislerinde artış	Türk Bilim Politikası, TSE tarafından belirlenecek olan standartlara uygun malzeme üretimi. Teknoloji üretimi, adaptasyonu, gerekli bilim ortamı sorunu.

Tuğla, seramik ve cam, bu coğrafyanın geleneklerinde zaten var olan malzemelerdir. Seramik ve cam, Osmanlı döneminde de zanaat/sanat bağlamı içinde bilinmesine rağmen, bu malzemelerin inşaat sektöründe ülke koşullarında endüstriyel olarak üretimi 1960 yıllar ve sonrasıdır.

Malzemeler genellikle aynı süreç ve ortamın sonuçlarına sahiptir. Aralarında öncelik ve gelişme hızları açısından farklılıklar vardır. Örneğin çimento sektörü ile plastik, kimya gibi sektörler aynı şekilde gelişmemiştir. Malzemeler arasında zamansal açıdan gelişme hızlarını belirlemekten ziyade yapı malzemesi sektörünün tamamı için, Kalkınma planlarında aynı sorunların tekrar tekrar ifade edilmesi nedeni ile genel olarak belirtilen kavramlara ilişkin sorunlar belirlenmiştir.

Malzemelerin kendi aralarındaki gelişme hızlarının farklı zamanlarda olması da aslında talep, malzemenin bilinirliği, üretim ortamı ile ilgilidir. Plastik, kimya, Petro-kimya sanayileri, sanayileşmiş ülkelerde çok uzun yıllar önce üretim ve gelişme ortamı bulmuş o toplumların kendi ihtiyaçları dahilinde gelişmiştir. Bu gelişimin geç olmasının nedeni; öncelikle farkında olmamamız, bu malzemelere dair fikrimizin olmaması, kullanıldığında nasıl kolaylıklar sağlayabileceğinin bilinmemesidir. Bu konu yine eğitim düzeyi, teknik yeterlilik ve belli bir bilimsel ortama dayanmaktadır.

Bu nedenle temalarda amaçlanan; Kalkınma Planlarında yer alan, inşaat üretimine doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunan yapı malzemelerini; yatırım, üretim, kapasite, kalite, standart, teknik ve teknoloji açısından değerlendirilmiştir.

Kalkınma planlarında yeni malzeme geliştirilmesi konusunda herhangi bir yaklaşım gözlenmemiştir. Aynı malzemelerin fabrika sayısı arttırılarak yeterli kapasite sağlanmaya çalışılmıştır.

Ürün kalitesi, üretim kapasitesi, ürün denetimi, standartlar ve uygunluğu, üretim teknolojisi, verimlilik, kapasite, maliyet, teknik eleman, teknoloji seçimi konuları belirtilen malzemeler için farklı ölçeklerde sorun içermektedir.

Ayrıca o dönem koşulları içinde hammaddelerin öncelikle rezerv açısından tam olarak bilinirliği söz konusu değildir. Hammadde rezerv durumu, niteliği, analiz edilmesi, işleme teknikleri, atık oluşturmada tasarruflu üretim yöntemlerinin geliştirilmesi, ifade edilen ancak pek ilerleme sağlanamayan sorunlar olarak belirtilmiştir.

Düşük teknoloji ve üretim kalitesi belirtilen tüm malzemeler için ifade edilen geliştirilmesi gereken önemli sorunlardır. Belli standartlarda ürün elde edilemediği, dış pazarda rekabet edebilecek seviyede olmadığı belirtilmektedir. Ürün kalitesinin düşük olması, iç pazarda da inşaat kalitesini düşürmektedir. Bu nedenle servis ömrü kısa olan yapı miktarı artmaktadır. Dayanıklı malzeme ve dayanıklı sistem geliştirilmesi gerekmektedir.

Malzemelerin ağırlıklı olarak, fabrika sayısı arttırılarak, kapasite sorunu çözülmeye, ülkenin her yerine dağıtım imkânı kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Mevcut teknoloji ile fabrika sayısı arttırılmaktadır. Yeni fabrikalar için teknoloji geliştirilmesi genellikle söz konusu değildir. Üretici tarafında teknoloji takip ve yeni teknoloji geliştirme birimleri ve bunu yapabilecek nitelikte insan gücü de ifade edilen problemlerdendir.

Ürün kalitesi ile ilgili problemler olduğu gibi ürün fiyatı ile ilgili de problemler vardır. Aynı malzeme iç pazarda farklı fiyatlarda yer alabilmektedir. Bu konu da çeşitli kuruluşlar ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak, ürünler dış pazarda hep kalite hem de fiyatı ile rekabet edebilecek düzeyde değildir.

Gelenek ve kültüre bağlı olarak bu coğrafyanın mirası olan çeşitli zanaat ve el sanatlarının tespit edilmesi, öğretinin aktarılması ve yaşatılması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak süreç içinde bu konuda da amaçlanan yeterli düzeyde gelişme sağlanamamıştır.

Sonuç

Erken Cumhuriyet ile birlikte yenilenme süreci yoğun ve farklı bir mimari üretim dönemini ifade etmektedir. Ancak, bu yoğunluğu belli bir planlama içinde yürütebilecek nitelik ve kapasitede kurum, kadro, teknik eleman, yapı malzemesi, teknik yeterlilik söz konusu değildir. Hem teknik hem de malzeme anlamında dışardan desteklenen bir üretim şekli hakimdir.

Mücadele ve geleneksel malzemelere dayalı ustalık zanaat gerektiren iş kollarına sahip insanların göç etmek durumunda kalması, bu geleneğin yeterince aktarılamamış olması ile ustalık gerektiren iş kollarında azalma, nitelikli eleman yetersizliği, doğal malzeme kullanımında sıkıntılara ve talep azalmasına neden olmuştur.

Ülkenin görünürlüğünü ifade eden devlet kurumlarının inşa edilmesi, savaş sonrası birçok yerleşimin yeniden imar edilmesi, ihtiyaç duyulan üretim tesislerinin inşası gibi farklı ölçek ve türde yapılanma faaliyetleri oldukça aktiftir.

Sanayileşme hareketleri ile farklı yapı türlerinin; fabrika, fabrika yerleşkesi, işçi lojmanları, sosyal tesisleri gibi oluşması, özellikle demiryolu ulaşım akslarının artması ile nüfus hareketliliğinin kolaylaşması kentlerin yapılaşma davranışını değiştirmiştir. Birbiri ile etkileşimli olan bu değişimlerin hızı birbiri ile uyumlu olmadığı için önemli problemler oluşmaya başlamıştır. Bu yapı türlerinin ölçek, biçim ve ilişki açısından yerleşimlerde yıkıcı değişim başlatması, yapıların üretiminde kullanılacak olan malzemelerin, yerel malzeme üretim yetersizliği ile ithal malzemelerin kullanılması, teknik eleman ve bilgi yetersizliği davranışı yaygındır.

Teknik bilgi, teknik eleman, yapım sistemi gibi birçok konuda destek alınabilmesi için yabancı mimarlar getirilmiştir. Avrupa'da gelişen ve değişen mimari

biçimlenme etkilerini Türkiye’de yabancı mimarlar aracılığı ile betonarmeye dayalı yeni yapılar inşa edilmeye başlanarak geleneksellikten uzaklaşmıştır. Bu durum “yeni yapıcılık sanatı” olarak ifade edilmiştir. Yeni yapıcılıkta çimento, demir, tuğla ve cam malzemeleri öne çıkmış ancak üretim yetersiz olduğu için bu dönemde gerekli yapı malzemesi ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan ülkede üretilen malzemelerin düşük kalitede olması da ithal malzemeye olan talebi arttırmıştır. Bu süreç teknik bilgi ve yeni yapı sistemlerini öğrenme, uygulama açısından olumlu olmasına rağmen, ülkenin koşulları bu değişimi sağlayabilecek nitelikte olmadığı için yeni sistem ve malzemelere geçiş yüzeysel olmuştur.

1935 yılında şişecam fabrikası açılmıştır ancak pencere camı 1960'lara kadar ağırlık olarak Rusya'dan ithal edilmeye devam edilmiştir. Bu dönemde ülkede tuğla üretimleri ilkel tesislerde standartlara bağlı olmadan üretilmektedir. Bunun için 1940'ta tuğla norm nizamnamesi düzenlenmiştir. Ancak yine de istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. 1941 yılında uçak fabrikaları kurulmuştur. Bu ülkenin yenilenme, sanayileşme çabası içinde doğru bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, 1950 sonrası dış yardımların alınabilmesi için tarımın desteklenmesi, sanayideki gelişmenin bazı sektörlerde engellenmesi ile teknolojinin dışardan satın alındığı ağırlıklı olarak montaj sanayisinde gelişmelerin kaydedildiği gözlenmiştir. 1950'li yıllarda yeni yapıcılık sanatıyla birlikte artan çimento talebi çimento buhranını beraberinde getirmiştir.

Erken dönemde; Yapı malzemesi üretimi, çok gelişmemiş ağırlıklı olarak ilkel, kısıtlı koşullar içinde üretim ve uygulama alanı bulmuştur. Bu dönemde yaşanan plansız göçlerle birlikte gecekondulaşma ve ruhsatsız konutlar büyük bir sorun haline gelmiştir. İkinci Dünya savaşı sonrası gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin pazarı olma yaklaşımı ile ülke tarım ağırlıklı desteklenmiş ve sanayileşme çabalarına ara verilmek durumunda kalmıştır.

1960'lı yıllarda yapı malzemesi sanayisi çimento ve kısmen demir-çelik sektörleri dışında hala ilkel koşullara sahiptir. Yeterli düzeyde standartlaşma, kapasite, nitelikli insan gücü, teknik yeterlilik sağlanamamıştır. Malzeme üretim ve kullanımında yeni bir malzeme telaffuz edilmemiştir. Çimento iktidarını arttırarak kullanım alanını arttırmaya devam etmiştir.

Yeterli düzeyde olmasa da 1923 ve sonrasında kurulmuş olan sanayi tesisleri ile kırsal kent arasındaki nüfusun yer değiştirme gerekliliği ile özellikle 1950 ve sonrasında başlayan göç hareketi özellikle sanayileşme hızının aktif olduğu büyük şehirlerde göç mimarlığı başlamıştır. Göçün hızı, ihtiyaçları ve ekonomik yeterliliği aynı zamanda devletin bu nüfusu planlı bir alana yerleştirebilme koşulları uyumlu olmadığı için göç eden nüfusun kentte yayılma alanı kontrol edilememiştir. Bu hareketlilik sayıca çok yüksek olan; ruhsatsız, mühendislik hizmeti almamış, düşük kaliteli, ucuz malzemeli, “gecekondulu” adı verilen yeni bir yapı türünü oluşturmuştur. Bu yapı türü kontrol edilemeyen bir hız ve ölçekte kentlerde hakimiyet kurmakla kalmamış, siyasi politikaların

da odağı olmuştur. Gecekondu tek başına; düşük maliyet ve düşük teknolojiyi ifade etmektedir. Ancak bu durum kar aracına dönüştürülmüştür. Bu yaklaşım gecekondu üretiminin destek almasına, ucuz yapı malzemesi üretiminin artmasına, düşük teknoloji ile inşa davranışının yerleşmesine neden olmuştur.

İnşaat sektörü, 1923 kuruluş tarihi ile planlı olmayan, acil çözüm bekleyen imar faaliyetleri içinde; sistemler geliştirebilecek tasarım, üretim ve bilim ortamına sahip olamamıştır. Ağırlıklı olarak gelişme değil genişleme davranışı göstermiştir.

Ülkenin her zaman gündeminde olan konut açığı problemi; ucuz konut, sosyal konut, halk konutu gibi kavramlar ile düşük teknolojili, ucuz malzemeli, düşük maliyetli üretim yaklaşımı ile çözülmeye çalışılmıştır. Üçüncü Kalkınma Planı ile birlikte kısa vadeli bu konut çözümü yaklaşımlarının oluşturduğu problemlerin de çözümü için; “yıkıp-yeniden inşa etme” davranışı gündeme gelmiş ve bu davranış günümüze kadar inşaat üretimine yerleşmiştir.

Bu yaklaşımlar inşaat sektöründe sürekli aynı malzemelerin yörüngesinde yapı üretme imkânı vermiştir. Üretici yeni bir teknoloji, yeni bir malzeme, yeni bir sistem geliştirme ihtiyacı duymamış, böyle bir talep ortamı da oluşmamıştır.

İncelenen ilk beş kalkınma planında yapı malzemelerinin doğrudan malzeme adı ile bir bölüm olarak yer aldığı, içeriğinde ağırlıklı olarak yatırım kararları, mevcut ve gelecek kapasite bilgileri yer aldığı gözlenmiştir. Dolaylı olarak; teknik yeterlilik, insan gücü, standartlaşma, rekabet edebilirlik, yüksek maliyet, teknoloji seçimi ve uyarlanması, teknoloji üretimi sorunları belirtilmektedir.

Yapı malzemesi sektörü belirtilen sanayileşme ortamı içinde; teknik yeterlilik, insan gücü, teknoloji gibi sorunlarla gelişmeye çalışmıştır. Bu durum malzeme üretim ortamını ifade etmektedir; malzemenin kalitesi, maliyeti, dayanıklılığı gibi. Ancak yeterli düzeye getirilememiştir.

Malzeme konusu üretim(fikir) ortamı, malzeme geliştirilmesi ile malzeme üretim teknik/teknolojisi konuları ayrı değerlendirilmesi gereken içeriklere sahiptir. Ülkenin geçirdiği süreç ve şartlar itibari ile yeni malzeme geliştirme ortamı oluşamamıştır. Malzemeler de bir proje gibi endüstrisi ile ithal edilmiştir.

Kaynakça

- Adnan, A. (1934). Yeni mimaride milli ve beynelmilel vasıflar. *Arkitekt Dergisi*, 32-10, 7, 331-334.
- Anonim. (1934). Haberler. *Arkitekt Dergisi*, 6(47), 190.
- Anonim. (1963). Birinci beş yıllık kalkınma planında inşaat sektörü. *Arkitekt Dergisi* - 01, 38, 42.

- Avcı, Ü., Kurtoğlu, M., & Seferoğlu, S. S. (2010). *Türkiye’de planlı kalkınma ve teknoloji politikaları*. Akademik Bilişim’10 - XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri. 465-474.
- Batur, A. (1998). 1925-1950 Döneminde Türkiye Mimarlığı, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*. (209-234). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bilgin, İ. (1998). Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı. *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* (255-272). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2002). *Modernizm ve Ulusun İnşası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hayri, S. (2019). *Uluslararası sermaye ile etkileşim açısından türkiye’de üretken sermaye süreci: 1960-1980 dönemi*. (Yüksek Lisans) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul.
- Kahraman, H. (2004). *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kalkınma Planları; Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> Erişim tarihi: 06.05.2022
- Kocabaş, S. (2011). *TC Devleti Tarihi V, Menderes Dönemi DP İktidarı ve 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Yol (1950-1960)*. Süleyman Kocabaş Kütüphanesi TC Devleti Tarihi Dizisi 5, Kayseri., 166.
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary research methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221-230.
- Mortaş, A. (1948). Memleketimizde yapı ve mimari işleri. *Arkitekt Dergisi*, 1948-01-02, 39-41.
- Özer, İ. (2015). *Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat*. İstanbul: İskenderiye Kitap.
- Özgüven, Y., & Cantürk, E. (2019). Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde yapı malzemesi endüstrisi ve mimari üretim/kültür ortamı. *Megaron / Yıldız Technical University, Faculty of Architecture E-Journal*, 14(4), 507-520.
- Sayar, Z. (1954). Yapı malzemesi buhranı. *Arkitekt Dergisi*, 06-03, 51-56.
- Sayar, Z. (1976). Yapı sanayimiz geliyor. *Arkitekt Dergisi*, 01, 3-4.
- Selah, Z. (1934). Türkiye’de çimento bir lükstür. *Arkitekt Dergisi*, 155-156.
- Serter, G. (2018). *Türkiye’de 1980 Sonrası Neoliberal Dönemde İktidar Mekan İlişkisi ve Muhafazakar Kentin İnşası*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sey, Y. (1998). Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Mimarlık ve Yapı Üretimi. *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* (25-39). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Şenyapılı, T. (1998). Cumhuriyetin 75. Yılı Gecekonduunun 50. Yılı. *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*. (301-316). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (2001). *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Yücel, F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*. Ankara: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı.
- Yıldız, M. (2017). 1945-1960 Dönemi Hazırlanan Yabancı Raporların Türk Sanayi Politikalarına Etkileri. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/31, 303-318.

Dekolonizasyon Sonrası Dönemde Fransa-Cezayir İlişkileri: Ulusal Kimlik, Dil ve Hafıza Sorunu

Ahmet Fethi GÜN*

Dicle Üniversitesi

Elif Bayrakçı GÜN**

İstanbul Üniversitesi

Öz

Sanayi Devrimi'nden bu yana sömürgecilik, bireyleri, toplumları ve kültürleri derin biçimde dönüştürmüştür. Cezayir, köklü bir sömürge geçmişine sahip ülkelerden biri olup, 132 yıl boyunca Fransız sömürge yönetimi altında kalmıştır. Fransa'ya karşı uzun ve sancılı bir mücadele sonrasında 1962 yılında bağımsızlığını kazansa da, sömürgecilik mirası Cezayir'in toplumsal, siyasal ve kültürel yapısı üzerinde etkisini sürdürmektedir. Bu miras, aynı zamanda Cezayir-Fransa ilişkilerinin bağımsızlık sonrası seyrini de belirleyici biçimde etkilemiştir. Bu çerçevede, post-kolonyalizm her ne kadar uluslararası ilişkiler disiplininde ana akım teoriler arasında sayılmasa da, eski sömürgeci ile sömürge arasında süregelen güç ilişkilerini ve sömürgecilik sonrası dönemin yapısal etkilerini anlamada önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu çalışma, sömürgeciliğin Cezayir'in ulusal kimliği, kolektif hafızası ve siyasal söylemi üzerindeki etkilerinin günümüzde de devam ettiğini savunmakta ve bu unsurların Cezayir-Fransa ilişkilerinin doğasını şekillendirdiğini öne sürmektedir. Araştırmanın temel amacı, dekolonizasyon sonrası dönemde bu ilişkileri post-kolonyal teori perspektifinden incelemek ve sömürge mirasının kimlik oluşumu ile ikili etkileşimler üzerindeki kalıcı etkilerine dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler

Post-kolonyalizm, Dekolonizasyon, Cezayir, Sömürgecilik, Ulusal Kimlik

* Dr. Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, afethi.gun@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1026-3408

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yakınçağ Anabilim Dalı, elifbayrakcigun@gmail.com, ORCID: 0009-0000-5195-5075

Abstract

Colonialism has profoundly transformed individuals, societies, and cultures since the Industrial Revolution. Algeria is one of the countries with a deeply rooted colonial past, having been subjected to French colonial rule for 132 years. Although Algeria declared its independence following a long and violent struggle against France, the colonial legacy continues to influence all spheres of Algerian life. This legacy has also shaped the trajectory of Algeria–France relations in the post-independence period. In this context, although post-colonialism is not considered among the mainstream theories in international relations, it offers a valuable analytical framework for understanding the enduring impact of colonial structures on the relationship between former colonizers and the colonized. This study adopts a post-colonial approach to analyze how the effects of colonialism—particularly on Algeria’s national identity, historical memory, and political discourse—persist long after independence. It argues that these elements continue to influence the nature and content of Algeria–France relations. The main objective of the study is to examine these relations in the post-decolonization period through the lens of post-colonial theory and to highlight the long-term implications of colonialism on identity formation and bilateral interactions.

Keywords

Post-colonialism, Decolonization, Algeria, Colonialism, National Identity

Extended Abstract

This study analyzes the long-term effects of French colonialism on Algerian society through the lens of post-colonial theory, with a specific focus on the post-decolonization period of Algeria–France relations. It examines how national identity, language policies, and collective memory have been shaped by colonial legacies. The Industrial Revolution and the French Revolution not only transformed European societies but also ignited waves of colonial expansion, particularly in North Africa. Algeria, subjected to French colonial rule from 1830 to 1962, remains one of the most prominent examples of deep-rooted colonial influence. The main aim of this research is to uncover how these legacies continue to impact Algeria’s identity-building processes and its bilateral relations with France.

Although post-colonialism is not considered a mainstream theory in the discipline of international relations, it provides valuable insight into the power relations that persist between former colonizers and colonized societies. The study is theoretically grounded in the works of Edward Said, Frantz Fanon, and the Negritude movement led by Léopold Sédar Senghor and Aimé Césaire. These frameworks offer an analytical perspective on how imperialism transcends physical domination and extends into the cultural, linguistic, and epistemic realms.

Methodologically, the study employs historical analysis, discourse analysis, and critical theory. It examines Algeria’s transition from Ottoman suzerainty to French colonial domination, the strategies of French governance, anti-colonial resistance, and the complexities of national identity formation in the

aftermath of independence. The research not only addresses political and economic dimensions but also emphasizes cultural and psychological factors of decolonization, contributing to a more comprehensive understanding of post-colonial dynamics.

During the colonial period, France systematically imposed its language, legal system, and education model on Algeria while dispossessing the native population of their lands and religious institutions. The colonial government promoted settler colonialism by encouraging mass migration of Europeans—known as “pied-noirs”—into Algeria. Institutions like the “Bureaux Arabes” regulated indigenous affairs under military control. At the heart of French colonial ideology was the “civilizing mission,” which reinforced stereotypes of the Muslim population as uncultured and inferior, while exalting Western knowledge and culture. Even after independence in 1962, Algeria’s ties with France remained complex and asymmetrical, especially in the fields of language, education, and political memory. French continued to dominate higher education and scientific discourse. Although President Ahmed Ben Bella advocated for the Arabization of schools to resist colonial influence, he paradoxically expressed these views in French—a reflection of entrenched cultural dependency.

France’s refusal to issue a formal apology for its colonial crimes has further strained bilateral relations. In 2005, a controversial French law that emphasized the “positive role” of French colonialism in overseas territories provoked outrage in Algeria. Although President Emmanuel Macron later acknowledged colonial atrocities as “crimes against humanity,” France has consistently avoided official apologies. These unresolved historical grievances continue to dominate the political discourse between the two nations. Within the post-colonial framework, Algeria exemplifies a society still struggling to construct a unified national identity. The country’s identity debate—whether Arab, Berber, Islamic, or Mediterranean—has been complicated by French colonial policies aimed at erasing indigenous languages and cultures. The proposal in 2019 to replace French with English in Algerian universities reflects ongoing tensions about language and identity. While some argue that English enhances international visibility, others worry about destabilizing an already fragile educational system.

This study reveals that cultural hegemony, as theorized by Antonio Gramsci and developed within post-colonial literature, has become the primary vehicle through which colonial legacies persist in Algeria. Language and education remain key instruments of this continuity. Despite official Arabization policies, French remains dominant in academia, administration, and international engagement. Thousands of Algerian students continue to pursue higher education in France, reinforcing linguistic and cultural dependence.

The article also addresses how colonial trauma and identity crises manifest in the collective memory of Algerian society. Post-colonial theory helps to

illuminate how colonial powers aimed not only to dominate the bodies of the colonized but also to reconfigure their minds. The “mimicry” and cultural alienation experienced by colonized subjects often leads to identity fragmentation, which still haunts post-colonial nations like Algeria. Writers such as Fanon and Memmi emphasized that true decolonization must involve rejecting the colonizer’s worldview and reclaiming indigenous culture and history.

Moreover, this paper explores how religious and linguistic divisions institutionalized by the French colonial regime were instrumentalized to hinder national unity. The Crémieux Decree, for instance, granted French citizenship to Algerian Jews while denying the same to Muslims, thereby deepening communal divisions and institutionalizing inequality. Post-colonial memory studies argue that reclaiming suppressed histories and cultural identities is central to national healing, and in the Algerian context, this process remains incomplete.

In conclusion, this study contributes to the international relations literature by showing how colonial legacies are not confined to the past but continue to shape state behavior, diplomatic tensions, and identity politics. It underscores the need to adopt alternative analytical frameworks like post-colonial theory to understand the deep-seated structures and ideologies that perpetuate inequality in global affairs. Algeria–France relations, when viewed through the lens of identity, culture, and memory, reveal the persistent and often invisible mechanisms of neocolonial power. This case study demonstrates how the remnants of empire continue to exert influence long after formal independence, shaping not only bilateral relations but also the internal dynamics of the formerly colonized state.

Giriş

18.yüzyılda tüm dünyayı etkisi altına alan ve tarihin seyrini değiştiren hadiselerin başında şüphesiz Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gelmektedir. Bu iki olay, çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti ve diğer çağdaşları aısından oldukça önemli neticeleri beraberinde getirecek bir dizi olayın başlangıcını teşkil etmektedir. Bu süreçte Fransız İhtilali'nin yaydığı eşitlik, özgürlük, insan hakları gibi fikirler, ulus devletlerin ortaya çıkma sürecini hızlandırmıştır. Sanayi İnkılabı ile artan iş gücü ve ham madde arayışı, İngiltere ve Fransa'nın, dünyanın petrol, doğalgaz ve çeşitli doğal kaynaklar aısından oldukça zengin olan Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya bölgelerine yönelmelerine neden olmuştur. Bu kapsamda Mağrip ölkeleri Fas, Cezayir, Tunus, Libya, İngiltere ve Fransa'nın yoğun bir şekilde sömürülerine maruz kalmıştır.

Dekolonizasyon sonrası dönemde Cezayir ve Fransa arasındaki ilişkileri ele alan bu çalışmada, Cezayir'in bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren halen pek çok yönden Fransa'nın etkisinde olduğu aşıkârdır. Bu bağlamda çalışma Fransız-Cezayir ilişkilerini sadece tarihsel bağlamda analiz etmekle kalmayıp, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin bir alt disiplini olan post-kolonyalizm teorisine de atıfta bulunarak bu minvalde incelemeye çalışacaktır. Çalışmada "Dekolonizasyon sonrası süreç Cezayir-Fransa ilişkilerini nasıl etkilemiştir?" sorusu araştırmanın temel araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Bu soruya cevap aranırken öncelikle sömürgecilik ve emperyalizm terimlerinin kavramsal çerçevesine yer verilecektir. Daha sonra Cezayir'in işgali ve Fransa yönetiminin altında yatan argümanlar post-kolonyal bir nitelik taşıdığı için post-kolonyalizmin kavramsal çerçevesi üzerinde durulacaktır.

Literatür incelendiğinde, Afrika ölkelerindeki sömürge etkilerinin çoğunlukla siyasi ve ekonomik problemler üzerine eğildiği fark edilmiştir. Ancak Kuzey Afrika ve özellikle Cezayir için sömürgeciliğin etkisi dil, kimlik ve hafıza üzerinde olmuştur. Fransız sömürgeciliğinin etkisi ekonomik ve siyasi alanda da devam ettiği ifade edilebilir, ancak burada çalışmanın konusu değildir. Literatür incelendiğinde çalışmanın konusunu oluşturan araştırma sorularının çoğunlukla tarihsel perspektiften incelendiği görölmüştür. Özellikle sömürge dönemi ve Cezayir'in bağımsızlık hareketleri detaylı bir şekilde incelenmiş ancak bağımsızlık sonrası ilişkileri post kolonyalizm perspektiften inceleyen yeteri kadar kaynak bulunmamaktadır. Bu kapsamda konuya farklı bir bakış aısından yaklaşmak için post-kolonyal teoriye özellikle yer verilmiştir. Bundan başka konu bütünlüğü sağlaması aısından kısaca Cezayir'in Fransa tarafından işgalinin tarihsel arka planı incelenecektir. Araştırmanın son

bölümünde ise bağımsızlık sonrası Cezayir'in genel durumu hakkında bilgi verip, Fransız sömürgesinin etkileri Cezayir'in toplum, kimlik ve kültürü üzerinden okunacaktır. Ulusal kimlik nedir? Sömürge uygulamaları sömürge toplumlarının kimliğini nasıl etkiliyor? gibi sorulara cevap aranacaktır. Buradaki temel gaye, soruların cevabını ararken olaylara geniş bir perspektiften bakmaya çalışmaktır. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda sömürgecilikten kurtulma sürecinin etkisiyle sömürgecilik olgusu zayıflamış olsa da iki ülke ilişkileri açısından hassas bir konu olmaya devam etmiştir.

Sömürgecilik Kavramı ve Fransız Sömürgeciliği

Sömürgecilik yeni bir kavram değildir. Devletlerin varlığı ile sömüren ve sömürülen mutlaka olagelmıştır. Dünya tarihi, komşu toprakları bünyesine katarak ve halkını yeni fethedilen topraklara yerleştirerek yavaş yavaş genişleyen bir toplumun örnekleriyle doludur.

Sömürgecilik, başka bir ülke üzerinde doğrudan siyasi ve ekonomik kontrol sağlama sürecidir. Emperyalizm ise bu kontrolü meşrulaştıran ideolojik bir çerçeve olarak tanımlanabilir (Césaire, 2013: 173). Hem sömürgecilik hem de emperyalizm, Avrupa'ya ekonomik ve stratejik açıdan fayda sağlaması beklenen fetih biçimleridir. Sömürgecilik, çoğunlukla büyük bir Avrupalı nüfusun kontrol ettiği Kuzey Amerika, Avusturalya, Yeni Zelanda, Cezayir ve Brezilya'daki yerleşimleri tanımlamak için kullanılır (Cooper, 2005: 235). Emperyalizm terimi ise, genellikle yabancı bir hükümetin herhangi bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duymadan başka bir bölgeyi doğrudan veya dolaylı olarak tahakküm altına aldığı durumları tanımlar. Bunun en bariz örnekleri ise, 19.yüzyılın sonlarında Afrika için yapılan mücadele ve Amerika'nın Filipinler ve Porto Riko üzerindeki hakimiyetidir. Ancak ikisi arasındaki ayrım literatürde tam olarak tutarlı değildir. Bazı bilim adamları yerleşim amaçlı koloniler ile ekonomik sömürü amaçlı koloniler arasında bir ayrım yapıyor. Diğerleri ise, sömürgecilik terimini doğrudan yabancı bir ulus tarafından yönetilen bağımlılıkları tanımlamak için kullanıyor ve bunu dolaylı tahakküm biçimlerini içeren emperyalizmle karşılaştırıyor. Sömürgecilik gibi emperyalizm de bağımlı bir bölge üzerinde siyasi ve ekonomik kontrolü içerir. Ancak iki terimin etimolojisi bunların nasıl farklılaştığına dair bazı ipuçları sağlar (Wolfe, 1999: 245).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki ulusal kurtuluş hareketleri, dünyanın birçok yerinde resmi sömürgeleştirmeyi sona erdirirken, yerli halklar hala yerleşimci-sömürge devletlerde yaşıyor ve geleneksel bölgelerin kontrolünü geri almak için bağımsızlık mücadelelerine devam etmişlerdir (William & Chrisman, 2013: 1). Bu bağlamda post-kolonyalizm, siyasi bağımlılıktan egemenliğe geçiş yapan toplumların siyasi ve teorik mücadelelerini anlatmak için kullanılacaktır. Emperyalizm ise Avrupa'da kalıcı bir yerleşim olmaksızın elde edilen ekonomik, askeri ve siyasi hakimiyete atıfta bulunan geniş bir terim olarak kullanılacaktır (Wolfe, 1999: 267).

Sömürgecilikten kurtulma anlamına gelen dekolonizasyon, bir ülkenin başka bir ülke üzerindeki siyasi, ekonomik ve kültürel kontrolünün sona ermesidir. Bir başka ifadeyle sömürgeciliğin bitişidir. Sömürgecilikten kurtulma süreci iki dünya savaşı arasında kendini gösterdi. Sömürge imparatorlukları bu dönemde en büyük fiziki sınırlara ulaşmış olsalar da siyasi meşruiyetlerinin sorgulanmasına engel olamamışlar ve bunun sonucunda sömürgeleştirilen ülkeler birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır (Choi, 2016: 13).

Konu ile çok yakından ilişkili olan post-kolonyal teorinin temel argümanlarına, temel konularına ve teorinin fikir babalarının görüşlerine dair genel bir çerçeve sunmak, konunun bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmasına yardımcı olacaktır. Çünkü Cezayir ve Cezayir'in Fransa ile olan ilişkilerini anlayabilmek için post-kolonyalizm kavramını bilmek gerekir. Post-kolonyal teorisyenler, tüm eleştirel teorisyenler gibi “çok uluslararası olmayan uluslararası ilişkiler disiplini” içindeki klasik batı düşüncesini değiştirmeyi ve sömürgecilikten arındırmayı, böylece uluslararası ilişkiler disiplinini hegemonik kavramsal-laştırmalardan ve söylemlerden kurtarmayı amaçlamaktadır.

Post-kolonyal teorinin ortaya çıkışı ile ilgili kesin bir tarih vermek çok zordur. Ancak teoriden bahsedenlerin çoğu, Frantz Fanon'un “Black Skin, White Masks” ve “Wretched of the Earth” adlı eserlerine hâkimdir. Frantz Fanon, sömürgecilikten kurtulma mücadelesinin önde gelen teorisyenlerinden biridir. En önemli iki eseri olan “Black Skin, White Masks” ve “Wretched of the Earth” siyah karşıtı ırkçılığa ve sömürgeci şiddetin etkisine odaklanmıştır (Fanon, 1963: 36). Bu eserler temelde ırksallaştırılmış öznelliği ve ırksal tahakkümü sürdüren yapısal koşulları anlatır. Fanon, varoluşçuluk, psikanaliz ve edebiyat teorisinden yararlanarak Avrupa sömürgeciliğinin kimlik üzerindeki kurucu etkilerini göstermiştir. Siyahiliği patolojik hale getiren ve böylece ırksallaştırılmış özneyi bölen bir kültürel çerçeveye dâhil olmanın travmatik sonuçlarını ayrıntılarıyla ele almıştır. Fanon'un eserleri, sömürgecilik karşıtı mücadeleyi ve sömürgecilik sonrası yönetimin zorluklarını en etkili felsefi anlatımla sunar. Şiddet, sömürge rejiminin temelidir ve bu nedenle kaçınılmaz olarak onun devrilmesinde rol oynar, ancak Fanon eserlerinde aynı zamanda bunun psikolojik boyutunu da araştırmıştır (Fanon, 1994: 6).

Sömürgeciliğin bir başka ufuk açıcı eleştirmeni ise Mahatma Gandhi'dir. Gandhi, Hindistan'ın bağımsızlık hareketindeki liderliği, İngiliz sömürgeciliğine yönelik eleştirisi ve siyasi direniş teorisıyla hatırlanıyor. Avrupalı sömürgecilerin medeniyet getirdiklerini iddia ettiklerini, ancak vahşi ve şiddete başvurarak egemenliklerini sağlamlaştırdıklarını belirtiyor (Gandhi, 1997: 15). Çağdaş edebiyat teorisyenleri aynı zamanda eski sömürgelerin bağımsızlığını kazanmasından sonra bile devam eden bir tabiiyet mantığını yeniden üreten temsil pratiklerine de dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda post-kolonyal çalışmalar, Edward Said'in çığır açan “Oryantalizm” kitabından önemli ölçüde

etkilenmiştir. Oryantalizm’de Said, Michel Foucault’un söylem analizi tekniğini Ortadoğu hakkında bilgi üretimine uyguladı. Oryantalizm terimi, Avrupalı olmayan halklar hakkında bilgi üretmek, yorumlamak ve değerlendirmek için kullanılan, yapılandırılmış bir dizi kavram, varsayım ve söylemsel uygulamaları tanımlıyordu (Said, 1979: 31). Said’in analizi, akademisyenlerin emperyalist projeyi nasıl yansıttıklarını ve güçlendirdiklerini anlamak için edebi ve tarihi metinleri yapı söküme uğrattıklarını mümkün kıldı. Sömürgeciliğin ekonomik veya politik mantığına odaklanan önceki çalışmalardan farklı olarak Said, bilgi ve güç arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Said, emperyalizmin kültürel ve epistemolojik çalışmasını ön plana çıkararak, değerden bağımsız bilgi yönündeki ideolojik varsayımı zayıflatmayı ve “Doğu’yu bilme” nin ona egemen olma projesinin bir parçası olduğunu göstermeyi amaçlamıştır. Genellikle post-kolonyal teori ile birlikte anılan Oryantalizm, batı epistemolojisinin post-yapısalcı eleştirisinin coğrafi ve tarihsel alanını genişletme girişimi olarak görülebilir (Said, 1979: 43).

Cezayir’in İşgalinin Tarihsel Arka Planı

19.yüzyıl siyasi bağlamına baktığımız zaman Cezayir’in görünüşte Osmanlı yönetimine tabi olmasına rağmen fiilen yarı bağımsız bir ülke olduğunu söyleyebiliriz. Zira Osmanlı yönetim anlayışına göre Cezayir’in idaresi merkezden atanan Dayılar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu durum Cezayir’i bir nevi yarı bağımsız bir eyalet statüsünde değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Üstelik o dönemin Fransa-Cezayir ilişkileri de bunun kanıtıdır. Fransa’nın Cezayir’de deniz ticaret üssü ve konsolosluğu vardı. Osmanlı Devleti’ne bağlı Cezayir Dayıları, özellikle ticari anlaşmalarda bağımsız bir hükümet görevi üstlenmişlerdir (Metz, 1993: 22).

Fransa 1792’den sonra buğday ihtiyacını Cezayir’den temin etmeye başladı. Bu süreçte tüm sevkiyatlar Fransız gemileriyle yapılıyordu. Bir süre sonra Cezayirli Yahudi tüccarlar, Fransa’nın satın aldığı buğdayın parasını ve faizini uzun süre ödememesinden şikayetçi oldu. Osmanlı’nın Cezayir’e atadığı Vali Dayı Hüseyin, 29 Nisan 1827’de Fransız Konsolosu Pierre Deval ile görüştü ancak tatmin edici bir cevap alamadı. Bunun üzerine Vali Dayı Hüseyin çırpma teli ile Pierre Deval’ın yüzüne vurdu. Bunun üzerine Fransa sinek çırpma olayı nedeniyle Dayı Hüseyin’den resmi bir özür talep etti ancak Dayı Hüseyin Fransız elçisinin bu talebini reddetti (Saidi, 2023: 28). Fransa’nın borcunu ödememesi üzerine çıkan diplomatik kriz, Fransız Konsolosu ile yaşanan ‘Sinek Çırpma Olayı’na dönüşmüş, bu olay 1830’daki işgalin bahanesi yapılmıştır.

Fransız işgalinin ilk günlerinden itibaren Cezayirlilerin direniş hareketleri başlamıştı. Emir Abdülkadir, 19.yüzyılın başlarında Cezayir’deki Fransız sömürgeci işgaline karşı mücadeleye öncülük eden, dağınık kabileleri birleştiren ve çoğunluğu yönetmeye başlayan Cezayirli dini ve askeri bir liderdi. Fransızlara karşı gösterdiği başarılı direniş sayesinde 1834 Desmichels Antlaşması

ve 1837 Tafna Antlaşması ile Fransızları köşeye sıkıştırmaya başlamıştı. Bu antlaşmalarla ülkenin batısındaki gücünü güçlendirmiş ve liderliğini de pekiştirmişti (Saidi, 2023: 184).

Fransa'nın Cezayir'de biriktirdiği askeri ve mali güç nedeniyle Emir Abdülkadir'in gücü zamanla azalmaya başladı ve sonunda onun kontrolü altındaki hükümet 1843'te çöktü (Baktıaya, 2010: 149). İşgal güçlerine karşı direniş 1847'ye kadar devam etti ve Fransa'nın tüm ülke üzerinde etkili ve kalıcı hâkimiyeti 1847'den sonra başlamış oldu. Fransa Cezayir'in işgali sırasında karşılaşılan direniş sonucunda uzun süre bu ülkenin iç işlerini kontrol edemedi ancak Emir Abdülkadir'in 1847'de teslim olmasından sonra Cezayir'in tamamına hâkim olmayı başardı. Akabinde Fransa'nın emperyalist yayılmasını meşrulaştırmak için bir "uygarlaştırma" (!) misyonu başlatıldı. (Benamou, 2012) Ancak yeni yönetimle bağı olmayan Cezayir halkı, kendi çıkarlarını gözetken küçük topluluklar dışında Fransız egemenliğini hiçbir zaman kabul etmedi.

Cezayir'de Fransa Sömürgeciliği Dönemi

Fransız sömürgeciliğinin başlangıcından itibaren, yerleşimci sömürgeciliğinin bir gereği olarak Fransa'dan ve diğer Avrupa ülkelerinden çok sayıda yerleşimciyi getirmeye başladı ve daha sonra "pied-noirs" olarak adlandırılacak bir nüfus oluşturdu (Metz, 1993: 27). Vatandaşlarını Cezayir'e göç etmeye ikna eden Fransa, pek çok Fransız vatandaşının istekli olmayışı üzerine diğer Akdeniz ülkeleri halklarını bu konuda ikna etmeye çalıştı. 1839'da ülkedeki 25.000 Avrupalı yerleşimciden yalnızca 11.000'i Fransız'dı. Geri kalanların çoğu İspanyol, Maltalı ve Korsikalı yerleşimcilerdi. (O'Ballance, 2007: 22) Cezayir'deki Avrupalı nüfusa ilişkin 1847 tarihli verilere göre ülkedeki 109.400 Avrupalı nüfusun 62.126'sı Fransız değildi (Johnson, 1964: 232). Daha sonra çıkarılan kanunlarla Cezayir'de yaşayan Avrupalı nüfusun büyük bir kısmı Fransız vatandaşı oldu.

Fransa, Cezayir'in işgalinden sonra ülkeyi kontrol etmek amacıyla 1844 yılında "Bureaux Arabes" (Arap Büroları) adında bir kurum kurmuş ve bu kurum 1922 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Bu kurum, Fransız askeri otoritesinin düzenleyici kolu olarak görev yapmış, kabileler ve kabileler arasındaki sorunlarla ilgilenmekteydi. Hem Fransız hem de yerli halkların adli meseleleri bu kurum aracılığıyla hallediliyordu. Kurum aynı zamanda vergi topluyor ve eğitimle ilgili konularda danışmanlık yapıyordu. Bureaux Arabes, Cezayirlileri "daha sonra bir yüzyıl boyunca devam eden, hem üstü kapalı hem de açık bir şiddet rejimine" maruz bıraktı (McDougall, 2017: 120). 1844'ten sonra Cezayir bütçesi Fransız bütçesiyle birleştirildi. Cezayir, 1845 yılında Direction d'Affaires Civiles adı altında üç sivil bölgeye bölündü ve Paris'ten atanan bir genel vali tarafından yönetildi. Hatta 1858'den sonra Fransız hükümet sisteminde kısa bir süre için Cezayir İşleri Bakanı bile vardı (Cowan, 1951, ss. 341-343).

Napolyon III, mülkiyet hakları, aile durumu ve kişisel statüye ilişkin 22 Nisan 1863 ve 14 Temmuz 1865 tarihli iki önemli Senatus-Consulte'yi yayınladı. 14 Temmuz 1865 tarihli Senatus Consulte, Müslümanların ve Yahudilerin Fransız vatandaşı olamayacaklarını, dinlerini değiştirmedikleri sürece Fransız tebaası sayılacaklarını hükmetmişti (Brett, 1988: 441).

Ancak 1870 tarihli Cremieux Kararnamesi ile Yahudiler Fransız vatandaşı oldular(Brett, 1988: 457). Böylece 14 Temmuz 1865 tarihli Senatus-Consulte sadece Müslümanlara uygulanan bir kanun haline geldi ve İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar yürürlükte kaldı. 1865 ve 1870 kararları, Müslümanları ikinci sınıf vatandaş statüsüne indirgemıştır. Burada vurgulanması gereken asıl nokta, her dini topluluk için ayrı bir yasanın kabul edilmesiyle dinin; siyasi, hukuki ve idari ayrımcılığın temeli olarak kullanılmaya başlanmasıdır(Brett, 1988: 458).

1870'e gelindiğinde Cezayir doğrudan Paris'teki İçişleri Bakanlığı'na bağlıydı. Burada vurgulanması gereken nokta, diğer Fransız kolonileriyle karşılaştırıldığında Cezayir'in Sömürge Daire'sinin değil, İçişleri Bakanlığı'nın yetkisi altında olmasıdır. Cezayir, birçok denizasıırı topraklarından yalnızca biriydi ancak Fransa için önemi her zaman farklı olmuştur. Çünkü Cezayir, Fransa'nın ayrılmaz bir parçası olarak tanımlanıyordu (Eyrice, 2008, ss. 77-78). 1950'lerin ortalarında bir milyon yerleşimci dokuz milyon Cezayirli ile yaşıyordu (Martin, 2012: xi). Lionel Babicz bu durumu şu sözlerle açıklıyor; "Cezayir en eski ve kesinlikle en önemli yerleşimlerden biriydi. Fransız mülkiyeti muazzam bir stratejik değere sahipti ve aynı zamanda Fransa'nın büyüklüğünün de simgesiydi. 1871'de Cezayir, sivil idarenin eline geçti ve daha sonra şu şekilde tanımlandı; "Fransa'nın Akdeniz'in diğer yakasındaki uzantısı, yerleşilecek geniş bir bölge Avrupalılar tarafından asimile edildi" (Babicz, 2013: 202). Bunların yanı sıra Fransa, ülkede mevcut olan arazi ve eğitim sistemini de değiştirdi. Toprak sisteminin bozulması, tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Cezayirlileri felakete sürükledi. Cezayir'in iç kesimleri kurak ve verimsizdir. Koloniden önce halk, kıyı bölgelerinde tarımla uğraşıyordu, ancak koloniy-le birlikte Avrupalı yerleşimciler, halkın verimli topraklarını işgal etti halk iç kesimlere yani kurak bölgelere göç etmek zorunda kaldı. Üstelik bazı kaynaklara göre sömürge öncesi halk geçimini tarım ve koyun etinden sağlıyordu ancak yerleşimciler gelirlerinin düşük olduğunu düşünerek şarap üretimine yoğunlaşmışlardı. Bu süre zarfında bağlar artarken diğer ürünlerin üretimi azaldı. Bu nedenle de arazi sistemi değişti.

Cezayir'deki koloniler ülkenin en güzel topraklarına sahipken, bu toprakların yerlileri olan Cezayirliler ya kendi topraklarında Avrupalılar için çalışmak zorunda kalmış ya da geçimlerini sağlamak için Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya göç etmek zorunda kalmışlardı. Sömürge uygulamaları sonucunda kendi ülkelerinde mülksüz kalan ve ailelerinin maişetini sağlamak için Fransa'ya göç eden Cezayirliler, bağımsız bir Cezayir'in ilk adımını da atmış olacaktı. Cezayir milliyetçiliğinin ilk tohumlarının Cezayir dışında atılmış olması da oldukça dikkat çekicidir (Eyrice, 2008: 77).

1870 yılında III. Napolyon'un düşüşüne ve Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in yükselişine kadar Cezayir büyük ölçüde askeri yönetim altındaydı. Cezayir'de askeri idarenin kaldırılmasıyla birlikte 16 Mart 1871'de Muhammed El- Mokrani önderliğinde Mokrani isyanı başladı. Cezayir Kurtuluş Savaşı öncesindeki en büyük ayaklanma olması açısından oldukça önemlidir. Fransızların bir dizi baskı ve korkutma politikasına tepki olarak ortaya çıkan isyan, Fransa'nın Prusya ile savaş halinde olmasından yararlanmak isteyen kitlelerin harekete geçmesiyle başladı. 200'den fazla kabilenin desteklediği ve bir yıl süren isyan, Fransız ordu birlikleri tarafından vahşice bastırıldı. 1830'dan bu yana Cezayir'in tamamını kontrol altına alamayan Fransa, ancak 1871'de Mokrani İsyanı'nın bastırılmasıyla amacına ulaşabildi (Halil, 2022: 36).

1881'de Cezayirliiler için özel cezalar oluşturarak ve mülk edinimini düzenleyerek fiili ayrımcılığı resmileştiren bir yasa olan Yerli Yasası yürürlüğe girdi. Bu, Cezayirliilerin daha düşük bir hukuki statüye maruz kalmasına neden oldu ve onları temyiz hakkı olmaksızın hükümdarın insafına bıraktı. Kendi bölgelerinin dışına seyahat etmenin ve izinsiz hayvan satın almanın yasaklanması, zorunlu çalıştırma ve kıyafet kurallarının uygulanması, sokağa çıkma yasağının uygulanması da dahil olmak üzere bir dizi baskıcı yasaya maruz bıraktı. (Behiche, 2020) 1881'den itibaren Cezayir, Fransa'nın resmi bir uzantısı haline geldi ve "küçük Fransa" olarak adlandırıldı (Behiche, 2020). Asimilasyon süreci Fransız yönetimini pekiştirmek için uygulandı ve Fransız kimliği, yerli halkın kültür ve dinine karşı keskin bir şekilde tanımlandı (Behiche, 2020). Bu ayrımcı yasalar nedeniyle Avrupa nüfusu Cezayir'deki ayrıcalıklı konumunu nesiller boyunca korudu. Cezayirliilerin yaşadığı ekonomik zorluklar ve özellikle kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş haline gelmeleri binlerce Cezayirliyi ülkelerini terk etmek zorunda bıraktı. Ancak aynı zamanda sömürge yönetiminin uyguladığı baskıcı politikalar da Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren sömürge yönetimine karşı Cezayir ulusal hareketinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Yani Cezayir milliyetçilerinin siyasi taleplerini dile getirmeleri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladı (Halil, 2022: 36).

Bu süreçte kamuoyunu bilinçlendirmek ve harekete geçirmek amacıyla birçok siyasi parti kuruldu. İlk siyasi örgüt olarak 1926 yılında Fransa'ya işçi olarak götürülen Cezayirliilerin Messali Hadj önderliğinde kurduğu Etoile Nord-Africaine (ENA) partisinden bahsedebiliriz. Bağımsızlık taleplerini ilk kez dile getiren parti, siyasi ve ekonomik reformların da yapılmasını talep etti. Ancak partinin faaliyetleri 1937'de Fransa tarafından sonlandırıldı. Bir diğer bağımsızlık hareketi lideri ise 1938'de Cezayir Halk Birlik Partisi'ni kuran Ferhat Abbas'tır. Ancak çağdaşlarına göre Abbas'ın ilk düşüncesi tam bağımsızlık değil, Fransız sistemi içinde Cezayir halklarının desteklenmesiydi (Ataöv, 1957: 147). Ancak zamanla Fransa'nın acımasız uygulamalarına kayıtsız kalamadı ve bağımsız bir Cezayir fikrini savunmaya başladı (Nam, 2013, ss. 169-170).

Post-kolonyal Perspektiften Cezayir

Siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler, tek başına Fransa'nın Cezayir'den çekilmesinin ardından bölgedeki hakimiyetini nasıl sürdürdüğünü açıklamak için yeterli değildir. Fransız sömürge bağlarının sömürge sonrası biçimlere dönüşmesinde en temel alan kültür olmuştur. Bu noktada eleştirel okuldaki hegemonya kavramı (Young, 2001: 55), sömürgecilik sonrası teoride neo-kolonyal dönemde devam eden hegemonik konumları ve ilişkileri açıklamaya yönelik geniş bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Said'e göre karşı taraf üzerinde baskın ve etkili olan her türlü fikir, düşünce, kurum vs. hegemonyayı tanımlamaktadır. Aslında batı hegemonyası siyasetin de içinde bulunduğu bu kültürel alan içerisinde oluşmuştur (Bölme & Çavuşoğlu, 2020: 59).

Sömürge entelektüeli iki temel aşamadan geçer; birincisi, asimilasyon aşamasıdır. Yani sömürgeciye benzemeye çalışma aşamasıdır. Benzemediği sürece daha doğrusu benzediği kişi tarafından kabul edilmedikçe tepki verir. İkinci aşamada "negritudé" gibi kültürel özdeşleşim hareketlerine kapılır. Negritudé, 1930'lar, 40'lar ve 50'ler de Paris'te yaşayan Fransızca konuşan Afrikalı ve Karayipli yazarlar arasında Fransız sömürge yönetimine ve asimilasyon politikasına karşı bir protesto olarak başlayan edebi bir harekettir (Kavas, 2004: 18). Sömürge entelektüelleri, zamanla kendi kültürel kimliklerini yeniden keşfetmeye yönelmişlerdir. Frantz Fanon, siyahiliğin kültürel özcülüğüne tepki göstermeye başlamıştır. Çünkü sömürge öncesi kültürün karmaşıklığından ve hümanizminden şüphe etmekteydi. Ayrıca négritude fikirlerinden Césaire'in Fransa ile tam entegrasyonu savunmaya başlaması ve Fransa kültür bakanı André Malraux'yu Martinik'te sevgi gösterileriyle karşılaması Fanon'da öfke uyandırmıştır. Fanon'a göre ulusal kültür, geçmişten gelen bir öz değil devrim içindeki eylemin yarattığı dinamik, değişken bir kültürdür ya da öyle olmalıydı (Said, 1979: 24). Fanon'un "Emperyalizm, bir kimlik ihracatıdır." ifadesi post-kolonyal çalışmaları derinden etkilemiştir. Fanon'un "zenci"si gibi Said'in "doğulu"su da sömürgeci zihin yapısına bir atıftır (Courville, 2007: 218).

Post-kolonyal toplumlarda modernleşme çabasıyla ortaya çıkan yerel burjuvazinin Batı'ya yönelmesi, sömürgecilerin resmen sona erdirdiği sömürge ilişkilerinin yeniden başlaması için önemli bir avantajdı. Ulus devlet olma fikrini başarmış bir toplumun milliyetçi söylemi, kendi içinde oldukça sıcak görünse de Batı'ya olan bağımlılığını çözebilmiş değildir. Cezayir'in ilk Cumhurbaşkanı Ahmet Ben Bella'nın dekolonizasyon döneminde yaptığı bir konuşmada Fransa'nın sömürge etkilerini yok etmek için okullarda Arapça öğretilmesinin önemini vurgulaması ve bunu yaparken de Fransızca konuşması buna iyi bir örnektir. Eski sömürgeci, ulus-devlet bağlantısıyla kaybedilen toprakları yeni-sömürgeci ilişkiler çerçevesinde yönetmeye devam etti. "Avrupa emperyalizmi ve üçüncü dünya milliyetçilikleri, birlikte ulus-devleti en çok arzu edilen siyasi topluluk biçimi olarak evrensellettirdiler (Chakrabarty, 1992: 87).

Frantz Fanon, sömürge burjuvazisinin sömürge ülkelerdeki egemenliğini sürdürmesinin imkansız olduğunu anlayınca kültür, değerler ve teknikler gibi alanlarda geri planda mücadeleyi sürdürmeye karar verdiğini söyler(Fanon, 1963: 50). Gelinek noktada Fransızca, Fransa için sürekliliğin sağlanması açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Dil sorunu sömürge etkisinin öngörülebilir sonucu olarak Cezayir’de hassas bir konu olmuştur. Devletin resmi dili Arapçadır ancak çok az sayıda Cezayirli bu dili konuşarak büyümektedir. Cezayir Frankafon bir ülke olmasa da Fransızcanın en çok konuşulduğu ikinci ülkedir.

Kültürel hegemonyanın sürdürülmesinde en önemli unsurlardan biri eğitim olmuştur. Cezayir’de çok sayıda öğrenci, ilkokul ve ortaokulda Arapça okuduktan sonra üniversitede tüm bilimsel uzmanlıklar Fransızca öğretildiği için dil politikalarının kurbanı oluyor (Chaif, 2015). Eğitimdeki bu iki başlılık ile, Cezayir Yüksek Öğrenim Bakanı Tayeb de Bouzid, 2019 yılında sömürge etkilerinin izlerini silmek için tartışmalı bir karar aldı. “Fransızca bizi hiçbir yere götürmez” diyerek ülkedeki üniversite yönetimlerine Fransızca yerine İngilizce kullanmaları talimatını verdi(Ghanmi, 2019). Bu, Cezayir’de hâkim yabancı dil olan Fransızcanın yerini İngilizcenin almasına yönelik bir adım olsa da uzmanları ikiye böldü. Bir taraf İngilizcenin uluslararası bilimin dili olması nedeniyle Cezayir’in bilimsel faaliyetlerinin daha görünür olabilmesi için birçok ülke gibi eğitim dilinin de İngilizce olması gerektiğini savunuyor. Karşı taraf bu dönüşümün eğitim sistemini felakete sürükleyeceğini düşünüyor. 2016 yılında resmi dil olarak kabul edilen Amazigh/Berberi dilinin altı lehçesinden hangisinin okullarda okutulacağı konusunda henüz bir fikir birliği bulunamamakla birlikte Darja’dan (Cezayir’in Arapçası) sonra Fransızca ve Amazigh’in ortaya çıkışı, işleri daha da karmaşık hale getiriyor (Halil, 2022: 25).

Post-kolonyal çalışmalarda incelenen konulara genel olarak bakıldığında; her şeyden önce sömürgecilik sonrası ortaya çıkan yeni siyasal sistemin Batı ile emperyalist ilişkisi sonucunda madun ve yerel elit arasındaki uçurumla ilgiliydi. İkincisi ise sömürgecinin asimilasyon uygulamaları sonucunda yerli halkta yaşanan kimlik krizinin incelenmesidir. Asimilasyonun oluşturduğu tahribatlar sonucunda yerli halkın dilinde ve hafızasında oluşan sınırlamalar, yerli halkı Batılı gibi konuşma, giyinme gibi sosyal pratiklerinde meydana gelen dönüşüm sürecine itmiştir. Bu durumda yerli halk kendini kanıtlamanın yolunu Batılı gibi davranarak buluyor. Ortaya çıkan “taklit” ve bunun etkileşimleri post-kolonyal çalışmalarda incelenen temel argümanlardan birini oluşturmaktadır (Erdoğan & Alemdar, 2010: 409). Memmi’ye göre sömürgeleştirilenin bu taklitten arınmasının ve kendini keşfetmesinin yolu “sömürgecinin reddedilmesi”nden geçmektedir (Memmi, 1974: 133). Bu kavram hem ekonomik hem de kültürel anlamda bağımlılık ilişkileri nedeniyle post-kolonyal çalışmalarda tartışılmaya devam etmektedir.

Bütün bunların yanı sıra geçmişe dönüş, birçok açıdan post-kolonyal çalışmalarda önemli bir özelliktir. Sömürgeci entelektüelin yaptığı bu dönüş altında

“mevcut barbarlık koşullarında övünülecek pek bir şey kalmadığı” (Fanon, 1963: 201) için kendi kültürlerini yeniden keşfetme ihtiyacı duymuşlar ve bu doğrultuda sömürgecilik öncesi döneme dönüş çok önemli bir yerde durmuştur. Böylece kaybettikleri kültür ve kimliklerini sömürge topraklarına gelmedikleri zamanki gibi yaşamaya devam edebileceklerdi. Bu bağlamda hafıza, post-kolonyal çalışmaların temel yapı taşıydı. Sömürgecilik döneminde bilinçli olarak yok edilmeye çalışılan, unutturmaya yönelik stratejiler sonucunda dil ve kültürlerini kaybetmeye başlayan halkın sömürgecilik sonrası dönemde geçmişlerine ne ölçüde yeniden kavuştukları ve ne elde edebildikleri üzerine pek çok çalışma bulunmaktadır. Kazanılan şey aslında post-kolonyal edebiyatın önemli bir bölümünü oluşturan kendi geçmişleridir. Bugün post-kolonyal Cezayir’e baktığımızda post-kolonyal literatürdeki birçok kavramın somut halini temsil etmektedir.

Dekolonizasyon Sonrası Dönemde Cezayir-Fransa İlişkileri

Bağımsızlıktan sonraki dönemde Cezayir şunu net bir şekilde ifade etti: Eski sömürgecisiyle ilişkilerini sürdürmesine rağmen, Fransa’nın Cezayir iç işlerine herhangi bir müdahalesinin kesinlikle kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Bağımsızlığının ardından kısa bir süre sonra Cezayir, 1991-2002 yılları arasında kanlı bir iç savaş yaşadı. Bu gelişme, Cezayir’in Fransa ile ilişkilerini başka bir boyuta taşıdı. Başlangıçta Cezayir iç savaşına tepkisiz kalan Fransa, İslami Selamet Cephesi’nin (FIS) muhtemel zaferinin ardından Cezayir ordusunun Fransızlar aracılığıyla seçimlere müdahale etme gerekliliğini açıkça ifade ederek Cezayir siyasetindeki etkisini arttırmıştır (Halil, 2021: 705). Takip eden süreçte Cezayir- Fransa arasındaki ilişkiler 2005 yılında Fransa’daki Ulusal Meclis tarafından “Fransız varlığının yurtdışındaki olumlu rolünü öne süren yasanın yürürlüğe girmesiyle bağımsızlıktan sonraki en kötü dönemini geçirmiştir. Tartışmalı yasanın 4. Maddesinin 2. Paragrafı şöyledir: (Lotem, t.y.)

Okul programları, özellikle Fransa’nın yurtdışındaki, özellikle de Kuzey Afrika’daki varlığının olumlu rolünü kabul ediyor ve tarih ve kültüre önem veriyor. Fransız ordusunun fedakârlık yaptıkları bu topraklar, hak ettikleri seçkin yerdir.’

Bu yasa, Fransız sömürgeciliğinin kolonilere eğitim, sağlık ve altyapıya büyük yatırımlar sağladığını ve bunların gelişimlerini kolaylaştırdığını savundu. Yasa, hem Fransa’da hem de Cezayir’de ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, Fransa’nın sömürge tarihi ve okul müfredatının revizyonuna yol açtı. Fransa’nın sömürge geçmişi 1980’lerden beri okul müfredatında yer almıştır ancak 1999’da Cezayir Savaşı’nı resmen kabul eden Fransa’nın sömürge tarihini olduğu gibi yansıtmaması beklenemezdi. Tartışmadan kısa bir süre sonra, Fransız hükümeti sömürge tarihine daha fazla vurgu yapmak için okul müfredatını güncellemeye başladı. 2011’de Fransa’da Cezayir Savaşı ve köle ticaretine odaklanan yeni bir okul kitabının yayınlanmasıyla, Fransa’nın sömürge tarihiyle yüzleşmesine doğru büyük bir adım atıldı. Ayrıca şu anda lise

son sınıf programında “Cezayir Savaşı’nın Anısı” adlı zorunlu bir modül bile eklenmiştir. Bu modül, Akdeniz’in her iki yakasında farklı şekilde inşa edilen Cezayir Savaşı’nın anılarıyla ilgidir.

Ancak bu girişimlerin hiçbiri Cezayir için yeterli olmadı. Uzun bir süredir Cezayir, ikili ilişkilerin sürdürülebilirliği için ön koşul olarak sömürgeleştirme sırasında işlenen suçlar için Fransa’dan resmi bir özür talep etti ancak bu özür hiç gelmedi (Raphaël Lefèvre, 2015: 316). Eski Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande, 2012’de Cezayir’e yaptığı resmi bir ziyarette, ülkesinin işgalinin “haksız ve vahşi” olduğunu ilan etti ancak herhangi bir özürden bahsetmedi. 2017’de Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, bir konuşmasında Fransa’nın Cezayir’deki zulmünü “insanlığa karşı suçlar” olarak nitelendirdi. 2019’da Macron daha fazlasını yaptı ve Fransa’nın Cezayir Bağımsızlık Savaşı sırasında Fransız ordusuna, paraşütçülere ve özel kuvvetlere işkenceyi başlatan sistematik bir komuta zincirine sahip olduklarını kabul etti. Ancak Fransa, yıllardır resmi bir özürden kaçınmaktadır. Bu da Cezayir ile Fransa arasındaki ilişkiyi kısır bir döngüye sokmaktadır (Raphaël Lefèvre, 2015: 316).

Sömürge olgusu, sömürgeciliğin etkilerinin fiilen sona erdiğini ima etse de sömürgeleştirilen ülkelerin çağdaş, ekonomik, siyasi ve sosyal yapılarının sömürge döneminden kalan uygulamalarla şekillenmeye devam ettiğini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Literatürde bu kavram genellikle olumsuz anlamda kullanılmaktadır (Halil, 2022: 48).

Takip eden süreçte Cezayir’deki sömürge etkisinin Cezayir kimliğini nasıl etkilediğini, Cezayir’in ulusal kimliğinin oluşmasında Fransa’nın nasıl bir rolü olduğu irdelenecektir.

Cezayir’in Ulusal Kimliği

Sömürge geçmişi olan birçok ülkede olduğu gibi Cezayir’de de ulusal kimlik inşası, sömürgecilere karşı direniş ekseninde gerçekleşti. Avrupa devletlerinin 18.yüzyılın ortalarında başlayan sömürge yarışına ve 19.yüzyılda emperyal mücadeleye dönüşen sömürge dönemine baktığımızda, Afrika kıtası bu mücadeleden en çok etkilenen coğrafyalardan biri olmuştur. Afrika’da ve özellikle Kuzeybatı Afrika’da sömürge, yerli halkların kültürel asimilasyona tabi tutularak dinlerinin ve dillerinin değiştirilmesi yoluyla oldu. Asimilasyon sürecinin en yoğun yaşandığı yerlerden biri de Fransa’nın yayılma alanı olan Tunus ve Cezayir oldu. Bu bağlamda Cezayir, özellikle Akdeniz’i çok iyi kontrol eden konumuyla Fransız kültürel asimilasyon uygulamalarından diğerlerine göre daha fazla etkilenen bir ülke olarak ön plana çıkmıştır.

Cezayir’in sömürgeleştirilmesiyle başlayan süreçte, Fransız dilinin, kültürünün ve Katolik Hristiyanlığın bölgede yayılması amacıyla Papalık ile koordineli olarak Fransız hükümetinin desteklediği projelerle çok sayıda Fransız, Kuzey Afrika’daki kolonilere getirildi. 1866 yılında 187 koloni oluşturulmuş

ve Cezayir’de 273 rahip görev yapmıştır (Brockhaus, 2022). Bu dönemde Fransa’da Cezayir’deki yayılcı kolonizasyon faaliyetleri Papalıktan büyük destek görmüştür. Dönemin Katolik lideri Papa XIII. Léon, “Cezayir, 200 milyon ruhun yaşadığı Afrika’ya açılan kapıdır” diyerek destek verdi ve Cezayir’de oluşturulan “Başpiskopos Yardımcılığı’nın ardından Tunus, Libya, Mısır, Etiyopya, Kongo, Gine ve Mısır’da kısa bir zamanda piskopos yardımcılıkları kuruldu (Brockhaus, 2022).

Bu bağlamda Fransa, sömürge topraklarında ve özellikle Cezayir’de tam hâkimiyet kurmak amacıyla bu toprakları kültürel asimilasyon yoluyla Hristiyanlaştırma ve Fransızlaştırma yolunu seçmiştir. Böylece misyonerler, Sahra ve Savan’larda yaşayan kabileleri ana merkezlerden etkileme hedefine yönelmiş ancak kabilelerin sert direnişi ve ardından Hristiyan propagandasının yasaklanması ve misyonerlerin merkezlerde çalışmaları ile karşılaşmıştır. Hem bölgedeki Fransız yönetimi hem de misyonerler tarafından Cezayir’in Hristiyanlaştırılması ve Fransızlaştırılması için alınacak tedbirler konusunda çok detaylı araştırmalar yapılmış ve fikirler ortaya konmuştur (Halil, 2022: 51).

Misyonerlerin en önemlilerinden biri de Cezayir’de ve Cezayir kabilelerinde misyonerlik yapmış olan Charles De Foucauld’dur. Ortadoğu, Kuzey Afrika ve özellikle Cezayir’de uzun yıllar misyonerlik yapan Foucauld, Papa’ya yazdığı meşhur mektubunda, Cezayir halkının İslam’a çok bağlı olduğunu, Fransa’nın bu topraklarda kalabilmesi için bu halkların Fransızlaştırılması ve Hristiyanlaştırılması gerektiğini ifade etmişti. Mektupta ayrıca ne yapılması gerektiği, hedef kitlenin kim olduğu ve nasıl bir yöntem uygulanması gerektiği anlatılmıştır (Halil, 2022: 53). Fransa, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar bu toprakların yerli halklarını hem zorlayıcı tedbirlerle hem de kültürel değişime yönelik eğitim faaliyetleriyle destekleyerek Fransızlaştırma ve Hristiyanlaştırma çalışmalarını yürüttü. Fransa, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra savaştan galip çıksa da ağır ekonomik ve siyasi bunalımlarla karşı karşıya kaldı ve sömürgelerindeki gücünü pekiştiremedi. 1948’de diğer sömürgeler gibi Cezayir’in de kendi toprağı olduğunu ilan etmiş ve bağımsızlık sağlanana kadar uzun soluklu ve kanlı bir mücadele yaşanmıştır (Halil, 2022: 52).

Cezayir milliyetçiliğı 1920’lerde ortaya çıktı (Martin, 2012: 121). Cezayir milliyetçiliğı dört koldan oluşuyordu; asimilasyoncular, dini ruhban hareketi, komünistler ve radikal milliyetçiler. Bu dört koldan kısaca bahsetmek gerekirse, asimilasyon yanlıları, Fransız Cezayir’indeki haksızlıkları ortaya çıkarmak için Fransız cumhuriyetçi modellerinden ve dilinden yararlandılar; din adamları, Ortadoğu’dan yayılan pan-Müslüman rönesansının fikirlerini benimsedi; komünistler, 1917 Rus Devrimi’ni örnek aldılar; radikal milliyetçiler ise Fransız Komünist Partisi’nin fikirlerinden ve pan-Arap milliyetçiliğı ideolojisinden ilham almışlardı. (Martin, 2012: 121). Yaygın inanışın aksine, Cezayir milliyetçiliğı Kasım 1954’teki FLN (Front de Liberation Nationale)

ayaklanmasıyla başlamadı (Martin, 2012:123). Aslında Cezayir milliyetçiliği ile 1918 ve 1954'teki Fransız solu arasındaki ilişki, sekizinci devrim için çok önemli bir belirleyici faktördü. Bunu takip eden yıl Fransa ile çatışma çıktı. Dahası Cezayir'in taleplerinin karşılanamaması, Cezayir milliyetçiliğinin Fransız Sosyalist Partisi (Section Française de l'Internationale Ouvriere – SFIO) ile olan ilişkisini önemli bir çatışma kaynağı haline getirdi (Martin, 2012: 123). Bu çatışma FLN'nin siyasi kültürünü şekillendirdi ve FLN'nin herhangi bir reform veya serbest seçim önerisine karşı çıkmasına yol açtı. Sonuçta FLN'nin sömürgecilğe karşı silahlı mücadelesi 1954'te başladı.

1962 yılında imzalanan bağımsızlık antlaşmasından sonra bir milyondan fazla sömürgeci ve Cezayirli ülkeyi terk ederek Fransa'ya gittiler. Bu mücadele aslında 1962 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihte Fransa Cezayir'den ayrılırken Cezayir, bağımsız bir devlet olarak uluslararası topluma katılmıştır. Cezayir bağımsız bir devlet olmasına rağmen, günümüzde hala sömürgeciliğin izlerini taşımaktadır.

Fransa Sömürgesi Altındaki Cezayir'in Bugünü

Sömürge döneminde Cezayir dili, kültürü ve yaşam tarzıyla Fransızlaştırılmaya çalışıldı. Bu süreçte Fransa, Müslüman halkın kimliğini ve kültürünü yok etmek, Arapça ve Berberi dili yerine Fransızca'yı hâkim kılmak için baskı uygulamıştır. Bu durum bağımsızlıktan sonra Cezayir ulusal kimliğinin oluşmasında büyük bir sorun yarattı. Ülkenin ulusal kimliği Arap mı, İslam mı, Berberi mi yoksa Akdeniz mi? olduğu konusunda ihtilaflar meydana getirmiştir. Cezayir bunların hepsi olabilir ancak kendi dilini ve kültürünü empoze eden Fransız sömürgecilerinin ayrılışından bu yana altmış yıldan fazla zaman geçmesine rağmen ülke hala yeniden ulusal kimlik inşa etme mücadelesi vermektedir (Metz, 1993: 33). Cezayirliler, seslerini duyurma fırsatı buldukça Fransa'nın sömürge yönetimi sırasında Cezayirlilere yaşattığı acılardan dolayı Fransa'dan bir özür beklediklerini ancak resmi özrün gelmediğini dile getirmişlerdir. Üstelik dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy şu cevabı vermişti: “oğullardan babalarının hataları için özür dilemelerini isteyemezsiniz. Her iki ülkenin siyasetçilerinin de bu söylemleri uzun yıllar sürdürmeleri nedeniyle, iki ülke arasındaki ilişkiler pamuk ipliğine bağlı olarak devam etti.

Siyasi, ekonomik ve politik ilişkilerin tek başına Fransa'nın Cezayir'deki hâkimiyetini nasıl sürdürdüğünü açıklamaya yetmediği yukarıda da ifade edilmişti. Fransız sömürgesinin, dekolonizasyon sonrası döneme miras bıraktığı en temel alan kültür olmuştur. Kültürün yanı sıra dil de ulusal kimliğin en önemli unsurudur ve bunun bilincinde olan sömürgeciler, Afrika'daki hâkimiyetleri sırasında yönetim ve eğitimde kendi dillerini zorunlu hale getirmiş ve ayrılırken bunu Cezayir halkına miras olarak bırakmışlardır. Cezayir'de diğer sömürge ülkelerine benzer bir kadere maruz kalmıştır. Sömürge döneminde sömürge yönetimi okuma- yazma öğrenmek ve dini eğitim almak için dini okullara gitmeyi tercih eden Cezayirli Müslümanların eğitim almasını

engelledi. 1843'te habus arazilere el koydu ve dini okulların finansmanını engelledi (Metz, 1993: 93). Eğitimli Müslüman öğretmen sayısı az olduğundan, Müslüman okullarında çoğunlukla Fransız öğretmenler istihdam ediliyordu. Üstelik Müslüman Cezayirlileri ve Avrupalı yerleşimcileri bir araya getirmeyi amaçlayan iki dilli, iki kültürlü okullar kurma girişimleri açıkça başarısız oldu ve 1870'ten sonra aşamalı olarak kaldırıldı (Metz, 1993: 93). O dönemde Cezayirliler arasında eğitim oranı çok düşüktü. Fransız eğitim sistemine bağlı okullarda müfredat Fransızcaydı ve Arapça kullanılmıyordu.

1962 yılındaki bağımsızlıktan sonra Arapçanın ulusal dil olarak kabul edilmesi Fransa ile bir kopuşu temsil ediyordu ve bağımsızlığını yeni kazanan bir ülkenin ulusal bir kimlik oluşturması gerekliydi. Eğitim reformu Cezayir hükümetinin gündeminin üst sıralarında yer aldı ve devlet, İslami kültürel değerleri yeniden canlandırarak ve Arapçayı ulusal bir dil olarak belirleyerek halkını Fransız asimilasyonundan kurtarmaya çalıştı (Halil, 2022: 55). Günümüzde Cezayir eğitimindeki kaosu nedeni olarak Araplaştırma politikalarını görenlerin sayısı oldukça fazladır. Aynı zamanda Arapça öğrenim gören öğrencilerin Fransızca yeterliliği olmadığı sürece iyi bir işe sahip olmaları pek olası değildir (Roux, 2017: 118). Öte yandan binlerce Cezayirli, Fransa'daki üniversitelerden burs alabilmek için her yıl Fransızca sınavlarına girmektedir. 2019 yılında yaklaşık 23.000 Cezayirli, Fransız üniversitelerine kaydolup Fransa'daki yabancı öğrencilerin %8'ini oluşturmaktadır (Roux, 2017: 119).

Bağımsızlığın ardından iktidara gelen elitlerin Fransız okullarına gitmesi ve kendilerini Fransızca ifade etmeleri nedeniyle Fransızcanın etkisi ortadan kaldırılamamıştır. Nitekim Cezayir'in ilk Cumhurbaşkanı Ahmet Ben Bella, Fransa'nın sömürge mirasını yok etmek için okullarda Arapça öğretilmesinin önemine vurgu yapıyordu ancak bunu söylerken Fransızca kullanması büyük bir çelişki yaratmıştır. Üstelik Cezayir Ulusal Siyasal Bilimler Yüksek Lisans Okulu Kıdemli Öğretim Görevlisi Malika Ribai Maamri, bu noktada çok önemli bir soru soruyor: Cezayirlilerin kendilerini eski efendilerinin diliyle ifade etmeye devam ettikleri sürece kendi kültürlerini yeniden inşa etmeleri mümkün mü? (Maamri, 2009: 87). Cezayirliler için Fransızca yalnızca sömürgecinin dili değil aynı zamanda sömürgeciliğe karşı mücadelede ulusal kurtuluşun dili olarak kullanılabilecek bir direniş haline geldi (Maamri, 2009: 86). Bunun çarpıcı bir örneği şu şekilde verilebilir: Cezayirli romancı Malek Haddad'ın şu sözlerinde ifade edilmek istenen şey net bir şekilde görülebilir. "Bağımsızlık kelimesini ilk kez Fransızca kullandım" (Zaghlami, 2017). Bu ifadeler, Cezayirlilerin bugün bile içinde bulunduğu ikilemi ortaya koymaktadır.

Cezayir'in Fransa ile ilk karşılaşmasının travmatik etkileri halen devam etmektedir. Dekolonizasyondan sonra bile Fransız dilinin ve kültürünün ülkede kullanılmaya devam edilmesi, Fransa'nın Cezayir'i halen bir kale olarak görmeye devam etmesine sebep olmaktadır. Ülkede Fransız sömürgeciliğinin en zararlı etkilerinden bazıları, Fransızca ve Fransız kültürel değerleri Cezayir

halkı tarafından istemsiz bir şekilde içselleştirilmesidir. Bu kapsamda Ceza-yirlilerin ana dilleri Fransızca olmaya devam etmiş, dolayısıyla sömürgeciliğin etkisi altında bir Fransız edebiyatı meydana getirmişlerdir. Fransız dili Cezayirlinin kimliğini o kadar yapılandırmış ki hâkim kimliği bozmak neredeyse imkânsız görülmektedir. Bu durum Fransız işgalinin ünlü eleştirmenlerinden Rachid Boudjedra tarafından “sosyal disleksi” olarak tanımlanmaktadır (Mamri, 2009: 85). Fransızca, ülkenin resmi dili olmasa da hem halk arasında hem de kamusal alanda yaygın olarak kullanılmaktadır. Günümüzde Cezayir elitleri iletişim dili olarak Fransızca’yı tercih ediyor. Resmi olmayan istatistiklere göre bugün 10 milyondan fazla Cezayirli Fransızca’yı ekonomi, kültür, sanat, turizm ve hizmet alanlarında ve günlük işlerinde kullanmaya devam etmektedir. Fransa, bu toprakları terk etmiş olsa da geride bıraktığı kültürel asimilasyonun etkileri hala yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bu durum, ulus, kimlik ve kültür algısı üçgeninde ciddi bir paradoksa neden olmaktadır.

Fransız Cumhurbaşkanı Macron, 2021 yılında De Mode’a yaptığı açıklamada, Fransız kolonisinden önce Cezayir diye bir milletin olmadığını iddia etmişti. Macron’un başlıca iddiası, Cezayir ulusal kimliğinin sömürgeciliğin sonunda ortaya çıktığıydı. Milliyetçilik literatürüne bakıldığında Macron’un iddiasının tamamen yanlış olduğu söylenemez. Literatürde 19.yüzyıl sömürgecilik yüz-yılı olarak tanımlanmaktadır. O dönemden sömürgecilikten kurtuluş dönemine kadar yeryüzünde batılı devletlerin sömürgeleştirmedeği toprak parçası neredeyse kalmamıştı (Birsell, 2013: 46).

Öte yandan batılı beyaz ırkın üstünlüğüne dayanan sömürge milliyetçiliği, Andrew Heywood’un ifadesiyle bumerang etkisi yaratmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerin sayısı giderek arttı. Temel motive edici faktör, sömürgecilğe karşı mücadeledir, bu nedenle literatürde sömürgecilik karşıtı milliyetçilik olarak tanımlanmaktadır (Heywood, 2013: 45). Macron’un bu bağlamdaki açıklamalarına bakılırsa 2. Dünya Savaşı sonrasında Fransız sömürgecilğine karşı Cezayir’in bağımsızlık mücadelesi ile başlayan ulus inşası süreci için doğru bir ifadedir.

Bu bağlamda Cezayir’in Fransız sömürgecilğine karşı verdiği mücadele, Cezayir ulusal bilincinin oluşmasında temel etken olarak değerlendirilebilir. Fransız düşünür Ernest Renan’ın dediği gibi bir milletin doğuşunu etkileyen faktörlerden biri de geçmişte yaşanan büyük acılardır. Fransız sömürgeci uygulamalarına maruz kalmaktan bu kadar insanın hayatını kaybetmesi, Cezayir ulusunun yaratılışını motive eden milliyet fikrinin ardındaki “öteki” kim olduğunu ortaya çıkardı.

Aslında Macron’un Cezayir konusunda dile getirdiği düşüncenin Rudyard Kipling’in 1899 tarihli *The White Man’s Burden* (Beyaz Adamın Ağır Yüğü) adlı şiirine dayandığını söyleyebiliriz. (Kipling, 1899) Bu batının kendi sömürgelerini bile modernleştirdiği varsayımına dayalı bir anlayışı ifade ediyor. Bu kapsamda bize “beyaz adamın ağır yükü”nü hatırlatıyor. Bu ağır yük,

kolonileri geliştirip modernleştiriyor ve hatta modern ulusların ortaya çıkmasına neden oluyor. Cezayir ulusunun Fransa tarafından inşa edildiği iddiası bir yandan sömürüyü gizleyip meşrulaştırıyor, diğer yandan da bölgeye modernizm, demokrasi ve insan hakları getirme iddiası taşıyor.

Sonuç olarak bugün Cezayir ulusal kimliği doğrudan Fransa'nın sömürge mirasıyla şekillenmiştir ve görünen o ki Fransız dili Cezayir'de varlığını sürdürmeye devam edecektir. Kuşkusuz Arapçanın resmi dil olması Cezayir'e ulusal bir kimlik duygusu kazandırıyor ancak Fransızcanın toplumda hala ana dil statüsünde olması, Cezayir'in mevcut kimliğine dair sorunları gündeme getirmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Cezayir-Fransa ilişkilerini tarihsel, teorik ve kültürel boyutlarıyla ele alarak, kolonyal geçmişin sömürge sonrası dönemde nasıl bir süreklilik arz ettiğini göstermeyi amaçlamıştır. Özellikle post-kolonyal teori çerçevesinde yapılan çözümlemeler, klasik uluslararası ilişkiler kuramlarının çoğunlukla yüzeyde bıraktığı veya ihmal ettiği kimlik, dil ve hafıza gibi derin yapısal sorunların, devletler arası ilişkilerin doğasını ne ölçüde belirlediğini gözler önüne sermektedir. Cezayir örneği, bu bağlamda, kolonyal geçmişin yalnızca fiziksel işgal ve sömürge yönetimiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel, dilsel ve zihinsel düzeyde de uzun vadeli etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

Cezayir'in 1962 yılında bağımsızlığını kazanması, kolonyal tahakkümün sembolik olarak son bulduğu bir dönüm noktası olarak kabul edilse de, bu kazanım ülkenin kültürel ve kimliksel yeniden inşasında birçok çelişkiyi de beraberinde getirmiştir. Sömürgecilik süreci boyunca Fransızca'nın eğitimde, yönetimde ve kamusal yaşamda merkezî bir rol oynaması; Fransız değerlerinin kültürel üstünlük üzerinden meşrulaştırılması ve yerli halkın kendi geçmişine dair kolektif hafızasının silinmeye çalışılması, dekolonizasyon sürecinden sonra da devam eden yapısal sorunların temelini oluşturmuştur. Özellikle dil meselesi, bağımsızlıktan bu yana süregelen en kritik meselelerden biri olmaya devam etmektedir. Resmî olarak Arapça'nın kabul edilmesi, ulusal kimliğin yeniden inşasına yönelik bir çaba olarak okunabilir; ancak Fransızca'nın hâlâ bilimsel ve akademik üretimde baskın dil olması, Cezayir'in kültürel anlamda tam anlamıyla bağımsızlaşamadığını göstermektedir.

Bu noktada, sömürge sonrası kimlik inşasının yalnızca sembollerle değil, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve kurumsal dönüşümlerle desteklenmesi gerektiği açıktır. Eğitim sistemi başta olmak üzere devlet politikalarının dilsel çoğulluğa alan tanıyan, yerli dilleri güçlendiren ve kültürel hafızayı kurumsallaştıran bir yapıya kavuşturulması, Cezayir'in gerçek anlamda post-kolonyal bir özne olabilmesi için elzemdir. Bu bağlamda, Cezayir'in Arapça, Berberice ve Fransızca arasında dengeyi gözetken çok dilli ve çokkültürlü bir vatandaşlık

anlayışı geliştirmesi, hem ulusal birliğin inşası hem de dışa dönük kültürel bağımsızlık açısından kritik önemdedir.

Fransa açısından bakıldığında ise, sömürgecilik dönemine dair yüzleşme süreçlerinin yetersizliği, hem Fransa'nın kendi iç barışı hem de eski sömürgeleriyle olan ilişkileri açısından sürdürülebilir bir normalleşmenin önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Bugüne kadar Fransa'nın sömürgeci geçmişine ilişkin çeşitli açıklamaları olmuş olsa da, tarihsel adaletin tesisi açısından sembolik özrün hâlâ eksikliği hissedilmektedir. Cezayir özelinde, bu yüzleşme yalnızca siyasi bir jest olarak değil; aynı zamanda eğitim politikaları, kültürel üretim ve kamu söylemleri üzerinden yeniden kurgulanmalıdır. Fransa'nın bu konuda atacağı adımlar, yalnızca Cezayir ile ilişkilerini dönüştürmekle kalmayacak, aynı zamanda Avrupa'nın sömürgecilikle hesaplaşma sürecine de yön verecektir.

Bu bağlamda, post-kolonyal teori sadece akademik bir analiz aracı değil; aynı zamanda siyasi ve etik sorumluluklar çerçevesinde işlev görebilecek bir düşünsel zemindir. Cezayir-Fransa ilişkileri örneği, bu teorik çerçevenin somut bağlamlara nasıl uygulanabileceğini göstererek, post-kolonyalizmin uluslararası ilişkiler disiplininde daha güçlü bir yer edinmesine katkı sunmaktadır. Bu çalışma, aynı zamanda sömürgecilik deneyimi yaşamamış ülkelerin de, özellikle temsil, epistemoloji ve kimlik politikaları bağlamında kolonyal söylemlerin etkisinde olabileceğini göstermektedir. Türkiye gibi doğrudan sömürgeleştirilmemiş ancak Batı-merkezli bilgi sistemlerinin etkisiyle kendi tarihsel anlatılarını yeniden üretmek zorunda kalan ülkeler için de Cezayir örneği öğretici bir zemin sunmaktadır.

Özellikle Türkiye-Fransa ilişkilerinde zaman zaman nükseden kültürel üstünlük söylemleri, Batı-merkezli medeniyet anlayışı ve geçmişin farklı biçimlerde hatırlanma pratikleri, post-kolonyal kuramın Türkiye bağlamında da düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede, post-kolonyal teori yalnızca Afrika, Asya ya da Latin Amerika'ya özgü bir analitik kategori olarak görülmemeli; aksine, modern uluslararası sistemin tüm aktörlerini tarihsel olarak şekillendiren bir dinamik olarak ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, Cezayir-Fransa ilişkileri, geçmiş ile gelecek arasındaki köprüyü kurmakta zorlanan, ancak bu zorluğu anlamlı bir yüzleşme ve yeniden inşa sürecine dönüştürme potansiyeline sahip bir örnek teşkil etmektedir. Bu ilişkiler, yalnızca iki ülke arasındaki tarihsel bir mesele değil; aynı zamanda kolonyalizmin küresel sistemde yarattığı derin yaraların hâlâ açık olduğunu ve bu yaraların ancak eleştirel düşünce, etik sorumluluk ve çok boyutlu politikalarla iyileştirilebileceğini hatırlatmaktadır. Cezayir örneği, bu bağlamda yalnızca tarihsel bir vaka değil; aynı zamanda post-kolonyal dünyanın entelektüel, kültürel ve siyasi mücadelelerini anlamak için temel bir referans noktasıdır.

Kaynakça

- Ataöv, T. (1957). *Afrika ulusal kurtuluş mücadeleleri*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Babicz, L. (2013). Japan-Korea, France-Algeria: Colonialism and post-colonialism. *Japanese Studies*, 33(2), 201–211. <https://doi.org/10.1080/10371397.2013.816243>
- Baktıaya, A. (2010). 1830: Fransa'nın Cezayir'i işgali, Abdülkadir'in yükselişi ve Amerikan kamuoyunda "Abdülkadir" hayranlığı. *Ortadoğu Etütleri*, 2(2), 143–169.
- Balcı, A. (2022). Algeria in declining Ottoman hierarchy: Why Algiers remained loyal to the falling patron. *Cambridge Review of International Affairs*, 35(3), 375–393. <https://doi.org/10.1080/09557571.2020.1795082>
- Bayram, M., & Kurt, M. Y. (2024). The locomotives of the Algerian hydrocarbon industry: Anti-colonialism, nationalism, and rentierism. In *Analyzing energy crises and the impact of country policies on the world* (pp. 195–212). IGI Global.
- Behiche, H. (2020). Unveiling France's hidden histories in Algeria holds the key to understanding its modern Islamophobia. *The Conversation*.
- Benamou, G.-M. (2012). *Bir Fransız yalanı*. Babıali Kültür Yayıncılık.
- Benjamin, T. (2007). Encyclopedia of Western Colonialism Since 1450. In *Encyclopedia of Western Colonialism Since 1450* (Vol. 46, No. 4, pp. 87–88). Macmillan Reference USA. <https://doi.org/10.5860/rusq.46n4.87.3>
- Birsel, H. (2013). Emperyal Fransa'nın Osmanlı-Cezayir stratejik düzleminde bir kültür ve kimlik asimilasyonu örneği. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(29), 43–56.
- Bölme, S. M., & Çavuşoğlu, E. (2020). The new British colonialism: British policy of influence in the Arab Gulf States after the withdrawal (1971–1991). *Uluslararası İlişkiler*, 17(65), 47–61. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.660656>
- Brett, M. (1988). Legislating for inequality in Algeria: The *Senatus-Consulte* of 14 July 1865. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 51(3), 440–461.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam ulusları ve devletleri tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Brockhaus, H. (2022). Charles de Foucauld: A saint—Who was he? *Catholic News Agency*. <https://www.catholicnewsagency.com/news/44647/charles-de-foucauld-a-saint-who-was-he>
- Césaire, A. (2013). From discourse on colonialism. In P. Williams & L. Chrisman (Eds.), *Colonial discourse and post-colonial theory* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203131725-10>
- Chaif, R. H. (2015). Algerian students are victims of the country's language confusion. *Al-Fanar Media*. <https://www.al-fanarmedia.org/2015/09/algerian-students-are-victims-of-the-countrys-language-confusion/>
- Chakrabarty, D. (1992). Postcoloniality and the artifice of history: Who speaks for "Indian" pasts? *Representations*, 37(1), 1–26. <https://doi.org/10.1525/rep.1992.37.1.99p0090f>
- Childs, P., & Williams, R. P. (1997). *An introduction to post-colonial theory* (2nd ed.). Routledge.

- Choi, S. E. (2016). *Decolonization and the French of Algeria: Bringing the settler colony home*. Palgrave Macmillan.
- Cole, J. R. (1993). *Colonialism and revolution in the Middle East*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400820900>
- Cooper, F. (2005). *Colonialism in question: Theory, knowledge, history*. University of California Press.
- Courville, M. E. (2007). Genealogies of postcolonialism: A slight from Said and Foucault back to Fanon and Sartre. *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, 36(2), 215–240.
- Cowan, L. G. (1951). The new face of Algeria: Part I. *Political Science Quarterly*, 66(3), 341–343.
- Erdoğan, İ., & Alemdar, K. (2010). *Öteki kuram: Kitle iletişim kuram ve araştırmalarının tarihsel ve eleştirel bir değerlendirmesi*. Erk Yayınları.
- Eyryce, E. (2008). *Cezayir'in Fransız sömürgeciliğine karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesi*. Ege Üniversitesi.
- Fanon, F. (1963). *The wretched of the Earth*. Grove Press.
- Fanon, F. (1994). *Yeryüzünün lanetlileri* (2. bs). Can Matbaacılık.
- Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik tarihi: Fetihlerden bağımsızlık hareketlerine kadar 13.–20. yüzyıl* (1. bs). İmge Kitabevi.
- Gandhi, M. (1997). *Gandhi: Hind Swaraj and other writings*. Cambridge University Press.
- Ghanmi, L. (2019). Algeria seeks to replace French with English at university, sparks 'language war'. *The Arab Weekly*. <https://the arabweekly.com/algeria-seeks-replace-french-english-university-sparks-language-war>
- Halil, R. A. (2021). The relations between Algeria and France in the shadow of colonial legacy: A new page possible? *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 701–725.
- Halil, R. A. (2022). *Algeria-France relations under the colonial legacy*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Heywood, A. (2013). *Politics* (4th ed.). Palgrave Macmillan Press.
- <https://www.france24.com/en/france/20210120-no-repentance-nor-apologies-for-colonial-abuses-in-algeria-says-macron>. (2021). No repentance nor apologies for colonial abuses in Algeria, says Macron.
- Johnson, D. (1964). Algeria: Some problems of modern history. *The Journal of African History*, 5(2), 221–242. <https://doi.org/10.1017/S0021853700004825>
- Kavas, A. (2004). Afrika Misyonerleri Cemiyeti: Beyaz Babalar (Peres Blancs). *Milel ve Nihal*, 1(2), 9–39.
- Kipling, R. (1899). The white man's burden. *The Kipling Society*. https://www.kipling-society.co.uk/poem/poems_burden.htm
- Lorcin, P. M. E. (1999). Imperialism, colonial identity, and race in Algeria, 1830–1870: The role of the French medical corps. *Isis*, 90(4), 653–679. <https://doi.org/10.1086/384506>
- Lotem, I. (t.y.). A decade after the riots, France has rewritten its colonial history. [Yayınevi ve erişim bilgisi eksik.]

- Maamri, M. R. (2009). The syndrome of the French language in Algeria. *International Journal of Arts and Sciences*, 3(3), 77–89.
- Martin, E. (2012). *Algeria: France's undeclared war*. Oxford University Press.
- McDougall, J. (2017). *History of Algeria*. Cambridge University Press.
- Memmi, A. (1974). *The colonizer and the colonized*. Earthscan Publications Ltd.
- Metz, H. C. (1993). *Algeria: A country study* (5th ed.). Federal Research Division, Library of Congress.
- Nam, M. (2013). İşgalden istiklale Cezayir. *Tarih Dergisi*, 55(1), 155–187.
- O'Ballance, E. (2007). *Algerian insurrection: 1954–1962*. Faber and Faber.
- Lefèvre, R. (2015). A new chapter in relations between Algeria and France? *The Journal of North African Studies*, 20(3), 300–335.
- Roux, C. S. Le. (2017). Language in education in Algeria: A historical vignette of a 'most severe' sociolinguistic problem. *Language and History*, 60(2), 112–128. <https://doi.org/10.1080/17597536.2017.1319103>
- Said, E. (1979). *Orientalism*. Vintage Books.
- Saidi, K. (2023). *Fransa'nın Cezayir'i işgali sürecinde diplomasi (1827–1848)*. İstanbul Üniversitesi.
- Williams, P., & Chrisman, L. (2013). *Colonial discourse and post-colonial theory* (P. Williams & L. Chrisman, Eds.; 2nd ed.). Routledge.
- Wolfe, P. (1999). *Settler colonialism and the transformation of anthropology: The politics and poetics of an ethnographic event*. Cassell Press.
- Yahi, A. (2019). Fransa Cezayirlilere karşı işlediği suçları ne zaman tanıyacak? *Independent Türkçe*. <https://www.indyturk.com/node/91191/d%C3%BCnya/fransa-cezayirlilere-kar%C5%9F%C4%B1-i%C5%9Fledi%C4%9Fi-su%C3%A7lar%C4%B1-ne-zaman-tan%C4%B1yacak>
- Zaghlami, L. (2017). Algeria and education reform. *University World News*. <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2017121313330943>

Birleşik Arap Emirlikleri'nde Dış Politika Yapımında Elitlerin Rolü

Mehmet Ali MERT*

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Öz

Uluslararası sistemde ülkelerin dış politikalarını etkileyen yeni dinamikler karar alma süreçlerinde farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Önceki dönemlerde daha yoğun olan lider odaklı dış politika yapım sürecine zamanla, elitler başta olmak üzere farklı aktörler de dahil olmuştur. Liderlerin kararlarını etkileyen en önemli unsurlardan birisi elitlerin yönlendirmesidir. Uluslararası ilişkilerde neo-kalsik realist yaklaşımın güçlenmesiyle birlikte, günümüzde siyaset bilimine dair yazılan temel eserler siyasal meseleleri sıklıkla elitlere referansla ele almaktadır. Bu yeni eğilimler sebebiyle elitler ve dış politika ilişkisinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu çalışma elitlerin gerçekte nasıl oluştuklarını, siyasi yapı içerisinde nasıl davrandıklarını ve ülkelerin dış politika karar süreçlerinde ne tür bir etkide bulunduklarını Birleşik Arap Emirlikleri örneğinde ele almaktadır. Çalışma BAE'nin geleneksel elitlerinin aralarındaki rekabeti azaltmak ve birbirleri ile ittifak kurmak suretiyle yeni inşa edilen devlette siyasi, ekonomik ve askeri alandaki politikaların şekillenmesinde belirleyici olduklarını ve petrol gelirleri gibi yeni zenginlik kaynaklarını sarf etmek suretiyle dış politikayı kendi çıkarlarını genişletmek için yönlendirdiklerini iddia edecektir. Ayrıca, dış politikanın sınırlı bir elit grubun denetiminde olmasının ülkenin dış politikada yaşadığı savrulmaları etkilediği de bu çalışmada ileri sürülen iddialar arasındadır. Nitel araştırma yöntemine dayanan bu çalışmada analizler gazete haberleri, akademik yayınlar ve politika belgeleri gibi ikincil kaynakların sistematik olarak incelenip yorumlanması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Siyasi elitler, Elit oluşumu, Birleşik Arap Emirlikleri, Emirlikler dış politika kültürü.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetali.mert@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1436-7888.

The Role of Elites in Foreign Policy Making in the United Arab Emirates

Abstract

New dynamics in the international system have brought changes to how countries make foreign policy decisions. Previously dominated by leaders, foreign policy-making now includes other actors, notably elites. Elites have become significant influencers on leaders' decisions. With the rise of neo-classical realism in international relations, political science increasingly discusses political issues through the lens of elite influence. This makes examining the relationship between elites and foreign policy essential. This study explores how elites are formed, how they act within political structures, and their influence on foreign policy decisions, using the United Arab Emirates (UAE) as a case study. It argues that traditional Emirati elites have shaped the political, economic, and military policies of the new state by reducing internal competition and forming alliances. They have also used wealth, particularly oil revenues, to steer foreign policy in ways that serve their own interests. Additionally, the study suggests that the concentration of foreign policy control in the hands of a limited elite contributes to inconsistency and volatility in the UAE's international strategies. The research uses qualitative methods, analyzing secondary sources such as news reports, academic works, and policy documents.

Keywords

Political elites, Elite formation, United Arab Emirates, Emirati foreign policy culture.

Extended Abstract

The United Arab Emirates (UAE) has pursued a pro-active foreign policy in the Middle East, particularly during the Arab Spring. The UAE's federal administration system and flexible leadership have been key factors in supporting this policy. To gain a deeper understanding of the increasing effectiveness of the UAE, which pursues policies that enhance its power both within the Gulf region and across different regions of the Middle East, in the international arena, this study focuses on the policy makers themselves. The identity, culture and values of the policy-making elites exert a significant influence on the comprehension of international politics and the determination of the interests of nations. This study focuses on the role of Emirati elites in foreign policy, with a particular emphasis on the UAE. It employs a process analysis method to examine the composition of the UAE elites, the processes of elite formation, the political structure of the elites, their sources of influence, and how they influence foreign policy. Finally, it considers the outlook of new elite formation in foreign policymaking.

The groups that constitute the elites in the UAE traditionally come from ruling families to which large segments of society are subordinated. Consequently, they are afforded a privileged background. Traditional elites continue to be the most important actors in politics, as they have been in the past. However, the institutionalization of central authority and the concentration of power

in the hands of emirs have dampened the effectiveness of tribal leaders. The emirs increased their authority and became the sole elite class. The fact that the emirs had an administrative staff formed from the family circle made elite transformation impossible in the country. Consequently, the influence of a select group is dominant in matters pertaining to foreign policy.

UAE has a relatively weak history as a political society. Throughout its history, the leadership of each emirate has been in a family where the political power was under the control of the emir and his relatives. In addition to the ruling families, there were also different tribes within each emirate. These tribes have entered an alliance with the ruling tribes. Currently, seven different emirates are ruled by different families. Although some of these families are based on the same root, they have taken control of different emirates by splitting into branches later. In the pre-independence period, there was intense rivalry between these units, which were more commonly referred to as sheikhdoms rather than emirates. Furthermore, different tribes within each emirate also competed from time to time. In addition, competition for leadership within the ruling tribe was also common.

UAE is a federation of seven emirates, each with its own traditions of governance. These traditions diverge from those of modern political systems, resulting in a complex governance structure. Within this structure, various clans and groups fulfil different roles, statuses, and functions. In the emirates, those who have been included in the political system have been the families who have assumed the responsibility of governance. The authority to make decisions on significant matters was vested in the 'Supreme Council of the Union', which was constituted by the leaders of the seven emirates. Furthermore, traditional institutions have been supplanted by those of the state bureaucracy. The younger generation of educated bureaucrats in the country were not appointed to decision-making roles, particularly in matters of foreign policy. The traditional elites have established a tutelage over the administration through the institution of the 'Supreme Council of the Union'.

Political participation in the UAE is constrained by the dominance of ruling families in the country's political landscape. The parliament, which was previously entirely under the control of the emirs, is gradually becoming more representative of the wider population. Currently, nearly half of its members are elected by an increasingly diverse electorate. This suggests that, although the Emirati families are institutionally the dominant power, they are not the sole determinants of policymaking. Once more, it is evident that the state exerts control over newspapers, religious and civil organizations, thereby limiting the scope for criticism of state policies in the public sphere. Following the Arab Spring, the political participation of the potential opposition wing has become effectively impossible. Despite these constraints, the government is attempting to enhance its legitimacy by distributing economic benefits to a significant proportion of the population.

Although the UAE has consolidated its unity and increased its economic prosperity, it has encountered various challenges in foreign policymaking due to its status as a small state, lack of historical depth, lack of robust institutional structures and limited military power. In the realm of foreign policy, the UAE is similarly characterized by the influence of emirs, as is the case in other political and economic domains. The influence of the elite on foreign policy is shaped by their personalities, which may be introverted or extroverted. The personality of the leader is a significant factor influencing the preferences and orientations of foreign policy. The fact that Emir Zayed's leadership style, communication style, political vision and organizational capacity are compatible with the dominant leader type in terms of character has made him more dominant in foreign policy decisions than other emirs.

The principal concerns that emerge from an analysis of the UAE's foreign policy can be enumerated as follows: the maintenance of regime security, the regulation of energy security, and the combating of threats to economic prosperity. In the aftermath of the 2008 economic crisis and after the 2011 Arab Spring, the UAE began to utilize its hard power as a foreign policy instrument to a greater extent than previously. The UAE's foreign policy in the period following the Arab Spring has been primarily oriented towards the maintenance of the status quo. In this context, the UAE has consistently opposed all attempts to transform the region during the Arab Spring process that aim to change regimes and strengthen the dominance of supra-state actors such as the Muslim Brotherhood (MB) over states. In contrast to the behavior of smaller states, the UAE provided support to the groups representing the status quo in the region. In addition to its military capabilities, the UAE seeks to achieve its objectives through the utilization of soft power instruments, including humanitarian assistance, financial assistance, the cultivation of media influence, and the support of civilian organisations.

The formation of the UAE's foreign policy did not occur within the context of a political philosophy that aimed to serve a specific mission and had historical continuity. As a result, foreign policy was largely monopolized by elite families. In the period following the unification of the Emirates, the previous conflict between the ruling elites was superseded by a consensus on the sharing of gains and obligations. In the unified structure of the UAE, the state as an institution, its bureaucracy and administrative structure were designed according to the predominant interests of the elites. In this context, it can be argued that the economic and social structure of the UAE differs from that of Europe, where the modern state developed. The Emirati elites have formed a unity among themselves in both domestic and foreign policy. They have increased their sanctioning power and weakened the opposition formations, ensuring the emergence of a structure dominated by the will of a narrower elite class. Consequently, the elite structure that has emerged in the UAE has constrained the potential for the replacement of the existing elite by a

new one, thereby limiting the possibility of 'elite mobility'. In this context, the study demonstrates that the political and social fabric of the UAE does not permit an elite to challenge the position of the leaders and propose an alternative.

Giriş

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) özellikle Arap Baharı sürecinde Ortadoğu'da pro-aktif dış politika takip eden ülkelerden biri olmuştur. BAE son dönemde Ortadoğu güç hacmini genişletme yolunda kapsamlı bir dizi politikalar uygulamaya çalışmıştır. BAE'nin bu politikasını destekleyen temel unsurların başında, oluşturmuş olduğu başarılı federal yönetim sistemi ve bölgesel dönüşümlere adapte olabilen esnek liderlik anlayışı olduğunu söylenebilir (Ketbi, 2021: 93). Bu çerçevede, BAE bir yandan insani diplomasi alanında etkinliğini artırmakta, bölgesel ve küresel ortaklarıyla ittifaklarını genişletmekte iken diğer yandan da askeri yeteneklerini geliştirmek ve teknolojik alanlara yatırım yapmak suretiyle petrol sonrası döneme hazırlık yapmaktadır. Bu çaba ve vizyonun ardında yumuşak ve sert gücü birleştirme becerisi gösteren Muhammed bin Zayid ve Muhammed bin Raşid el Maktum gibi yeni nesil karizmatik liderler bulunmaktadır. Hem Körfez bölgesinde hem de Ortadoğu'nun farklı bölgelerinde bu gücünü artırıcı politikalar takip eden BAE'nin, uluslararası arenada artan etkinliğini daha rahat anlayabilmek için politika yapıcılarının kendilerine odaklanmak faydalı olacaktır. Zira dış politika yapım sürecinde politikaları yönlendiren elitlerin sahip olduğu kimlik, kültür ve değerlerin uluslararası siyasetin anlaşılmasında ve ulusların çıkarlarının belirlenmesinde güçlü tesirleri vardır. BAE'ye odaklanan bu çalışma, Emirlikler'deki elitlerin dış politikadaki rolü ile ilgili genel bir bakış sunmaktadır. Süreç analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada, BAE elitlerinin hangi kesimlerden oluştuğu, elit oluşum süreçleri, elitlerin politik yapısı, nüfuz kaynakları, dış politikaya nasıl etki ettikleri ve son olarak dış politika yapımında yeni elit oluşumunun görünümüleri analiz edilecektir.

Elitler, karar alma gücünü elinde bulunduran, siyasal aktör olarak belirleyici bir role sahip, birbirleri ile uyumlu hareket eden ve ulusal düzeyde en geniş kaynaklara sahip olan gruplar şeklinde nitelendirilmektedir (Higley, 2008). Elit teorileri, genelde toplumsal yapı içinde iktidar ilişkilerini ve güç dengelerini izah etme amacı taşımaktadır. Elitler, sosyal, siyasi, ekonomik ya da geleneksel karakteristik özellikleri dolayısıyla toplumun üzerinde ağırlığı olan bir grup olarak yönetimi de kontrolleri altına alırlar (Mosca, 1959: 53). Veraset yoluyla sahip oldukları servet ve aile bağları gibi özellikleri sayesinde güç bu kesimin elinde toplanır (Pareto, 2018: 80). Kendi çıkar ve imtiyazlarının sürdürülmesi doğrultusunda ortak bir paydada buluşmayı öngören strateji yani elit entegrasyonu olarak nitelendirilen bu yaklaşım siyasi kararların başarısını da etkilemektedir (Hoffmann-Lange, 2018:54). Elitler, başta dış politika olmak üzere siyasi arenada kritik rol üstlenirler.

BAE’de elitleri teşkil eden gruplar da elit tanımı ile paralel bir biçimde şekillenmiştir. Günümüzde yönetimi elinde bulunduran elitler, geleneksel olarak toplumun geniş kesimlerinin tabi olduğu yönetici ailelerden gelmektedir. Dolayısıyla imtiyazlı bir geçmişe sahiptirler. Geleneksel elitler, geçmişte olduğu gibi siyasetin en önemli aktörleri olmaya devam etmektedirler. Kabilelerin merkezden daha özerk olduğu birleşme öncesi dönemde kabile liderleri de yöneticilere karşı kendi kabile mensuplarının çıkarını savunan bir elit grubunu oluşturmaktaydı. Ancak merkezi otoritenin kurumsallaşıp gücün emirlerin elinde yoğunlaşması kabile liderlerinin etkinliğini sönümlendirmiştir. Emirler otoritelerini artırarak yegane elit sınıfı teşekkül etmişlerdir. Emirlerin aile çevresinden teşekkül eden yönetim kadrosuna sahip olmaları ülkede elit dönüşümünü olanaksız hale getirmiştir. Dolayısıyla dış siyaseti ilgilendiren meselelerde sınırlı bir kadronun etkisi hakimdir. BAE’nin dış politikasına yönetici ailelerin güvenlik ve çıkar algılamaları şekil vermektedir. Ayrıca içeride birliği sürdürme bir hedef olarak konmakta ve rejime yönelik ortaya çıkacak tehditlere karşı hem iç hem de dış siyasette bir teyakkuz hali devam ettirilmektedir (Telci & Horoz, 2018).

BAE’de elitler her emirliğin yönetici aile mensupları ve onlarla akrabalık ilişkisine sahip kesimlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda BAE’de geleneksel sosyal veya kültürel sınıflardan söz etmek mümkün değildir. Tarihsel bakiyesi güçlü olan İslam ülkelerinde siyasal alanda etkili ulema sınıfı yer alırken BAE’de kayda değer bir ulema sınıfından bahsedilemez (Abdullah, 1978). Her emirliğin, yönetici konumunda bulunan ailelerden teşekkül etmiş elit grupları mevcuttur. Bu gruplar arasında yer yer tarihsel ihtilaflar ve çatışmalar söz konusu olmuş olsa da sosyal olarak homojen bir yapı oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla BAE’de farklılaşmış, örgütsel olarak çeşitliliğin olduğu farklı elit gruplardan söz etme imkânının olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Esasında bir toplumdaki elit kişi ve grupların çeşitlenmesi, o toplumun ideolojik veya sosyal olarak kompleks olması ve kurumsal olarak bölünmesi ile ilgilidir (Higley, 2008). BAE gibi homojen toplumlarda siyasi gücün belli merkezlerde toplanmasının elit çeşitliliğinin ve rekabetinin sınırlı olmasına yol açtığı söylenebilir. Araştırmaya BAE’nin farklı emirliklerindeki siyasi elitlerin bağımsızlık öncesi süreçteki var olma mücadelesi ile başlamak uygun olacaktır.

BAE’de Bağımsızlık Öncesi Elitler

Basra Körfezi’nin Arap Yarımadası kıyısında 19. yüzyıldan 1971’e kadar İngiliz vesayeti altında bulunan 9 siyasi birimden yedisi BAE adı altında bir federasyon oluşturdular. Abu Dabi, Dubai, Şârîka, Füceyre, Ümmü’l-Kayveyn, Acman ve Resü’l-Hayme olmak üzere yedi farklı emirliğin oluşturduğu bu federasyon, İngiliz himayesinin 1971 yılında sona ermesiyle bağımsız bir devlet statüsü elde etti. Bölgede benzer statüde bulunan Bahreyn ve Katar

ayrı devletler olarak kalmayı seçtiler.¹ Bu emirliklerden Res'ül-Hayme bağımsızlıktan bir yıl sonra birliğe katılmıştır. Siyasal toplum olarak güçlü bir geçmişe sahip olmayan bu emirlikler, tarih boyunca farklı aileler tarafından idare edilmiştir. Her bir emirliğin liderliği, siyasal gücün emir ve akrabalarının denetiminde olduğu bir ailede bulunuyordu (Cleveland 2008: 517). Yine her emirlik içinde yönetici aileler dışında farklı kabilelerin varlığı da söz konusudur. Bu kabileler, yönetici kabilelerle ittifak içerisine girmişlerdir. Mesela Abu Dabi ve Dubai emirlerinin ait oldukları Beni Yas kabilesi ile yaklaşık 17 tane geleneksel müttefik kabile söz konusudur. Yönetici aileler dışında bulunan kabileler, genellikle tarih boyunca bu topraklarda yaşamış olan ve çeşitli iş alanlarında faaliyet göstermiş ailelerden oluşmaktadır. Bunların en meşhurlarından olan El Şems kabilesi birçok farklı alt kabilelere bölünmüş durumdadır. Günümüzde BAE'nin farklı bölgelerinde üyelerinin çoğunlukla ticaretle meşgul olduğu bir kabiledir. Özellikle son dönemde siyaset alanında görünürlüğü olan kabilelerden birisi olan El Mazrui kabilesi geçmişte geleneksel iş alanlarında faaliyet göstermekle beraber günümüzde tarım ticaret ve diğer iş sektörlerinde ön plana çıkmış mensupları barındırmaktadır. Yine El Kubeysi, El Suveydi ve El Ketbi gibi güçlü kabileler BAE'nin farklı emirliklerinde çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren mensuplara sahiptirler (Freer & Al-Sharekh, 2021).

Emirlikler İngiliz himayesi döneminde de birbirinden bağımsız varlık göstermiş ancak himayenin kalkmasıyla birleşme söz konusu olmuştur. Her bir emirlikte yönetici konumunda olan emirlerin kabileler üzerindeki kontrolü, 1820'de İngilizlerle ilk antlaşma imzaladıkları döneme kadar zayıf ve kırılgan olmuştur (Ahmadi, 2008: 11). Ancak bu tarihten itibaren 151 yıl boyunca vesaayetleri altında bulundukları İngilizler ile zaman zaman imzalamış oldukları antlaşmalar yolu ile kurmuş oldukları bağ emirlerin güçlenerek yönettikleri kabileler üzerinde kendi konumlarının pekişmesine hizmet etmiş ve daha istikrarlı bir yönetim oluşturma kapasitelerini artırmıştır (Peterson, 1986: 198). İngilizler kabile ve yönetici ailelerin yönetim anlayışlarına yönelik

¹ Britanya 1968'de kuvvetlerini Körfez bölgesinden tamamen çekeceğini duyurması üzerine Abu Dabi ve Dubai aralarındaki kıyı sorununu hızlı bir şekilde çözmek suretiyle, aralarında Bahreyn ve Katar'ın da olduğu diğer 7 emirliğe davet göndererek bir federasyon oluşturdular. Stratejik konumu ve zenginlikleri ile bölgede önemli konumda bulunan emirliklerin küçük boyutları onları tehditlere karşı savunmasız yapıyordu. Emirler arasındaki iş birliği yoluyla bölgenin güvenliğinin sağlanacağı düşüncesinin hâkim olduğu böyle bir federasyona ilk önce Bahreyn ve Katar'ın da katılacağı yönünde umut söz konusuydu. Bahreyn, İran'ın kendi topraklarına yönelik iddialarından çekindiği için federasyona katılma düşüncesindeydi. Ancak İran'ın böyle bir iddiasının olmadığını deklare etmesi sonrasında kendi sosyal yapısı ve yönetim sisteminin farklılığı yanında diğer emirliklerle karşılaştırıldığında gelişmişlik düzeyinin çok daha yüksek olduğu gerekçesiyle tam bağımsız bir devlet olmayı tercih etti. Diğer yandan Katar, Abu Dabi emirliğinin zenginliği ve daha geniş topraklara sahip olması bakımından federasyon içerisindeki lider pozisyonunda olmasını kendi çıkarına uygun bulmadığı için federasyona katılmaktan vazgeçti. Ayrıntılı bilgi için bk. Zahlan, R. S. (1978). *The Origins of the United Arab Emirates: A Political and Social History of the Trucial States*. London. Routledge.

herhangi bir müdahalede bulunmamış, gevşek himaye politikası izlemiştir. İngilizler tarafından iç işleyişi düzenlemeye dönük bir yönetim anlayışı tercih edilmemiştir. İngilizlerin bölgeye duyduğu ilginin temel sebebi, Hindistan'a giden ticaret yolunu güvence altında tutmakla ilgiliydi. Emirler, 1835, 1853, 1892 ve 1902 yıllarında İngilizlerle farklı antlaşmalar yapmak suretiyle onların Hindistan yolunun güvenliği ile ilgili endişelerini giderirken kendi konumlarını da sağlamlaştırma amacı gütmüşlerdir. İngiliz yöneticiler, emirlikler arasındaki mücadelelerin veya aile içi çekişmelerin dışında kalarak yalnızca bölgedeki ticari çıkarlarına yönelik ayrıcalıklara odaklanmışlardır. Ancak bölgede kendi çıkarlarına tehdit olabilecek gelişmelere sınırlı müdahalelerde de bulunmuşlardır. Genel olarak bu bölgede dolaylı bir yönetim tarzını uygulayan İngilizler, başta dış ilişkiler ve ekonomi olmak üzere kendi çıkarlarını ilgilendiren tüm faaliyetlerde hakimiyeti direkt olarak eline almıştır. 1982 antlaşmasının denizcilik faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik kararlarının tesiri, zaten coğrafi koşulları dolayısıyla izole yaşayan bu toplulukların dış dünya ile irtibatını neredeyse kesmiş bulunmaktaydı. Bu bölge iki büyük savaş arası dönemde yaşanan büyük devletlerin güç rekabetinden doğrudan etkilenmemiştir. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı sonrasında Arap coğrafyasında sömürgeci ve manda yönetimlere karşı bağımsızlık yönünde mücadele sürerken emirlikler dış dünyadan tecrit edilmiş haldeydiler (Zahlan, 1978: 50).

BAE'deki 7 ayrı emirliği farklı aileler yönetmektedir. Bu ailelerin bazıları, aynı köke dayanmakla beraber daha sonra kollara ayrılmak suretiyle farklı emirliklerin denetimini ele geçirmişlerdir. Bu ailelerden en çok bilineni Beni Yas ailesidir. Beni Yas ailesinden gelen Nahyan ve Maktum aileleri sırasıyla Abu Dabi ve Dubai emirliklerinin yönetici aileleridirler. Diğer önde gelen ailelerden birisi ise El Kasımi ailesidir. Bu aile de Şârîka ve Resû'l-Hayme emirliklerini yönetmektedir. Yine küçük emirliklerden olan Acman emirliğini Nuaymi ailesi, Ümmü'l-Kayveyn emirliğini El Mualla ailesi yönetirken Füceyre emirliğini El Şarki ailesi yönetmektedir. Bu ailelerin yüzyıllara dayanan yöneticilik konumları onların bugünkü emirliklerde ne denli güce sahip olduklarının göstergesidir. Her bir emirliğin yönetici ailelerinin emirlik toprakları üzerinde yaşayan diğer kabileleri denetim altına almaları onların güçlerinin temelini oluşturmuştur.

Abu Dabi emirliğini üstlenen Nahyan ailesinin, diğer kabilelere kıyasla 1800'lerin sonunda toplam 15 evden oluşan küçük bir elit gruptan oluşması, onların birbiriyle güçlü dayanışma içinde olmalarını da beraberinde getirmiştir. Öte yandan bu durum Nahyan ailesi içerisinde iktidar geçişlerinin daha sancılı olmasına yol açmıştır. 1855-1909 yılları arasında Abu Dabi emirliğini en uzun süre yürüten Zayid bin Halife dönemi, aile içi istikrarın olduğu aynı zamanda da Nahyan ailesinin diğer emirlikler arasında öne çıktığı bir dönemi teşkil etmiştir. Ancak kendisinin doğal olarak ölümünden sonra, oğulları arasında yaşanan iktidar mücadelesinde, aralıklarla emirliği ele geçiren 5 oğlundan 3'ü iktidar mücadelesi dolayısıyla rakipleri tarafından öldürülürken bir tanesi de sürgüne gönderilmiştir (Alhosani, 2012: 35).

Aynı dönemde Dubai'ye hükmeden Maktum ailesi 400 eve sahip geniş bir topluluktan oluşmaktaydı. Maktum ailesi içerisinde iktidar mücadelesi yaşanmış olsa da Nahyan ailesinin tersine, iktidar değişimleri barışçıl yollarla gerçekleşmiştir. Ailenin bağımsızlık öncesi en önemli yöneticisi olan Said bin Maktum, 1912-1918 arasındaki emirliği sırasında aile üyelerini idare etme hususunda sıkıntılar yaşasa da diğer kabilelerle ailenin ilişkilerini güçlendirme ve emirlikler arası çatışmalara yol açabilecek birçok sorunda başarılı bir hakemlik görevi üstlenmesi açısından saygı duyulan bir kişi olmuştur. Ayrıca Maktum ve Nahyan aileleri arasında iktidarlarını sağlamlaştırmak ve birbirleri arasındaki gerilimi azaltmak için evlilik yoluyla akrabalık bağlarının devam ettirilmesi söz konusu olmuştur (Peterson, 1986: 198). Bu evlilikler şimdiki Abu Dabi emiri Muhammed bin Zayid ile Dubai emiri Muhammed bin Maktum arasında görüldüğü gibi emirlik yöneticilerinin birbiriyle yakın akraba olmasını sağlamıştır.

Emirlikler içerisinde küçük bir topluluğa hükmetmekle beraber bölgenin inci avcılığı ve deniz ticaretinde etkin olduğu 19. Yüzyılda etkinliği ile öne çıkan ailelerden biri Şârika ve Resû'l-Hayme emirliklerini yöneten El Kasımi ailesi olmuştur. Diğer emirliklerden farklı olarak vehhabilik anlayışının bölgeye girişinde önemli rol oynayan bu aile, çoklukla yaşanan sınır sorunları ve denizlerdeki üstünlüğü nedeniyle diğer emirliklerle ve İngilizlerle sık sık sorunlar ve çatışmalar yaşamıştır. El kasımi ailesinin en büyük rakibi Beni Yas ailesi olmuştur. İlerleyen dönemlerde Beni Yas ailesinin Abu Dabi ve Dubai'de etkinliğinin artmasına paralel olarak El Kasımi ailesinin etkinliği de azalmıştır (Zahlan, 1978: 50).

Acman emirliğine hakim olan Nuaymi ailesi, küçük bir coğrafi alana hükmetmekle beraber üyelerinin Umman ve Şârika dahil birçok farklı bölgede yaşadığı geniş bir ailedir. Yönetimi ele geçirme konusunda aile içi mücadelenin sıkça görüldüğü Acman'da 1928'den 1981'e kadar yönetimi elinde bulunduran Hamid bin Raşid El Nuaymi özellikle bedevi kabilelerin saygısını kazancak kabiliyetli bir yönetim sergilemiştir (Zahlan, 1978: 37).

Bölgenin siyasi hayatında diğer emirliklere nazaran daha az önem taşıyan ve nüfusu da görece az olan Ümmü'l-Kayveyn emirliği 1700'lerden beri Mualla ailesi tarafından yönetilmektedir. Aile, kendilerine mensup kabileleri güven ve barış içinde yönetmeyi başarmakla beraber aile içinde çatışmalara varan rekabetlerin yaşandığı dönemler olmuştur. 1929'dan 1981'e kadar yönetimi elinde bulunduran Ahmed bin Raşid, kendisinden önce emir olan iki kuzeninin aile içi iktidar mücadelesinde öldürülmesinden sonra iktidara gelmiştir. Emirliği zenginleştiren Ahmed bin Raşid, karar almada aile içi meclise danışma usulunu getirmek suretiyle kısa süre içerisinde emirlikte barışı sağlayarak kabileler üzerindeki gücünü sağlamlaştırmıştır (Abdullah, 1978).

mücadelesini sürdüren El Şarki ailesi, 1952’de İngilizler tarafından bağımsız bir emirlik olarak tanınmıştır. 1938’den 1975’e kadar ailenin önderliğini yapan Muhammed bin Hammad, diplomatik kişiliği sayesinde çevre emirliklerle iyi ilişkiler kurarak emirliğin bölgede merkezi bir konum kazanmasında rol oynamıştır (Zahlan, 1978: 69).

Bağımsızlık öncesi dönemde emirlikten ziyade daha yaygın olarak şeyhlik diye nitelenen bu birimlerin birbirleri arasında yoğun bir rekabet söz konusuydu. Yine her bir emirlik içerisinde var olan farklı kabileler de zaman zaman birbirleri ile rekabete girişmiştir. Ayrıca yönetici kabile içerisinde de liderlik rekabeti sıkça rastlanan bir durumdu. Bir aile üyesini emirliğin başına getirmek ya da emiri liderlikten indirmek, aile içerisinde birbiriyle rekabet halindeki taraflar arasındaki bir mücadeleye işaret etmekteydi. Emirliklerin hepsi dil, din, etnik köken ve coğrafya açısından birbiriyle benzeşmekle birlikte kabileler üzerinde oluşturdıkları nüfuz alanı bakımından emirlikler arasında farklılık bulunmaktaydı (Hendrik, 1997). Yine bu topluluklar benzer yaşam biçimlerine sahiptiler. Daha çok sahillerde yoğunlaşmış olan nüfus balıkçılık ve denizlerde inci avcılığı ile iştigal etmekteydi. İç bölgelerde yaşayan kabileler ise hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Ayrıca günümüzde küçük topraklara sahip Şârika ve Resûl-Hayme emirlikleri genelde denizci bir topluluktan ve daha çok korsanlıkla biliniyorlardı. Ancak İngiliz vesayeti ile denizlerdeki bu tür faaliyetleri kısıtlandı ve etkinliklerini büyük oranda yitirmiş oldular. Üstelik bu durum uzun zamandır düşmanlıklarla bezenmiş bir mücadele içinde oldukları diğer emirlikler karşısında da geri planda kalmalarına neden olmuştur (Abdullah, 1978: 115). Bu gelişmeye paralel olarak iç kesimleri de içine alan geniş topraklara sahip Abu Dabi ve daha çok ticarete eğilimli ve Abu Dabi’den sonra en geniş topraklara sahip Dubai emirliğinin gücü artmaya başlamış oldu. Dolayısıyla Abu Dabi ve Dubai bölgenin yeni merkezleri haline gelmiş oldular. Özellikle Abu Dabi, konumunu güçlendirmek için iç bölgelerde yaşayan bedevi kabilelerin desteğini almak suretiyle nüfuzunu buralara yaymıştır. Sayıca nüfusun az bir oranını oluşturmamakla beraber bedevilerin kabile içi dayanışma kültürünün çok güçlü olması, hayvancılık faaliyetleri dolayısıyla geniş topraklara hakimiyetleri ve kabile liderinin kabile üzerindeki güçlü otoritesi emirlerin onlarla müttefik olması için yeterli sebepleri oluşturmaktaydı. Abu Dabi’nin geniş bölgelere yayılmasına paralel olarak Dubai de bölgede ticari hayatın merkezi haline gelmeye başlamıştır. 1900’lerden itibaren Dubai’de yeni bir tüccar sınıfının oluşmasıyla kısa zamanda burası yabancı malların getirilip dağıtıldığı ana liman haline gelmiştir (Abdullah, 1978: 104).

Bölgedeki emirlikler arası güç değişimleri genelde barışçıl yollarla olmuştur. Emirlikler, 19. yüzyıl boyunca birbirleri ile uzun yıllara yayılan şiddet dolu mücadelelere girişmişlerdir. Birbiriyle konumları açısından benzerlik arzeden Abu Dabi ve Şârika, geniş topraklar elde etmek için rekabet halinde olmuşlardır. Ancak bu süreçte denizci bir güç olan Şârika, kara gücü bakımından üstün olan Abu Dabi karşısında gerilemiştir. Özellikle İngilizlerin

denizlerde çatışmayı sınırlandırmaya yönelik politikaları sonrasında güç dengesi Abu Dabi lehine değişmiştir. Yerel düzeydeki çatışmalara çok fazla müdahil olmayan İngilizler çatışmaların deniz ticaretine zarar verecek boyutlara ulaşmasına müsaade etmemişlerdir. İngilizlerin bölgeye yerleşmesinin ardından gerçekleşen çatışmalar, daha çok kabilelerin birbirlerinin bölgelelerine baskın düzenlemeleri şeklinde cereyan etmekteydi. Bu mücadelelerin boyutları azalmakla beraber 20. yüzyılın ilk yarısında da devam etmiştir. Abu Dabi ile Dubai arasında çeşitli çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmalar zaman zaman bölgedeki diğer emirliklere de yansımıştır. Yine birçok açıdan ortak noktaya sahip olsa da Abu Dabi ve Şârika emirlikleri liderlik hususunda rekabet halindeydiler. Abu Dabi ve Şârika arasındaki bu rekabetin zaman zaman şiddetli çatışmalara evirildiği de olmuştur. Ancak İngilizlerin bölgede hakimiyet kurması ve denizlerdeki çatışmalara engel olması sebebiyle karada güçlü olan Abu Dabi emirliği bu rekabette üstünlüğü ele geçirmiştir.

Emirlikler arasındaki anlaşmazlıkların çeşitli sebepleri olabiliyordu. Bazen borç yüzünden bazen de kabilelerin ve topraklarının hangi emirliğe bağlı olduğu ile ilgili mutabakat sağlanamaması dolayısı ile çatışmalar çıkmaktaydı. Çünkü kabile ve emirlik toprakları arasındaki sınırlar net biçimde belirlenmemişti. Kabileler üzerinde ciddi otoriteleri söz konusu olmayan emirlik liderlerinin sorumluluğu, toprakların kontrolünden ziyade kabilelerin sadakatini sağlamaya yönelikti. Kabileler farklı emirliklerle farklı biçimlerde ilişki kurabilmekteydi. Kabilelerin esneklik arzeden bu durumu yirminci yüzyılın ortalarında değişecekti. Kabileler daha az önemli hale gelecek, üzerlerinde merkezi otoritenin kontrolü artacaktır (Peterson, 1986: 198). Belirsiz sınır sorunları petrolün bulunması ile daha da önem kazanmıştı. Ancak emirlikler, aralarında adil karar verebilecek hakemler belirleyerek bu sorunu büyük oranda çözüme kavuşturmuşlardır. Bölgenin yaşlılarından oluşan bu kişiler kabilelerin mülklerini, otlaklarını bilmeleri hasebiyle tartışmalı sınırları yeniden belirlemede rol oynamışlardır. Ayrıca kabileler aralarındaki birçok sorunun çözümünde İngiliz temsilciye de başvurmaktaydılar.

BAE’de elit oluşumunun şekillenmesinde önemli bir yeri olan husus ise yönetici ailelerin kendi içlerinde rekabetçi güç mücadelelerine sahne olmaları durumudur. Elit yaklaşımlarında genel olarak incelemeye konu olan husus farklı toplumsal kesimlerden oluşan grupların birbiriyle hakimiyet mücadelesi iken, burada rekabet emirlerin kendi aileleri içinde liderlik için olagelmıştır. Bunun önemli nedenlerinden birisi yöneticinin halefini belirleyeceği açık bir usulün olmamasıydı. Birliğin kurulduğu döneme kadarki süreçte bakıldığında, Dubai hariç, yönetici aile içerisinde liderlikler, büyük oranda iktidar mücadelesi sonucunda liderin öldürülmesi veya zorla devrilmesi ile el değiştirmiştir. Örneğin Abu Dabi’de 1818’den 1971’e kadarki süreçte emirlik yapan 9 liderden yalnızca ikisi doğal ölüm ile iktidarını kaybetmiştir. Emirler iktidar da kalabilmek için aile üyelerinden oluşan çevrelerinin memnuniyetini sağlamak zorunda kalmışlardır. Aksi takdirde aile içi komploların hedefi haline

gelebilirlerdi (Zahlan, 1978: 52). Genelde liderlik; aile içerisinde baba, oğul, yeğen ya da kuzenler arasında el değiştirmekteydi. Yönetici aile üyelerinin az olduğu Abu Dabi gibi emirliklerde aile içi rekabet daha fazla yaşanırken, geniş aileye sahip Dubai gibi emirliklerde lider değişimi daha barışçıl gerçekleşmiştir. Aile üyelerinin yıllar içerisinde genişlemesi iç çekişmeleri azaltıcı bir unsur olmuştur. Emirlerin iktidara geldikten sonraki temel kaygıları siyasi ve ekonomik istikrarı sağlamaktır. Bölgede petrolün bulunması, bölgenin ticari merkez haline gelmesi ve dolayısıyla İngiliz çıkarlarının artması emirlerin konumlarını güçlendirmiştir. Bu da emirliklerin el değiştirmesinde yaşanan yıkıcı sürecin önüne geçerek daha istikrarlı bir elit oluşumunun önünü açmıştır. Özellikle birliğin kurulmasından itibaren emirlikler içerisinde daha barışçıl bir veraset anlayışı uygulanmıştır.

Bağımsızlık Dönemi

İngilizler, Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde tutunmanın maliyetinin karşılanamayacağı gerekçesiyle 1960'ların sonunda bölgeden çekilmeye başladı. Bu durum önemli oranda etkinliğini sürdürdüğü emirliklerden de çekilme kararını etkilemiştir. Bağımsızlığın sağlanmasından önceki yaklaşık 150 yıllık bir dönemde İngiliz vesayeti emirlikleri, Suudi etkisine girmekten ya da İran tehdidinden korunmakla beraber güçlü bir yönetim altında birleşmelerine de engel teşkil etmiştir (Peterson, 1986: 516). Ancak bağımsızlık sonrasında birlik gerçekleşmiş oldu. Emirlikler, İran ve Suudi Arabistan gibi güçlü komşularının kendi topraklarına ve hakimiyetlerine tehdit olacağı gerekçesiyle İngilizlerin bölgeden çekilmesine temkinli yaklaşmaktaydılar. Ancak İngilizlerin savunma harcamalarını azaltmaya yönelik genel politikasının bir parçası olarak bölgedeki himaye rolünü bırakması birlik yolunda hızla adım atılmasını beraberinde getirmiştir. Emirliklerden her birinin birliğe katılmaktaki yegâne maksadı dış tehdit korkusuydu (Khalifa, 1979: 120). Tek başına üstesinden glemeyecekleri dış tehditlerle çevrili olma algısı birliğin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Emirlikler arasındaki birliğin oluşumu 1968'den 1971'e kadar süren uzun pazarlıklar sonucunda gerçekleşebilmiştir. İlk başta birliğe katılması beklenen Katar ve Bahreyn birlik dışında kalırken Resü'l-Hayme ise bir yıl gecikme ile 1972 yılında birliğe katılmıştır.

Birliğin yaratılmasına yol açan diğer bir motivasyon emirliklerin geleneksel idare sistemlerinin devam ettirilmesi arzusudur (Khalifa, 1979: 120). Bu arzu, bugün de birliğin devam etmesini sağlayan en önemli unsur olmaya devam etmektedir. Ayrıca petrolün getirdiği zenginliğin tüm BAE vatandaşlarının yaşam koşullarını iyileştirici tesiri birliğin lehine gelişmeler olarak öne çıkmaktadır. Petrolün daha çok Abu Dabi emirliği bölgesinden çıkması dolayısıyla zenginliğin kaynağının ticaret ve diğer gelir kalemlerinden petrole doğru kayması, gücün de Dubai'den Abu Dabi'ye kaymasına neden olmuştur. Bu durum, emirlikler arasındaki bağımlılık ilişkisinin güçlenmesini de beraberinde getirmiştir. 1966'dan 2004'e kadar Abu Dabi emirliğini yürütmüş olan

Zayid bin Sultan El Nahyan, bu avantajını birliğin lehine kullanmak suretiyle birliğin güçlü bir şekilde bir arada kalmasını sağlamıştır. Hepsinin yanında Zayid'in farklı emirlikleri zora dayalı olmadan bir araya getirme yönünde geleceğe yönelik vizyonunun etkisi gözardı edilmemelidir.

BAE'nin farklı emirliklerden oluşması ve modern siyasal sistemlerden farklı bir yönetim geleneğine dayanması, yönetim yapısının da karmaşık olmasını beraberinde getirmiştir. Bu yapı içerisinde çeşitli zümre ve gruplar farklı rol, statü ve fonksiyonları yerine getirmektedirler. BAE bünyesindeki emirliklerde temelde siyasal sisteme dahil olanlar yönetim sorumluluğunu üstlenmiş aileler olmuşlardır. Bu aileler dışındaki kabile ve gruplar daha çok din adamları, entelektüeller, tüccarlar ve çiftçilerden oluşmaktadır. Yine bu gruplara mensup kişilerden bürokrasi ve ordu/güvenlik sektörü içerisinde istihdam edilenler de bulunmaktadır. Bu meslekleri icra edenlerin zaman zaman yönetici konumuna gelmeleri söz konusu olmaktadır ancak siyasal sistemin temeli herkesin mensubu olduğu kabile ve grubun sorumluluğunu yerine getirmesi esasına dayanır. Sistem hem emirliklerin kendi içlerinde hem de birbirleri arasında statükoyu korumaya yönelik fonksiyona sahiptir. Her ne kadar özellikle petrol gelirlerinin getirmiş olduğu zenginlik ekonomik yapıda ve sosyal gruplarda değişime yol açmış olsa da bu dönüşümün toplum içerisinde emirlere yada emirlerden birlik yönetimine yönelik bir meydan okumaya doğru evrilmesi ihtimali siyasal sistemin en hassas olduğu konulardan birisi olmuştur. Siyasal sistem bu doğrultuda, sosyal grupların hoşnutluk yaratmak suretiyle daha çok sisteme dahil edilmesi yönünde çaba göstermektedir. Kısaca, BAE'nin siyasi ve sosyal yapısı, burada yüzyıllardır var olan kabile ittifakının bir sonucudur. Her ne kadar birliğin kurulduğu dönemde kabile devletlerinden söz edilemezse de kabile dayanışması ve kabile kültürünün getirmiş olduğu iş birliği anlayışı, BAE'nin siyasi ve sosyal yapısının şekillenmesinde rol oynamıştır (Almezaini, 2012: 29).

Birliğin oluşmasından sonra da geleneksel emirlik otoritesi devam etmiştir. Önemli konulardaki karar mercii, yedi emirlik liderlerinin teşekkül ettiği "Birlik Yüksek Konseyi" olmuştur. Bununla beraber geleneksel kurumlar yerini devlet bürokrasisini oluşturan kurumlara bırakmıştır. Burada görev alan eğitimli yeni nesil bürokratlar, birliğin çıkarlarını incelemek üzere motive olmuşlardır (Khalifa, 1979: 65). Ancak bunların özellikle dış politikada karar alıcı konumlara getirilmeleri söz konusu olmamıştır. Daha çok toplumsal hizmet alanlarında etkinlik göstermişlerdir. Bu bağlamda geniş kesimlere mesleki eğitim olanaklarının sağlanması onların toplumsal alanda görünürlüğünü artırmıştır. Her ne kadar kabilecilik gibi geleneksel kurumlar yeni toplumsal düzende aşınıyor olsa da karar alma konumuna gelebilmek için genellikle yönetici aile üyesi olma kaydı geçerliliğini korumuştur. Bununla beraber ülkede refah seviyesinin yükselmesi neticesinde ortaya çıkan eğitimli orta sınıf, uzun vadede iktidarda söz sahibi olmak isteyecek daha geniş bir güç tabanı oluşturacaktır.

BAE'ni teşkil eden coğrafya 1960'lara kadar İngilizlerin Hindistan'a ulaşımını güvence altında tutmak maksadıyla bölgede kurmuş olduğu himaye sistemi sebebiyle diğer devletlerle ilişkisi sınırlandırılmışken petrolün bulunması ve bağımsızlığın sağlanması ile bölgenin uluslararası önemi artmış, bölge ekonomik olarak güçlenmiştir. Bu döneme kadar dünyadaki değişim pek az olarak buraya yansımışken petrolün getirdiği gelir sayesinde çok hızlı bir değişim gerçekleşmiştir. Özellikle diğer emirliklere göre daha geniş topraklara sahip Abu Dabi emirliğinin zengin petrol kaynaklara sahip olması birliğin kurulmasında da katalizör rolü üstlenmesinin gerekçesini oluşturmuştur. Petrol ile gelen zenginlik, bir yandan toplumsal alanda değişimlere neden olurken diğer yandan geleneksel yönetim biçiminin korunmasına yönelik bir araç olarak kullanılmıştır.

BAE'nin petrol ve dış ticaret gelirlerinin artması dünya ekonomisi ile entegre olma ve diğer alanlarda da global dünyaya açılma imkânı sağlamıştır (Davidson, 2005: 252). Maddi yönden hızla kalkınmasını gerçekleştiren ülke modernleşme yönünde de adımlar atmaya başlamıştır. Ancak Batılı modernleşme politikaları, geleneksel değerlere bağlı toplumsal kesimler tarafından yoğun eleştirilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Rejime yönelik gelişen muhalif tutum, Müslüman Kardeşler'in (MK) BAE'deki uzantısı olarak kabul edilen İslah Hareketi şemsiyesi altında kendini göstermiştir (Mason, 2023: 45). Özellikle öğrenci ve kadınları harekete katmak üzere strateji geliştiren grup, yöneticilere yazdıkları mektuplarla yolsuzlukların önlenmesini ve petrol paralarının dini değerleri teşvik edici yönde harcanmasını talep etmekteydiler. Grubun yolsuzluk ve yozlaşmışlık konusunda yönetime yaptığı eleştiriler, yönetici kesimin meşruiyetlerini dayandırdıkları İslam'a bağlı davranmadıklarını ima etmekteydi (Mert, 2022). Reform çağrıları ve ülkeyi idare eden aile mensuplarının İslami olmayan yaşam biçimleri ve uygulamalarına yönelik eleştiriler hususunda emirlerin hassasiyeti son derece yüksektir. Bu rejimler meşruiyetlerini geleneksel kabile anlayışına ve İslam'ın şekillendirdiği geleneğe dayandırmışlardır (Dağı, 2002: 98). Buna karşın yöneticiler iki yönlü bir strateji uygulamaya giriştiler. Bir taraftan monarşinin İslami duyarlılığı vurgulanırken diğer taraftan da siyasal yapıya tehdit olabilecek MK gibi unsurların tasfiyesini değerlendirmeye başlamışlardır. Bu çerçevede devlet, geleneksel değerlere verdiği önemi görünür kılmak için büyük camiler ve ülke çapında dini eğitim merkezleri inşa etmiş; geleneksel İslami kurum ve vakıfların gelişmesini teşvik etmiştir. Bu doğrultuda bu kurumlara finansal destek sağlamıştır. Bu yolla hem İslami grupları devlet kontrolünde tutmayı amaçlamış hem de monarşinin İslam'a olan bağlılığını kanıtlamaya çalışmıştır (Krause, 2008: 40). Ancak bu çabalar rejimin uygulamalarındaki meşruiyet sorununun önüne geçmekte yetersiz kalmıştır. Yine rejimin meşruiyetine yönelik muhtemel muhalif unsurların, mali yönden memnun edilmek suretiyle önleri alınmaya çalışılmıştır (Cleveland, 2008: 496). Ancak bundan da tatmin edici bir sonuç alamayan yöneticiler çare olarak yüksek kademede bulunan, bazıları yönetici elitlerin

mensup oldukları ailelerden gelen MK üyesi muhalif unsurları tasfiyeye gitmiştir. Bu politika yönetici elitin daha dar bir kadroyu teşkil eden aile çevresi ile sınırlı kalmasına yol açmıştır.

BAE'de Elitlerin Politik Yapısı

BAE bağımsızlığını kazanıp birliğini sağlamadan önceki dönemde emirlik yönetimlerinin toplum üzerindeki otoritesi bağlamında bir istikrar söz konusu değildi. Bir taraftan emirler, genellikle şiddete dayalı liderlik değişiminin olduğu bir ortamda kendi akrabaları ile rekabet halinde iken diğer taraftan da komşu emirlikler ile rekabet etmek durumundaydı. Bir emirin temel sorunu siyasi ve ekonomik olarak varlığını sürdürebilmektir. Bu sayede emirliği üzerindeki otoritesini sağlamlaştırabilirdi. Bölgenin en önemli gelir kaynağı olan inci ticaretinde elde edilen vergi gelirleri ve emirlerin kendilerine ait inci ticaretinden elde ettikleri gelirler onların otoritesinin gücünü belirlemekteydi. Emirler öncelikle kendi güvenliklerini ve liderliklerini güvence altına alabilmek için aile üyelerinden, kendi evinde çalışan hizmetçilerinden ve arkadaşlarından vergi almamakta; aksine onlarla gelirlerini paylaşmaktaydı. Ayrıca emirliğin idari fonksiyonları son derece sınırlıydı. Emirlik topluma kamu hizmeti sunabilecek bir konumda değildi. Genel olarak hukuki ve güvenlikle ilgili meseleler geleneksel ilkel kurumlarca yürütülmekteydi. Ayrıca emirlikler arasında resmi bir ilişkiden ziyade şifahi ilişki söz konusuydu (Zahlan, 1978).

Emirlerin otoritelerini sağlamada diğer bir kaygısı ise bölgedeki İngiliz varlığı tarafından otoritesinin tanınması ve iktidarını onların güvencesi üzerinden sağlamaktı. Liderliği ele geçiren bir emirin İngiliz yönetimi tarafından tanınmasının temel şartı, daha önceki yöneticilerin İngilizlerle yapmış oldukları antlaşmalara riayet edeceği yönünde garanti vermesiydi. Bu antlaşmalardan en önemlileri, emirliklerin birbiri ile rekabette İngiliz çıkarlarına aykırı olması nedeniyle, denizlerde mücadeleye girişmemeleri ve İngilizlerden başka herhangi bir devletle ilişki kurmamalarına yönelikti (Abdullah, 1978: 14). Ancak bölgenin giderek artan önemi ilişki biçimlerini ve emirlerin otoritesini etkileyecektir.

İki büyük savaş arası dönemde inci ticareti zayıflarken petrolün bulunması ve Dubai'nin bir ticaret şehrine dönüşmesi ile hem emirlikler arası münasebetlerde hem de İngiliz hükümetinin emirliklere yönelik tutumunda değişiklik görülmeye başlanacaktır. Bu dönemde petrol alanlarının hangi emirliğe ait olduğunun belirlenmesi ihtiyacı nedeniyle emirlikler arası sınırların belirlenmesi zorunlu hale gelmiştir. İngiliz yönetimi, 1950'lerde sınırların belirlenmesinde etkin rol oynamış; petrol şirketlerinin emirlere ödeme yapması ile ilgili olarak emirlerle yeni anlaşmalar imzalanmıştır. Bu yeni durumda öne çıkan iki emirlik, toprak bakımından diğerlerine oranla çok daha geniş alana ve petrol kaynaklarına sahip olan Abu Dabi ve Dubai emirlikleri olmuştur. 1971 yılında birliğin kurulması da bu iki emirliğin liderleri olan Emir Zaid ile Emir Raşid El-Maktum öncülüğünde olmuştur. Petrolün Abu Dabi'ye kazandırdığı

zenginlik, Abu Dabi emirliğini diğer emirlikler arasından ileri bir konuma taşımıştır. Petrol zenginliği bakımından daha düşük gelire sahip olan diğer emirlikler Abu Dabi ile ittifak kurma yoluna gitmişlerdir. Dubai yöneticileri ise görece az olan petrol gelirleri yanında zaten geçmişten gelen ticari tecrübelerini birleştirerek Dubai'yi, birliğin sağlanmasıyla paralel süreçte, ticari merkez haline getirmek suretiyle diğer emirlikler nezdinde avantaj elde etmeyi başarmışlardır (Herb, 2009: 380). Nitekim Birliğin liderliğini Abu Dabi Emiri Zayid üstlenirken yardımcılığına El-Maktum getirilmiştir. Ayrıca diğer emirlerin de içinde yer aldığı yedi kişilik “Birlik Yüksek Konseyi” adında bir meclis bulunmaktadır. Bu meclis hem yasama hem de yürütme alanında en yüksek otoriteyi temsil etmektedir. Federal düzeyde kamu politikalarını belirleme yetkisine sahiptir. Her emirliğin tek bir oya sahip olduğu bu meclis; yasama, yargı ve yürütme organları üzerinde konumlanmıştır. Ayrıca tüm emirlikleri ilgilendiren kararların alınmasında Abu Dabi ve Dubai emirlerinin veto hakkı söz konusudur (Federal Supreme Council, 2021). Böylece diğer emirliklere kıyasla iki büyük emirliğin daha etkin olduğu bir yapı ortaya çıkmıştır. Emirlik içerisinde Abu Dabi federal bütçeye %90'a yakın gelir aktarmaktadır. Federal bütçenin kalan bölümünü ise Dubai tamamlamaktadır (Annual Report, 2021). Dolayısıyla bu iki emirlik, ekonomik olarak birliğe olan katkısının karşılığını siyasal alandaki etkinliği ile değerlendirmektedir. Diğer emirlik yöneticileri de hem refah bakımından tatmin olmaları hem de statülerinin güvence altında tutma amacıyla bu yapı altında güçlerini birleştirmek suretiyle otoritelerini sürdürmeye devam etmektedirler. Kısaca federal yönetim biçimi ile kabile yönetim anlayışının terkibinden oluşan bu siyasi yapı Emirliklere özgü bir örnek teşkil etmiştir (Heard-Bey, 2005: 358).

Geleneksel elitler “Birlik Yüksek Konseyi” kurumu vasıtasıyla yönetim üzerinde bir vesayet oluşturmaktadır. Devlet başkanını bu konsey seçmektedir. Ancak teamül olarak Abu Dabi emiri devlet başkanlığına seçilmektedir. Devlet başkanı ise başbakanı atamaktadır. Burada da Dubai emirinin başbakanlığa atanması teamül gereği günümüze kadar devam etmiştir. Diğer bakanları da başbakan atamakla beraber teamülen farklı bakanlıklar veya yardımcıları farklı emirliklere tahsis edilmişlerdir. Bunlardan dış işleri ve ekonomi ile ilgili bakanlıklar gibi önem bakımından ileri olan bakanlıklar Abu Dabi emirliğine tahsis edilmiştir. Abu Dabi emirliğinin hem devlet başkanlığı konumunu elinde tutması hem de emirin kardeşlerinin önemli bakanlıklarda bulunmaları Abu Dabi'nin birlik üzerindeki hakimiyetinin belirgin göstergeleridir (Owen, 2000: 58). Ayrıca güvenlik ve istihbarat gibi kurumların yönetiminin de Abu Dabi emirinin kardeşleri arasında paylaşılması, bu emirliğin birlik içerisindeki ağırlığını pekiştirmektedir (Who is Who, 2022).

Emirlerin birlik üzerindeki hakimiyetleri 40 kişi ile temsil edilen “Birlik Milli Meclisi” üzerinde de görülmektedir. Bu meclis emirlere öylesine bağlıdır ki emirler, meclise seçilecek olan kişilerin yarısını kendileri belirlerken diğer yarısını da yöneticiler tarafından sınırlı sayıda seçmenin belirlenmesi

suretiyle kolaylıkla kontrol etme gücüne sahiptir. Meclis üyeleri emirliklere ayrılan kontejanla tayin edilmektedir. Buna göre Abu Dabi ve Dubai 8'er kişi ile Şârîka ve Resû'l-Hayme 6'şer kişi ile temsil edilirken diğer emirliklerin 4'er temsilcisi mecliste yer almaktadır. Her emirliğe ayrılmış olan kontejanın yarısını emirin kendisi bizzat tayin ederken diğer yarısı ise o emirlikteki seçiciler kurulu tarafından seçilmektedir. Sayıları seçimden seçime artan seçiciler kurulu üyelerinin belirlenmesinde emirler insiyatif sahibidir (Al-Khouri, 2012: 48). Dolayısıyla bu sistem içerisinde meclisin yarısını emirler belirlerken diğer yarısı üzerinde de emirlerin dolaylı denetimi söz konusudur. Meclis, yasa yapma veya yürütmeyi denetleme konusunda otorite sahibi değildir. Seçiciler kurulu üyeleri, emirler tarafından seçilmekle beraber anayasaya göre bazı niteliklere sahip olmalıdır. Bu niteliklerden birisi 25 yaşından küçük olmamalıdır. Yine iyi ahlaka ve itibara sahip olmalıdır. Ayrıca bu kişiler Federal Meclis'e aday olabilirler. 2011 yılındaki seçimlerde 129 bin olan seçiciler kurulu 2019 yılında yapılan seçimlerde 337 bine ulaşmıştır. Bu sayının yarısına yakını kadınlardan oluşmaktadır. Ayrıca 2019 seçimlerinde seçiciler kurulu tarafından 500'e yakın bağımsız aday arasından 20 kişinin seçildiği meclise 7 kadın girme başarısı göstermiştir (Herb, 2009: 379).

Meclisin yetkileri, danışma kurulu olmanın ötesine geçmemektedir. Başbakan, birliği ilgilendiren önemli meseleleri meclise danışmak amacıyla meclisin gündemine getirir. Bu mecrada yönetici aileler emirliklerin merkezi karar verici konumunu korumaktadır (Ulrichsen, 2020: 18). Kısaca, emirler meşruti bir sistemden ziyade geleneksel emirlik sistemi ile yönetmeye devam etmektedirler. Her şeye rağmen, geleneksel elitler arasındaki ilişki biçiminin karmaşık olması, geleneksel toplumsal yapı nedeniyle kabilelerle olan bağlarının çok yönlülüğü, onların toplumsal kesimi göz ardı edemeyecekleri gerçeğini öne çıkarmaktadır. Bu da parlamentonun toplumsal tabanda temsil olanağının giderek artmasını zaruri kılmaktadır. Geçmişte tamamen emirlerin kontrolünde olan parlamento, süreç içerisinde yarısına yakını giderek daha geniş kesime doğru yayılan seçmen kitlesi tarafından seçilmek suretiyle toplumsal tabana yayılma eğilimindedir. Bu da her ne kadar kurumsal olarak emirlik aileleri tüm gücü elinde toplamış olsalar da politika yapımında tek belirleyici onların olmadığının bir göstergesidir.

Emirlik yöneticileri, benzer şekilde hukuk alanını da kontrolleri altında tutmaktadırlar. Birlik içerisinde en yüksek mahkeme olan Birlik Yüksek Mahkemesi'nin başkan ve üyelerini BAE başkanı, "Birlik Yüksek Konseyi"nin onayını da almak suretiyle atar. Yüksek mahkeme yargıçlarının atanmasında Birlik Milli Meclisi'ne herhangi bir rol verilmemiştir. 2012 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yargı konuları ve hakimler konusunda karar verecek bir Yargı Konseyi kurulmuştur. Konseyin başkanlığına ise BAE başkanının getirilmesi, yargı bağımsızlığının yöneticilerin tasallutu altına alındığı izlenimini doğurmaktadır. Bu doğrultuda birçok örnekte görüleceği gibi yönetici aile içerisinde suç işleyenlere yönelik yargının seçici davrandığı eleştirileri zaman zaman gündeme gelmektedir (Mert, 2022: 343).

Ülkenin siyasal yaşamında yönetici ailelerin merkezi konumda olduğu BAE’de siyasal katılım oldukça sınırlıdır. Her ne kadar aralarında hem aile içi hem de aileler arası rekabet söz konusu olmuş olsa da ortak geçmişe sahip bu elitler, geleneksel değerlerin üstünlüğüne yönelik söylemleri ön plana çıkarmaktadırlar. Ülkede siyasi partilerin bulunmaması, farklı dünya görüşlerinin siyasal yaşamda görünürlüğünü kısıtlamaktadır (Khalaf, 2006: 49). Yine gazeteler, dini ve sivil kuruluşlar devletin, dolayısıyla elit ailelerin kontrolünde olduğu için devlet politikalarına yönelik eleştiriler kamusal alanda yer bulamamaktadır. Özellikle Arap Baharı süreci sonrasında muhtemel muhalif kanadın siyasal katılımı iyice imkânsız hale gelmiştir. Hükümet politikalarını eleştiren muhalif unsurlar, güvenlikçi politikalar bahane edilmek suretiyle sıkı takip altında tutulmaktadır. Hükümet tüm bu sınırlandırmalara karşın meşruiyetini ekonomik refahı geniş toplum kesimlerine yaymak suretiyle sağlamak istemektedir (BTI 2022 Country Report, 2022).

Emirliği elinde bulunduran ailelerin önemli hakimiyet alanlarından birisi de ekonomidir. Geleneksel yönetici elitler, başta petrol gelirleri olmak üzere BAE’nin ana ekonomik kurumlarını kontrol etmektedirler (Kamrava & Gerd, 2016: 6). Finans merkezleri, Merkez Bankası, havayolu şirketleri, sermaye ve gayrimenkul yatırımlarına sahip büyük firmaların yönetiminde emirler ya da onların yakın aile çevresi yer almaktadır (Herb, 2009: 385). Özellikle 2008 ekonomik krizi öncesi aile üyesi olmayanların yönetimde daha fazla yer almalarına karşın kriz sonrasında aile içerisinde yöneticilere daha çok yer verilmiştir (Ulrichsen, 2020: 18). Küresel finansal kriz olarak bilinen ve dünya çapında birçok ülkeyi etkileyen 2008 krizi BAE’ni de etkilemiştir. Bu krizle birlikte petrole yönelik küresel talebin azalmasıyla petrol fiyatlarındaki düşüşün BAE’nin petrol gelirlerinde ciddi azalmaya neden olması ve ülkenin bütçe açığını artırması, yine inşaat sektöründeki duraksama ve finansal sektöre çeşitli zorluklar getirmesi; ekonominin yeniden dizayn edilmesini de beraberinde getirmiştir. Yönetici ailelerin ticari faaliyetlerinin kapsamı bu süreçten sonra çeşitlenmiştir. Başta Nahyan, Maktum, Kasımi ve Nuaymi aileleri olmak üzere yönetici konumunda bulunan ailelerin üyeleri; enerji ve finans sektörü yanında emlak, turizm, havacılık, inşaat, sanayi ve teknoloji alanlarında sahip oldukları rol ile ülkenin ekonomik büyümesinde ve çeşitliliğine katkı sunmaktadırlar.

Ülkede petrol ve gaz kaynakları devlet sahipliğindedir. Özel sektörün ticari faaliyetleri, doğrudan ya da dolaylı olarak devlet gelirlerinin dağıtımıyla ilişkili olması sebebiyle devletten tamamen özerklikleri söz konusu değildir. İş dünyasında bulunan yönetici aile dışındaki elitlerin rantiyeci sistem içerisinde devletle olan çıkarları doğrultusunda yönetici elitlere bağımlılığı son derece yüksektir (Khalaf, 2006, 40). Bu da onların, rejimin ve yönetici ailelerin rolünün güçlenmesi yönünde desteklemelerini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla iş dünyasında yönetici aileler dışındaki elitlerin, yönetici elitleri özellikle dış politika yapımında yönlendirme veya bu elitlerin politika değişikliğinin itici gücü olma ihtimali neredeyse imkânsızdır (Kamrava & Gerd, 2016: 6)

Tam tersine özel sektör de dahil olmak üzere BAE ekonomisinin devletin denetiminde olması dolayısıyla yurtdışına yapılan yatırımlar, yardımlar ve diğer ekonomik faaliyetler Emirlikler'in dış politika vizyonunu güçlendirmek için araçsallaştırılmaktadır (Young, 2017: 82). BAE elitleri, toplumsal sorumluluk açısından kendilerini modern Batılı devletlerin elitlerinden farklı konumlandırmaktadırlar. Bunlar ülkenin gelir kaynaklarının ve oluşan servetin kendi hakları olduğu anlayışını taşımaktadırlar. Ayrıca, kendilerinin çıkarına olan mevcut ekonomik sistemin muhafazası için de ihtiyatlı davranmaktadırlar (Kamrava & Gerd, 2016). Sonuç olarak, elit ailelerin ülkenin gelir kaynaklarını kendi mülkleri gibi kullandığı bir yönetim yapısı geliştirdiği söylenebilir.

BAE'de Dış Politika Yapım Sürecinde Elitler

Birlik içerisinde yer alan emirlikler, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden bağımsızlıkla beraber birliğin sağlandığı 1871 yılına kadar İngilizlerin himayesinde bulunmalarının bir sonucu olarak başka devletlerle ilişkilerini bu devlet vasıtası ile sağlamaktaydı. BAE, birliğini sağlamlaştırıp ekonomik olarak refah seviyesini yükseltmesine rağmen küçük devlet olma konumu, tarihi derinliğe sahip olmaması, güçlü kurumsal yapıların yokluğu ve askeri gücünün sınırlılığı nedeniyle dış politika yapımında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorlukların en önemlisi, başta İran olmak üzere komşulardan gelecek tehditlere karşı başa çıkma kabiliyetinden yoksun olmasıdır. İlerleyen dönemlerde, başta İngiltere ve ABD olmak üzere diğer Batılı devletlerle ittifaklar kurmak suretiyle bu durumu aşmaya çalışmıştır (Rugh, 1996: 68).

BAE'nin dış politikasında diğer siyasi ve ekonomik alanlarda olduğu gibi emirler hâkim konumdadır. Emirler içerisinde de BAE'nin kuruluş aşamasından 2004'e kadar devlet başkanlığını sürdüren Zayid bin Sultan El Nahyan dış politika kararlarında belirleyici konumda olmuştur. Elitlerin baskın olma, içe dönük ya da dışa dönük kişiliğe sahip olmaları dış politikayı etkilemede rol oynar. Liderin kişiliği dış politika tercihini ve yönelimini etkileyen önemli unsurlardan biridir (Caprara, 2008: 476). Emir Zayid'in de liderlik tarzı, iletişim stili, politik vizyonu ve örgütsel kapasitesi, karakter bakımından baskın lider tipi ile uyumlu olması da onun dış politika kararlarında diğer emirlere göre daha hâkim konumda olmasını beraberinde getirmiştir (Morton, 2016). Abu Dabi emirinin devlet başkanı olma geleneği sonraki dönemlerde de devam ederken aynı şekilde BAE'nin şimdiki lideri Muhammed bin Zayid'in dış politikadaki belirleyici konumu da devam etmektedir. BAE'nin aktif bir dış politika takip etmesi dolayısıyla Muhammed bin Zayid'in uluslararası politikadaki görünürlüğü seleflerinden daha fazladır. Bununla beraber devlet başkanı ve emirler, dış politikayı yönlendiren kurumlarına aile üyelerini atamak suretiyle onların da görüşlerinin politika yapımına yansımaya olanak sağlamaktadırlar (Owen, 2000: 58).

BAE dış politikasında öne çıkan temel kaygılar rejimin güvenliğini sağlama, enerji güvenliğini kontrol altında tutma ve ekonomik refahı tehdit eden unsurlarla mücadele şeklinde sıralanabilir (Telci & Horoz, 2018: 144; Mason, 2023: 55). Bu doğrultuda BAE yönetimi, petrol ve ticaret gelirlerinin elitele- re sağladığı zenginliğin avantajını kullanmak suretiyle diplomatik yolların yanında dış yardımları da etkin bir araç olarak kullanmaktadır (Almezaini, 2012: 2). BAE, özellikle ekonomik gelişimini tehdit eden 2008 ekonomik krizi sonrası süreçte ve rejimin geleceği ile ilgili kaygıları artıran 2011 Arap Baharı sürecinin kurulu düzeni tehdit eden dönüştürücü etkisi sonrasında daha önce öne çıkmadığı kadar sert gücünü dış politika enstrümanı olarak kullanmaya başlamıştır (Borck, 2024). Bu çerçevede Yemen, Somali ve Eritre’de askeri üs- ler kurmak suretiyle askeri gücünü bölge dışına taşımıştır. Bu yayılmacı eğili- min arkasında sahip olduğu petrol ve gaz kaynaklarını Batı pazarına ulaştır- cak uluslararası ticaret yolunun güvenliğini sağlama yanında özellikle kendi bölgesinde rekabet ettiği İran’ın Yemen’deki varlığını sınırlamaya yönelik tedbirler yer almaktadır. Yine rejime tehdit olarak gördüğü MK gibi unsurları desteklemekle itham etmiş olduğu Türkiye ve Katar’ın Somali ve Eritre’deki etkinliği ile rekabet etme gücünü artırma isteği de söz konusu askeri üslere verilen önemi göstermektedir (Telci & Horoz, 2018: 159).

BAE’nin Arap Baharı sonrası dış politikası temelde statükoyu korumaya yö- nelik olmuştur. BAE rejiminin ayakta kalabilmesi, gerek içeride gerekse böl- gede kendisine yönelebilecek tehditleri ortadan kaldırmak veya yönetmekle mümkündür (Çınkara & Coşkun, 2023: 64). Bu doğrultuda BAE, Arap Baharı sürecinde bölgeyi dönüştürmeye yönelik rejimleri değiştirmeyi amaç edinen ve MK gibi devlet üstü aktörlerin devletler üzerindeki hakimiyetini güçlen- direcek tüm girişimlerin karşısında yer almıştır. Küçük devletlerin hareket tarzına istisna teşkil edecek biçimde BAE, Yemen ve Libya’da taraflar arasın- daki çatışmalarda statükocu taraflara askeri destek vermiştir. Mısır’da 2013 yılında statükoya dönüş olarak nitelenebilecek askeri darbeye açıkça taraf olmuştur. BAE, bölgede rejime veya ülke çıkarlarına yönelebilecek herhangi bir tehdidi önlemek amacıyla statükoyu temsil eden grupları desteklemiştir. Askeri gücü yanında insani yardım, borç verme, medya gücü oluşturma, sivil kuruluşlara destek gibi yumuşak güç kullanımı ile de söz konusu hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır (Telci & Horoz, 2018: 160). Yine BAE, toplumsal yapının siyasal sisteme yabancılaşma riskine rağmen Filistin meselesini İs- rail ile diplomatik ilişki kurmanın bir önkoşulu olmaktan çıkarmak suretiyle rejimin güvenliği ve bölgedeki çıkarlarını temin için İbrahim Antlaşmalarına katılmıştır (Çınkara & Coşkun, 2023: 71).

BAE dış politika yapımında etkin olan unsurlardan biri de bu ülkenin Batılı devletlerle kurduğu müttefiklik ilişkileri çerçevesinde geliştirdiği ortaklıklar olmuştur. Özellikle İngilizler, bağımsızlık sürecine kadar sürdürmüş olduğu 150 yıllık hami devlet rolünü bağımsızlık sonrasında da siyasi, ekonomik, güvenlik ve kültürel alanlara genişleterek farklı bir aşamada sürdürmek

suretiyle ülke üzerindeki nüfuzunu korumuştur. Bağımsızlığın sağlanması sonrası her ne kadar dış politikada resmi olarak bağımsız olmuş olsalar da başta İran ve Suudi Arabistan olmak üzere bölge ülkelerinden gelen tehditler nedeniyle İngilizlerle yapmış oldukları antlaşmalarla kendi güvenliklerini bu ülkenin çıkarlarıyla uyumlaştırmışlardır (Rugh, 1996: 58). Ayrıca İngiliz kolonyal memurları; emirlik yönetimlerinin eğitim, sağlık, savunma, emniyet, altyapı ve diğer sektörlerde görev yapmaya devam etmişlerdir. Bu kişiler genellikle teknik destek, eğitim, danışmanlık ve yönetim rollerinde yer almışlardır (Bölme & Çavuşoğlu, 2020: 60). İngilizlerin, bağımsızlık sonrası bölgedeki varlığı, BAE'nin dış politikasında da etkisini dolaylı olarak sürdürmesini beraberinde getirmiştir. İngilizler askeri ve dış politika alanlarında danışmanlık hizmeti vermenin yanında, savunma ekipmanı ve silah sistemleri sağlayan önemli bir tedarikçi konumundadır. Ülkenin temel zenginlik kaynağı olan petrolün çıkarılması ve uluslararası pazarlara ulaşmasından petrol gelirlerinin yönlendirilmesine kadar BP ve Serco gibi Birleşik Krallık merkezli şirketler BAE'de savunma ve enerji gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Ayrıca, Başta Muhammed bin Zayid olmak üzere yönetici aile mensupları İngiltere'nin önde gelen askeri okullarından Sandhurst Kraliyet Askeri Akademisinde eğitim görmüşlerdir (Bölme & Çavuşoğlu, 2020: 61). Bu da İngilizlerin elitlerle kurduğu yakın ilişkiyi ve onlar üzerindeki etkisini açıklayan önemli unsurlardan biridir.

BAE'nin bağımsızlığını 1971 yılında kazanan yeni bir devlet olması ve bu döneme kadar uzun bir süre dış ilişkilerine İngiltere'nin hakim olması dolayısıyla köklü bir dış politika kültürüne dayanmaması, Batılı ülkelerin nüfuzunun elitler üzerinde etkili olmasını beraberinde getirmiştir. Bir ülkenin dış politika kültürü uluslararası meselelerle ilgili politika yapımında liderlere rehberlik edecek çeşitli normlardan oluşur (Holsti, 1998). Liderler dış politika hedefi oluştururken ve bu hedef doğrultusunda stratejiler geliştirirken dış politika kültürüne ihtiyaç duyarlar. Bağımsızlık sonrası süreçte BAE, Batı nüfuzuna sahip kurumların gölgesinde bir dış politika kültürü inşa etme doğrultusunda adımlar atmıştır. Ancak son yıllarda, uluslararası sistemde Batı dışı aktörlerin yükselmesi ve bu güçlerle BAE'nin enerji, silah ve endüstriyel alanlarda geliştirdiği işbirliğinin BAE'nin dış politikada Batılı ülkelere daha özerk politika sürdürebilmesini sağlayacak potansiyel taşıdığı söylenebilir.

Geleneksel olarak emirlerin gücünü sınırlayacak tek unsur kurumsal yapılardan ziyade aile içerisindeki güç dengeleri olması hasebiyle dış politika yapımında aile üyeleri egemen unsur olmuştur. BAE dış politikasının oluşumundaki süreç; siyasi felsefesi olan, belli bir misyona hizmet etmeyi amaçlayan, tarihsel sürekliliğe sahip bir çerçevede ilerlemediği için dış politika elit ailelerin tekelinde kalmıştır (Almezaini, 2012: 46). Dolayısıyla BAE dış politikası, özellikle son dönemde İsrail ile kurulan ilişkilerde olduğu gibi muhtelif savurulumalarla yüz yüze kalmıştır. Geleneksel dış politikasından sapma olarak nitelendirilebilecek bu tutuma benzer şekilde Türkiye, Katar ve İran'la

istikrarsız politikalar yürütmesi de dış politikasındaki kararsız tavrının bir göstergesi olmuştur. BAE bu sorunun üstesinden gelmek için son yıllarda araştırma merkezleri ve diplomasi akademisi gibi alanlarda faaliyet gösteren kurumlar oluşturmaya başlamıştır. Yine sivil inisiyatif ile oluşturulan benzer kurumlara güçlü destek vermektedir. BAE'nin gelecekte dış politika yapımında rol alma potansiyeline sahip elitleri yetiştiren bir kurum olarak Enver Kar-kaş Diplomasi Akademisi'ni (AGDA) zikretmek mümkündür. Geçmiş yıllarda toplumun geniş kesimlerine yönelik eğitimi yaygınlaştırma politikası güden liderler günümüzde iyi eğitilmiş bir kitleye sahip olmuşlardır. Onların dış politika alanında eğitilmesi için bu akademi 2014 yılında faaliyete geçmiştir. Günümüzde akademiye kabul edilen diplomat adayları dış politika ile ilgili kapsamlı derslerden seminerlere, dil eğitiminden diplomatik yazım usulüne kadar çeşitli ülkelerden uzmanlar tarafından yetiştirilmektedirler. AGDA müdür yardımcısı İbrahim Al Tahiri, akdeminin gelecekte BAE dış politikasını şekillendirecek bir kurum olacağını umduğunu belirtmektedir (Al Tahiri, kişisel görüşme, 16 Ocak 2024).

Diplomasi akademisi yanında BAE'nin gelecekte dış politikasını belirlemede geleneksel elitlerin rolüne ortak olacak diğer önemli kurumlar ise, yeni sayılabilecek bir geçmişe sahip olmalarına rağmen dış politika konusunda geliştirdikleri söylem ve yayınlarla ciddi mesafe kat etmiş olan araştırma merkezleridir. Bunlardan en önemlilerinden birisi Trends adlı araştırma ve istişare merkezidir. Merkezde dış politika alanında enerjiden ekonomiye, siyasetten kültüre kadar bir çok alanda dış politika ajandası hazırlamak suretiyle Emirlikler'in dış politika yapımına katkı sunmaktadır. Kurumun yöneticilerinden Selman Al Hammadi, yaptıkları çalışmaların karar vericilerin objektif olmalarını sağlayacak ve karar vermede zorlukları aşmalarını kolaylaştıracak nitelikte olduğunu vurgulamaktadır (Al Hammadi, kişisel görüşme, 16 Ocak 2024). Dış politikaya yön verme iddiasında olan diğer bir araştırma merkezi ise B'HUTH'tur. Temelde kamu politikalarını yönlendirme amacını taşıyan bu kurum, bir çok araştırmacıyı bir araya getirmek suretiyle pratik politika önerileri sunmaktadır. Kurumun Genel Müdürü Abdul Rahman Bahron kendi merkezlerinin yapmış olduğu politika önerilerinin uygulama aşamalarını da takip edip değerlendirdiklerini ifade etmektedir (Bahron, kişisel görüşme, 17 Ocak 2024). Son olarak, yöneticiliğini, girişimciliği ve heyecanı ile tanınmış bir kadın olan Ebtesam Al-Ketbi'nin kurmuş olduğu Emirlikler Siyaset Merkezi kısa zamanda hem BAE'de hem de körfez ülkelerinde önde gelen araştırma merkezlerinden birisi olmuştur. BAE'de genelde karar alma pozisyonlarına atanan kadınların, elit ailelerden seçilmek suretiyle liderlerin denetiminde olmaları sağlanmaktadır (Krause, 2008: 64). Ancak yeni eğitilmiş BAE vatan-daşı kadınlar, Ketbi'nin tarzında olduğu gibi liderlik pozisyonuna talip olmaktadır. Bu da gelecekte BAE'nin dış politika yapımında aktörlerin çeşitlenmesini sağlayacak bir unsur olacaktır.

Sonuç

Elit teoride genel olarak yeni elit oluşumunun modern devletin oluşumuyla paralel seyrettiği görüşü hakimdir. Buna göre devlet içi ve devlet dışı kurumlar vasıtasıyla askeri ve sivil elitler grubu teşekkül etmiştir. Bu elitler ülkenin dış politika yapımında da etkin olmaktadır. BAE elit oluşum süreci, bu paralelde gerçekleşmemiş; genel olarak dünyada özelde ise Orta Doğu bölgesindeki yaygın örneklerle istisna oluşturmuştur. Bu çalışma elit oluşum sürecinde ve elitlerin dış politika yapımına katılımında bir istisna teşkil etmesi açısından BAE örneğini açıklamaya çalışmıştır. BAE örneğinde geleneksel elitler hem elit tekeli oluşturma açısından varlıklarını sürdürdüler hem de muhalif elit oluşumları sınırlandırmada başarılı oldular.

BAE'nin ekonomik gelişmişlik düzeyi, toplumsal iş bölümü, uluslararası alandaki etkinliği ve daha pek çok alanda modern koşullara ayak uyduran yapısı büyük ölçüde petrolden elde edilen gelirden yararlanmak suretiyle değişmiştir. Ancak ülkenin elit ilişkileri modeli ve bunun yaratmış olduğu siyaset türü güçlü bir şekilde devam etme eğilimindedir. Birleşme sonrası dönemde yönetici elitler arasında daha önce var olan mücadele, yerini kazanç ve yükümlülüklerin paylaşılması konusunda uzlaşmaya bırakmıştır. Bu uzlaşma hem emirlik içerisindeki elitlerin birbiri ile mücadelesi hem de emirlikler arasındaki mücadele için geçerli bir durum olmuştur. Buna kanıt olarak birleşme öncesi liderliğin zora dayalı el değiştirmesinin yaygın olması gösterilebilir. Yine emirlerin iktidarı eskisinden daha güçlü hale gelmiştir. Önceki dönemde bir emiri tahta çıkarmak ya da tahttan indirmek elit grupların birbiriyle rekabetinin bir sonucu iken yeni dönemde elitler arası dayanışmanın bir sonucu olarak gerçekleşmektedir.

BAE örneği, devlet ile elit sınıf arasındaki ilişki biçiminde devletin elit sınıftan bağımsız özerk bir temele sahip olması ile devletin elit grupların bir uzantısı olarak görülmesi yaklaşımlarında, devlet ile elitler arasında bir ayrışmadan ziyade devletin elitlerin çıkarlarını bütünüyle temsil ettiği bir anlayış sergilemektedir. Modern dönemde devletin gelişimi sürecinde devlet ile yönetici elit arasında ayrışma eğilimi söz konusu olmuştur. Devlet giderek özerkliğini artırmıştır. BAE'nin birliğin sağlanmasıyla oluşturulmuş yapısında kurum olarak devlet, onun bürokrasisi ve idari yapısı elitlerin ağırlıklı olarak çıkarlarına göre tasarlanmıştır. Bu çerçevede BAE'nin ekonomik ve toplumsal yapısının modern devletin geliştiği Avrupa'daki ile farklılık gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak yeni dönemde BAE'nin özellikle Arap Baharı sürecinin yaşanmasının ardından bir dönüşüm yaşayıp yaşamayacağı sadece BAE'nin kendi iç dinamikleriyle açıklanmasından ziyade dış dünyadaki gelişmelerle de yakından ilişkili olacaktır.

Arap Baharı sürecinin getirdiği koşullar, kısa dönemde yönetici elitin yararına dönük bir pozisyonun oluşmasına neden olmuştur. Emirlik elitleri, kendi aralarında iç ve dış politikada birlik oluşturmuş; yaptırım gücünü artırmış ve

muhalif oluşumları zayıflatarak daha dar elit sınıfın iradesinin egemen olduğu bir yapının doğmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla BAE’de oluşan elit yapısı, eskilerin yerini yeni bir elit yapısının almasını yani “elit dolaşımını” sınırlandırmıştır. Bu çerçevede çalışmanın ortaya koyduğu husus, BAE’nin siyasi ve sosyal dokusunun liderlerin pozisyonunu sorgulayacak ve onlara alternatif oluşturabilecek bir elit kesimin nüfuz kazanmasına imkân tanımadığı gerçeğidir. Siyasi elitler emirler ve ailelerinden oluşmaktadır. Dış politika yapımında da birbiriyle sağlam bir uzlaşi içinde hareket eden bu dar aile yapısı etkindir. Her ne kadar yurt içinde ve yurt dışında seçkin eğitim kurumlarından mezun olmuş yeni kuşak, çeşitli alanlarda kayda değer başarılar elde etmiş olsa da onların karar alma süreçlerinin üst kademelerinde kısa dönemde yer almaları muhtemel gözükmemektedir. Ancak, ülkede yaygınlaşan sivil insiyatiflerin uzun vadede alternatif karar alma mekanizmaları geliştirmelerinin imkân dahilinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmada varılan diğer bir sonuç ise, BAE’nde elit grupların geleneksel yönetim anlayışına bağlı kalarak ve aldıkları tedbirlerle elit çemberinin açılmasının önüne geçmeleri hususudur. Bir yandan iç tehditler karşısında kendi konumlarını koruyabilmek için elitler arası mutabakatı sürdürürken bir taraftan da güçlü devletlerle iş bitliğine gitmek suretiyle dış tehditlerle başa çıkmayı amaçlayan bir elit yapısı söz konusudur. Bu da onlara dış politikada kendi çıkarlarına yönelik hareket etme fırsatı vermiştir. Elitlerin dış politika çıkarları bu sayede devlet politikası haline gelmiştir. Karar alma mevkiinde olanların, kendileri ile çıkar çatışması içinde olacak ve onların kararlarını etkileyebilecek farklı elit gruplar olmadığı için, alacakları karar liderin eğilimleri ile paralel olacaktır. Sonuç olarak, BAE’nin dış politikasının elitlerin düşüncesi ve siyasi görüşünü, hatta yönetici elit içinde ağırlığı olan emirlerin konumunu yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Abdullah, M. M. (1978). *The United Arab Emirates: A Modern History*. New York. Routledge.
- Ahmadi, K. (2008). *Islands and International Politics in the Persian Gulf Abu Musa and the Tunbs in strategic perspective*. New York. Routledge.
- Alhosani, H. A. (2012). *The Political Thought of the Late H.H. Sheikh Zayed Bin Sultan Al Nahyan, Founder of the United Arab Emirates (1966 - 2004)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Durham Üniversitesi.
- Al-Khouri, A. M. (2012). E-Voting in UAE FNC elections: A Case Study. *Information and Knowledge Management*, 2(6), 25-84.
- Almezaeni, H. S. (2012). *The UAE and Foreign Policy: Foreign Aid, Identities and Interests*. New York. Routledge.
- Annual Report. (2021). Annual Report of the UAE Central Bank 2020. <https://www.centralbank.ae/sites/default/files/2021-04/CBUAE%20-%20Annual%20Report%202020.pdf> (10.04.2021).

- Who is Who: The Royal Lineage of the United Arab Emirates.(2022). <https://www.bayut.com/mybayut/royal-families-uae/> (14.12.2022).
- Borck, T. (2024). *Seeking Stability Amidst Disorder: The Foreign Policies of Saudi Arabia, the UAE and Qatar*, 2010-20. Oxford University Press.
- Bölme, S. M. & Çavuşoğlu, E. (2020). Yeni İngiliz Kolonyalizmi: Çekilme Sonrası İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki Nüfuz Politikası (1971-1991). *Uluslararası İlişkiler*, 17(65), 47-6.
- BTI (2022). BTI 2022 Country Report, United Arab Emirates. <https://bti-project.org/en/?&cb=00000> (18.02.2022).
- Caprara, G. V. (2008). The Personality Attributes of Political Elites. *Elite Theory in Political Sociology* (467-488). Montreal: IPSA.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul. Agora Kitaplığı.
- Çinkara, G., & Coşkun, B. (2023). Mapping the Genesis of the Abraham Accords: Elite Preferences, Rising Nationalism, and the Quest for Political Stability. *Insight Turkey*, 25(2), 63-77.
- Dağı, İ. (2002). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul. Boyut Kitapları,
- Davidson, C. (2005). *The United Arab Emirates: A Study in Survival*. Boulder. Lynne Rienner Publishers.
- El-Mubarak, T. (2013). Islamic Movements in the Gulf are Engaging with the Arab Spring. *Asharq Al-Awsat*, Mayıs.
- Federal Supreme Council. (2021). Federal Supreme <https://uaecabinet.ae/en/federal-supreme-council> (12.12.2021).
- Freer, C. & Al-Sharekh, A. (2021). *Tribalism and Political Power in the Gulf: State-Building and National Identity in Kuwait, Qatar and the UAE*. I.B.Tauris.
- Heard-Bey, F. (2005). The United Arab Emirates: Statehood and Nation-Building in a Traditional Society. *Middle East Journal*, 59(3), 357-375.
- Herb, M. (2009). A Nation of Bureaucrats: Political Participation and Economic Diversification in Kuwait and the United Arab Emirates. *International Journal of Middle East Studies*, 41(3), 375-395.
- Higley, J. (2008). *Elite Theory in Political Sociology*. Montreal. IPSA.
- Hoffmann-Lange, U. (2018). "Theory-based typologies of political elites", *The palgrave handbook of political elites*. Der. H. Best & J. Higley. Palgrave Macmillan, 53-68.
- Holsti, K. J. (1998). Scholarship in an Era of Anxiety: The Study of International Politics during the Cold War. *Review of International Studies*, 24, 17-46.
- Ketbi, E. (2021). *The UAE Power-Building Model and Foreign Policy Shifts*. Abu Dabi. Emirates Policy Center.
- Kamrava, M. & Gerd, N. (2016). Ruling Families and Business Elites in the Gulf Monarchies: Ever Closer?. *Chatham House:The Royal Institute of International Affairs*, 1(14). <https://www.chathamhouse.org/2016/11/ruling-families-and-business-elites-gulf-monarchies-ever-closer> (15.04.2022).
- Khalaf, A. (2006). Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf. *Rules of Succession and Political Participation in the GCC States* (33-51). Dubai: Gulf Research Center.

- Khalifa, A. M. (1979). *The United Arab Emirates: Unity in Fragmentation*. Colorado. Westview Press.
- Krause, W. (2008). *Women in Civil Society: The State, Islamism, and Networks in the UAE*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mason, R. (2023). *Saudi Arabia and the United Arab Emirates: Foreign policy and strategic alliances in an uncertain world*. Manchester: Manchester University Press.
- Mert, M. A. (2022). "Birleşik Arap Emirlikleri: Müslüman Kardeşler ve Islah Hareketi", *Küresel İhvan*. Der. A. Bozkurt & M. Rakipoğlu. Ankara. Ketebe, 260-278.
- Morton, M.Q. (2016). *Keepers of the Golden Shore: A History of the United Arab Emirates*. London. Reaktion Books.
- Mosca, G. (1959). *The ruling class*. New York. McGraw-Hill.
- Owen, R. (2000). *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. London and New York. Routledge.
- Pareto, V. (2018). *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara. Doğu Batı.
- Peterson, J. E. (1986). The Emergence of Nation-States in the Arabian Peninsula. *Geo-Journal*, 13(3), 197-200.
- Rugh, W. A. (1996). The Foreign policy of the united Arab Emirates. *Middle East Journal*, 50(1), 57-70.
- Telci, İ. N. & Horoz. T. (2018). Military Bases in the Foreign Policy of the United Arab Emirates. *Insight Turkey*, 20(2), 143-166.
- Ulrichsen, K. C. (2020). *Return to Dubai's Role in Facilitating Corruption and Global Illicit Financial Flows: The Political Economy of Dubai*. Washington. Carnegie Endowment for International Peace.
- Hendrik, V. D. M. (1997). *The role of tribal and kinship ties in the politics of the United Arab Emirates*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Tufts University.
- Young, K. E. (2017). New Perspectives on UAE Foreign Policy. *Journal of Arabian Studies*, 7(1), 81-82.
- Zahlan, R. S. (1978). *The Origins of the United Arab Emirates: A Political and Social History of the Trucial States*. London. Routledge.

İslâmcılığın Siyâsî Vizyonu: Hasan el-Bennâ'nın İdeolojik Haritası

Mehmet RAKİPOĞLU*

Mardin Artuklu Üniversitesi

Öz

Bu çalışma, İslâmcılık literatüründe önemli bir figür olarak kabul edilen Hasan el-Bennâ'nın siyâsî fikirlerini analiz etmektedir. Siyâsî düşünceleri ve fikirleri incelendiğinde, döneminin jeopolitik bağlamının derin etkilerini açıkça gösterdiği görülmüştür. Özellikle Mısır ve genel itibarı ile Ortadoğu'da Osmanlı halifeliğinin sona erdirilmesi ve emperyalizmin yükselişi, el-Bennâ'nın siyasi ideolojisini şekillendirmede belirleyici olmuştur. Ayrıca, el-Bennâ'nın manevî inançları ve tasavvuf öğretilerinin, dünya görüşüne, siyâsete ve topluma olan yaklaşımını derinden etkilemiştir. Siyâsî bilinçli bir şekilde hareket eden ve Selefi bir eğilime sahip olan el-Bennâ, ne yerleşik düzene ne de muhâlif güçlere katı bir biçimde bağlılık göstermemiştir. Kral Fârûk'u ve Mısır rejimini eleştirdiği zamanlar olduğu gibi, iktidardaki aktörlerle ortak bir zemin bulmaya çalıştığı zamanların da var olduğu gözlemlenmiştir. Partilere ve partizanlığa yönelik ayrıştırıcı bir tavır sergilemekten kaçınan el-Bennâ, siyâsî katılımı teşvik eden bir duruş sergilemiştir. Bir İslâm devletinin kurulmasını savunurken, aynı zamanda milliyetçiliği müsbet yorumlaması, bölünmeyi teşvik etmediği sürece milliyetçiliğe açık olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, el-Bennâ'nın siyâsî düşünceleri, döneminin karmaşık siyâsî ve toplumsal ortamının yansımalarını yansıtırken, aynı zamanda kendine özgü bir çeşitlilik ve esneklik sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler

Hasan el-Bennâ, İslâmcılık, Siyasal Düşünce, Müslüman Kardeşler, Mısır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetrakipoglu@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6287-6943.

Islamism's Political Vision: Mapping the Ideology of Hasan al-Banna

Abstract

This study examines the political ideas of Hasan al-Banna, one of the most influential figures in Islamic literature. When examining his political thoughts and ideas, it was evident that his geopolitical context clearly affected his political ideas. al-Banna's political ideology was decisively shaped by the end of the Ottoman caliphate and the rise of imperialism, especially in Egypt and the Middle East. Furthermore, al-Banna's spiritual beliefs and Sufi teachings deeply influenced his worldview, political approach, and social outlook. Despite his political awareness and Salafist tendencies, al-Banna was not strictly loyal to either the established order or the opposition. There have been times when he has criticized King Farouk and the Egyptian regime, but there have also been times when he has sought common ground with them. Affirming a stance encouraging political participation, al-Banna avoided a divisive stance towards parties and partisanship. While advocating for the establishment of an Islamic state, it also positively interprets nationalism, indicating an openness to nationalism as long as it does not promote division. Thus, al-Banna's political ideas reflect both the complexity and flexibility of his time's political and social environment.

Keywords

Hasan al-Banna, Islamism, Political Thought, Muslim Brotherhood, Egypt.

Extended Abstract

This article explored the political ideologies of Hasan al-Banna, a seminal figure in Islamic literature whose writings have had a profound impact on contemporary Islamic thought and contemporary literature and thought. His political views were intricately entwined with the geopolitical landscape of his day, allowing him a unique vantage point on the world. His political ideology was shaped in large part by the fall of the Ottoman caliphate and the subsequent rise of imperialism in the Middle East, particularly in Egypt and the wider Middle East, which played a pivotal role in shaping his political ideology. There was a profound influence on al-Banna's political approach and social outlook that was a consequence of his spiritual beliefs and adherence to Sufi teachings, which were at the root of his worldview and way of life. Even though al-Banna expressed inclinations toward Salafism, he consistently demonstrated the ability to maintain a pragmatic approach to politics, never adhering to nor vehemently opposing the current political order. Rather than taking a hard line towards King Farouk and the Egyptian regime, he opted to take a more nuanced stance, at times criticizing the regime while at other times seeking to find common ground with them.

His advocacy for political participation is a strong indication of his rejection of sectarianism and political divisions. The fact that he supported the idea of establishing an Islamic state, however, did not prevent him from showing a willingness to embrace nationalism, provided that it did not cause conflict

between Muslims. Due to the complexity and changing nature of the socio-political environment of his time, he reflected this duality in his political thought. The aftermath of World War I witnessed the dismantling of the Ottoman Empire and the imposition of colonial rule across much of the Muslim world. At this time in Egypt, the British influence was firmly entrenched, while the traditional Islamic institutions were being undermined by the British influence. Against this backdrop, al-Banna offered a vision of Islamic revivalism as a means to counteract the perceived decline in Muslim societies that al-Banna envisioned.

A significant turning point in the trajectory of Islamist movements was marked by his founding of the Muslim Brotherhood in 1928, which marked a significant milestone in history. By rejecting both Western imperialism as well as secular nationalism, al-Banna called for a return to Islamic principles as a basis for societal renewal rather than Western colonialism and nationalism. According to him, Islam was meant not only to be a spiritual guide but also to direct all aspects of life, such as politics, economics, and social affairs, in a way that was comprehensive in nature. In terms of al-Banna's conception of an Islamic state, it was not simply a nostalgic yearning for a bygone era but rather a proactive response to the difficulties of the contemporary world. The advocate of Sharia law advocated not only the implementation of a static set of laws but also the implementation of it as a dynamic framework that could adapt to the needs of modern-day society. Despite this, his emphasis on social justice, charity, and community welfare resonated with a wide cross-section of Egyptian society, and as a result, the Muslim Brotherhood gained wide popularity.

However, al-Banna's political pragmatism sometimes led to tensions within the movement. While he espoused non-violence as a guiding principle, some factions within the Brotherhood advocated for more confrontational tactics. al-Banna's assassination in 1949 brought the tension to a head, an event that proved to be a tragic example of political dissent in an environment of repression, as al-Banna's death underscored. As a result of the decades since the death of al-Banna, the Muslim Brotherhood has evolved into a complex and multifaceted organization with branches and offshoots operating throughout the world. Over the past several decades, the country has experienced a great deal of repression and resurgence, depending on where it is located. As al-Banna espoused many of the same principles that have shaped the ideology and base of Islamist movements worldwide, his core principles continue to influence these movements today.

Accordingly, Hasan al-Banna's political vision combines Islamic revivalism, anti-imperialism, and socio-political pragmatism. Through this analysis, it becomes evident that al-Banna is among the most influential political Islamists in history. Contemporary Islamic thought and political discourse continue to

resonate with his ideas, underlining his intellectual relevance in an ever-changing world. His political views remain relevant and adaptable, which explains al-Banna's enduring influence. Asserting the primacy of Islamic principles in light of modern challenges is at the heart of his advocacy for Islamic revivalism. Aside from this, his anti-imperialist stance continues to inspire those opposed to foreign dominance and intervention in Muslim-majority nations. In addition, his socio-political pragmatism offers a blueprint for navigating Islamic governance and societal transformation.

In fact, this study demonstrates that al-Banna's political ideas are not simply relics of a bygone era but are principles that continue to have a significant impact on the trajectory of Islamism today. Throughout the history of Islamist movements across the globe, from the founding of the Muslim Brotherhood to the present day, his legacy also lives on in the ideologies and strategies of these movements. Whether it is in Egypt, where al-Banna's influence remains strong despite periodic crackdowns on the Brotherhood, or in other regions where Islamists strive to reconcile religious principles with contemporary governance patterns, al-Banna's influence is enormous. In conclusion, Hasan al-Banna's political vision offers a timeless framework that can be applied to navigating the intersection of Islam and politics, transcending temporal and geographical boundaries, as well as a framework that is both timeless and universal. His ideas, which were shaped by Islamic principles, remain a guiding light for those who strive to create a more just and equitable society based on Islamic principles despite the ever-changing global landscape. Thus, al-Banna's legacy as one of the most influential political Islamists continues to reverberate, influencing the discourse and actions of Islamists across the globe and highlighting his enduring significance in contemporary political discourse.

Giriş

el-Bennâ, Mısır'ın kuzeyindeki Buhayre vilâyetine bağlı Râşid mıntkasında yer alan Mahmûdiye kasabasında İngiliz işgali sürerken 14 Ekim 1906'da dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Ahmed bin Abdurrahmân el-Bennâ'dır. Baba el-Bennâ, saatçilikle geçimini sağladığı için "Saati" lakabı ile bilinmesinin yanında ilimle de meşgul bir şahsiyettir. Bu anlamda Hasan el-Bennâ el-Fethu'r-rabbânî li-tertîbi Müsnedi'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî adlı eserin müellifi olan babasından ilk öğrenimini tahsil etmiştir. Dolayısıyla ilme merak el-Bennâ ailesi içerisinde miras olarak görülmüştür. Ayrıca İslâmî bir ortamda yetişen el-Bennâ, son derece dindar bir düşünce ve hayat anlayışıyla hemhâl olmuştur (Dağ, 2017: 16). 8 yaşına geldiğinde el-Bennâ, klasik İslâmî eğitim veren Medrese Erraşı'd- Diniye okuluna kaydolmuştur. el-Bennâ'nın klasik medrese eğitimiyle küçüklükten geleneksel kodlarla büyütülmesi onun bu yönünü geliştirmiştir. Babasının "Metinleri ezberleyen, ilmi de elde eder." Sözüne şîar edinmiştir. Bu bağlamda Harîrî'nin Mulhatu'l-Îrâb'ını, İbn Mâlik'in Elfiyye'sini, ıstılahlar konusunda el-Yâkûtiyye'yi, tevhiid alanında Cevheretu't-Tevhiid'i, miras konusunda er-Rahbiyye'yi, mantık alanında es-Süllem'in bir kısmını, Hanefî fikhî konusunda Muhtasar el-Kudurî'nin metinlerinin çoğunu, Şafiî fikhî konusunda Ebû Şucâ'ın el-Ğâyetu fi't-Takrîb adlı eserinin metinlerinin çoğunu, Mâlikî mezhebi konusunda da İbn Âmir Manzûmesi'nin bir kısmını ezberlemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm hâfızlığı, Arapça dilinin incelikleri ve hadîs-tefsir gibi ilimlerle küçük yaştan itibaren yakından ilgilenen el-Bennâ, el-Medresetü'l-i'dâdiyye, Demenhûr'daki ilköğretmen okulu gibi okullarda eğitimini sürdürmüştür (Azoulay, 2015: 172). Daha sonra Mayıs 1927'de Küçük Ezher olarak adlandırılan Mısır'ın ilk modern yüksek öğrenim enstitüsü Dârü'l-Ulûm'a kaydolmuştur. Buradaki eğitimi onun siyasal düşüncesini ve pratiğini etkilemiştir. Örneğin eğitimi sırasında Ezher ulemasından Muhammed Sa'd ile ve Yûsuf ed-Dicvî, Abdülazîz Çâvîş ve Muhammed Reşîd Rızâ'nın da bulunduğu birçok isimle görüşen el-Bennâ, mezkûr şahısların düşüncelerinden etkilenmiştir. Hadîs ilimlerine vukûfiyeti de dikkate değer bir husustur. Hadîs ilimleri ve Hadîs ıstılahlarını ele aldığı Muhtasar Hadîs Usûlü telif etmiştir (Köycü, 2023: 1108-1121) Öte yandan eğitimi boyunca kahvehane ve camilerde vaaz vererek siyasal".düşüncesinin pratiğe dökülmesi anlamında önemli tecrübe elde etmiştir. Her ne kadar eğitimi sonrası yurtdışına gitme planı yasa da uygulamanın kaldırılması sonrası İsmâiliye'ye öğretmen olarak tayin edilmiş ve davet çalışmalarını burada sürdürmüştür. 1928'de İhvân'ı kuran el-Bennâ,

Kahire'ye geçerek siyasal düşüncesinin yayılması için büyük kitlelere ulaşmıştır. Bu anlamda el-Bennâ'nın Kahire'ye geçişi İhvân'ı topluluktan (community) harekete (movement) taşımıştır (Özdemir, 2013: 39). El-Bennâ'ya göre ilk olarak dengeli ve âdil bir toplum inşa edilmelidir. Zemini İslâmî bir toplum olmayan bir devlet ona göre çökmeye mahkumdur. Bundan dolayı 1930'lu yıllarda eğitim faaliyetlerini hızlandırmış ve aileye büyük önem vermiştir.

El-Bennâ, Ortadoğu siyasetini ve Ortadoğu'daki toplumsal/siyâsî İslâmî hareketleri anlamak açısından kritik öneme hâiz bir şahsiyettir. Nitekim başta Müslüman Kardeşler (İhvân) gibi bir hareketin inşa edilmesi başta olmak üzere bölgesel ve küresel siyasette ciddi etki bırakan ve siyaseti şekillendiren ve/veya etkileyen oluşum, örgüt, yapı, şahıs, hareket, düşünce ve ideoloji üzerinde Hasan el-Bennâ etkisinden söz edilir. Örneğin el-Bennâ'nın şahsı ve düşünceleri Seyyid Kutub, Muhammed Gazzâlî, Abdülkadir Udeh, Mustafa es-Sibâî, Said Havva, Abdülkerim Zeydan gibi birçok ismin üzerinde önemli tesir bırakmıştır (Güney, 2018: 292; Kayalı, 2016: 50-144). Dahası el-Bennâ farklı iki kutbu temsil eden isimlere aynı anda örneklik teşkil etmiştir. Örneğin İhvân içerisinde "radikalliği" temsil eden Seyyid Kutub, el-Bennâ'nın eylemciliğini savunmuş hatta bir adım ileri taşımıştır. Öte yandan İhvân içerisinde "ılımlılığı" temsil eden Hasan el-Hudeybî, el-Bennâ'nın yolundan gitmiştir (Kazak, 2018: 39-40). Hasan el-Bennâ'dan en çok etkilenen âlimlerden birisi de Yûsuf el-Karadâvî'dir. Onun fikirlerini ve mücadelesini anlatan Hasan el-Bennâ Mektebi adlı bir kitap da telif etmiştir. (Köycü, 2022: 27) Ayrıca el-Bennâ etkisi kısa sürede Ürdün, (Bozkurt, 2021), Filistin (Çinkara, 2024), Irak, Lübnan, Suudi Arabistan, Yemen ve Arap-Müslüman coğrafyaya yayılan (Bozkurt ve Rakipoğlu: 2022) İhvân teşkilatını 22 Mart 1948'de kurmuştur. El-Bennâ'nın görüşleri Osmanlı, Babür ve Kaçar (İran) hanedanlarının olmadığı bir dünyada diğer bir ifade ile Müslümanların devletinin olmadığı bir dünyada bir düşünceyi temsil etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, el-Bennâ'nın fikir dünyasının incelenmesi gerek İslâmî hareketler gerekse İslâmî partilerin dünya görüşünü anlama ve Ortadoğu siyasetini anlamlandırma adına büyük önem arz etmektedir. Nitekim el-Bennâ birçok düşünür gibi İslâm'ın tecrübe edilen yeni dönem ve koşullarda nasıl ayakta duracağına ve yeniden diriltileceğine dair reçeteler sunmuştur. El-Bennâ'nın İslâm'a dair formülasyonları onun siyasal bir İslamcı, İslam davetçisi ve mürşidi olarak tanımlanmasıyla sonuçlanmıştır (Gannuşî, 1987: 143). Ayrıca el-Bennâ, İslâmî daveti ilk sistemleştiren kişi olarak tanımlanmıştır (Dağ, 2017: 115). Bu kapsamda, çalışma el-Bennâ'nın siyâsî fikirlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ilk olarak el-Bennâ'nın hayatı ve yaşadığı dönemin siyasal konjonktür ele alınmaktadır. Çalışmada ikinci olarak el-Bennâ'nın düşünce yapısında devlet, otorite, vatandaşlık vb. modern kavramlara yönelik söyledikleri veya onun söylemlerinden mezkûr kavramların nasıl anlaşılabilirliği irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda tanımlayıcı (descriptive) bir metotla Hasan el-Bennâ'nın eserleri ve el-Bennâ hakkında yazılmış farklı dillerdeki eserler belge

analizi ile incelenmiştir. Bu anlamda el-Bennâ'nın devlet, iktidar, otorite, yönetim, siyâsî ahlâk ve toplum, yönetilenler (halk, ümmet, tebaa, vatanş), adâlet, özgürlük, eşitlik, ümmet-millet, İslâm devleti, yurttaşlık gibi modern dönemdeki siyasi kavramlara yönelik incelenmekte ve analiz edilmektedir.

Hasan el-Bennâ'nın Hayatı ve Dönemin Siyasal Konjonktürü

Müslümanların kültürel, sosyal, iktisadi gibi alanlarda olduğu gibi gerek siyâsî düşünce gerekse de siyaset sahasında varlık göstermişlerdir. Dolayısıyla Müslümanlar Cihânşumûl bir düşünceye sahip olduğu ifade edilebilir. Tarihsel süreçte yönetici peygamberler, siyasetçi din adamları olduğu görülmüştür. Osmanlı'nın 18. ve 19.yüzyıllarda tecrübe ettiği gelişmeler sonrası Huntington'ın tarif ettiği medeniyetlerin iyice gün yüzüne çıktığı anlaşılmıştır. Dahası İslâm dünyası ve Müslüman üzerinde Batılı ülkelerin nüfuzu günden güne artmakta ve yöneticiler bazında bu güç pekiştirmesi tepkisiz bırakılmıştır (Zurcher, 2002: 12). Artık Batı'nın hasta adam olarak gördüğü Osmanlı ve Doğu "gerilemeye" ve çökmeye başlamıştır. Modern bilimin temelini atan, teknolojik yeniliklerin teorik ve felsefi kökenlerini bulan isimler artık Doğu'dan değil Batı'dan çıkmaya başlamıştır. Gerek Sanayi Devrimi gerekse devamında gelen yenilikler sonrası "Batı'nın Doğu'nun birçok alanda önüne geçtiği" yadsınamaz bir gerçek olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda "gerileyen" ve bu gerilemeden kurtulmak isteyen Doğu toplumları ve siyasileri çözümü "Batılılaşma" ve başka birçok formülde aramışlardır (Karpas, 2012: 23; Kara, 2019: 1-109). Mısır söz konusu Batılılaşma'nın pratik örneklerini yansıdığı en önemli ülkelerden birisidir. Bu minvâlde Osmanlı modernleşmesi ordudan başlatılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus ordudaki bu modernleşme hareketlerinin bir boyutunun da Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından uygulamaya koyulduğu gerçeğidir. Bu çerçevede Mısır, Ortadoğu'da Batılılaşma'nın en yoğun olduğu ülke olarak görülmüştür. Mısır özelinde de İsmâiliye şehri Batılılaşma'nın ve Batı sömürsünün fazlaca yaşandığı bir noktadır (el-Bennâ, 2014: 122; Khaled, 1998: 421- 436). El-Bennâ'nın siyâsî düşüncesinde İsmâiliye şehri önemli bir etkidir. Sömürgeciliğin adeta büro aracılığıyla kurumsallaştığı bu şehirde el-Bennâ birçok önemli meseleyi müşâhede etmiştir (el-Bennâ, 2014: 123). Öte yandan el-Bennâ'nın İsmâiliye şehrine gidişi ve tecrübe ettikleri de siyâsî düşüncelerini etkilemiştir. Bu anlamda Batılı hayat tarzına uzak olan el-Bennâ ilk etapta adeta neredede olduğunu ve neye uğradığını anlamamıştır (Ganim, 2012: 144).

İngiltere'nin 1882'den beri ülkedeki varlığı nefret uyandıran ve milli onuru zedeleyen bir unsur olarak görülmüştür. Bu minvalde el-Bennâ'ya göre çözümleri gereken birinci mesele Mısır ve Sudan'ın İngiltere sömürü hakimiyetinden bağımsızlaştırılmasıdır (İşler, 2022: 2755). Mısır'ın bağımsızlaşması halkın cihâdı ile gerçekleşmesi planlanmıştır. Bu noktada Afgânî-Abdûh ve Rızâ çizgisine yakın olan el-Bennâ'ya göre, halk bağımsızlık mücadelesine hazırlanırken yönetim güçsüz görülmüştür (Afgânî-, 2023; İdris, 2022: 337-369).

Öte yandan Mısır'ın bağımsızlaşması Sudan, Libya, Filistin ve Eritre ve diğer Müslümanlara ile devam etmesi planlanmıştır (al-Âbidîn, 1989: 225).

Daha geniş kapsamda bakılacak olursa o dönemki Mısır, siyâsî olarak İngilizlerin, iktisâdî olarak gayr-i Müslimlerin, eğitim olarak sekülerizmin ve kültürel- toplumsal olarak “üst sınıf” insanların boyunduruğu altına girmiştir. Öte yandan Mısır'ın 1940lı yıllardaki sosyal ve politik faktörleri birçok sonucu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en önemlisi 1939-1946 yılları arasında el-Bennâ'nın İhân hareketinin hızlı yükselmesidir. Dolayısıyla el-Bennâ'nın siyâsî fikirleri Mısır'ın konjonktüründen bağımsız okunmamalıdır. Nitekim el-Bennâ'nın ve hareketinin siyasallaşması, toplumla yakınlaşması birçok unsurdan etkilenmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde ilk olarak milliyetçi hareketler varlığını sürdürse de etkisi sınırlandırılmıştır. İngilizlerin Süveyş Kanalı'nı boşaltmayı sert bir biçimde reddetmiş olması yeni politik atmosferin oluşmasına ve yeni siyâsî seslerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkinci olarak kısa süreli Mısır hükümetleri etkisiz kalmıştır. Bu anlamda anayasa defalarca kral tarafından askıya alınmış, parlamento hiçbir zaman görev süresini tamamlayamamıştır. 1924-1952 arasında 38 hükümet kurulmuştur. 8 hükümet İngiltere sömürüsüne karşı duruşları dolayısıyla azledilmiştir (al-Âbidîn, 1989: 228). Dolayısıyla iç siyâsette bir istikrârsızlık el-Bennâ'nın yaşadığı dönemde tecrübe edilmiştir. Öte yandan İngilizlerin arzu ve istekleri doğrultusunda yönetilen hükümetlerin modern anlamda işgal edilmiş görüntüleri halk tarafından tepki ile karşılanmıştır (Al-Âbidîn, 1989: 221). Bu durum ülkenin ekonomisinin kötü hale gelmesine ve yönetimin yozlaşmasına neden olmuştur. el-Bennâ'nın bu şartlar altında siyasi fikirleri şekillenmiştir. Üçüncü olarak halifeliğin dolayısıyla İslam birliğinin ortadan kaldırılması el-Bennâ'nın siyâsî fikirlerini derinden etkilemiştir (Ganim, 2012: 159-160). Birçok Arap milliyetçisine kıyasla el-Bennâ Osmanlı'nın parçalanmasından büyük üzüntü duymuştur. Nitekim el-Bennâ, Osmanlı'nın parçalanmasını ümmetin bölünmesi olarak değerlendirmiştir (al-Âbidîn, 1989: 222).

Hilâfetin yüzyıllar boyu öncülüğünü yapan Osmanlı'nın yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan ve yeni kurulan Türkiye “Batılılaşma” kaygısıyla dinin devlet kontrolüne geçirilmesine yönelik hamleler ihdâs edilmiştir. Bununla birlikte “halifelik” makamı meclisin ruhâniyetine mündemîc kılınarak ortadan kaldırılmıştır. Müslüman ülkelerin, Mısır'ın ve İsmâiliye'nin Batılılaşma, sömürülme süreci birçok isim tarafından şiddetle eleştirilmiş ve bu sürece karşı çıkanlar toplumsal, siyasal ve ekonomik ihyânın İslâm'a geri dönüş ile gerçekleştirebileceğini dile getirmiştir (Özdemir, 2013: 39; Güney, 2017: 29-66; Ganim, 2012: 42-94). Bu anlamda “İslâmcılar” olarak adlandırılan bu kesim etrafında birçok insan toplanmıştır. Mısır'ın kimliği üzerine yoğun tartışmaların patlak verdiği 20.yüzyılın başlarında (al-Anani, 2013: 1-2) İsmâiliye şehrinde öğretmenlik yapan el-Bennâ Batılılaşma'ya, Batı emperyalizmine, sömürücülüğüne (Larsson, 2017: 42), ahlâkî yozlaşmaya, dinden uzaklaşmaya ve diğer birçok probleme karşı İslâm'ın ana kaynaklarına geri dönüşü ve toplumu yeniden

İslâmîleştirmeyi bir çözüm yolu olarak öne sürmüştür (Özdemir, 2013: 37). İslâm'ın iman ve ahlâk mesajının Mısır'da adeta unutulduğu, ahlâkî çözümlüğün tohumlarının atıldığı, bilimsel düşünme adı altında dinin ifsâd edildiği, imanî ve insânî değerlerin inkâr edildiği (Dağ, 2017: 37) bir konjonktürü el-Bennâ;

“İnsanlarımızın bu tür ağır nefsânî meşgalelerin içinde olmasına, başıboş dolaşmasına, kahvehanelere doluşmasına, fesâdın kaynağı olan, ahlâkî bozan salonlara gidip gelmesine şaşırır dururduk. Birini çevirip de neden böylesi sıkıcı ve boş oturmaların peşinde olduğunu sorsan, “Vakit öldürüyorum” der. Oysa bu zavallı bilmez ki vaktini öldüren kişi aslında kendini öldürüyordur. İnsanların bu durumuna şaşardık. Oysa çoğu da okumuş entelektüel insanlardı ve böylesi bir atâleti önleme konusunda bizden daha önde olması gereken kişilerdi. Sonra birbirimize bunun, ümmetin en tehlikeli hastalıklarından birisi olduğunu, bu hastalığın tedavisi için gerekli çalışmaların yine aynı ümmetin bireyleri tarafından yapılması gerektiğini söyledik.” şeklinde ifade etmektedir.

Bu anlamda el-Bennâ'nın siyâsî düşüncesi İslâm ümmetinin düştüğü yozlaşmanın tahliline dayanmaktadır (Ganim, 1995: 307-310). el-Bennâ, bu minvâlde önce davet çalışmaları yaparak Mısır halkı özelinde İslâmî bir uyanışın başlatılması gerektiğine inanmıştır. Diğer bir deyişle el-Bennâ, Mısır halkının emperyalist Batılıların politikaları yüzünden maddî ve manevî yozlaşmasından kurtuluşu İslâmî bilincin oluşturulmasından geçtiğini düşünmüştür. Dolayısıyla el-Bennâ'nın hareketi işgalcilerden kurtulma, hilâfeti geri getirme, İslâmî nizâmı modern siyâsete entegre etme üzerine inşa edilmiş reaksiyoner bir siyâsî plana sahiptir (Özdemir, 2013: 38).

Öte yandan hemen hemen her İslâmcı'nın yaşadığı gibi el-Bennâ ve hareketi de baskılara maruz kalmıştır. Özellikle 1939 sonrası dönemde İngilizlerin kontrolündeki Mısır hükümetleri, İhvân'a ve el-Bennâ'ya yönelik baskı, sindirme ve sıkıştırma politikaları uygulattıkları söylenebilir. Birçok defa tutuklanan el-Bennâ ve arkadaşları baskının arkasında İngiltere'nin olduğunu görerek cihâdî İngilizlere karşı başlatmıştır. Bu durum daha fazla baskıya sebep olsa da İhvân ve el-Bennâ, duruşlarından taviz vermemiştir. Hatta bu baskılar İhvân'ın davaya daha sıkı sarılmasını sağlamıştır. İhvân'ın cihâda daha fazla sarılması, bu minvâlde Filistin davasına daha fazla önem verilmeye başlaması ile birlikte Nukraşi hükümeti İhvân'ın yasadışı ilan etmiştir. İhvân'ın gizli bir teşkilatlanmasına üye olan Abdülmecid Ahmet Hasan'ın Nukraşi'yi suikast ile öldürmesi sonucu İhvân terörle itham edilmiştir. Benzer bir durum modern dönem içinde geçerlidir. el-Bennâ başta olmak üzere birçok İslâmcı isme yönelik terörist damgası konmaktadır. Özellikle ABD başkanlarının (G. Bush ve D. Trump) küresel konjonktürdeki değişim dalgasını fırsata çevirmesiyle birlikte İhvân'ın terörist örgüt olarak ilan edilmek istendiği bilinmektedir (Alison, 2016: 88). Fakat gerek el-Bennâ'nın söylemleri gerekse İhvân'ın eylemleri İhvân'ın terörist bir yapı olmadığını kanıtlamaktadır. Örneğin 1948 yılında 23 yaşında bir öğrencinin Mısır başbakanını öldürmesi olayı ile İhvân ve dolayısıyla el-Bennâ terörle itham edilmiştir. Bu olaydan iki hafta sonra İhvân

üyeleri olarak itham edilen bir şahıs adliyyeyi bombalama girişiminden dolayı tutuklanmıştır. el-Bennâ ise gerek failleri gerekse eylemleri şiddetle kınayarak, bu eylemleri gerçekleştirenlerin ne Müslüman ne de İhvvâncı olmadıklarını belirtmiştir (Mitchell, 1993: 68; al-Âbidîn, 1989: 231) Buna rağmen eski bir İhvvân üyesinin suikasta bulaşması el-Bennâ'nın örgüte bağlı alt fraksiyonları üzerindeki etkisini kaybettiğini göstermesi açısından önemlidir (Cankara ve Cankara, 2019: 127). el-Bennâ'nın şiddetten uzak bir tavır sergilemesi İhvvân'ın el-Bennâ sonrası siyâsetine de etki bırakmıştır. Bu anlamda 1960'lı yıllarda İhvvân mensubu küçük bir grup ordu içerisine sızma iddiasıyla tutuklanırken, İhvvân "Davetçiyiz, Yargıç Değiliz" sloganı ile bu iddiaları reddetmiştir. Ayrıca birçok yazara göre el-Bennâ'nın Nukraşı suikastında rolü yoktur ve İhvvân, terörü bir uygulama yöntemi olarak benimsememiştir (Reid, 1982: 636). Dolayısıyla el-Bennâ'nın ve İhvvân'ın terörle kurumsal bir bağı bulunmamaktadır. Nitekim teşkilat stratejisi barışçıl yöntem üzerine inşa edilmiştir (Kazak, 2018: 14; Güney, 2016: 328; Ali, 2022: 107). Buna rağmen el-Bennâ, bir toplantı sonrası evine dönerken Mısır İçişleri Bakanlığı Ceza Soruşturmaları Genel Müdürü Amiral Mahmud Mecid'e ait bir araçtaki polis memurunun (Culbertson, 2016: 265; Esposito, 2018: 20) 7 kurşunla vurulmuş ve hastanede hayatını kaybetmiştir. Bir iddiaya göre hastaneye geldiğinde hayatta olan el-Bennâ doktorun kasıtlı olarak müdahâle etmemesinden veya müdahâlesinden dolayı kan kaybından ölmüştür (Havva, 1980: 257; Özbadem, 2018: 123-126; Dağ, 2017: 93). Cenazesine Müslümanların katılmasına izin verilmeyen el-Bennâ'nın naaşını 4 kız kardeşi taşımıştır.

Siyâsî Düşüncede Manevî Etki

Manevî açıdan el-Bennâ'nın farklı bir ekol öne çıkardığı söylenebilir. Kendisi Selefi bir metotla öne çıkarken aynı zamanda tasavvuf ehlidir. el-Bennâ Şaze-lye tarikatının Hassâfiyye kolunun şeyhi Abdülvehhâb el-Hassâfi'ye 14 yaşında intisâb etmiştir. Bu manevî yakınlık el-Bennâ'nın bütün hayatını etkilemiştir. el-Bennâ hatıralarında bu intisâbı *"Namazları kıldığım küçük mescitte Hassâfiyye tarikatına bağlı kişileri görmüştüm. Her gece yatsı namazından sonra Allah'ı zikrediyorlardı. Akşam ile yatsı arasında Şeyh Muhammed Zehran'ın derslerine ısrarla devam etmekteydim. Onlarla beraber Allah'ı zikretmek için meclislerine katılan gençlere gösterdikleri alçakgönüllülükleriyle zikir halkaları beni kendisine çekiyordu. Sonunda bu meclislere, bu halkalara devam etmeye başladım."* *"Hassâfiyye tarikatına bağlı kardeşlerle beraber oturup kalkıyor, her gece Tevbe Mescidi'nde onlarla birlikte olmaya gayret gösteriyordum. Fakat henüz tarikata girmek üzere kimseye biat etmemiştim. Onların (Sûfilerin) istilâhıyla ifade edecek olursak, daha henüz bir muhibdim. Yanılmıyorsam şeyhle ilk karşılaşmam 4 Ramazan 1341 tarihinde ikindi namazını müteakip bir Pazar günü gerçekleşmişti. Bu tarihte Şâzelî tarikatının Hassâfiyye koluna intisâb ettiğim ve ondan vird ve vazifelerini aldım. Allah Teâlâ Şeyh Seyyid Abdulvahhab'ı bize dokunan hizmetleri dolayısıyla en güzel bir şekilde mükafatlandırsın. Onun sohbetinden çok büyük ölçüde istifade ettim. Ben gerek şeriatı*

yaşayışında gerekse bir tarikat şeyhi olarak yaptıklarında hakkında hayrından başka bir şey işitmiş değilim. Kendisi şahsiyetiyle, irşâdı ve mesleğiyle çok ayrı bir özelliklere sahip birisiydi.” “Müslüman Kardeşler Cemiyeti kuruluş yaygınlık kazanıncaya kadar şeyhimiz Abdulvahhâb ile olan ilişkilerimiz en güzel şekilde devam etti. Müslüman Kardeşler konusunda onun kendine ait bir görüşü, bizim de ayrı bir görüşümüz vardı. Herkes görüşünün gereğini yaptı. Samimî ve seven bir mürîdin, âlim, âmil, takvâ sahibi, öğüt verip öğüdünü ihlâsla yerine getirmiş, irşâdını en güzel bir şekilde gerçekleştirmiş olan bir şeyhe duyduğu bağlılığı şu ana kadar ona karşı duymaktayım. Allah, bize yaptığı bu hizmetleri dolayısıyla onu en iyi bir şekilde mükâfatlandırınsın.” şeklinde özetlemektedir (el-Bennâ, 2014: 37). el-Bennâ için tasavvuf geçici nimetlerden olabildiğince uzaklaşmayı barındırmak anlamına gelmektedir. Fakat ona göre sonradan uydurulan şeyler (bidatler) tasavvufu gölgede bırakmıştır. Her ne kadar el-Bennâ, tasavvuf ehli olsa da bu akımın tüm öğretilerine teslim olmamıştır (Kazak, 2018: 24). Fakat onun tanımına göre İhvan hareketi tasavvufun manevîliği ile Ezher’in bilgisi arasındaki boşluğu dolduran İslâm’ın pratik ve aktif gücüdür (Kazak, 2018: 25).

el-Bennâ ve ekip arkadaşlarının kurduğu Müslüman Kardeşler Teşkilatı Mısır’ın muhtelif kentlerinde kurumsallaşmıştır. Kuruluşunun ilk yıllarında hareket siyâsî bir hüviyetten uzak bir profil sergilemiştir. İhvan’ın 1930’lı yıllarda Kral Fârûk ile iyi ilişkiler sürdürmesi bu duruma engel teşkil etmemiştir. Nitekim İhvan Mayıs 1938’deki 5.Genel Kurulu’na kadar hareketi siyâsî olarak tanımlamamıştır. Bu kongreyle birlikte İslâm’ın zaferi için çalışmayan bütün liderler, bütün partiler ve örgütlerle savaş içerisinde olunacağını (Pargeter, 2016: 22) belirten İhvan böylelikle ilk kurumsal, “radikal ve siyâsî” çıkışını gerçekleştirmiştir (Güney, 2017: 199). Fakat siyâsî aktörlerle ilişki içerisinde olmuştur. 6.Genel Kurul da ise siyâsetçilere verilen öğüt ve nasihatlerin karşılık bulmamasından hareketle aktif siyâsete girilmesi İhvan’ın kurumsallaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Başta el-Bennâ olmak üzere 6 İhvan üyesi 1945 seçimlerinde aday olmuş fakat İngilizlerin ve hükümetin İhvan aleyhine müdahalesi sonucu seçimleri kazanamamış, milletvekili olamamıştır (al-Âbidîn, 1989: 225). Bu süre zarfında hükümet sosyal hareketlerin siyâsetten uzak kalmalarına neden olacak bir yasağı Nisan 1945’te çıkarsa da el-Bennâ stratejik bir hamleyle İhvan’ı ikiye bölmüştür.¹ Bu yeni bölünmede İhvan’ın siyâset ve ekonomi ile ilgilenen bir birim (Müslüman Kardeşlerin Genel Birliği) oluşturmuştur. 1945’in sonlarına doğru ise el-Bennâ hareketin bir yönünü anlatmak için siyâsî parti ifadesini kullanmıştır (al-Âbidîn, 1989: 229).

¹ Mevcut durumda İhvan birçok parçalanma yaşamaktadır. Detaylar için bkz. Bozkurt ve Rakipoğlu, 2022, s. 462; Ayyash, el-Afifi, Ezzat, 2023: 20-45).

Siyasal Bilinç Olarak Selefilik

el-Bennâ'nın etkilendiği ekolün Selefiye ekolü olduğunu söylemek mümkündür. Babasının gördüğü eğitiminde bu anlamda etkisi olduğu söylenebilir (Kazak, 2018: 21). Nitekim baba el-Bennâ'nın Ahmed bin Hanbel'in Müsned eserine olan hayranlığı (Ünal, 2008: 326-327) el-Bennâ'nın eğitimine de yansımıştır. Ahmed bin Hanbel'in Selef ekolünde önemli yer tuttuğu göz önünde bulundurulduğunda el-Bennâ'nın bir yönüyle Selefi ekolden etkilendiği söylenebilir. Öte yandan el-Bennâ babasının bin Hanbel'in eserini farklı şekilde sınıflandırmasını fırsat bilerek Suûdî ulemâsı ve otoritesiyle yakın irtibat kurması da onun Selefilikten etkilenmesine yol açmıştır (Lia, 2014: 197-203). el-Bennâ'nın Selefilere ait olan Mektebetü's-Selefiye isimli kitabevine gidip gelmesi (Dağ, 2017: 38), orayı İslâm sesinin merkezi olarak nitelendirmesi, kütüphanedeki Muhibbuddîn el-Hatîb (Ganim, 2015: 158), Ezher hocalarından Muhammed Hıdır Huseyn, Muhammed Ahmed el-Ğamrâvî ve Ahmed Paşa Teymur ile görüşmesi ve Seyyîd Reşîd Rızâ'nın Dâru'l-Ulûm'da verdiği ilmi konferanslara da katılması da Selefi ekolünden düşüncesele olarak etkilenmesine neden olmuştur.

Öte yandan İslâmî teori ile siyasal ideolojiyi harmanlayan el-Bennâ Muhammed Abdülvehhâb'ın dini retoriğinden, Muhammed Abdûh'un reformculuğundan ve Reşîd Rızâ'nın muhafâzarkarlığından (Özbadem, 2018: 17; Ganim, 2015: 273) dolayısıyla bir klasik iki de modernist Selefiden etkilenmiştir (Akgün ve Bozbaş, 2013: 13). Güney'e göre (2017: 35), Afgânî, el-Bennâ'nın fikrîsel hocasıyken, Hasan Hanefî'ye göre (Pargeter, 2016: 17) el-Bennâ, Afgânî'nin projesini tamamlamaya gelmiştir. el-Bennâ'nın Abdûh ve Rızâ'nın eserlerini okuması ve küçüklüğünde sûfi terbiye ile büyütülmesi sonucu siyasal bilinci şekillenmiştir. Öyleki el-Menâr dergisi el-Bennâ'nın yakından takip ettiği yayınlar arasında en üst sıradadır (Dağ, 2017: 28). Bu anlamda el-Bennâ'nın siyasal bilinci Selefilik ile Sûfîliğin orijinal karışımı olarak tanımlanabilir (Dağ, 2017: 8).

el-Bennâ'nın Mısır başta olmak üzere İslâm dünyasındaki siyâsi, askerî, kültürel ve ekonomik yozlaşmalara karşı başlattığı hareketin "tepkisellik" boyutu da Selefilik ile örtüşmektedir. Nitekim Selefilik literatüründe ilk olarak zikredilen Ahmed bin Hanbel'in Yunan felsefesinden çevrilen eserlerin itikadi bozulmalara yol açmasından dolayı ortaya koyduğu tepki, İbn Teymiye'nin Moğol istilalarına karşı ortaya koyduğu tepki ve Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Avrupa sömürgeciliğine ve bir takım Sûfî tarikatlardaki bozulmalara karşı koyduğu tepki Selefilikteki "tepkiselliği" ortaya çıkarmaktadır (Akgün ve Bozbaş, 2013: 15). Bu anlamda el-Bennâ da Selefiye ekolünden etkilenmiştir ve onun düşüncesini tepkisellik etkilemiştir.

Ayrıca el-Bennâ'nın kendisi kurduğu Müslüman Kardeşler hareketi Selefi bir mesaj olarak tanımlaması (Mitchell, 1993: 14) da önemli bir ifadedir. Bu anlamda el-Bennâ'nın çok farklı kolları olan Selefilğin belli noktalarını

benimsediği söylenebilir. Bozbaş ve Akgün'e göre de (2013: 7) el-Bennâ'nın Müslüman Kardeşleri aksiyona dönüştürmesi Selefiğin modern yorumu ile gerçekleştirilmiştir. Diğer bir deyişle el-Bennâ Selefi mesajı moderniteyle harmanlayarak İslâmî bir hareket ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde Güney'e göre (2017: 9) el-Bennâ modernist ve ılımlı söylemleriyle klasik Selefilerden, radikal söylemleriyle de modernist İslâmcılardan ayrılmaktadır. Bu durum el-Bennâ'nın modernizmden ve Selefilikten etkilendiğini ve ikisini harmanlayarak (Güney, 2015: 168) kendine özgü bir düşünce yapısı inşa ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum onun siyasal düşüncesini doğrudan etkilemiştir.

Bu anlamda tek tip Selefilikten söz etmek mümkün değildir. İlmî, militan ve siyâsî olarak en az üç kategoriye ayrılabilir olan Selefilik el-Bennâ nazarında daha çok İlmî ve siyâsî Selefliliğin karması halinde vücut bulmuştur. Dolayısıyla el-Bennâ ve siyâsî düşünce yapısı klasik Selefilikten uzaktır. el-Bennâ'nın Vehhâbî öğretiler bağlamında Selefi olduğu söylenemez. Aldığı Süffî eğitim bunda etkili olmuştur. Bu anlamda uzun süre yanında kaldığı Şeyh Yusuf ed-Decvî ve tarikat eğitimi el-Bennâ'nın Selefi-Vehhâbî çizgiden uzak durmasını sağlamıştır (Ganim, 2015: 162). Bu anlayış kimilerince Modern Gelenekçilik (Ganim, 2015:168) kimilerince neo-Selefilik olarak adlandırılmıştır (Akgün ve Bozbaş, 2013: 12-13). Bu noktada el-Bennâ'nın klasik Selefilikten ayrıştığı iki noktanın altını çizmek gerekir. Bunlardan ilki mezheplerin reddedilmemesidir. İkincisi Kur'ân'ın lafzı yorumundan ziyade akli yorumunun benimsenmesidir.

Selefliliğin veya Suû'd Selefliliğinin-Vehhâbîliğin atası olarak bilinen Muhammed bin Abdülvehhâb ile el-Bennâ arasında muazzam farklar olduğu aşikardır. Her iki isim de yöntem olarak "Selefi" ekolden etkilenmiş olsa da içerik ve ilerleyiş bağlamlarında değişkenlikler gözlemlenmektedir. el-Bennâ Müslümanların nasıl acınası hale düştüklerini, "Müslümanların İslâm'ın gerçek tabiatından uzak durmaları ve gerçek İslâm'dan ne kastedildiğini unutmaları" ile açıklarken Abdülvehhâb'ın söylemleriyle benzeştiği iddiası ortaya atılır. Fakat el-Bennâ'nın bu söylemi ile Abdülvehhâb'ın söylemleri içeriksel olarak farklılaşır. Bu anlamda el-Bennâ'ya göre İslâm siyâseti, ekonomiyi, toplumu, kültürü, eğitimi ve daha birçok noktayı kuşatıcı bir dindir, sistemdir (Larrson, 2017: 31). Müslümanların acınası hale düşmelerindeki sebep İslâm'ı sadece ibadet üzerinden anlamaktan kaynaklandığını dile getirir. Abdülvehhâb'a göre ise İslâm ritüeller dinidir. Dolayısıyla Abdülvehhâb'ın söylemi ibadet ve inanç bağlamlarında Hz. Peygamber dönemine dönmek ve bidatlerden kurtulma amacına odaklıydı. Dolayısıyla el-Bennâ uzun vadeli ve stratejik planlarla kapsayıcı bir söylem geliştirirken Abdülvehhâb kısa vadeli ve sınırlı bir söylem geliştirmiştir. Öte yandan el-Bennâ'nın öne sürdüğü ideoloji herhangi bir devlet tarafından benimsenip resmîleşmemiştir. Bunun yanında 1744 yılında kurulan ittifâk sayesinde Suûd Selefliliği-Vehhâbîlik Arabistan devletinin resmî ideolojisi olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Abdülvehhâb'ın çağrısının siyâsî alandan uzak durmasının arkasında en az iki gerekçenin olduğu söylenebilir.

Bunlardan ilki Arap yarımadasının siyâsetten uzak daha çok ilimle meşgul olmasıdır. Bu anlamda Abdülvehhâb toplumsal karşılığı olmayan bir mesajın-davetin yerine bölgenin sosyolojisine uygun bir söylemi seçmesi rasyo-neldir. İkinci olarak Abdülvehhâb'ın siyâsetten uzak durması onun akidesiyle yakından alakalıdır. Bu noktada Abdülvehhâb'ın sonradan ihdâs edilen her şeyi bidat olarak görmesi, siyâseti de sonradan dine sokulan bir şey olarak tanımlaması onun siyâsetten uzak durmasını sağlamıştır. el-Bennâ'ya göre ise bidatlardan kurtulduğu takdirde İslâm devleti, toplumu ve düzeni ortaya çıkabilir. Dolayısıyla el-Bennâ'nın sadece siyâsî bir bilinç olarak Selefi olarak tanımlanabileceği söylenebilir.

Modern Kavramlar Çerçevesinde el-Bennâ'nın Siyâsî Fikirleri

el-Bennâ'nın siyâsî düşünceleri üç temel dayanak üzerinden anlaşılabilir. Bunlardan ilki ana kaynak olarak adlandırılan el-Bennâ'nın konuşma ve risâlelerinde sıklıkla karşılaşılan Kur'ân ve Sünnet'tir. İkincisi fakihlerin ve İslâm düşünürlerinin İslâmî devlet-hilâfetin siyâsî yapısına dair tarihî tecrübeleri ışığında ortaya koydukları İslâmî siyasî düşüncenin özetidir. Üçüncüsü el-Bennâ'nın yaşadığı dönem ve dünya gerçekliğidir (Ganim, 2015: 248). Bu açıdan değerlendirildiğinde el-Bennâ'nın iktidar-yönetim ile ilişkisini anlamlandırmak için onun nasıl bir metot izlediğini kavramak gerekir. Nitekim bu yönetsel okuyuş el-Bennâ'nın iktidarla ilişkisindeki dönüşümün daha kolay anlaşılmasını sağlayacaktır. Ona göre toplumun tedricî olarak ıslâhı siyâsî ıslâhtan daha önce gelir (Dağ, 2017: 34). Bundan dolayı el-Bennâ ilk yıllarda siyaset arenasından olabildiğince uzak kalmıştır. Diğer bir deyişle el-Bennâ ve İhvân hareketi ilk etapta İslâm davası için bir cami projesi olarak hareket etmiştir (Kazak, 2018: 27). Söz konusu durum gerek el-Bennâ'nın gerekse İhvân'ın apolitik bir duruş sergilemesine veya iktidar-yönetimle mücadeleyi birincil sıraya koymamasına neden olmuştur. Bu anlamda hilâfeti getirme hamlesini dahi öncelikle el-Bennâ'ya göre hilâfetten daha öncelikli, düzeltilmesi gereken sorunlar tedavi edilmesi gereken hastalıklar vardır. Bu anlamda el-Bennâ'nın ve İhvân'ın yönetim yanlısı tutumu söylemi rasyonel değildir ve el-Bennâ'ya dair yönetsel okumanın olmadığını göstermektedir.

el-Bennâ'nın siyâset anlayışında şüphesiz en önemli nokta, onun İslâm'ı ve siyâseti nasıl anladığı ve tanımladığıdır. Bu noktada el-Bennâ, İslâm'ı siyâsetin de dahil olduğu hayatın tüm yönlerini kuşatan bir din (Mulcaire, 2016) veya devlet dini (el-Bennâ, 2016: 14) olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda el-Bennâ; *"Kardeşler, söyleyin bana, İslâmiyet şayet siyâset, toplum, ekonomi, hukuk ve kültürden başka bir şey ise ne o zaman? Dini hayatımız, yalnızca bitkin, çarpan bir kalpten yoksun hareketlerden ibaret olmaz mı? Kardeşler, Kur'ân insanlığa sırf bunun için tamamlanmış, mükemmel ve ayrıntılı bir sistem açıklamamış mıdır? İslâm'a dair bu dar yorum ve İslâm'ı sınırlayan bu kapalı sınırlar tam olarak İslam düşmanlarının Müslümanları oldukları yerde tutup onlarla alay etmek için arzuladığı bir şeydir."* diyerek siyâsete bakışını net şekilde ifade etmiştir (Kazak, 2018: 32).

Bu bağlamda el-Bennâ'nın laiklik konusundaki görüşleri önemlidir. Ona göre İslâm ve siyâset ikilisini ayırmak mümkün değildir. Yine el-Bennâ; *"İslâm ve politikadan bahseden hangi insana bakarsanız bakın, onların her iki olgu arasını kesin çizgilerle ayırdıklarını görürsünüz. Bu iki kavram insanların çoğuna göre asla bir araya gelemmez ve birleşemez. Bu nedenle birçok İslâmî derneğin isminin altına 'İslâmidir, siyâsî değildir' veya 'Bu cemiyet dinîdir, siyâsî değil' ibarelerinin yazılı olduğunu gördüm... İslâm siyâset değil, sosyal hayat değil, ekonomi değil, kültür değil de ya nedir? İslâm canlı bir şuurdan yoksun olarak kılınan şu namazlar mı yoksa sadece kuru sözler midir? Kur'ân mükemmel, sağlam ve ayrıntılı bir sistem olarak indirildi ey kardeşim!.."* (Dağ, 2017: 121-122) diyerek laiklik hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Ona göre siyâset de İslâmî olmalıdır. Bu çerçevede Yûsuf el-Karadâvî'nin ifadeleriyle el-Bennâ'nın siyâsî anlayışının en azından 8 temel dayanağı (el-Karadâvî, 2018: 16) olduğu söylenebilir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1) İslâm'ı ve siyaseti bir araya getirmek
- 2) İslâm topraklarını özgürlüğe kavuşturmanın gerekli olduğu bilincini oluşturmak
- 3) İslâmî yönetimi ikâme etmenin zorunlu olduğu anlayışını oluşturmak
- 4) Müslüman bir ümmeti oluşturmanın zorunluluğunu kavratmak
- 5) İslâm birliğinin gerekli olduğunu kavratmak
- 6) Anayasayı uygun hale getirmek
- 7) Parti ve partilikten uzak durmak
- 8) Yabancı ve azınlıkların haklarını korumak

İktidarla İlişkisi

Güney'e göre el-Bennâ'nın öncelikle Mısır krallarına biat etmiştir (Güney, 2017: 198-232). Ona göre bu iddiayı el-Bennâ'nın risâleleri doğrulamaktadır. Bu anlamda İslâm'ın koruyucu olarak görülen krallar el-Bennâ tarafından desteklenmiş ve İhvân hareketine bu yönde telkinlerde bulunulmuştur. Örneğin yine Güney'e göre dönemin İhvâncı gazeteleri ve yayın organları kraları Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olarak tanımlamıştır (el-Bennâ, 2014: 285- 287). Dönemin kralı Fârûk İhvân'dan aldığı destekle İslâmî referanslı bir meşrûiyet kaynağı bulmuştur. Nitekim bu dönem İhvân'a göre Fârûk Kur'ân'ın koruyucusu, İslâmiyet'in yüceltilmesi yolunda çalışan ve biat edilmesi gereken bir yönetici olarak görülmüştür. Kralı övmekten gurur duyduğu iddia edilen el-Bennâ'nın bu desteğinin süreklilik arz etmediği söylenebilir. Nitekim el-Bennâ, yeri geldiğinde kralı ve İngiliz işgalini eleştirmiştir. Örneğin Cebesat Balah isimli sömürgeci şirketin mescit isteğine olumsuz cevap vermesine tepki verenler arasında el-Bennâ da yer almıştır (Dağ, 2017: 57). Benzer şekilde dönemin iktidarının oluşturduğu anayasaya yönelik de el-Bennâ'nın duruşu nettir. el-Bennâ 1923 anayasasını İslâmî ilkelere uygun olması ve anayasal sistemin İslâm hükûmetine en yakın sistem olması nedeniyle desteklemiştir

(Özdemir, 2013: 39). Fakat anayasanın bazı belirsiz noktalarının olduğunu belirterek birtakım eleştiriler getirmiştir (al-Âbidîn, 1989: 224).

Öte yandan el-Bennâ'nın Mısır krallarına yönelik olumlu söylemleri taktiksel olduğu rahatlıkla görülebilir. Örneğin Saîd Havvâ da el-Bennâ'nın hükümetlere yönelik uzlaşmacı tutumunun stratejiden ibaret olduğunu ifade etmiştir (Güney, 2017: 198). el-Bennâ'nın toplumsal açıdan benimsenmesinden rahatsız olan grupların el-Bennâ'yı komünistlikle suçladığı dönemde el-Bennâ, Kral Fuâd hakkında düşmanca ifadeler kullanmadığını belirtmiştir (el-Bennâ, 2014: 155-160). Bu anlamda el-Bennâ'nın düşman kazanmamak adına yönetimi yönelik ılımlı söylemler geliştirmiştir. Nitekim el-Bennâ hareketinin hayatta kalabilmesi için her ne kadar yönetimi İslâm dışı olarak nitelediyse de sınırlı ve şartlı iş birliklerini ve anlaşmaları yapıldığı görülmüştür.

Benzer şekilde el-Bennâ'nın işgalcilere yönelik "ılımlı" tutumu da bu minvâlde okunabilir. Buna göre İbrahim el-Beyumî el-Bennâ'nın bu siyasetini güç merkezine ulaşıncaya kadar karşı güçle sulh ve barış içinde olmak ve sessiz bir siyaset güderek doğrudan bir çatışmaya girmekten menetmek olarak tanımlamıştır (Güney, 2017: 244). Diğer yandan el-Bennâ'nın iktidar yandaşı olduğu söylemi de asılsızdır. Nitekim el-Bennâ hareketi daha güç kazanmamışken yönetim yanlısı konuşmalar yapma davetlerini şiddetle reddetmiştir. Örneğin başbakan Sıdkî Paşa'nın da katılacağı bir cami ve merkez açılış programında konuşma yapması istenen el-Bennâ böyle bir şeyi kesinlikle yapmayacağını gerekirse istifa edeceğini belirtmiştir. Nitekim el-Bennâ zâlim olarak gördüğü yöneticilere sırf protokol prosedürleri yüzünden övgüler yağdırmayı kendine yakıştıramamıştır (Dağ, 2017: 61). Benzer şekilde 1939 yılında Alî Mâhir Paşa hükümetinin kurulması sonrası İhvân'ın lisân-ı hâli olarak adlandırılan en-Nezîr dergisinin 27.sayısında yazı işleri müdür Sâlih el-Aşmavî'nin "Yeni Bir Başbakanlık ve Eski Bir Tavrı" başlıklı yazısı (Güney, 2017: 201) el-Bennâ ve ekibinin hükümetlere, iktidarlara, yöneticilere yönelik siyasetini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu anlamda el-Aşmavî: *"Müslüman Kardeşler, parti çıkarlarına veya kişisel menfaatlara göre destekleyen veya karşı çıkan bir grup değildir.... Buna göre bizim Alî Mâhir Paşa'nın hükümet başkanlığına karşı tavrımız, diğer herhangi bir hükümet başkanına karşı takınabileceğimiz tavır gibidir. İslamî davayı destekleyen, O'nun için çalışan hem kişisel hem de ailevî yaşayışında dosdoğru olan, özel ve geneli ilgilendiren bütün yaşayışında Kur'ânî öğretilere sınıksız sarılan kim olursa olsun, onu destekler ve ona teşvikçi oluruz. İslâm Davası'na karşı çıkan, onun için çalışmayan, aksine bu davaya karşı olan veya ona bağlı olduğu için bağlılarını cezalandırmaya çalışan ise kim olursa olsun ona düşman kesilir ve ona karşı çıkarız. Bu durumların her ikisinde de bizler, ister beğenmeyelim, bütün bunları yalnızca Allah için ve Allah yolunda kalabilmek için yaparız.... Kardeşler, size gönderdikleri bu açıklamalarıyla, görüşlerini sizlere açıklamış ve bununla hükümeti desteklediklerini ve ona yardımcı olduklarını belirtmiştir bulunuyorlar. Eğer hükümet, reformları gerçekleştirmek konusunda gerçekten de ciddi ise, bizler onunla beraberiz. Yok*

eğer, diğerlerinin de- daha önceleri izlemiş olduğu yolu izleyerek- reformları gerçekleştirmek yolunda yalnızca böyle bir şey ilan etmekle, bu iş için elverişli olmayan ve esasen bu işler için de gerekli çalışmaları yapmayacak olan komisyonlar kurmakla yetinecekse; o zaman bizler de kendi alanımızda kendimize göre çalışmaya devam edeceğiz.” diyerek (el-Bennâ, 2014: 442-443) hükümetlere karşı tavrını ne şekilde ortaya koymuştur.

Söz konusu yazı el-Bennâ ve ekibinin hükümet yanlısı olmadığını ortaya koymaktadır. el-Bennâ'nın hükümet veya iktidar desteği İslâmî davaya hizmet etmekle şartlandırılmıştır. Öte yandan el-Bennâ, siyasi liderler ve bakanlarla mektuplaşma, irtibat subayları/elçileri ve şahsi görüşmeler aracılığıyla iletişim halinde olmuştur. Bu anlamda Ahmed Sukkerî, el-Bennâ'nın Vefd partisi ile görüşmelerini düzenlemiştir. Ayrıca el-Bennâ'nın hareketinin aktivitelerinin ve siyasal sisteme yönelik sözlü eleştirilerinin de dengelenmesi adına bazı bakanlar ve hükümetler desteklenmiştir. Bu anlamda Alî Mâhîr (1939), en-Nahhas (1942), en-Nukraşi (1945) ve İsmâîl Sıdkî (1946) öne çıkan isimler arasındadır. Örneğin el-Bennâ, en-Nahhâs Paşa'ya 1937'de Islâh programı başlığında bir mektup göndermiştir (Ganim, 2015: 362). İkinci Dünya Savaşı'nın ilanından birkaç gün sonra Hükümet Başkanı Başbakan Alî Mâhîr Paşa'ya muhtıra yazan el-Bennâ *“Müslüman Kardeşler, bütün hükümetlere karşı- ki bunlar arasında sizlerin daha önceki hükümetleriniz de vardır- tam bir tarafsızlık tavrı takınmış bulunuyorlardı. Bunların arasından bir tanesini olsun desteklemeye kalkışmamışlardır. Bununla birlikte, onlar da hiçbir kimseden ne bir yardım istemişlerdir ne de isteyeceklerdir ne kabul etmişlerdir ne de edeceklerdir.”* ifadelerini kullanmıştır (el-Bennâ, 2014: 449).

Ayrıca el-Bennâ idarecinin sorumlulukları adlı yazısında ve 1943'te Kral Fârûk'a gönderdiği mektupta (Dağ, 2017: 77) iktidar-yönetim-otoritere sahiplerinin İslâm'ın yolundan gitmesi gerektiğini aksi takdirde destek alamayacaklarını belirtmiştir. Fakat mesele yabancı güçlere karşı direniş ve mücadele olduğunda el-Bennâ elbette kraldan yana tavır takınmıştır (Güney, 2018: 292). Hatta el-Bennâ'nın Sıdkî Paşa hükümetini yönelik şartlı desteği ve politik duruşu en yakın adamlarından olan Ahmed Sukkerî ile aralarının açılmasına neden olmuştur (Güney, 2015: 110-131). el-Bennâ'nın şartlı ve stratejik ittifakları olduğu ve bütün ilişkilerini “ne sürekli düşmanlık ne de sürekli dostluk”, “düşmanımın düşmanı benim dostumdur” gibi prensip ve ilkelere (Güney, 2015: 116) inşa ettiği düşünüldüğünde iktidara yönelik bakışı daha net anlaşılır hale gelmektedir. Bu anlamda el-Bennâ'nın iktidarı ve hükümetleri can simidi olarak kullandığı söylenebilir (Güney, 2015: 123) el-Bennâ'nın iktidar yanlısı tutumu hareketine dönemsel olarak güç kazandırmıştır. Örneğin 20 bine yakın İhvân'ı topladığı 1947 mitinginde polisler koruma sağlamıştır (Güney, 2015: 125-126). Benzer şekilde el-Bennâ, Sukkerî ile aralarında yaşanan tartışmadan ötürü Nukraşî Paşa hükümetini desteklediklerine dair mektup yazmıştır. Fakat el-Bennâ'nın iktidar yanlısı veya otoritenin tamamen bağımlısı olduğu iddiası rasyonel değildir. Nitekim el-Bennâ, Vefd ile yaşanan

gerilim sonrası hükümetleri destekleme durumunu kendi çıkarlarına odaklamıştır (Güney, 2015: 115). Dolayısıyla el-Bennâ pragmatist bir çizgiye geçiş sağlanmıştır. Birçok kişiye göre el-Bennâ ve hareketin Mısır'daki çıkar odaklı siyasette hayatta kalabilmesi el-Bennâ'nın pragmatist olmasından kaynaklanmaktadır (Pargeter, 2016: 19). Bu pragmatizmin kaynağı el-Bennâ'nın kişisel yöntemi üzerine inşa edildiği de ifade edilmektedir (Pargeter, 2016: 21). Bu anlamda el-Bennâ'nın iktidar-otorite ile iyi ilişkiler izlemesi finansal yönden destek elde etmesini sağlamıştır (Güney, 2015: 165).

Partiler ve Partizanlık

el-Bennâ'nın siyâset anlayışında bir diğer önemli mesele partilerden ve partizanlığa karşı duruştur (al-Abidîn, 1989: 224). Bu dönemdeki partilerin İngilizlerle bağlantısı el-Bennâ ve hareketini partilerden uzak tutmuştur (Özdemir, 2013: 39). el-Bennâ herhangi bir partiye bağlılığın, partiye olan bağıın Mısır'dan dolayısıyla vatanseverlikten daha üstün tutulmaması gerektiğinin altını defaatle çizer. Nitekim ona göre İslâmî bir siyâset izlemek bir parti olmaktan öte bir şeyi ifade etmektedir. el-Bennâ siyasi partililik ile ilgili görüşlerini açıklarken kimseyi kendi görüşüne kabul etmeye zorlamadığını belirttikten sonra siyâsî partililiğin bazı ülkelerde özel bazı şartlarda her ülkede câiz olmadığı görüşünü ortaya atmıştır. Özel olarak Mısır'da toplumsal ıslâh ve inşa gibi bir süreci öncelikleri için siyâsî partililikten uzak durduklarını dile getirmiştir (el-Karadâvî, 2018: 89-102). Partililiğin dış müdâhaleye veya iktidar elde edemeyenin iktidarı ele geçirene karşı duyduğu ihtirâs ve kinin işgalcilerle iş birliğine götürdüğü süreci el-Bennâ şiddetle kınamaktadır. Bu anlamda Mısır'da gerçek partilerin olmadığını ve İslâm'ın ayrıştırıcı (Commins, 1994: 136) partililiği onaylamadığını altını çizer (el-Bennâ, 1994: 136- 505). Her ne kadar el-Bennâ seçimlere girse onun döneminde İhvân parti kurmamıştır (al-Âbidîn, 1989: 228). Bu düşünce ilk defa Ömer Tilmisânî döneminde ortaya atılmıştır (Kazak, 2018: 44; Pargeter, 2016: 38).

Ayrıca el-Bennâ, çok partiliği ağır bir dille eleştirmiştir. Nitekim dönemin koşullarında kurulan partilerin hemen hemen hepsi iktidar odaklı, şahsi menfaat ve kişisel güç peşindedir. Ayrıca o dönemdeki partilerin "Millet bu hale neden düşmüştür? Kurtuluş reçeteleri nelerdir?" gibi sorulara uzak durması el-Bennâ'nın partililik zihniyetinin Mısır'ı bölmekten başka bir işe yaramadığı düşüncesine yöneltmiştir. Dolayısıyla el-Bennâ dönemin koşullarındaki parlamento nizâmını kabul etmemiştir. Öte yandan işgalcilerin gücünde olan bu partilerin Mısır'a hizmet etmiyor oluşu el-Bennâ'nın bu partilerin kapatılmasını istemesine yol açmıştır. İhvân'ı siyâsî parti olmaktan meneden el-Bennâ siyasal tavrını 1937 sonrası daha net biçimde ortaya koymaya başlamıştır. Bu anlamda el-Bennâ'nın toplumsal ıslâhtan siyasal aktivizme evrilen yönetsel dönüşümü gözlemlenmiştir.

Yöneticilere yönelik 10 toplamda 50 talebi içeren bu risâleyle birlikte İhvân hayır kurumu vasfından siyâsî çözüm üreten bir oluşuma doğru evrilmiştir (Kazak, 2018: 33) 50 maddelik manifesto olarak da adlandırılan bu risâle oldukça kapsamlı siyâsî projeksiyonlar sunmuştur. Bu anlamda manifesto iktidara ültimat olarak da adlandırılmıştır. Nitekim el-Bennâ, bu metinde hükümete faizi yasaklanması, işçilerin şartlarının düzeltilmesi, tarıma ve sanayiye yatırım konusunda kolaylık sağlanması, küçük esnafın durumunun iyileştirilmesi (Ganim, 2015: 362) ve Filistin meselesinde nasıl çalışmaları gerektiği yönünde direktifler vermiştir (el-Bennâ, 2015: 362-394).

Siyâsete Katılım

Zamanla siyâsete angaje olan İhvân'ın 1942 seçimlerine el-Bennâ ve Muhammed Nasır'ı aday göstermesi de önemli gelişmeler olarak görülmüştür. el-Bennâ'nın siyâsete bu denli angaje olması da iktidar-yönetim ile ilişkilerinin bir yansımasından ibarettir. Bu anlamda el-Bennâ'nın siyâsete dahil olması İngilizlerin baskısı ile Sırrı Paşa hükümetinin İhvân'a yönelik baskı, sindirme ve yıldırma politikalarına bir cevap/mezdan okuma olarak görülebilir. 1940-42 arasında görev yapan Sırrı Paşa İhvân'ın faaliyetlerini durdurmuş, matbaasını kapatmış, üst düzey yetkililerin tutuklamıştır. Bu anlamda el-Bennâ parlamentoyu davet kürsüsü olarak görmüştür. Böylelikle el-Bennâ'ya göre parlamento görüşlerin rahatlıkla söylenebileceği, hakkın aranabileceği, gerçeklerin haykırılabilceği bir şikâyet mekânı olarak kabul edilmiştir. el-Bennâ'nın parlamentoda olası varlığı iktidar için büyük tehdit olarak görülmüştür. Bu çerçevede el-Bennâ'nın 1942 seçimlerinde aday olmaması için büyük çaba sarf eden Nahrâs Paşa harekete baskı yapmaktan vazgeçmesi, Mevlit Kandilî'nin resmîleşmesi, pavyonların kapatılması, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, Arap diline önem verilmesi, içki satışının sadece dini günlerle değil senenin diğer günlerinde de yasaklanması ve içki satışına yönelik yasaklama getirmesi şartıyla hedefine ulaşmıştır (Dağ, 2017: 83). İhvân içerisinde bu konuda tam anlamıyla uzlaşa sağlanamamıştır. el-Bennâ'nın Mısır'daki otoritenin gerek içki yasağı konusundaki hassasiyete riâyet etmemesi gerekse İhvân'a yönelik politikasında değişimin gerçekleşmemesinden dolayı 1942 seçimlerine katılmama kararının hata olduğunu kabul etmiştir. 1944-45 seçimlerinde ise aday olan el-Bennâ seçimi kazanamamıştır. Fakat bu el-Bennâ'nın sistemi İslâmîleştirmek için bir araç olarak gördüğü seçimlerden yana tavrını değiştirmemiştir (Dalar, 2010: 58). Öte yandan el-Bennâ Batı'yı topyekûn olarak reddetmemiş, kültürünü reddetmesine rağmen İslâmî ana kurallara aykırı olmaması kaydıyla bazı modern ilke ve prensiplerin Batı'dan alınabileceğinin işaretlerini vermiştir (Pargeter, 2016: 17). Nitekim el-Bennâ, Amerika Birleşik Devletleri anayasasında olduğu gibi devlet başkanına bağlı yürütücü başkanların belirlendiği bir sisteme olumlu bakmıştır. Ayrıca el-Bennâ, Maverdî'nin çalışmalarına atıfla babadan oğula geçen bir monarşiyi de savunmamıştır (al Abidin, 1989: 224).

Hasan el-Bennâ'nın siyasi düşünceleri incelendiğinde, Müslüman Kardeşler'in kurucusu olarak onun İslami bir devlet düzeni ve toplumun İslam esaslarına göre şekillenmesi konusundaki vizyonu öne çıktığı görülmektedir. el-Bennâ, siyasete katılımın bir araç olduğunu savunmuş ve İslam toplumunun yeniden inşası için bu aracın kullanılabileceğini ifade etmiştir. Ancak, onun döneminde Müslüman Kardeşler daha çok bir toplumsal hareket olarak yapılandığı için, doğrudan siyasi parti olarak faaliyet göstermemiştir. 2011 yılında Mısır'da kurulan Hürriyet ve Adalet Partisi (HAP), Müslüman Kardeşler'in siyasi arenada partileşme sürecini temsil etmektedir (Mercan, 2019: 110). Bu süreç, El-Bennâ'nın fikirlerinin modern bir yorumlaması olarak da değerlendirilebilir. el-Bennâ'nın siyasete dair görüşleri ve toplumsal dönüşüm stratejisi, HAP'ın siyasi pozisyonları ve söylemleri ile karşılaştırıldığında bazı benzerlikler ve farklılıklar öne çıkmaktadır. Öncelikle, HAP'ın siyasi katılımı benimsemesi, el-Bennâ'nın siyasal faaliyetlerin önemini vurgulayan görüşleriyle uyumlu görünmektedir. el-Bennâ'nın aksine, HAP'ın doğrudan parlamenter sistem içinde yer alması ve seçimlere katılması, Müslüman Kardeşler'in el-Bennâ'dan sonra geçirdiği evrimin bir göstergesidir. Bu bağlamda, HAP, el-Bennâ'nın "adım adım değişim" ve "toplumun İslamileştirilmesi" hedeflerini siyasal alana taşıyan bir araç olarak görülebilir. Ancak, el-Bennâ'nın görüşleri ile HAP'ın uygulamaları arasında bazı farklılıklar da mevcuttur. el-Bennâ, İslam devletinin kurulması ve şeriatın uygulanması konusundaki duruşunu net bir şekilde ifade etmiştir; HAP ise modern siyasal sistemlerdeki pragmatik yaklaşımlarını kullanarak, bu hedefleri daha yumuşak bir söylemle dile getirmiştir. Bu, Müslüman Kardeşler'in değişen siyasi şartlara uyum sağlama çabasının bir sonucudur. el-Bennâ'nın zamanındaki daha idealist söylemler yerini, HAP'ın daha çok seçmen tabanını genişletmeye ve siyasi arenada varlık göstermeye yönelik stratejik yaklaşımlarına bırakmıştır. Bu kıyaslama, Müslüman Kardeşler'in 2011 sonrası dönemdeki siyasi adaptasyon sürecinin, el-Bennâ'nın ilkelerini nasıl yorumladığını ve uyguladığını anlamak açısından önemlidir. HAP'ın seçimlere katılma stratejisi ve siyasi söylemi, el-Bennâ'nın teorik çerçevesiyle örtüşmekle birlikte aynı zamanda onun çizdiği sınırları pragmatik olarak yeniden tanımlama girişimini de yansıtmaktadır.

Yönetilenler

Öte yandan el-Bennâ'nın yönetilenlere yönelik söylemleri de vardır. Bu anlamda halk-tebaa- vatandaş olarak adlandırılan yönetilenlerin/idare olunanların idarecilere uyma/tâbi olmalarını İslâmî kurallara uygunluk şartına bağlamıştır. Diğer bir deyişle bir idareciye hakkı gerçekleştirip yani İslâmî esaslara göre yönetimi ikâme ettiği bâtılı yok etmek- İslâm dışı her türlü sistemlerden uzak durup bunlarla mücadele ettiği müddetçe itaat edilmelidir. Bu itaat türü de ulu'l-emre itaat olarak tanımlanmıştır. Ve bu da farzdır. İdarecinin haktan ayrılması halinde insanların onu zorlamaları, kanuni sınırlara uymak zorunda bırakmaları, adâletle hareket etmeyi ondan istemeleri ise vaciptir. Dolayısıyla her nasıl yönetici yönetilenlerden çobanın koyunlarından mesul olduğu

gibi sorumlu ise yönetilenler de yöneticilerinden sorumludur (Dağ, 2017: 123; Güney, 2017: 208). Öte yandan el-Bennâ, İslâm siyâset düzeninde yönetilenlere büyük önem atfetmektedir. Buna göre yönetim gücünü Allah'tan değil doğrudan halktan alır. Halk, el-Bennâ'ya göre yönetimin kaynağıdır ve iktidarın sahibidir. el-Bennâ'nın bu söylemi gerek modern siyasal sistemler açısından gerekse din-siyâset ilişkisinde İslâmcı bir ismin söyleminin açığa çıkması açısından önemlidir. Bu anlamda demokratik bir söylemi benimseyen el-Bennâ daha da önemlisi ruhbânî bir yönetimden uzak bir çerçeve çizmiştir. Nitekim ona göre hiçbir grup veya sınıf iktidarını ilâhî bir temele dayandırma hakkına sahip değildir (Ganim, 2015: 267). el-Bennâ bu ifadeleriyle dinin bir kesim tarafından siyâsette suiistimâl edilmesini engellemek istemiştir.

İslâm devleti

el-Bennâ'ya göre devlet anlayışı İslâm'a dayanır. Buna rağmen el-Bennâ, manevî bir iktidarın veya teokratik bir yönetimin İslâm devletinde yeri yoktur. Diğer bir deyişle Avrupa tecrübesindeki gibi din adamlarının kontrolünde bir devlet ile siyâsîlerin elinde bir devlet gibi çift başlılık el-Bennâ düşüncesinde yer almaz (Ganim, 2015: 266). Buna göre el-Bennâ'nın devlet tasavvuru İslâm anlayışının aslî unsurlarındandır. Öte yandan ona göre devlet bir araçtır. İslâm'ın hâkim olması adına veya diğer bir ifade ile İslâm'ın devletleşmesi için sosyal örgütlenmeyi sağlayan bir araçtır. Benzer şekilde devlet İslâm mesajına hizmet eden bir araç olarak görülmüştür. Bu anlamda devlet aynı zamanda dünya devletidir (Ganim, 2015: 264-265). Nitekim İslâm'ın mesajı dünyada yayılması hedeflenmiştir. Adâlet, özgürlük ve cihât el-Bennâ'nın devlet tasavvurundaki üç temel prensibi ifade eder (Ganim, 2015: 259-260). Ganim'e göre (2015: 262-263) el-Bennâ'nın İslâm devleti davet devleti, ideolojik devlet olarak tanımlanır. Evrensel mesaj taşıyan bu devletin özellikleri Kur'ânî bir tabir olan boya (Allah'ın boyası) ile ifade edilmiştir.

el-Bennâ'nın İslâm devletine dair düşünceleri gerek onun eserlerinde gerekse Ahmad S. Moussalli'nin "el-Bennâ'nın İslâm devleti ve anayasal düzen üzerine İslâmcı diskuru" başlıklı makalesinde (1993) görülmektedir. Bu anlamda el-Bennâ'nın İslâm devleti düşüncesi Müslüman Kardeşler çalışanlar için merkezi konumda yer almaktadır. Fakat el-Bennâ ve İhvaân ile yapılan ciddi çalışmalar el-Bennâ'nın İslâm devletini prensip olarak öncelemediğini göstermektedir. Nitekim el-Bennâ'ya göre ekonomik, eğitimsel, sosyal reformlar ve itikadın saflığına dair kaygıları/düşünceleri devleti İslâmîleştirmekten önce gelmektedir. Bu mantığın arkasında yatan temel sebep; kapsamlı reformlar başlatmak ve eğitimin gidişatını düzeltmek için devletin inancının düzeltilmesi gerektiğidir. Diğer bir deyişle bireylerin itikadının değişmesiyle sonrası siyâsî süreç İslâmîleşecektir. el-Bennâ'nın öne sürdüğü bu zihniyet, İslâmî bir devletin kurulması ve otoritenin meşrû kullanımı veya meşrûiyetin geri çekilmesi için zemin ve koşulları sağlamaktadır.

İslâm devleti veya İslâmî bir hilâfet düşüncesi gerek dünya ve din işlerini birlikte ele aldığı için gerekse İslâmî birliğin sembolik anlamının kurumsallaşmasını sağladığı için İslâm siyâset düşüncesinde İslâmî hareketlerin en üst hedefi olmuştur. İslâm devleti söyleminin bu denli kapsayıcı halde olması onun sadece hukûk felsefesiyle sınırlanmasını engellemiştir. Bu bağlamda İslâm devleti meselesi gerek teolojik gerekse dinin esasları (usûlu'd-dîn) ile yakından alakalıdır. Nitekim Maverdî el-Ahkamu's- Sultâniye, İbn Teymiye es-Siyâtu's-Ser'iyye, Ebû Yûsuf Kitâbu'l-Harâc, el-Gazzali el-İktisâd fî'l-İ'tikâd, İbni Haldun Mukaddime eserlerinde otoritenin yönetimi ve devlet üzerine yorumlarda bulunmuşlardır. Mezkûr isimler toplum ve siyâsetteki değişimlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmişlerdir. Benzer şekilde el-Bennâ da halîfeliğin ilgâsı ve yeniden canlandırılması sorununa yönelik söylemlerde bulunmuştur. Bu anlamda el-Bennâ'nın hilâfet ve İslâm devleti oluşumu için üç aşamalı bir planı olduğu söylenebilir. İlk aşama Müslümanların itikadı sorunlarını çözüp aralarında eğitimsel, ekonomik, sosyal yardımlaşmanın ve iş birliğinin en üst seviyeye getirilmesi gerekir. Bu iş birliği kurumsallaştıktan ve benimsendikten sonra ikinci aşamaya geçilir. İkinci aşamada iş birliğini benimseyen Müslümanlar arasında konferanslar düzenlenip ittifâklar kurulur. Böylelikle karşılıklı bağımlılık oluşturulur. Üçüncü aşamada ise bir İslâm birliği kurulur ve bu birlik aracılığıyla halîfe seçilir. Dolayısıyla İslâm, devleti inşa edilmiş olur. Ayrıca ona göre İslâm devletinde sistemin adı değil uygulandığı önemlidir. Diğer bir deyişle ismi İslâm devleti olmasa uygulanışı itibarıyla İslâm'ın tahkik edildiği bir devlet el-Bennâ'nın siyâsî düşüncesinde zuhûr etmiştir (el-Bennâ, 2016: 379-407). Bu anlamda el-Bennâ'nın bu üç aşamalı İslâm devleti projesi uzun vadeli ve sürekli çaba gerektiren bir iştir. Ayrıca el-Bennâ'ya göre İslâm devleti veya İslâmî hükûmet üç ana dayanağa dayanmaktadır. Bunlar; liderin hesap verilebilirliği, ümmetin birliği, ümmetin iradesine saygıdır. İlk olarak el-Bennâ'ya göre lider, insanların ve Allah'ın indinde sorumludur. Ümmetin hizmetçisi olan lider, ümmetin çıkarlarına odaklanmalıdır. Ümmet odaklı görevi değerlendirilir ve ceza/ödül alabilir. İkinci olarak ümmetin birliği tartışma, partizanlık, nefrete izin vermeyen İslâm kardeşliği üzerine inşa edilmiştir. Üçüncü olarak ümmetin iradesine saygı, liderin eylemlerinin denetlenmesi ve kamusal meselelerde istişâre etme noktalarına açığa çıkmaktadır. el-Bennâ'ya göre yönetici kendisine verilen tavsiye ve nasihatleri kabul etmelidir. Fakat ona göre bu nasihat ve tavsiyeler bağlayıcı değildir. Aksine bir mesele hakkına Kur'ân'dan âyet veya hadîs yoksa yöneticinin görüşü ümmetin geri kalanı için bağlayıcı nitelik taşımaktadır (al-Âbidîn, 1989: 223).

el-Bennâ Kur'ân-ı Kerîm'deki Mâide:5, 47, 48, 50; Nisâ:105; Nur: 51 âyetlerindeki ifadeleri de İslâmî yönetimle doğrudan bağlantılandırmıştır. Bu anlamda mezkûr âyetler el-Bennâ'ya göre sadece siyâsetle dini bir araya getirmez. Bu âyetler İslâm'ın seküler devlet ve laik vatandaş kavramlarına karşı olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu âyetler, İslâmî yönetimin meşrûiyeti için kutsal bir

otoritenin de varlığını ortaya koyar. Bu anlamda İslâm devleti meşrûiyetini, ümmeti korumaya odaklamıştır. Nitekim İslâm devletinin sınırları coğrafik değildir (Moussalli, 1993: 161-174). İslamî yönetimin hedefi ümmeti hatta insanlığı savunmak olduğundan coğrafi sınırlar yapay kalmaktadır. Çünkü el-Bennâ'ya göre vatan üzerinde Lâilâhe İllallah diyen bir Müslüman bulunan yeryüzünün her bir karışı olarak nitelendirilmiştir (Ganim, 2015: 277). Bu anlamda ümmet kavramı öne çıkmaktadır.

Ümmet ve Milliyetçilik

el-Bennâ ulusçuluk kavramına yönelik iki açıdan (bağımsızlık-olumlu, laik içerik-olumsuz) baktığı gibi milliyetçiliğe de bu minvâlde bakmaktadır. Ona göre milliyetçiliğin iki olumsuz yanı câhiliye milliyetçiliğini andıran uygulamalar ve düşmanca milliyetçiliktir. Bu açıdan milliyetçiliğin ırkçılığa dönüşme tehlikesi el-Bennâ'nın milliyetçiliğe yönelik eleştirel duruş sergilemesine yol açmıştır. Olumlu yanları ise milliyetçiliğin halkı sevmek, halkla gönül bağı kurmak gibi işlevsel yönleridir. Ayrıca el-Bennâ'ya göre milliyetçilik ırkçılığa dönüşmediği müddetçe onurluluk, halkçılık, eylemcilik ve cihâttır (Ganim, 2015: 283-284).

Allah'a inanan insanlar topluluğunu ümmet olarak gören el-Bennâ'ya göre milliyetçilik evrenseldir. Diğer bir deyişle Allah'ın sancağı etrafında toplanan ümmet milliyetçiliği el-Bennâ'da hâkimdir (el-Bennâ, 2016: 97). Dolayısıyla el-Bennâ'nın siyâsî düşüncesindeki millet ve milliyetçilik gibi kavramlar dinî bir temele dayandırılmıştır. Bu anlamda el-Bennâ "İnsanları Neye Davet Ediyoruz?" isimli risâlesinde söz konusu dayanağı Kur'ân'daki âyetlerle temellendirmiştir (el-Bennâ, 2016: 93-96). Ayrıca el-Bennâ üstünlük milliyetçiliği, toplumsal milliyetçilik, câhilî milliyetçilik ve saldırgan milliyetçilik gibi ideolojilere de karşı olduğunu belirtmiştir (el-Bennâ, 2016: 96-97). Buna rağmen el-Bennâ'nın Arap ırkını yücelten söylemlerinin bulunması bazı isimlerin el-Bennâ'yı Arap milliyetçiliğiyle suçlamasına neden olmuştur. Fakat el-Beyumî, el-Bennâ'nın bu söylemlerinin Araplar ve Mısırlılar arasındaki millî duyguları canlandırmak amacıyla söylendiğini dile getirmiştir. Nitekim el-Bennâ, birçok risâlesinde ve konuşmasında hiçbir ırkın başka bir ırktan veya bir milletin başka bir millettten üstün olmadığını belirtmiştir (Güney, 2017: 183). Dolayısıyla el-Bennâ'nın siyâsî düşüncesinde ırkçılığa yakın bir milliyetçiliğe yer verilmemiştir.

Vatandaşlık/Yurttaşlık

el-Bennâ'nın vatandaşlık/yurttaşlık gibi modern birçok kavramlara yönelik anlayışı onun vatan kavramına yönelik bakışından neşretmiştir. Bu minvâlde el-Bennâ'ya göre İslâmî açıdan kutsal olan vatan 3'e ayrılır. Tanta kentinde verdiği konferansta el-Bennâ Nil Vadisi'nin kuzeyi ve güneyinden yani Mısır ve Sudan'ı içeren küçük vatan, Arap topraklarını içeren büyük vatan ve Atlas Okyanusu'ndan Büyük Okyanus'a kadar sınırları olan İslâm devleti en büyük

vatandır. Bu anlamda el-Bennâ'nın ve hareketinin vatanı sevmeye konusunda çok sâdik olduğu birçok kişi tarafından zikredilmiştir (el-Karadâvî, 2018: 69-72). Öte yandan el-Bennâ'nın Risâleler adlı eserinde vatanseverlik, vatandaşlık ve yurttaşlık gibi kavramları geniş şekilde açıklamıştır:

"İnsanlar, özellikle de Doğulular, bazen vatanseverlik bazen de milliyetçilik düşüncesine gönül vermişler. Zira Doğulular, Batılıların kendilerine kötülük yaptıklarını, onur ve saygınlıklarını çiğnediklerini, bağımsızlıklarını, mal ve servetlerini elinden alıp kanlarını döktüklerinin farkındadırlar. Bu halklar, kendilerine dayatılan Batının bu boyunduruğundan acı duymaktalar. Ve bundan kurtulmak için bütün güç, kuvvet, çaba ve gayreti sarf etmekte. Liderlerin konuşmaları, gazete sayfaları, yazarların kitapları, hatiplerin hutbeleri ve slogancılardan sloganları vatanperverlik ve milliyetçiliği yücelten sözlerle dolup taşmaktadır. Bütün bunlar hoş güzel de. Ancak hoş ve güzel olmayan; sen Doğululara- ki onlar Müslümanlar- bütün bunların Batılıların diline doladıklarından ve Avrupalıların kitaplarında yazdıklarından daha geniş, daha temiz, daha yüce ve daha güzel şekilde İslâm'da var olduğunu söylediğinde, dediklerini reddedip körü körüne geleneklerine sığınır ve İslâm'ın farklı, düşüncelerinin farklı olduklarını iddia ederler. Hatta bazıları, bu düşüncenin ümmeti parçaladığını ve gençler arasındaki bağı zayıflatmış zannederler. Bu yanlış anlayış, her yönüyle Doğulu halklar için tehliktir. Bu yanlış anlayıştan dolayı burada Müslüman Kardeşler'in ve davasının, vatanseverlik hakkındaki düşüncelerini açıklamak istiyorum. Onlar vatanseverlik konusunda bu düşüncelere razı olmuş ve insanların kendileriyle birlikte bu düşünceleri benimsemesini istemektedirler." (el-Karadâvî, 2018: 62).

el-Bennâ'nın vatandaşlık ve vatanseverlik kavramlarına yaklaşımı, modern milliyetçilik kuramlarıyla karşılaştırıldığında özgün bir İslami perspektif sunmaktadır. el-Bennâ, vatanı "küçük vatan" (Mısır ve Sudan), "büyük vatan" (Arap toprakları) ve "en büyük vatan" (İslam Devleti) olarak üçe ayırmıştır. Bu bakış açısı, modern milliyetçilik kuramlarının vatanseverliği ulus-devlet sınırları içinde tanımlayan yaklaşımından farklılık göstermektedir. Modern milliyetçilik, genellikle seküler ve Batı kökenli bir ulus anlayışını merkezine alırken, el-Bennâ, İslam'ı milletin ve vatanseverliğin temel referans noktası olarak belirlemiştir. Bu bağlamda, el-Bennâ'nın görüşleri, modern milliyetçiliğin seküler ulusal kimlik inşasına karşı çıkarak, İslami bir birliği ve ümmet temelli bir vatandaşlık modelini savunmaktadır. Ancak el-Bennâ, İslam'daki vatanseverliğin Batılı milliyetçilikten daha üstün olduğunu belirtirken, Doğulu toplumların Batı'nın dayattığı anlayışları benimsemesini eleştirmiştir. Bu eleştiri, modern milliyetçilik kuramlarının küreselleşme ve kültürel emperyalizm eleştirileriyle de örtüşmektedir. Dolayısıyla, el-Bennâ'nın yaklaşımı, modern milliyetçilik teorileriyle hem paralellikler hem de önemli farklılıklar göstermiştir.

Öte yandan el-Bennâ, sevgiye ve iyiliğe dayalı, toplumsal bir vatandaşlığı benimsediklerini ileri sürer. Öte yandan hizipçi ve bölücü dereceye ulaşan vatanseverliğin İslami öğretilerden uzak olması dolayısıyla bu anlayıştan

hareketi meneder. Ayrıca ona göre “La ilahe illallah Muhammedu’r Rasûlullah” diyen bir insanın bulunduğu her toprak parçası vatan, oradaki yaşayanlarda vatandaş olarak görülür (el-Karadâvî, 2018: 63). Bu bağlamda el-Bennâ’nın vatandaşlık/yurttaşlık kavramlarına bakışı ulus devlet ve bu mantalitenin vatandaşlığına meydan okuduğu söylenebilir. Nitekim el-Bennâ vatandaşlığı, vatanı bir inanç ilkesi olarak görmektedir. Ayrıca vatandaşlığa ve vatanseverliğe farklı bakanlarla aralarındaki farkı belirtirken el-Bennâ, aynı zamanda vatandaşlık/yurttaşlık gibi kavramların onun zihin dünyasında nereye oturduğunu da açıklamıştır. Bu anlamda başkalarına göre vatanseverliğin amacı salt ülkelerini kurtarmak olarak görülürken, el-Bennâ ve ekibine göre vatandaşlık ve benzeri kavramlar İslâm’ın nûrunu dünyaya yayma amacına matuf hizmet etmelidir. Bu anlamda Mısır’a özel bir muhabbet beslediğini, Mısır’ı özgürleştirmek, kalkındırmak ve İslâmlaştırmak istediği görülmüştür (el-Karadâvî, 2018: 64-65). Öte yandan el-Bennâ’nın siyâsî düşüncesinde adâlet, özgürlük, eşitlik gibi kavramlara da sıklıkla rastlanmaktadır. Bu anlamda el-Bennâ adil, özgürlükçü ve eşitliğe dayalı bir siyaset izlenilmesini ilkesel olarak benimsemiştir. Nitekim el-Bennâ’ya göre halkı helâk edici 10 husustan kurtaracak 10 husustan birisi özgürlüktür (el-Bennâ, 2014: 382). Bu söylemlerin özellikle el-Bennâ’nın ekonomik sistem modellemesinde görüldüğü söylenebilir. Ona göre sömürgeci düzene karşı adâleti ve eşitliği öne çıkarmak siyasal bir vazifedir (el -Bennâ, 2016: 407-432). Fakat özgürlüğün sınırsız olmaması gerektiğini, bu durumda avamın zâlim bir diktatörü seçebileceğini de belirtmiştir (Güney, 2017: 195). Son olarak el-Bennâ, ahlâkîlik ilkesi üzerinde de önemli vurgular yapmıştır. Bu anlamda ahlâkî faziletlerin güçlendirilmesiyle ahlâkî çöküşün son bulup siyâsî ahlâkîlik ilkesinin benimseneceği ileri sürülmüştür (el -Bennâ, 2014: 382-383).

Sonuç

Hasan el-Bennâ, Mısır özelinde ve İslâm dünyası genelinde siyasal İslâm’ın neşet etmesi açısından önemli bir isimdir. 1798’de Fransızların 1882 yılından itibaren de İngilizlerin sömürgeci haline gelen Mısır’da doğan el-Bennâ’nın yaşadığı ülke ve zamanın şartlarına göre siyâsî fikirleri şekillenmiştir. Bu anlamda el-Bennâ sömürgecilik karşısında bağımsızlık fikrini benimsemiştir. Öte yandan körü körüne Batılılaşma’nın kurumsallaşmasının bir sonucu olarak devletin laikleşmesi, toplumun ahlâksızlaşıp sekülerleşmesi ve insanların akidevi olarak bâtinî bir yöne doğru evrilmesi dindar bir aile ortamında yetişen ve İslâmî açıdan sağlam bir eğitim alan el-Bennâ’nın siyâsî fikirlerini derinden etkilemiştir. Bu anlamda el-Bennâ, küçüklüğünden beri aldığı eğitim ve arkadaş çevresinin etkisiyle ülkesinin ve İslâm âleminin çökmesine yönelik İslâm’a geri dönüş formülünü öne sürmüştür. Buna göre İslâm, kapsayıcı bir düzendir. Bu anlamda siyâsetten, ekonomiye; toplumsal hayattan, bireysel ilişkilere belirli sınırlar koyan İslâm el-Bennâ’nın siyâsî fikirlerinin ana kaynağını temsil etmektedir. Bu açıdan Kur’ân, sünnet, ulemâ ve fukahânın görüşleri el-Bennâ için delil olarak ele alınmıştır. Yaşadığı şartlara tepki olarak

Ortadoğu'nun en etkin hareketi olan Müslüman Kardeşleri 22 yaşında kuran el-Bennâ tasavvuf ehli olmakla siyâsî bilinç olarak Seleflikten etkilenmiştir. Bu açıdan el-Bennâ, devleti İslâm'a ulaşmak için bir araç olarak görmüştür. Dolayısıyla İslâm devleti, onun için en üst hayaldir. Aşamalı olarak planladığı stratejik dönüşümde pragmatist adımlar atan el-Bennâ, yöneticilerle şartlı olarak iş birliği yapmıştır. Bu çerçevede eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca el-Bennâ'nın 1930'lı yılların sonuna kadar hareketini siyasileşmekten uzak tutmasına rağmen 1938'deki genel kongresindeki söylemleri ve sonrasında 1942-1945 seçimlerine aday olmasıyla taktik değişikliğine gitmiştir. Bu durum da el-Bennâ'nın yakın çevresi tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Buna rağmen el-Bennâ, kendi içerisinde tutarlı bir stratejiyle İslâm'a hizmet ettikleri müddetçe yöneticilerle taktiksel olarak iyi geçinmiştir. Hatta ehven-i şer bağlamında bazen düşmanlarıyla iş birliği yapmıştır. Öte yandan el-Bennâ, yönetilenlere yönelik de birtakım söylemler geliştirmiştir. Bu anlamda iktidarın kaynağını yönetilenler olarak gören el-Bennâ, sınırları coğrafik olmayan bir ümmet anlayışına sahiptir. Bu açıdan modern anlamda milliyetçilik el-Bennâ'nın siyâsî fikirleri arasında yer almaz. İslâm'a aykırı olmayan milliyetçiliği öven el-Bennâ vatandaşlık, yurttaşlık gibi kavramları da İslâmi temele dayandırmıştır. Son olarak âdil bir düzen, eşitlikçi bir yaklaşımı benimseyen el-Bennâ ahlâki bir siyâset izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunun yanında özgürlükçü bir düşünceye sahip olan el-Bennâ eserlerinde sınırlı bir özgürlükten bahsetmiştir.

el-Bennâ'nın görüşlerinden yola çıkılarak yazılan bu çalışmada, el-Bennâ'nın siyasete dair fikirlerinin yalnızca bir özetini sunulmamış; aynı zamanda bu fikirlerin Mısır ve diğer İslam ülkelerinde nasıl bir karşılık bulduğunu da derinlemesine incelenmiştir. el-Bennâ'nın ideolojisi, özellikle İslam'ın sosyal, siyasal ve ekonomik hayatın merkezinde yer aldığı bir yönetim modelini savunması bakımından son derece özgün bir nitelik taşımaktadır. Mısır'da Müslüman Kardeşler'in (İhvân) kurulmasından itibaren, bu hareketin geniş halk kitleleri üzerinde derin etkiler bıraktığı, İhvân'ın katıldığı ilk seçimlerde aldığı halk desteği ile ortaya çıkmıştır. Bu durum, el-Bennâ'nın ideolojisinin Mısır'da halen ne denli etkin olduğunu göstermektedir. Her ne kadar İhvân, Mısır rejimi tarafından bastırılmaya çalışılsa da halk nezdindeki derin kökleri ve geniş tabanı el-Bennâ'nın fikirlerinin kalıcılığını ve etkisini kanıtlamaktadır. el-Bennâ'nın ideolojisi, sadece Mısır'la sınırlı kalmayıp, bölgenin birçok ülkesinde farklı formlara bürünerek etkili partilere ve hareketlere dönüşmüştür. Örneğin, Suriye, Tunus, Libya ve Yemen gibi ülkelerde İhvân hareketinin veya el-Bennâ'nın düşünce dünyasının bir yansıması olarak ortaya çıkan siyasal ve sosyal oluşumlar, onun ideolojik haritasının ne denli geniş bir coğrafyada benimsendiğini göstermektedir. Bu ülkelerdeki hareketler, yerel dinamikler ve sosyo-politik şartlara göre el-Bennâ'nın ideolojisini yeniden yorumlayarak uygulamışlardır, ancak ana prensipler, yani İslam'a dayalı bir toplumsal düzenin savunulması, siyasal katılımın teşvik edilmesi ve Batı

emperyalizmine karşı direnç gösterilmesi gibi temalar değişmeden kalmıştır. Sonuç olarak, el-Bennâ'nın ideolojik yaklaşımı, modern İslam dünyasında özgün ve etkin bir yer edinmiştir. Bu ideolojinin Mısır başta olmak üzere İslam dünyasının farklı bölgelerinde yankı bulması, onun fikriyatının yalnızca yerel bir tepki değil, aynı zamanda küresel bir hareketin temel taşı olduğunu da ortaya koymaktadır. el-Bennâ'nın ideolojisi, bölge çapında siyasal ve sosyal hareketleri şekillendiren önemli bir referans kaynağı olmaya devam etmekte; siyasal İslam'ın modern dönemdeki en etkili teorilerinden biri olarak varlığını sürdürmektedir. Bu durum, onun fikirlerinin ve ideolojik çerçevesinin zamanla çeşitli yerel ve bölgesel koşullara uyum sağlayabilecek kadar esnek ve kapsayıcı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Al-Anani, K. (2013). The Power of the Jama'a: The Role of Hasan al-Banna in Constructing the Muslim Brotherhood's Collective Identity. *Sociology of Islam*, 1 (1-2), 41-63.
- Akgün, B. ve Bozbaş, G. (2013). Arap Dünyasında Siyasi Selefizm ve Mısır Örneği. *Akademik Ortadoğu*, 7 (14), 1-38.
- Al-Abidin, A. Z. (1989). The Political Thought of Hasan al-Banna. *Islamic Studies* 28 (3), 219-234.
- Ayyash, A., & elAfifi, A., & Ezzat, N. (2023). *Broken Bonds: The Existential Crisis of Egypt's Muslim Brotherhood, 2013-22*, Century Foundation Press: New York.
- Azoulay, R. (2015). The Powers of Ideas: The Influence of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb on the Muslim Brotherhood Organization. *Przegląd Strategiczny* 5 (8), 171-182.
- Bozkurt, A. (2021). Müslüman Kardeşler, Siyasal Meşruiyet ve Seçimler: Ürdün Üzerine Bir İnceleme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8 (2), 51-84.
- Bozkurt, A., & Rakipoğlu, M. (2022), *Küresel İhvan: Müslüman Kardeşlerin Rejimlerle İlişkisi ve Ulus Ötesi Niteliği*, Ketebe: İstanbul.
- Cankara, Y., & Cankara, P. Ö. (2019). Ortadoğu'nun En Köklü İslamcı Yapılanması Olan Müslüman Kardeşler Örgütü'nün Uluslararası Sistemde Algılanması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Ekonomi& Siyaset Özel Sayısı*, 121-142.
- Commins, D. (1994). Hassan al-Banna (1906-1949), *Pioneers of Islamic Revival*. ed. Rahnama, A. London: Zed Books.
- Culbertson: (2016). *The Fires of Spring: A Post-Arab Spring Journey Through the Turbulent New Middle East- Turkey, Iraq, Qatar, Jordan, Egypt, and Tunisia*, St. Martin's Press: New York.
- Çinkara, G. (2024). Filistin'de İslami Hareketin Siyasallaşması: Hamas (1946-2024). *Ombudsman Akademik* 2,163-194.
- Dalar, M. (2010). Mısır'da Müslüman Kardeşler Hareketinin Demokrasi Anlayışı ve Sistem Etkisi. *Alternatif Politika* 1, 48-73.
- Dağ, A. E. (2017). *Çağa İz Bırakan Önderler: Hasan El-Bennâ*, İlke Yayıncılık: İstanbul, 14. Baskı.

- el-Bennâ, H. (2014). *Hatıralarım: Müslüman Kardeşler*. (Çev. Beşir Eryarsoy). Beka Yayıncılık: İstanbul.
- el-Bennâ, H. (2016). *Müslüman Kardeşler Teşkilatı*. (Çev. H. Hüseyin Yılmaz). Özgü Yayınları: İstanbul.
- el-Bennâ, H. (2016). *Risaleler*, (Çev. Mehmet Akbaş, Recep Songül, Mehmet Eren ve Ahmet Akbaş). Nida Yayıncılık: İstanbul.
- el-Hudeybi, H. (2013). *Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil*. (Çev. M. Beşir Eryarsoy). İnkılab Yayınları: İstanbul.
- el-Karadavi, Y. (2018). *Hasan El-Bennâ Düşüncesinde Siyaset* (Çev. Faruk Yıldız). Nida Yayıncılık: İstanbul.
- Esposito, J. L., & Shahin, E. E. (2018). *Key Islamic Political Thinkers*, Oxford University Press: Oxford.
- Ganim, İ. E. (1995). "Hasan el-Bennâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* 16, İstanbul.
- Ganim, İ. E. (2015). *Hasan el-Bennâ'nın Siyasi Düşüncesi*. Ekin Yayınları: İstanbul, 2. Baskı.
- Gannuşı, R. (1987). *İslami Yöneliş*. (Çev. Abdullah Baykal). Bir Yayıncılık: İstanbul.
- Güney, Z. B. (2018). Hasan el-Bennâ ve Seyyid Kutup'ta Siyasi İslam Düşüncesi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 6, 290-315.
- Güney, Z. B. (2015). Ahmed Sukkeri'nin Müslüman Kardeşler'den İhrâcı ve Bennâ'ya Yöneltiği Eleştiriler. *Ortadoğu Etütleri* 7 (1), 110-130.
- Güney, Z. B. (2017). *Hasan el-Bennâ'yı Yeniden Okumak: Müslüman Kardeşlerde Söylem Eylem İlişkisi*. Açılım Kitap: İstanbul.
- Güney, Z. B. (2015). Müslüman Kardeşler'de Cemaat İçi İlk İhtilâflar: Hasan el-Bennâ Dönem. *Akademik Ortadoğu* 10 (1).
- Havva: (1980). *50. Yılında Müslüman Kardeşler Hareketi* (Çev. Said Şimşek). Uysal Kitabevi: Konya.
- İşler, A. (2022). Müslüman Kardeşler Teşkilatı Lideri Hasan el-Benna'nın Milliyetçilik Düşüncesine Yaklaşımı. *Tarih Okulu Dergisi* 15 (60), 2742-2770.
- Kazak, C. (2018). *Devrimden Darbeye: Müslüman Kardeşler'in İktidar Tecrübesi*. Pınar Yayınları: İstanbul.
- Köycü, E. (2022). *Dünden Bugüne Prof. Dr. Yusuf el-Karadâvî*. Sonçağ Yayınları: Ankara.
- Köycü, E. (2023). İhvân-i Müslimîn Teşkilâtının Bânisi Hasan el-Bennâ'nın Hadis Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme. *17.Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi V*, Rize, 1108-1121.
- Larsson, T. (2017). *The Islamist Ideology of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb*, Master Thesis. Department of Archaeology, Conservation and History Faculty of Humanities University of Oslo: Oslo.
- Lia, B. (2014). *Müslüman Kardeşlerin Doğuşu: 1928-1942*. (Çev. İhsan Toker). Ekin Yayınları: İstanbul.
- Mitchell, R. P. (1993). *The Society of Muslim Brothers*. Oxford University Press: Oxford.
- Mercan, M. H. (2020). *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü: İslami Hareketlerde Siyasi Kurumsallaşma Sorunu*. İLEM: İstanbul.

- Moussalli, A. S. (1993). Hasan Al-Banna's Islamist Discourse on Constitutional Rule and Islamic State. *Journal of Islamic Studies* 4 (2), 161-174.
- Mulcaire, C. (2016). Hasan al-Banna and the Political Ideologisation of Islam in the 20th Century, E-IR.
- Özbadem, F. (2018). *Hasan el-Bennâ*, Sude Yayınları: İstanbul.
- Özdemir, A. Y. (2013). From Hasan al-Banna to Mohammad Morsi: The Political Experience of Muslim Brotherhood in Egypt, Master Thesis, Middle East Technical University.
- Pargeter, A. (2016). *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*. (Çev. Semih Çelik). Ayrintı Yayınları: İstanbul.
- Reid, M. D. (1982). Political Assassination in Egypt, 1910-1954. *The International Journal of African Historical Studies* 15 (4), 625-651.
- Ünal, İ. H. (2008). Saati, Ahmed b. Abdurrahman. *TDV İslam Ansiklopedisi* 35, İstanbul.
- Zurcher, E. J. (2002). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Yasemin Saner Gönen). İletişim Yayınları: İstanbul.

Huntington'un Siyasal Modernleşme Kuramına Yaklaşımı ve Patronaj İlişkiler Çerçevesinde Malatya'da Siyasalın Dönüşümü (1995-2023)

Kerem YILDIRAK*

İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi

Öz

Siyasal katılma, siyasetin merkezileşme düzeylerinde gelişen kurumsallaşmayı sağlayan modernleşme süreçlerinin tezahürüdür. Modernleşme dinamikleri katılım, demokrasi ve otorite üçgeninde toplumsal etkileşimle yerel ve ulusal düzeyde cemaat, hizip veya patronaj ilişkilerini belirler. Bu çalışma, katılma davranışındaki dönüşümlerin incelenmesi ve Malatya örneğinde modernleşme süreçlerinin değerlendirilmesi isteğiyle ortaya çıkmıştır. Araştırma, Hüdayi Sayın'ın 1995'te İnönü Üniversitesi'nde yürüttüğü yüksek lisans tezinin güncel siyasal düzlemde tekrar değerlendirilerek, aynı örneklem üzerine uygulanması ve geçen süre zarfında değişimin gözlemlenmesini amaçlamıştır. TBMM'de bulunan siyasal partilerin Malatya'da ulaşılabilen 90 merkez ilçe yöneticisiyle sınırlandırılmıştır. Yöneticilere, güncellenen anket soruları yöneltilmiş ve elde edilen bulgular farklı çalışmalarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Anket uygulaması esnasında yöneticilerle mülakatlar yapılmış ve bulguların analizinde bu mülakatlardan yararlanılmıştır. Malatya'da seçkinlerin katılımı, parti lideri ve ideolojik yakınlıklarla, parti programının öneminin azalmasıyla açıkça belirlenmiş; temelde yerel etki ve çıkar koruma öncelikli olmuş, siyasal kurumsallaşma eksik kalarak patronaj ilişkileriyle şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Modernleşme, Katılma, Merkezileşme, Patronaj, Malatya

* Bilim Uzmanı, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, keremyldr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0432-9981

Huntington's Approach to Political Modernisation Theory and Transformation of Politics in Malatya within the Framework of Patronage Relations (1995-2023)

Abstract

Political participation is a manifestation of modernization processes that ensure the institutionalization of politics at the levels of centralization. The dynamics of modernization determine the relations of community, faction or patronage at local and national levels through social interaction in the triangle of participation, democracy and authority. This study is motivated by the desire to examine transformations in participation behavior and to evaluate modernization processes in the case of Malatya. The research aims to re-evaluate Hüdayi Sayın's master's thesis, which was conducted at İnönü University in 1995, in the current political context, and to apply it to the same sample and to observe the changes over time. The sample was limited to 90 central district administrators of the political parties in the Turkish Grand National Assembly who could be reached in Malatya. The executives were asked the updated survey questions and the findings were evaluated by comparing them with different studies. Interviews were conducted with the executives during the survey and these interviews were used to analyze the findings. In Malatya, elite participation was clearly determined by party leader and ideological affinities, with the party program becoming less important; local influence and interest protection took precedence, and political institutionalization was lacking and shaped by patronage relations.

Keywords

Modernization, Participation, Centralization, Patronage, Malatya

Extended Abstract

The most important feature of traditional societies is the use of the rules created by people who lived in the past, without being changed by new people passing the test of time. Predicting these societies and predicting how they will behave politically requires simple reasoning. On the other hand, modern societies consist of more complex structures and institutions. Structures and institutions create a complex social order by developing various rules and methods in different socioeconomic areas. This order which occurs has political, sociological, economic, psychological and so on. Industrializing increasing educational opportunities, increasing the diversity of professions etc., by being exposed to the historical development/transformation of the tools. Becomes a society. Therefore change, transformation and development are considered inevitable in modern society. Thus, many parameters that affect the individual/society's participation in the political process come into play here. In these societies, socioeconomic foundations deeply affect the daily life of the individual/society as well as its political view/behavior. The most important phenomenon that separates modern and traditional society from each other is the expansion of political participation. The expansion of participation in modern societies ensures that it spreads to the entire base of the society and

that new ideas, thoughts, demands and supports emerge. Participation movements that spread to the base expand the field of action of political parties by creating ideological clusters that provide consensus and thought. In this way, parties take steps to meet the demands and support of these clusters in order to be in power. This emerging atmosphere is carried out through both local and national power. Politics will be centralized as a result of the power relations of the national power, and will transform the demands and desires of the society into outputs and create a legitimate ground for itself. As a matter of fact, this picture underlines how the intensity of participation affects local modernization and then the dynamics of centralized politics.

Modernization processes consist of political culture, political participation, political parties, and institutionalization levels that determine the development of politics and individual-state relations. These factors lead society to democratization step by step. Political culture, which is a product of the collective history of people is the first tool of democratization that individuals, and the society they form should reach. It is thought that the individual/society should have the awareness that the political mechanism plays a role in determining the daily life, and the future. In this way, the act of integrating into the political process, and thus increasing the intensity of political participation becomes easier. Organizations built by different ideas/thoughts emerge in modern societies participating in the political process. These organizations continue their activities in order to meet the needs of the individual/society, and to be in power. Political parties constitute one of the areas that legitimize the political participation behaviors of individuals within these organizations. As a matter of fact, an increase in the number of political parties in a nation leads to an expansion of political participation. This situation raises the level of political development, and therefore modernization. Institutionalization within the levels of modernization is measured by the intensity of political participation, and the strong character of the political party system. In this way, while the participating individual, and the society formed by him encounter a strong political party it is expected that the political party will also be an institutionalized structure without a person, status or boss-approach relations. Therefore, this picture ensures the realization of political modernization, and the development of both national and local politics.

The research started with efforts to analyze the modernization process in Malatya, a metropolitan city in the Anatolian province, through the changes and transformations in the behavior of political participation. The reflections of the cyclical fluctuations of the possible changes, and transformations on the level of the individual and society in Malatya were thought to be effective initially. The aim of the research is to revise Hüdayi Sayın's master's thesis conducted at Inonu University in 1995 in the current political perspective, apply it to the same sample group, discuss transformations, and developments, and determine the level of local modernization. In determining the level of the

study, it is aimed to reveal the factors affecting political participation and the relations of the factors with each other. On the other hand, the study of political participation, which was emphasized as modernization in the last quarter century, and the development of centralization and politics enabled this goal to be consolidated.

Trying to observe through which variables the political participation of Malatya Province has changed in the process from 1995 to 2023 is an important gain in terms of seeing the reflections of the political accumulation of the society. The results of the change that this political accumulation has brought about on political participation will guide political parties as a civil political institution, based on local behavior patterns and sensitivities, public administrators, non-governmental organizations, and similar researchers working at the local level in order to see political participation, and the factors affecting it.

The research limited itself to the local administrators of the political parties existing in the Turkish Grand National Assembly. An updated questionnaire was applied to these administrators, and the findings were discussed by comparing them with the theses titled "Party Administrators and Political Participation, Malatya example" and with the theme of participation in the province. In this context, other studies in the literature on local participation behavior were also used. The number of Malatya central district administrators of the parties existing in the Grand National Assembly of Türkiye, which constitutes the research sample, is 153. 59% (90 people) of this sample were reached. During the survey application, interviews were done with the managers, and were used to analysis the findings.

The nature, and range of political participation was scanned from primary and secondary sources in academic databases. With these resources, it is aimed to reach the functionality and effects of political participation in the individual, and society. The sources (Doğan & Batar, 2019; Sayın, 1995; Erzen & Yalın, 2011; Baltacı & Eke, 2012) show how political participation in the social process changes or develops on the basis of factors. This situation has led to the investigation of how political participation is affected by a single factor, as well as how factors can affect each other, and change the direction of participation in the crucible modernization.

The study stated that socioeconomic factors (age, education level, occupation, gender, place of birth, ethnicity, etc.) influence political participation, and these factors gain functionality by influencing each other over time. On the other hand, it was revealed that the effect of local politics increased, and party leaders, ideological affinities, and participation in the political process were ensured with the study. In addition, it has been observed that the party program, and the attempts to dissent within the party have weakened. It is evaluated that politics is shaped on the cult of the leader, and patronage relations

are developed. The increase in the level of localization with the development of patronage relations shows that politics, and participation behaviors spread to lower income groups. In the last quarter century, it has been observed that the power of the political party system has decreased and the level of institutionalization has weakened. On the other hand, the relative intensity of political participation has increased in Malatya, and the diversity in the factors affecting it has increased.

Giriş

Siyasal Modernleşme toplumsal gerçekliğin yapısal olarak değişmesine, gelişmesine ve iyileştirilmesine yol açan bir süreçtir ve toplumsal gelişmenin tüm yönlerini ifade eder. Toplum, mevcut siyasal, iktisadi, sosyolojik, psikolojik yönelimlerini süreklilik arz eden bir gelişime tabi tutarak modernleşmeyi yakalamaya çalışmaktadır. Bu da toplumun daha rasyonel olmasına ve hareket alanlarını daha bilinçli tayin etmesine yol açmaktadır. Bu bilince sahip bir toplum, tercihlerini kontrollü bir zeminde analiz etme yeteneği kazanarak, katılımcı bir karakter oluşturmaktadır. Zira katılma sosyoekonomik temelle, siyasal modernleşmeyi besleyen ve onu inşa eden en önemli faktör olarak görülmektedir (Huntington & Dominiquez, 1975).

Siyaset ve yoğun katılımı gelen demokratik süreç gerek tarihin toplumsal geçişinde gerekse insanlığın gelişiminde siyasal modernleşmenin özünü oluşturmaktadır (Lin, 2013: 1). Siyasetin, birey-toplum-devlet üçgeni içerisinde bir iletişim aracı olarak ulusu inşa etmesi ve gelişimin anahtarı mahiyetinde olması, siyasal modernleşmenin temelidir. Demokrasi ise, toplumun her bir parçasının kendi perspektiflerine göre yol haritaları belirmesine ve fikirler üretmesine imkân tanıyarak siyasal modernleşmenin oluşumunu hızlandırır. Dolayısıyla bireyin, aileden toplumsallaşmasına kadar elde ettiği siyasal kültürü, bireylerin bu açıdan yeni istek ve tercihlerinin doğmasıyla oluşan siyasal katılımı, katılımın hayata geçmesi ile meydana gelen siyasal yapıların (siyasal partileri, sendikalar, dernekler, sivil toplum kuruluşları vb.) inşa edilmesi, bu yapılar aracılığıyla reform ve devrimlerin gerçekleşmesi sonucunda siyasal modernleşmeden bahsedilmektedir (Huntington & Dominiquez, 1975).

Katılma, bireye yönetimde söz sahibi olabilmeyi, yönlendirici bir otorite kurabilmeyi sağlayarak somut siyasal alanların oluşmasına zemin hazırlar. Bu alanlar toplumun ihtiyaçlarını gözeten, toplumun sosyoekonomik her alanı ile uyum sağlayan ve temsil yeteneğini geliştiren kurumsallaşmış siyasal partileri gün yüzüne çıkarır. Siyasal partilerin toplum ile uyum sağlaması, toplumun her türlü talebine cevap verebilecek kadar karmaşık bir yapıda olması, kendisine özgü fikir ve düşüncelerini oluşturması ve tüm bunlarla bir bütünlük meydana getirmesi siyasal modernleşmenin gereğidir. Oluşan bu bütünlük, ulus içerisinde modernleşmeyi inşa ederek demokratik bir anlayışa ulaşabilmeyi mümkün kılmaktadır (Huntington & Dominiquez, 1975). Bu durum birey, toplum ve iktidar üçgeni arasında doğal yollarla gelişen ilişkisel bir sistemin temelini oluşturmaktadır.

Siyasal katılım çağdaş dünyanın sosyal, ekonomik ve siyasal problemlerinin ve değişimlerinin fonksiyonel çözüm ve ilkeleri altında oluşmuş ve farklı siyasal örüntülerin sebeplerini ve sonuçlarını analiz edebilme yeteneği doğurmuştur (Sayın & Yıldırak, 2023: 206). İfade edilen yetenek, siyasete katılmanın sabit bir bağımlı değişken olma özelliğinin yanında bağımsız bir etki aracı olabilme dinamiklerini de oluşturmuştur. Nitekim bu özellik siyasal katılmanın dünya üzerindeki araştırma yelpazesini geliştirmiştir. Bu anlamda siyasal kurumsallaşma ve kültür, demokrasi, siyasal gelişme/bozulma gibi modern toplumların konuları ile ilintili literatürde yerini almıştır (Lerner, 1958; Lipset, 1959; Pye & Verba, 1965; Lipset & Rokkan, 1967; Rokkan, 1968; Rustow, 1970; LaPalombara & Weiner, 1971; Coleman, 1995). Dolayısıyla bu çerçeve siyasal katılma davranışlarının bölgesel, ulusal ve yerel anlamda değerlendirilebilmesine imkân tanımıştır.

Katılma davranışı bireyin toplumsallaşması sonucunda elde ettiği statü, saygınlık, zenginlik gibi kazanımlarla karşılanmaktadır. Kazanımlar bireyin toplumsal ilerleyişi sürecinde, yönetilen sıfatından yöneten sınıfına yükselme arzusunu desteklemektedir. Bu durum, bireyin siyasal alandaki ilişkileri vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu ilişkisel ağ, yöneten sınıfının yönetilen sınıf üzerindeki yönlendirici otoritesine bağlanmaktadır. Toplumsallaşan birey siyasal alanlarda yönetenin yanında yer almak için patron-yanaşma ilişkileri geliştirmekte ve inşa edilen bu ilişkisel ağ patronun yanaşmasını koruyup kollamasıyla sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla siyasal alanlardaki toplumsallaşma sürecinde olan otorite altındaki bireyler, yöneten güç için mücadele ederek bu güç içerisinde paydaş olabilmenin yollarını aramaktadır. Topluma doğal olarak kanallı olmuş bu ilişkisel ağ, birey ve iktidar arasında modernleşmeye olumsuz olarak yansıyan patronaj ilişki biçimini doğurmakta ve ortaya çıkan bu ilişki biçimi hem yerel hem de ulusal iktidar-toplum arasında ilişkiyi düzenlemektedir.

Araştırma, Samuel Philips Huntington'un genel itibarıyla katılımın genişlemesi ve siyasetin merkezileşmesiyle açıkladığı siyasal modernleşme teorisini temel referans kabul etmektedir. Bu referansla siyasal modernleşmenin Türkiye siyasetindeki göstergesi ve bu göstergenin de Malatya örneği üzerinden değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada konu ile bağlantılı kaynaklar incelenmiş ve alan araştırması yapılmıştır. Alan araştırmasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) grubu bulunan partilerin Malatya merkez ilçe yönetim kurulları üyelerine anket uygulanmıştır. Toplam 153 yöneticiden 90'nına (%59) ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçların değerlendirmesinde istatistiki metotlar kullanılmış ve veri dağılımlarına bağlı yorumlamalar yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Çalışmanın amacı Malatya'nın sosyolojik, iktisadi ve siyasal hayatı ile, kentte siyasal elitler olarak adlandırılabilir parti yöneticilerinin siyasal katılma

tutumunu ve katılmayı etkileyen faktörleri değerlendirmektir. Bu amaçla, 1995 yılında Hüdayi Sayın tarafından kaleme alınmış “Siyasal Katılma ve Parti Yöneticileri -Malatya Örneği-” başlıklı tezi 2023 yılında güncellenmiş haliyle tekrar uygulanarak Malatya’da siyasal seçkinlerin katılma davranışı ve bunu etkileyen faktörlerin dönüşümü ölçülmeye çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler istatistiksel olarak değerlendirilmiş ve genel bir çerçeve çizilebilmek hedeflenmiştir.

Siyasal modernleşme ölçümlerinin geleneksel ve modern toplumlar arasındaki farkların irdelenmesinde önemli olduğu düşünülmektedir. Bu iki toplum arasındaki çeşitlilik, iktidar-birey-toplum üçgeninde ortaya çıkan kültürel, iktisadi, sosyolojik ve politik etmenlerin dönemsel hareketleriyle bağlantılı olduğu kabul edilmektedir. Buradaki temel çerçeve bireyde başlayan siyasal toplumsallaşma eğilimlerinden, örgütsel hareket etme güdülerini geliştiren toplumların siyasallaşmasına kadar uzanmaktadır. Ek olarak, siyasetin merkezileşmesini ön gören bir iktidar anlayışı ifade edilen çerçevenin itici kuvveti olarak yer almaktadır. Bu nokta, siyasal modernleşmeyi referans alarak, geleneksel kaidelerle yaşamını sürdüren bir toplumun ve daha çok siyasallaşan ve kurumsallaşma eğilimi gösteren modern toplumlardan ayrışan yönlerini belirginleştirmektedir. Bu nedenle siyasal modernleşme yaklaşımı, toplumların zamanla değişip değişmediğini ya da nasıl bir süreklilik içinde olduğunu görebilme ve değerlendirebilme bakımından önemli bir belirleyicidir. Siyasal elitlerin görüşlerinin alındığı bu araştırmada, Malatya’nın siyasal modernleşme eğilimlerinin son çeyrek yüzyılda nasıl değiştiğini/dönüştüğünü görebilmek adına aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Malatya’da siyasal katılımın yoğunluğu son çeyrek yüzyılda Huntington’un siyasal modernleşme yaklaşımına göre hangi düzeyde değişim/dönüşüm göstermiştir? Hüdayi Sayın tarafından yapılan araştırmanın ardından geçen süre zarfında parti programı ve lideri, yerel siyasette etkili olma faktörleri ne derecede değişim göstermiştir? Patronaj ilişkiler kapsamında bulunan bireylerin çıkarlarını koruması Malatya örneğinde geçerli midir? Malatya’da siyasetin kurumsallaşması Huntington’un bu teorisindeki kurumsallaşma yaklaşımı ile ne derece orantılıdır? Huntington’nun siyasal modernleşme yaklaşımı son çeyrek yüzyılda Malatya’da nasıl şekillenmiştir?

Toplumsal mekanizmayı siyasetin merkezileşmesiyle açıklayan siyasal modernleşme yaklaşımı güçlü bir siyasal kültürle, toplumun geniş yelpazede siyasete katılımıyla ve kurumsallaşma çabalarının kuvvetlenmesiyle vücut bulmaktadır. Bu çerçeve, toplumun tüm kesimlerine sirayet etmiş siyasal alanları ve buna bağlı olarak güçlü bir siyasal parti sistemini, siyasal toplumsallaşma kültürü ile gelen örgütsel katılım biçimini, siyasete katılım gösterme eğilimindeki artışı ve güçlü bürokratik kadroların -bir kişiye, statüye ya da patronaj ilişkilere bağlı olmayan- kurumsallaşma ile inşa edilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla bir toplumun siyasal modernleşme süreçlerinde hangi

safhada olduğunu görebilmek, o toplumun nasıl değiştiğinin/dönüştüğünün değerlendirilebilmesine imkân tanımaktadır. Bu gerekçeden hareketle, yukarıda ifade edilen araştırma soruları, Malatya’da siyasal katılımın yoğunluğunu, kurumsallaşma dinamiklerinin işlevselliğini ve siyasal modernleşmenin son çeyrek yüzyılda nasıl gelişim gösterdiğini ölçmeye çalışmıştır. Yanı sıra siyasal kurumsallaşma süreçlerinde patronaj ilişkilerin hangi düzeyde olduğu değerlendirilmiştir.

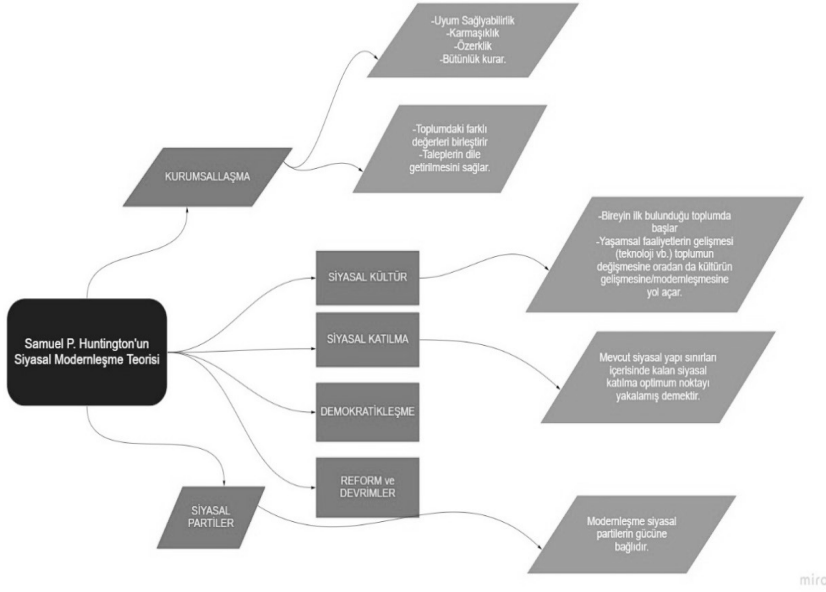
Samuel Philips Huntington’un Siyasal Modernleşme Teorisine Yaklaşımı

Klasik modernleşme kuramları, ekonomik gelişme sonrasında siyasal modernleşmenin gerçekleşeceğini varsayar (Altun, 2011: 76-106). Bu bağlamda Marksist bir yaklaşım, ekonomik faktörlere özellikle kapitalizmin gelişme şekli ve derecesiyle, burjuva sınıfının kapsam ve bağımsızlığına birinci derecede ağırlık vermektedir (Huntington & Dominiquez, 1975). İfade edilen noktada, toplumun yaşayış biçimini belirleyen ilk olgunun siyaset olmadığı, onun yerine ekonomik yaklaşımların ön planda olduğu görülmektedir. Sosyal faktörleri merkezine alan bir başka olguya göre ise, derin cemaat ayrılıklarının bulunduğu bir toplumda istikrarlı demokratik kurumların modernleşmesi imkânsız görülmektedir (Melson & Wolpe, 1970; Rabushka & Shepsle, 1972). Buna karşın Huntington’un siyasal modernleşmesi ise, yeni gurupların siyasal sisteme giriş sıraları ve bunun biçimi, siyasal elitlerin değerleri, siyasal liderlerin becerileri, siyasal katılmanın genişlemesiyle siyasal kurumların gelişmesi arasındaki ilişkiler siyasetin belirleyicileri olarak kabul edilmektedir (Huntington & Dominiquez, 1975).

Siyasal modernleşme siyasal kültür/katılım, kurumsallaşma ve demokratikleşme gibi bir zincirden oluşmaktadır. Siyasal kültür toplumun davranışları, tutumları, hedefleri, amaçları, inançları ile mevcut siyasal sistemin birbirlerine entegre olduğu durumu ifade etmektedir. Siyasal süreç açısından iki temel işleve sahiptir. Birincisi, kültür, bazı inanç ve davranış kurallarının standartlaşması yoluyla siyasal sürecin işleyişini kolaylaştırmaktadır. İkinci olarak, mevcut siyasal sistemin benimsenmesini, yönetenlerin yönetmekte haklı görülmesini ve dolayısıyla sistemin devamlılığını sağlayan bir araçtır (Turan, 1986: 33). Bu durum bireyin toplumsallaşma sürecine kadar uzanmaktadır. İlk olarak ailesinin kültürüyle tanışan birey, daha sonra topluma karışarak siyasal açıdan yeni fikir ve düşünceler elde etmeye başlamaktadır. Birey bu süreç sonunda edindiği kültür aracılığıyla siyasal perspektifini oluşturmakta ve bu durum toplumun genelinde devamlılık arz eden genel bir siyasal kültürün oluşumunu hızlandırmaktadır. Siyasal kültür, bir siyasal sistemin ortak tarihi ile, belli bir zamanda sistemi oluşturan bireylerin hayat tarihçelerinin ürünüdür. Köklerini hem kamusal olaylardan hem de özel deneyimlerden alır ve bir toplumun temel siyasal değerlerine biçim verir (Huntington & Dominiquez, 1975: 19-20). Oluşumundaki sosyalleşme dürtüsü, doğal olarak biriken

siyasal fikir ve düşüncelerin hedef ve amaçlara dönüşerek eylemselliğe dönüşmesini sağlayarak bireyin davranış ve tutumlarına dayalı siyasal katılımı ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 1. Siyasal modernleşme teorisi (Şekil araştırmacı tarafından oluşturulmuştur)

Geleneksel ve modern toplumlar arasındaki başlıca farkın siyasal katılım alanı ve yoğunluğu olduğu genellikle kabul edilmiştir (Lerner, 1958). Katılma temelde bireylerin davranış ve tutumlarıyla, devletin aldığı kararları etkileme yolu olarak tanımlanmaktadır. Başta sosyoekonomik etkenler olmak üzere, siyasal kültür, reform, modernleşme gibi faktörler katılma üzerinde değişimler/dönüşümler meydana getirmektedir (Sayın & Yıldırak, 2023). Değişimler bireylerin tercihlerinde farklılıklara yol açarak, katılımın gelişimini sağlamaktadır. Nitekim siyasal katılımın alabileceği şekiller bir toplumdan ötekine değişebilirse de normal olarak oy vermeyi, diğer seçim faaliyetlerini, hükümet faaliyetlerini etkilemeye yönelik kolektif lobby'cilik çabalarını, örgütsel faaliyetleri, özel temasları, anomik veya şiddet eylemlerini içine alır (Huntington & Dominquez, 1975: 43). Tüm bunlar bireyin kendini inşa etme süreçleri içerisinde oluşan ve modern geleceğe taşıyan bir çerçeve çizmektedir. Buradaki modernleşme süreci "rasyonelleşme", ulusal "bütünleşme" ve "demokratlaşma" ölçütleri ile ilişkilendirilmekte ve doğal olarak siyasalın modernleşme süreçlerinin yakıtı haline gelmektedir (Sayın & Çırakoğlu, 2018: 99).

1975: 314). Bu süreçler içerisinde bireyler kendilerini öğrenim düzeyleri, meslekleri, gelirleri gibi demografik özelliklerle besler. İnşa sürecinde entelektüel gelişim oluşur ve rasyonelleşme, bütünleşme başlar. Son tahlilde bireyin ve onun oluşturduğu toplum içerisinde bir kültür ve görüş mekanizması doğurur (1975: 43-49). Bu da yeni fikir ve tercihlerle yeni siyasallar ortaya çıkarır ve siyasal katılımın hareketlerini etkisi altına alır. Tüm bunların sistemli ve sürekli bir şekilde katılımı beslemesi, siyasal modernleşmenin toplum içerisindeki yükselişini hızlandırmaktadır. Öte yandan katılmanın geniş bir alanda ilerlemesi, toplumsal hareketliliği artırır ve bu durum bireyler arasındaki rekabeti körükler. Ortaya çıkan rekabet ortamı bireylerin kendi düşüncelerini benimseyen diğer bireylerle etkileşimini yükseltir ve örgütlenme başlar. Bireyin gruplarla özdeşleşmesi ne kadar yoğunsa, örgütlere ve siyasete katılma olasılığı da o kadar yüksektir (1975: 47). Örgütlenmeler, siyasetin temelde işlevini güçlendirerek katılımın yelpazesini genişletir ve bu genişleme siyasal modernleşmeye ivme kazandırır. Bu durum toplum içerisinde kutuplaşmalar, eleştirel yaklaşımlar, patronaj ilişkiler doğurarak son tahlilde siyasal partileri oluşturur (1975: 57). Nitekim siyasal partiler merkezileşme eğilimlerini güçlendirmenin anahtarı konumundadır.

Siyaset her zaman olmasa bile, çoğu zaman, biçimsel örgütler ve usuller vasıtasıyla gerçekleşir (Huntington & Dominiquez, 1975: 61). İfade edilen örgütler kuralları, sürekliliği ve değer yargıları olan bir karakterde olduğu sürece siyasal kurumlar/örgütler şeklinde anılabilir. Nitekim toplumların geçmiş ve geleceğinde siyasal kurumların/örgütlerin etkisi büyük önem arz etmektedir. Bu örgütleri ayakta tutan en önemli koşul, katılma ve kurumsallaşma düzeyinin genişlemesiyle oluşur. Bu genişleme zorunlu olarak, yarışmacılığı da beraberinde getirir; öte yandan, iktidarlarını güçlendirmeye çalışan elit klikleri arasındaki yarışma da siyasal katılmayı arttırabilir. Bu yarışma süreci sebebiyle söz konusu klikler, kendilerine yeni taraftarlar bulmaya çalışırlar; böylece siyaset meydanını ve siyasete katılan grupları yoğunlaştırır; daha sonra da siyasal etkinliklerini arttırmak için, bu taraftarları örgütlendirirler. Sonuçta siyaset; kişi, statü ve patron-yanaşma ilişkileri siyaseti olmaktan çıkarak, yavaş yavaş daha sürekli hizip ve grup saflaşmaları yönünde değişir; bu da en sonunda siyasal partilerin doğuşuna yol açar (1975: 65). Bu açıdan bakıldığında siyasal partiler toplumun tamamını anlamaya, analiz etmeye ve onların dilini konuşmaya ihtiyaç duyan ve toplumsal inşa süreci sonunda ortaya çıkan kurumsallaşmış siyasal alanlar olarak düşünülmektedir. Toplumun katılma ile hedeflediği yönetici olma dürtüsü, toplumla iç içe girebilmiş siyasal partiler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, siyasal partiler kurumsal kimlikleriyle katılmayı genişletirken, katılma da partilerin kurumsallaşmalarını arttırmaktadır.

Siyasal alanların ve bunlara ait kuralların kurumsallaşma seviyeleri uyarlanabilirlikleri, özerklikleri, karmaşıklıkları ve bütünlükleri (tutarlılıkları) ile ölçülmektedir. Bu özellikler, siyasal düzen içerisinde bireyden iktidara kadar

olan kurumsal kimliklerin ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Bu durum geleneksel düşünce yapısından, sosyoekonomik gerilemeden ve düzensiz yaşam standartlarından uzaklaştırmaktadır. Doğal olarak bireyler daha çok rasyonel olup daha fazla katılımcı olmanın yollarını aramaktadır. Bu da kurumsallaşmış, yani topluma hitap eden siyasal alanların varlığı ile ilintilendirilmektedir. İlk olarak, bir örgüt ya da usul ne kadar uyum sağlayabilir ise o kadar kurumsallaşmış, ne kadar katı ise o kadar düşük seviyede kurumsallaşmıştır. Bir örgütün uyum sağlayabilirliği karşılaştığı tehditlerle ve yaşıyla paraleldir. Çok tehditlerle karşılaşan örgütler daha fazla uyum sağlayabilir. Yine, bir örgüt veya usulün eski olması kurumsallaştığı anlamına gelmektedir. İkinci olarak, bir örgüt ne kadar karmaşık ise o kadar kurumsallaşmıştır. Karmaşıklık hem hiyerarşik olarak örgütsel birimlerin çokluğunu hem de işlevsel olarak örgütsel birimlerin farklılaşmasını içerir. Bir örgütün ne kadar çok birimleri varsa örgütün o kadar çok üyelerini koruyabilme yeteneği vardır. Burada, olanı olduğu gibi kabul etme değil, tartışma zemini vardır. Kurumsallaşmanın üçüncü ölçütü siyasal örgüt ve işlemlerin diğer grup ve usullerden bağımsızlığıdır. Kurumların özerkliği toplumsal güçlerle siyasal örgütler arasındaki ilişkidir. Bu anlamda siyasal kurumsallaşma siyasal örgütlerin ve usullerin sadece belirli bir grubun çıkarını yansıtmaması değil, onlardan ayrı olarak gelişmesidir. Son olarak, bir örgüt ne kadar birleşik ve bütüncül ise o kadar kurumsallaşmıştır. Bir örgütün bütünlüğü örgütün sınırları ve işlevleri konusunda ortak anlayış olduğunda oluşur. Bütünlük sadece maddi unsurların bir araya gelmesi değil, ortak bir ruhun ve manevi unsurların oluşması demektir (Huntington, 1968: 8-23). Dolayısıyla, kurumsallaşmanın toplumla olan derin ilişkisi siyasalın modern bir gelişim göstermesinin önünü açmakta ve doğal olarak toplumun en geniş yelpazede katılmasına ve nihayetinde demokratik bir kazanım elde etmesini sağlamaktadır.

Modernleşmenin özünde ortaya çıkan en önemli argüman demokrasidir. Toplumun kendini ifade etme şekli, vatandaş olabilmek imkânı, katılma davranışları demokratik toplumların modern olgularıdır. Bununla birlikte toplumun inşa ettiği siyasal alanların ve kamusal alanların kurumsallaşması da demokrasiyi güçlendirmektedir. Bu bağlamda demokrasiye ulaşan toplumlar, katılımcı ve kurumsallaşmış sosyolojik tabanlar olarak adlandırılabilir. Bireyler daha çok katılım gösterdikçe, kurumlar toplumsal uyum içerisinde kurumsal kimliklerini arttırdıkça siyasalın modernleştiği görülmektedir. Dolayısıyla modernleşen toplum, siyaset mekanizmasına daha hızlı uyum sağlar ve demokratik siyasal kurumları oluşturur.

Siyasal modernleşmenin anahtarı, siyaset mekanizmasının kuvvetlendirilmesinden geçer (Huntington, 1968). Siyaset toplumun ekonomik, psikolojik, sosyolojik, güvenlik, diplomatik unsurlarını kontrol ederek değişimin adımlarını atmaktadır. Bu adımlar toplumun geleceğini inşa ederek tercihlerine, yönelimlerine, kimliklerine, sosyoekonomik birikimlerine yön vermektedir. Dolayısıyla bu analitik sistemi düzenli ve istikrarlı uygulamak, toplumu önce siyasal modernleşme çizgisine daha sonra da demokratik süreçlere iterek kuvvetlendirmektedir.

Patronaj İlişkiler

Patronaj kavramı, tarihsel süreç içerisinde toplumun her dönemi boyunca ortaya çıkan güç ilişkilerini tanımlamaktadır. Bu güç ilişkileri toplumun siyaset-sallaşma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Genel anlamda bir patron ve yanaşmadan oluşan toplumsal yapı, kurumlar ya da grupların etkileşimiyle vücut bulmaktadır. Toplum içindeki bu ilişkisel ağ sosyolojik, ekonomik, politik şekillerde görülmektedir.

Latince bir kökenden gelen ‘patron’ kelimesi, “pater” sözcüğüne dayanmaktadır. Pater kelimesi Farsçadan türeyen “peder” yani “baba” sözcüğüyle bağlantı kurmaktadır. Burada patron kelimesi genel anlamda koruyup/kollayan, yetiştiren, besleyen, maddi manevi destek çıkan, en üst mercide bulunan bir lider, efendi ya da yasa koyan şeklinde tanımlanmaktadır. Patron burada bireyleri/toplumu yöneten bir üst sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

Patronaj, en geniş anlamda patronun gösterdiği himayeci eylemlerin bütünüdür. Bu da efendi, lider statüsünde olan birinin toplumu yönetme biçiminde edildiği bir üst katmanı ifade etmekte ve bireye/topluma babalık yapma davranışını işaret etmektedir. Eski Türklerde kağanların ve sultanların milletin babası olarak görüldüğü bu sebeple velâyet-i pederâne gibi sosyal ve siyasî lakapların kullanıldığı görülmektedir (İbn Bîbî, 1941; Tatlısumak, 2016; Turan, 2022).

Patronaj kavramı ilk kez Max Weber tarafından anılmıştır (Weber, 2008: 61-70). Weber patronaj ilişkileri, daha çok geleneksel doğu toplumlarında görülen ve ataerkil aile yapılarının sosyal ve siyasal hayata yansımış bir otorite hali olarak tanımlamaktadır (2008: 61). Bireyin aile gibi çekirdek bir yapıdan inşa ettiği kayırmacı (patronaj) ilişkiler, onun sosyal ve siyasal yaşamına sıçramaktadır. Sıçrayış beraberinde ataerkil bir ilişki sistemi kurarak otoriter bir yönetim ve idare biçimini oluşturmayı getirmiştir. Bu, patronaj ilişkilerin sistemsel bir otorite anlayışı kapsamında geliştiğini göstermektedir. Bu ilişkilere çeşitli şekillerde Weber’den önce İbn Haldun da değinmiştir.

İbn Haldun’un “Mukaddime” isimli eserinde toplum üzerinde yapmış olduğu gözlemlere yer verilmektedir. Gözlemler bireylerin toplum içerisindeki saygınlıklarını, servetlerini, ailelerini ve adeta yaşamlarını koruyabilmek için otoriter bir güce ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu güç topluma, yaşamlarını sürdürebilmek için otoriter bir düzen sistemi ve beraberinde bir bağlılık inşa etmektedir. Bağlılıklar toplumu otoriteye karşı sorumlu tutmakta ve bu sorumluluklar toplumda bir yanaşma ahlakının temelini atmaktadır. Otoriter bir ilişki biçimi olarak tanımlanan bu bağlantı yolu zenginliğin, prestijin, statünün mutlak güce yakın olmakla kazanılacağı olgusunu doğurmaktadır. Otorite, gücü istediği zaman istediği birey ve gruplar ile paylaşarak, toplumun ona yanaşmasını sağlamaktadır. Bu da toplum içerisinde kayırılan/kollanan bireyleri ön plana çıkarmaktadır. İbni Haldun, otoritenin (hükümdar, sultan, kral) sahip olduğu mülkü ebedi görmekte ve bu nedenle dağıttığı kaynak ve

değerleri lütuf olarak tanımlamaktadır. Nitekim bu ilişkiler, hükümdarın kendi maiyetindeki kullarının saltanat dairesinden ayrılmalarına göz yumsalar dahi servetlerini yanlarında götürmelerine asla razı olmazlar, çünkü maiyetindeki kullara ait malları, kendi saltanatı gölgesinde onun gücü sayesinde kazanılmış bir mülk olarak görmektedir. Bu nedenle sultanlar müsadereye pek heveslidirler, bu nev'i mülke el koymak için şer'an ve âdette buna bir yol bulurlar (İbn Haldun, 1982: 545-547). Bu durum güçsüzün güçlüye karşı yanasmasının, güçlünün de güçsüzü kollamasının/kayırmasının temelini atmıştır.

Patronaj ilişkiler, yakın toplumsal etkileşimler çerçevesinde ilerleyen asimetrik bir iletişim şeklini ifade etmektedir. Yakın ilişkilerin hangi düzeyde olduğu ve nasıl farklılık gösterdiği göz önüne alındığında sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve siyasal patronaj ilişkiler ortaya çıkmaktadır.

Siyasi patronaj iktidarda bulunan siyasal partinin, kendilerini iktidara taşıyan seçmen, üye, sempatizan, partizan, politik yandaş gruplarını diğer gruplara karşı kayırması ve menfaat sağlaması anlamına gelmektedir. Siyasi patronaj aracılığıyla siyasal partiler, siyasal yandaşlarını (partilileri) seçim döneminde gördükleri yardımlar dolayısıyla bir anlamda ödüllendirmektedirler (Topdemir, 2021: 16). İfade edilen bu noktada güç sahibi iktidarlar bu gücü alt seviyedeki yandaşları ile paylaşmaktadır.

Siyasi patronaj hem yerelde hem de ulusal düzeydeki siyasal alanlarda (siyasal partiler, sendikalar vb.) görülmektedir. Yerel toplum bünyesinde ekonomik, sosyolojik, psikolojik üstünlük kazanmış, prestij sağlamış kimselerin toplum yararına hareket etmelerini sağlamaktadır. Bir başka ifadeyle, toplumun faydasını gözeten prestij sahibi kişiler patronaj ilişkiler kurarak bulunduğu siyasal partisini desteklemekte ve siyasal parti bu sayede siyasetin merkezileşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Öte yandan toplumsal alan içerisinde azınlık olan ve ekonomik, bürokratik açıdan zengin olan siyasal elitler, hedeflerini toplumun yönelimlerine göre şekillendirmektedir. Dolayısıyla siyasal elit bu noktada toplumun yapı taşı olan bireyle güçlü bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişki biçimi elitin bireyi koruyup kollamasına yol açarken, bireyde çıkar ve isteklerini bu şekilde otoriteye iletmekte ve ortaya çıkan bu karşılıklı ilişki biçimi siyasal bir patronaj ağı oluşturmaktadır.

Siyasi patronaj ilişkilerinde bireylerin çıkarları gözetilmekte ve çıkarların elde edilmesi için desteklenen otorite bu gücü bireylerle paylaşmaktadır. Bu bağlamda menfi davranış, tutum ve istekler elde edilen güçle meşru bir zemin kazanmaktadır. Dolayısıyla siyasal patronaj halkla ilişkiler boyutunda meşruluk kazanma; muhaliflerini yandaş yapma, onları etkisizleştirme veya kontrol altına alma; siyasî iktidarın, kendi yandaşlarını desteklemesi; toplumsal kalkınma ve teknolojik ilerlemeyi gerçekleştirebilmek için bilim adamlarının korunması ve desteklenmesi; bir inancın gelişimine ve yayılmasına hizmet etme gibi amaçlarla kullanıldığı söylenmektedir (Tatlısumak, 2016: 32).

bir bağımlılığı ve itaatkarlığı sembolize etmektedir. Güç sahipleri himayesi altındaki destekleyerek, koruyarak, kollayarak; emek gücünü, saygısını, itaatini -topluluk içerisinde mevcut konumunu korumaya yardım edebilecek- her türlü işlevsel diğer unsurları kullanarak patronaj ilişkisi biçimini benimsemektedir (Şenyurt, 2019: 85).

Yöntem

Malatya ilinde siyasal katılımın seviyesi ve onu etkileyen faktörleri tespit etme arzusuyla yola çıkarak ele aldığımız bu çalışma çeyrek asırdaki siyasal seçkinlerin dönüşümü, modernleşme perspektifinin katılım temelinde değerlendirilmesi ve faktörlerin karşılıklı etkileşimlerinin elitler üzerindeki etkisi olmak üzere üç temel kriteri kapsamaktadır. 1995'te yapılan çalışmanın sonuçları ile 2023'te yapılan aynı konunun bulguları karşılaştırılarak dönüşüm/değişim siyasal modernleşme referansı ile belirlenmeye çalışılmıştır. 1995 yılında Malatya'da uygulanan anket soruları yeniden analiz edilmiş ve güncellenmiştir. Buna göre anket soruları önce Elâzığ ilinde uygulanmış ve sınamaya tabii tutulmuştur. Böylece güncel yeni seçenekler ve sorular eklenerek katılımcılara sunulmuştur.

Çalışmanın örneklemini TBMM'de grubu bulunun siyasal partilerin Malatya merkez ilçe yönetim kurullarını kapsamaktadır. Partilerin merkez ilçe yönetim kurullarında görev alan yönetici sayısı değişiklik göstermektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) 60, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 34, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 15, Halkların Demokratik Partisi (HDP) 15 ve İYİ Parti 29 yöneticiden oluşmaktadır. Bu bağlamda toplam 153 parti yöneticisi bulunmaktadır. Bu yöneticilerin 90'ına ulaşılmıştır. Yöneticilerin geri kalanına ulaşamamasının nedeni anket formunu doldurmak istememeleri veya orada bulunmamalarıdır. Çalışma, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D 'da "Yerel Modernleşme ve Siyaset: Siyasal Katılma Davranışı Üzerine Bir Alan Araştırması – Malatya Örneği- başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmasından üretilmiştir. Araştırma insan ögesini içinde bulundurması nedeni ile etik kurul onayına ihtiyaç duymuştur. 04.04.2022 tarihli ve 2002/04-845 sayılı etik kurul toplantısı sonucunda çalışma uygun bulunmuştur.

Bulgular ve Değerlendirme

Araştırmada Görüşülen Yöneticilerin Siyasal Partilere Göre Dağılımı

Araştırma, Malatya'da 1995 ve 2023 yılları arasında faaliyet gösteren siyasal partileri ve bu partilerin yöneticilerini kapsamaktadır. Bu partiler 1995 yılında TBMM'de üyesi bulunan siyasal partiler olarak belirlenmiştir. 2023'te ise grubu bulunan partiler olarak sınırlandırılmıştır. Bu partilerin merkez ilçe yöneticilerinin sayısal ve yüzdesel dağılımına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 1. Malatya’da 1995-2023 yılları arasında siyasal parti yöneticilerinin sayısal ve yüzdelik dağılımı

Siyasal Partiler	1995 Yılında Görüşülen Siyasal Parti Yöneticileri		2023 Yılında Görüşülen Siyasal Parti Yöneticileri	
	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)
AK Parti	-	-	20	22,2
HDP	-	-	16	17,8
İYİ Parti	-	-	15	16,7
CHP	22	16,9	24	26,7
MHP	11	8,4	15	16,7
ANAP	12	9,2		-
YP	17	13,7		-
RP	11	8,4		-
DYP	18	13,8		-
SHP	15	11,5		-
DSP	10	7,6		-
BBP	9	6,9		-
DEP	5	3,8		-

Son çeyrek yüzyılda parti dağılımı değişiklik göstermektedir. 1995’te siyasal parti yoğunluğu yüksekken, 2023 yılında görece daha azdır. Nitekim 1995’te siyasal katılım gösterecek kişi daha çok siyasal partiye ulaşırken, bugün daha az bir siyasal parti seçme imkanına sahiptir. Siyasal partiler birçok değişik düşünceye sahip mobilize ve özerk katılımcıları belirli siyasal amaçlar doğrultusunda bir araya getirmeye çalışır. Öte yandan siyasal parti sayısındaki yükseliş katılmayı genişletirken, azalışı ise katılmayı daraltmaktadır. Bu durumun daha az rekabet ve temsiliyete yol açtığı düşünülmektedir. Bu nedenle Malatya’daki siyasal parti sayısındaki azalış, siyasal katılımın yoğunluğunu zayıflatmış ve yoğunluğu referans alan siyasal modernleşme de negatif bir etki doğurmuştur.

Malatya’da Siyasal Parti Yöneticilerinin Demografik Bilgileri

2023 yılında Malatya’da yöneticilerinin %11,1’i 25-35, %17,8’i 35-45, %27,8’i 45-55, %32,2’si 55-65 ve %11,1’i 65 yaş ve üstü yaş aralığındadır. 1995 yılında ise yöneticiler, %39,3’ü 25-35, %29,2’si 35-45, %25,4’ü 45-55 ve %4,6’sı 55-65 yaş aralığında bulunmaktadır (Sayın, 1995: 127). Son çeyrek yüzyılda, yöneticilerin yaş aralığının yükselişi meslek bulgusundaki emekli sayısının artışıyla da örtüşmektedir. Öte yandan genç kuşakların siyasete ilgisinin azaldığı ve mevcut siyasal parti yapıları içerisinde yer almadığı görülmektedir. Seçenekler arasında bulunan 18-25 arası yaş aralığı ankete katılan kişilerce işaretlenmemiştir.

Ankete katılan parti yöneticilerinin %3,3’ü ilkokul, %14,4’ü ortaokul, %35,6’sı lise, %40,0’ı lisans (Üniversite) ve %6,7’si lisansüstü eğitim mezunudur. Anket katılıma gösteren siyasal parti yöneticileri arasında “okur-yazar” seçeneğini

işaretleyen bulunmamaktadır. Parti yöneticilerinin %53,3'ü lise ve altı eğitim kurumlarından mezun olmuştur. %46,7'si ise lisans ve üstü mezuniyet derecesine sahiptir. Yöneticilerin çoğunluğunun lise ve üniversite mezunu olduğu görülmektedir. 1995 yılında Malatya'da merkez ilçe yöneticilerinin çoğunluğunun lise (%33,1) ve üniversite (%33,1) mezunu olduğu bilinmektedir (Sayın, 1995: 129).

Malatya'daki siyasal parti yöneticilerinin %13,3'ü çiftçi, %15,6'sı işçi, %18,9'u memur, %20,0'ı esnaf gibi meslekler icra etmektedir. Dağılımın tek bir meslekte yoğunlaşmadığı görülmektedir. 1995 yılında ise, yöneticilerin %29,3'ü esnaf, %15,4'ü tüccar, %11,5'i işçi ve %6,-1'i ise çiftçi gibi mesleklerde bulunmaktadır (Sayın, 1995: 131). Burada iş insanlarının artık siyasete katılmadıkları, çiftçi ve işçi sayısında da bir artışın olduğu görülmektedir. Çiftçi sayısındaki artış Malatya'da özellikle kayısı üretiminin artışı ile ilişkilendirilmektedir. Bu ilişkiden doğan ekonomik artışın çiftçiler arasında siyasal katılımı arttırdığı düşünülmektedir. Bunun dışında yine Malatya'daki sanayileşmenin gelişmesi işçi sayısındaki artışı anlamlı kılmaktadır. Öte yandan, siyasal parti yöneticilerinin gelirlerinin tarımsal üretimden, nitelikli uzmanlık gerektiren meslekler ve finansal gelirlere doğru kaydığı görülmektedir.

Parti yöneticilerinin meslek profili patronaj ilişkiler çerçevesinde bir değerlendirme yapılan alanı oluşturmaktadır. Nitekim Sayın'ın yaptığı çalışmada, 1995 yılında Malatya'da etkinliği bilinen ve kanaat önderleri ailelerin (Fırat, Fendoğlu, Evliyaoğlu vb.) yerel siyasette etkin ve karar mekanizmasında söz sahibi olduğu belirtilmiştir (Sayın, 1996). Karar merkezindeki etkinliğin getirdiği güçle, bu ailelerin patronaj ilişkilere ihtiyaç duymadığı ve siyasal partilerin yerelde bu ailelerin beklentisine yönelik politikalar yürüttüğü görülmektedir. 2023 yılında yapılan araştırmada ise yerel siyasi parti yöneticilerinin, önceki dönemlerde görev alan yöneticiler kadar etkin olmayan kişilerden oluştuğu gözlemlenmiştir. Yöneticiler bölgesel sorunların çözümüyle ilgili düşünce ve fikirlerini uygulama noktasında merkezin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bu durum fikirlerin uygulanmasında merkezi yönetimin ikna edilebilmesine bağlı kalmaktadır. Bu anlamda patronaj ilişkiler geliştirmenin önü açılmaktadır. Dolayısıyla emekli memur, işçi ve çiftçi meslek mensubu siyasal parti yöneticilerinin sayısındaki artışın patronaj ilişkilerin gelişimi ile açıklanabileceği düşünülmektedir.

1995 yılında merkez ilçe yöneticilerinin % 54,6'sı şehirde, % 23,1'i mezra-köyde, % 21,6'sı belde-ilçede ve %0,7'si büyükşehirde doğmuştur (Sayın, 1995: 132). 2023 yılında ise yöneticilerin %18,9'u şehirde, %33,3'ü mezra-köyde, %33,3'ü belde-ilçede ve % 14,4'ü büyükşehirde doğmuştur. 1995 yılında büyükşehirde doğanlar Malatya dışındaki büyükşehirleri kapsamaktadır. 2023 yılındaki büyükşehir ise Malatya'yı ifade etmektedir. Öte yandan meslek grupları içerisinde çiftçiliğin artış göstermesi belde, mezra, köy ve ilçedeki yükseliş ile doğru orantılıdır.

Partili Siyasete Katılma

Bireyler 1995 yılında parti programını daha fazla dikkate alırken, 2023 yılında da parti programının öneminin azaldığı görülmektedir. Parti programı, kurumsal bir yapının rehberi konumundadır. Bunun tam tersi durumda bir lider ve onun aldığı kararlar etkinliğini artırır. Dolayısıyla, katılım nedeni içerisinde parti lideri ve ideolojik yakınlık ön plana çıkar. Lider tercihindeki artış, siyasetin merkezileşmesiyle paralel ilerlemektedir. Dolayısıyla bu tablo bir kişiye, statüye ya da patronaj ilişkilere dayalı bir siyasal atmosferin ve otoriteleşmenin oluştuğunu göstermektedir. Buradan hareketle Malatya'da bir siyasal parti ve bürokratik sistem liderin gerisinde kalarak, kurumsallaşmanın ve alt birimlerdeki karmaşık yapının yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Benzer bir çalışma bu değerlendirmeyi desteklemektedir (Koru, 2019). Bunun yanı sıra son çeyrek asırda lider kültürünün gelişmesi ve onun taşıdığı ideolojik birikimlerin yükselmesi nicel olarak siyasal katılımın yoğunluğunda pozitif bir artış meydana getirmiştir.

Tablo 2. Malatya ilinde parti yöneticilerinin siyasal sürece katılma nedenleri hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Siyasal Sürece Katılma Nedeni	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Partinin Programı	45,4	36,7
Parti Lideri	18,5	27,8
Aile	13,1	13,3
Arkadaş/Yakın Çevre	12,3	12,2
Parti Üyelerinin Teklifi	10,0	3,3
Ulusal Haber Kanalları	-	1,1
Yanıtızsız	0,7	1,1

Son çeyrek yüzyılda yerel siyasette etkili olabilmede %14,8 oranında bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış, yerel siyasette bir paydaş olabilmenin ve kişisel hedeflere ulaşabilmenin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Çalışma merkezi iktidardaki otorite ilişkilerinden çok, yereldeki iktidar ilişkilerini dikkate almaktadır. Bu ilişki biçimi siyasetin iktidar nezdinde merkezileşmesini tersyüz ederek, yerel siyasetteki iktidarın kendi içerisindeki merkezileşme eğilimlerini arttırmıştır. Böylece yerel düzeyde bireyler, kendi talep ve desteklerini yerelde etkili olabilmek için patronaj ilişkiler çerçevesinde kullanmaktadır. Bu yüzden yereldeki güç ilişkileri, halka hizmet etmenin önüne geçmiştir. 1995 yılında kamu kesiminde karşılaştığım sorunların giderilmesini sağlamak isteğindeki yükseliş ifade edilen sonucu desteklemektedir. Bu sonuç, son çeyrek asırda siyasal kurumsallaşmanın ve modernleşmenin henüz yeterli bir seviyede olmadığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra yöneticilerin kendi memleketlerini ön plana çıkarmak için çaba göstermesinin de etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim yöneticiler yerel iktidardaki hizmet kapasitesinin artırılması ile Malatya'nın diğer illere göre daha fazla öne çıkabilmesini hedeflemektedir. Öte yandan son 28 yılda halka hizmet etme

isteği %6,4 oranda azalma göstermiştir. Halka hizmet etme amacının yüksek oranlarda olmasının nedeni, parti yöneticileri tarafından tercih edilebilir en makul yanıt olarak görülmektedir.

Tablo 3. Malatya ilinde parti yöneticilerinin siyasal yaşamdaki amaçları hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Siyasal Yaşamda Amaçlar	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Halka Hizmet	73,1	66,7
Yerel Siyasete Etkili Olmak	10,8	25,6
Kamu Kesiminde Karşılaştığım Sorunların Giderilmesini Sağlamak	1,5	4,4
Çıkarlarımı Korumak, Mesleki Gelişmemi Sağlamak	1,5	1,1
Çevre Edinmek	-	1,1

Parti Yöneticilerinin Siyasal Katılma Süreci

Hayır derneklerinde 1995-2023 yılları arasında %4,4'lük bir artış meydana gelmiştir. Bunun dışında kalan alanlarda genel bir düşüş mevcuttur. Dolayısıyla örgütsel katılımın azalışı üye olmayanların artışına sebep olmuştur. Üye olmayanların sayısındaki nicel yükselişin katılımın yoğunluğuna pozitif bir etki katmıştır. Burada niteliksiz katılımın genişlediği düşünülmektedir. Özellikle sendika ve meslek derneklerindeki düşüş katılımdaki niteliği de düşürmüştür. Nitekim bu noktada kurumsallaşmanın yetersizliği de etkili olmuştur. Kurumsal kültürü olmayan bir kalabalığın bir siyasal partide yönetici olması, siyasal modernleşme açısından o partiye kazanım sağlamamaktadır. Sadece üye sayısını ve mitinglerdeki kalabalığı arttırmaktadır. Siyasal modernleşme yaklaşımında geleneksel ve modern toplumları birbirinden ayıran en önemli özellik katılımın genişlemesidir. Malatya'da örgütsel katılımın zayıflaması toplumun siyasal katılım davranışlarını daraltmıştır. Bu nedenle ortaya çıkan bu tablo siyasal modernleşmenin henüz yeterli bir seviyede olmadığını göstermektedir.

Tablo 4. Malatya ilinde parti yöneticilerinin önceden üye olunan kuruluş hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Önceden Üye Olunan Kuruluş	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Hayır Derneği	20,0	24,4
Meslek Derneği	25,4	11,1
Kültür Derneği	16,2	8,9
Sendika	13,1	8,9
Spor Kulübü	12,3	4,4
Üye Olmayanlar	10,0	32,2
Diğer	3,0	7,8

Son çeyrek yüzyılda katılım sağlanacak örgütsel alanların (Sendika, dernek, siyasal partiler vb.) yetersiz olması bireylerin üyelik sayılarında bir düşüşe yol açmıştır. Modern toplumları demokratik bir zemine taşıyan örgütsel katılım anlayışının zayıflaması, bireylerin siyaset mekanizmasına katılmalarında yetersizliğe yol açmıştır. Aynı zamanda kurumsallaşma eğilimlerinin yerini patronaj ilişkilerin doldurması bireylerin örgütsel katılım refleksi geliştirmesini de engellemiştir. Dolayısıyla son 28 yılda Malatya’da siyasal kurumsallaşmadan ve buna bağlı olarak siyasal modernleşmeden uzaklaşıldığı düşünülmektedir. 2023 yılında daha önceden bir siyasal partiye katılmayan yöneticilerin sayısında bir artışın olduğu ve bu yükselişin katılımı niceliksel olarak arttırdığı görülmektedir. İlk kez katılım gösteren bireylerdeki artışta AK Parti’nin etkili olduğu düşünülmektedir. AK Parti tabana yayılan siyaset perspektifi ile bireyleri katılmaya teşvik etmektedir. Bir başka ifadeyle bireyler, AK Parti ile kendilerini ifade edebilecek ve çıkarlarını koruyabilecek bir siyasal parti bulmuştur. Nitekim katılımdaki niteliksiz (burada niteliksiz olan katılımın kendisi değil, karar mekanizmasını etkileyememesiyle niteliksizleşmektedir) bir kalabalık özellikle Ak Parti örgütüne katılmıştır. Dolayısıyla daha önceden bir siyasal partiye üye olmayanların sayısındaki artış örgütsel katılımdaki azalışla paralel bir seyir izlemektedir.

Tablo 5. Malatya ilinde parti yöneticilerinin daha önceden parti üyeliği hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Daha Önceden Parti Üyeliği	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Daha Önceden Bir Siyasal Partiye Üye Olmayanlar	65,4	78,9
Daha Önceden Bir Siyasal Partiye Üye Olanlar	30,0	17,8
Yanıtsız	4,6	3,3

Siyasal kurumsallaşma düzeyleri güçlü bürokratik kadrolar inşa ederek, siyasal parti sisteminin güçlendirilmesinde önemli bir rol oynar ve patron-yanaşma ilişkilerinden uzaklaşılmasını sağlar. Dolayısıyla demokratik bir siyasal sistem elde edilerek modern bir toplum inşa edilir. Buradan hareketle Malatya’da siyasetin merkezileşmesi ile bağlantılı ve parti liderinin karar mekanizmasındaki etkinliğiyle paralel olarak parti içi muhalefetin (karmaşıklık) azaldığı ve merkezde alınan kararların salt bir bakışla desteklendiği düşünülmektedir. Nitekim böyle bir siyasal ortamda lider çatısı altında patronaj ilişkilerin, zayıf bir siyasal parti sisteminin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla siyasal modernleşmenin henüz yeterli bir seviyede olmadığı düşünülmektedir. Bu tabloya parti bazında bakıldığında AK Parti %17,6, MHP %0, CHP %38,1, İYİ Parti %20 ve HDP ise %18,8 oranda parti içinde kalıp muhalefet oluşturacaklarını belirtmiştir (Yıldırak, 2023: 90). Sol partilerin sağ partilere göre daha karmaşık (karara itiraz edebilen) bir yapıda olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Malatya ilinde parti yöneticilerinin istenmeyen bir aday gösterilirse hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

İstenmeyen Aday Gösterilirse	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Partide Kalır, Parti İçi Muhalefet Oluştururum	37,0	18,9
Adayı Desteklerim	30,8	43,3
Partide Kalır Desteklemem	29,2	25,6
Partiden Ayrılıyorum	3,0	3,3

2023 yılında yöneticilerin çoğunluğu yerel ve ulusal siyasetin birbirini etkilediğini söylemektedir. Günümüze geldikçe yerel siyasetin öneminin arttığı ve etkileşim içerisinde ağırlık kazandığı görülmektedir. Nitekim son çeyrek asırda yerelleşmenin önem kazandığı ve merkezileşmenin zayıfladığı düşünüldüğünde, yerelin etkinliğiyle güçlü taleplerin ulusal siyasete girdilerinde belirginlik yükselmiştir. Talep ve desteklerin ulusal mekanizma içerisinde çıktılarla tekrar yerele dönmesi birbirlerini besleyici bir tablo ortaya çıkarmıştır. Bir başka anlamda da yerel siyasette patronaj ilişkilerin ve yerel iktidar gücüne paydaş olabılme dürtüsünün geliştiği düşünülmektedir.

Tablo 7. Malatya ilinde parti yöneticilerinin ulusal siyaset ve yerel siyaset arasındaki etkileşim hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Ulusal ve Yerel Siyaset Arası Etkileşim	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Yerel Siyaset Ulusal Siyasetten Etkilenir	49,3	23,3
Ulusal Siyaset Yerel Siyasetten Etkilenir	45,4	4,4
İkisi de Birbirini Etkiler	0,7	54,4
Yanıtsız	4,6	17,8

Etnik Köken ve Hemşehrilik İlişkisinin Siyasal Katılım Sürecine Etkisinin Değerlendirilmesi

Etnik kökenin siyasal davranış ve tutumları etkileyeceği düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Öte yandan son 28 yıllık süreç içerisinde, Malatya'daki yöneticilerin etnik köken ve siyasal katılım ilişkileri arasındaki değerlendirmeleri niceliksel olarak neredeyse aynı sonuçları doğurmaktadır. Dolayısıyla parti bazında etnik kökenin katılımdaki etkisi net bir bakış açısıyla değerlendirilememektedir. Öte yandan popüler sağ milliyetçiliğin artış göstermesi de siyasal katılımda etnik kökenlerin dinamiklerini etkilemiş gözükmemektedir. Benzer bir çalışma bu bulguyu desteklemektedir (Özdil, 2018). Yöneticiler, kişisel fikir ve düşünceleriyle siyasal kimliklerini inşa etmek istediklerinden dolayı etnik kökenlerin burada bir engel teşkil edebileceğini düşünüyor

olabilir. Bu nedenle son çeyrek yüzyılda yanıtsızların oranında bir artışın olduğu düşünülmektedir.

Tablo 8. Malatya ilinde parti yöneticilerinin etnik köken ve siyasal katılma hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Etnik Köken Siyasal Katılımla İlişkili mi?	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Belli Yer ve Konularda Katılıyorum	26,2	21,1
Bir Ölçüde Katılıyorum	24,6	24,4
Tümüyle Katılıyorum	24,6	17,8
Katılmıyorum	23,1	21,1
Yanıtsız	1,5	15,6

1995 yılında %2,3 ile en az hizmeti geçenin Atatürk, en çok hizmeti geçenin ise % 40,1 oranla Turgut Özal olduğu görülmektedir. 2023 yılında ise yöneticilerin %16,4'ü Malatya'ya en büyük hizmeti yapanın Turgut Özal ve %12,5'i İsmet İnönü, %12,5'i Atatürk ve %8,2'si ise Recep Tayyip Erdoğan'ın Malatya'ya hizmetlerinin olduğunu söylemektedir. Buradaki temel fark, Özal ve İnönü Malatyalılar tarafından bir hemşehrilik vasıtasıyla desteklenirken, Erdoğan lider kültürünün ön plana çıkışıyla destek kazanmaktadır.

Tablo 9. Malatya ilinde parti yöneticilerinin Malatya'ya hizmeti geçenler hakkındaki görüşlerinin 1995-2023 yıllarında elde edilen verilere göre dağılımı

Malatya'ya Hizmeti Geçenler	1995 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)	2023 Yılı Anket Verilerinin Yüzdelik Dağılımı (%)
Turgut Özal	40,1	16,4
İsmet İnönü	23,1	12,5
Atatürk	2,3	12,5
Recep Tayyip Erdoğan	-	8,2

Sonuç

Demokratik toplumların oluşumunda önemli bir rol oynayan katılma davranışı, bireylerin/toplumun istek ve tutumları yönünde ilerlemekte ve ilerleyiş temelde birey-toplum-iktidar üçgeni içerisinde oluşan bir sistemi hedef almaktadır. Sistem bünyesinde bireyin tercihleri, bunun sonucunda doğan katılım eylemi, bu eylemi etkileyen faktörler gibi bütünü besleyen çeşitli girdiler doğurmaktadır. Girdiler sistemin yönetici pozisyonunda olan iktidara talep ve destek şeklinde ulaşarak, iktidarın bu talep ve destekleri kaynak ve değerler olarak dağıtmasını sağlamaktadır. Böylece katılım gösteren birey ve iktidar arasında yoğun bir ilişki gelişmekte ve ilişkiyi besleyen en önemli gösterge katılmanın yoğunluğu olarak nitelenmektedir. Yoğunluğun az olması geleneksel toplumlara, fazla olması ise modernleşen toplumlara dönüşmeyi

sağlamaktadır. Bu nedenle katılımın ve onu etkileyen faktörlerin incelenmesi, analize tabi tutulması ve dönemsel olarak dönüşümlerin belirlenmesi önem kazanmaktadır. Malatya örneğinde bu çerçevenin incelenmesi, sosyolojik ve bireysel tercihlerin tespit edilebilmesi önemli bir kazanım olarak görülmektedir. Öte yandan Malatya'da yapılmış benzer araştırmaların değerlendirilerek günümüzle karşılaştırılması geçmiş ve gelecek arasında bir bağlantı oluştururken, siyasal sistemin analizi açısından da literatüre katkı sunmuştur. Bu doğrultuda, siyasal modernleşme alanında yapılan çalışmalara bir veri kaynağı oluşturularak katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Araştırmada elde edilen verilerin değerlendirilmesi sonucunda Huntington'un siyasal modernleşme yaklaşımı özelinde Malatya'da siyasal katılımın yoğunluğunun zayıfladığı görülmüştür. Son çeyrek yüzyılda siyasal parti sayısının ve sivil toplum kuruluşlarının azalması örgütsel katılım bilincini sekteye uğratmıştır. Öte yandan zamanla önem kazanan faktörlerin görece katılımı olumlu etkilediği izlenmiştir. Bunların içinde parti lideri, yerel siyasette etkili olabilme unsurları zamanla ağırlık kazanmıştır. 1995'te yapılan çalışmada ifade edilen faktörler katılımı etkileme hususunda geri planda kalırken, bugün en önemli etmenler olarak görülmüştür. Buna karşın siyasal partilerin rehberi olan parti programı zamanla önemini yitirmiştir. Liderin otoritesi ile gelen merkezileşme eğilimi, yerel iktidarda paydaş olabilme isteği ve parti programının önemsizleşmesiyle kural ve kaidelerin ötelenmesinin toplamı patronaj ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur.

Yöneticilerin son 28 yılda kendi çıkarlarını korumak, kamuda çıkan sorunları gidermek, çevre edinmek istemesi ve bu kaygıların etkisiyle merkezden gelen kararlara salt destek vermesi zamanla patronaja en önemli gerekçeler olmuştur. Patronaj ilişkilerin zamanla gelişim göstermesi siyasal partilerin kurallara ve yönetmeliklere (kurumsallaşma) dayalı bürokratik temelli hareket etmesini önlemiş ve yerini bireysel ilişkilere bırakmıştır. Nitekim tüm bu veriler değerlendirildiğinde Huntington'un siyasal kurumsallaşma perspektifinin Malatya'da henüz yeterli bir seviyede olmadığı görülmüş ve buradan hareketle genel itibarı ile Huntington'un siyasal modernleşmenin gerekliliği için belirtmiş olduğu temel süreçlerin Malatya özelinde yeterli düzeyde gelişmediği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Altun, F. (2011). *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş (2. Baskı)*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Baltacı, C., & Eke, E. (2012). Siyasal Propaganda Araçlarının Seçmen Davranışı Üzerindeki Etkisine Yönelik Seçmen Algısı: Isparta Örnek Olayı. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(1), 115-126.
- Coleman, J.S. (1965). *Education and Political Development (Vol. 4)*. New Jersey: Princeton University Press.

- Doğan, A., & Batar, H. (2019). Siyasal kimlik, hayat tarzı ve siyasal tercih: Malatya seçmeni üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 931-949.
- Erzen, Ü. M., & Yalın, E. B. (2011). Siyasal Kültürün Temel Paradigmaları Üzerine: Kültürden, Siyasal Toplumsallaşma, Örgütlenme ve Katılma Süreçlerine Yansınlar. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 41(1), 49-61.
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.
- Huntington, S. P., & Dominques, J.I. (1975). *Siyasal Gelişme (1. Baskı)*. (Çev. E. Özbudun). Ankara: Siyasal İlimler Derneği Yayınları.
- İbn-i Bîbî, (1941). *İbn-i Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi'nden, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*. (1. Baskı). (Çev. M. N. Gençosman). Ankara: Uzluk Basımevi.
- İbn Haldun, (1982). *Mukaddime, I-II (1.Baskı)*. (Haz. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Koru, M. (2019). Yerel Yönetimlerde Yönetime Katılım Açısından Kent Konseyleri: Siyasal Örneği. Yüksek lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- LaPalombara, J., & Winer, M. (1966). *Political Parties and Political Development (Vol. 2)*. New Jersey: Princeton University Press.
- Lerner, D. (1958). *The Passing of Traditional Society (Vol. 2)*. New York: Oxford University Press.
- Lin, Q. (2013). Promoting Political Modernizations by Building Civic Cultures. In 2013 International Conference on Applied Social Science Research (ICASSR-2013) (pp. 1-2). Atlantis Press. DOI:10.2991/icassr.2013.1.
- Lipset, S.M. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69-105.
- Lipset, S.M., & Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspective (Vol. 7)*. New York: Oxford Free Press.
- Melson, R., & Howard, W. (1970). Modernization and The Politics Communalism: A Theoretical Perspective. *American Political Science Review*, 64(4), 1112 – 1130.
- Özdil, Y. (2018). Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Pye, L.W., & Verba, S. (1965). *Political Culture and Political Development (Vol. 5)*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rabushka, A., & Kenneth, A. (1972). *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability. Columbus (Vol. 1)*. Ohio: Charles E. Merrill Publishing Company.
- Rokkan, S. (1968). The Structuring of Mass Politics in The Smaller European Democracies: A Developmental Typology. *Comparative Studies in Society and History*, (10), 173-210.
- Rustow, D. (1967). *A World of Nations (Vol. 2)*. Washington: The Brookings Institutions.
- Sayın, H., & Çırakoğlu, A. (2018). Din ve Modernlik Tartışmaları Çerçevesinde 1979 İran Devrimi. *İnsan ve Toplum*, 8(4), 95-123.
- Sayın, H., & Yıldırak, K. (2023). Siyasal Modernleşme Kuramı Çerçevesinde 1995 ve 2022 Yıllarındaki Parti Yöneticilerinin Siyasal Katılım Davranışlarındaki Değişim-

- lerin Malatya Örneği Üzerinde Değerlendirilmesi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Muammer ERDOĞAN Anısına Kongre Özel Sayısı, 201-224. DOI: 10.33399/biibfad.1253358.
- Sayın, H. (1995). Parti yöneticileri ve Siyasal katılma. Yüksek lisans tezi, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara.
- Sayın, H. (1996). Malatya'da Siyasal Seçkinler. Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Şenyurt, C. M. (2019). Kalkınma Sürecinde Türkiye Sinemasında Patronaj İlişkiler (1960-1980). Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tatlısumak, U. (2016). Osmanlı Ulemâsı ve Patronaj İlişkileri. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Topdemir, T. A. (2021). Meritokrasi ve Liyakat. *Kamu Yönetiminde Kayırmacılık* (pp.122-159), İzmir: SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış (2. Baskı)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Turan, O. (2022). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi (30. Baskı)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yıldırak, K. (2023). Yerel Modernleşme ve Siyaset: Siyasal Katılma Davranışı Üzerine Bir Alan Araştırması -Malatya Örneği- Yüksek lisans tezi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İstanbul.
- Weber, M. (2008). *Bürokrasi ve Otorite (11. Baskı)*. (Çev. B. Akın). Ankara: Liberte Yayınları.

Birinci Dünya Savaşı Döneminde İran'da Osmanlı – Rus Çatışması

Zarifa NAZIRLI*

Bakü Devlet Üniversitesi

Öz

Birinci Dünya Savaşı, emperyal güçlerin küresel egemenlik mücadelesi olarak şekillenen bir çatışma olarak, etki alanlarından kaçınamayan devletlerden biri de İran olmuştur. Coğrafi açıdan stratejik bir konumda bulunan İran, Rusya, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın çıkar alanlarına dahil olmuş, bu durum zaman zaman müttefikler arasında dahi rekabeti körüklemiştir. Bölgede yer alan Türk, Nasturi, Ermeni, Kürt, Asuri ve diğer etnik grupların bağımsızlık ve toprak talepleri, büyük güçlerin müdahalelerini kolaylaştırmış ve merkezi hükümetin egemenliğini sarsan bir etki alanı yaratmıştır. İran'daki iç karışıklıklar, hükümetin istikrarsızlığı, Güney Azerbaycan'daki devrimci hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'nun soykırımları bastırma çabaları, Almanya'nın ekonomik çıkarları, İngiltere'nin sömürgeci politikaları ve Çarlık Rusya'nın stratejik hedefleri, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle şekillenen dinamikler arasında yer almıştır. İran hükümeti tarafsızlık ilan etmesine rağmen, savaşın askeri ve siyasi gelişmeleri, İran'ın savaşın içine çekilmesine ve bu cephedeki gelişmelere zemin hazırlamıştır. Yerli hükümet, zaman zaman Rus, İngiliz, Osmanlı ve Almanlarla gizli veya açık iletişime geçerek durumu kendi lehine çevirmeye çalışmış olsa da bağımsızlık mücadelesi veren yerel halkların direnişi, bu stratejiyi etkisiz hale getirmiştir. Bu makale, Rus-Osmanlı çatışmasını yalnızca siyasi ve askeri bağlamda değil, aynı zamanda gizli teşkilat faaliyetleri, müttefiklik ilişkileri, ekonomik destek ve yumuşak güç stratejileri çerçevesinde de incelemektedir. Avrupa, Kafkasya ve Irak cephelerinde gerçekleşen askeri operasyonlar, caydırıcı politikalar ve siyasi-taktik adımlar, çalışmanın odaklandığı başlıca araştırma konuları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada, tarihsel açıdan önemli toplulukların konumu ve bu toplulukların tarihi olaylar üzerindeki etkisi, dengelerin değiştiği bir dönemde ele alınmıştır. Söz konusu inceleme, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rusya Federasyonu Dış Siyaset Arşivi, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi ile birlikte, Rusya Devlet Kütüphaneleri, Azerbaycan Devlet Kütüphaneleri ve Türkiye Halk Kütüphanelerinden elde edilen belgeler ve veriler ışığında yapılmıştır.

Anahtar kelimeler

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı, İran, Çarlık Rusya, İtilaf devletleri, İttifak devletleri

* Bakü Devlet Üniversitesi, Yeni ve Yakın çağ bölümü, Dr. Öğretim görevlisi, nezirli.zerife@gmail.com, Orkid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-1922>

The Ottoman-Russian Conflict in Iran During the First World War

Abstract

World War I was a conflict that evolved as a struggle for global dominance among imperial powers, and Iran was one of the states that could not escape their spheres of influence. Geographically strategically located, Iran became part of the interests of Russia, England, the Ottoman Empire, and Germany, a situation that, at times, exacerbated competition even among the allies. The demands for independence and territorial claims by various ethnic groups in the region—such as the Turks, Nestorians, Armenians, Kurds, Assyrians, and others—facilitated the interventions of the great powers and contributed to the creation of a sphere of influence that undermined the sovereignty of the central government. Internal conflicts in Iran, governmental instability, revolutionary movements in Southern Azerbaijan, the Ottoman Empire's efforts to suppress genocidal actions, Germany's economic interests, England's colonial policies, and the strategic ambitions of Tsarist Russia were all dynamics shaped by the broader impact of World War I. Although the Iranian government repeatedly declared its neutrality, the military and political developments of the war ultimately led to Iran's involvement and the subsequent developments on this front. While the local government occasionally sought to turn the situation to its advantage through both open and covert communications with Russia, Britain, the Ottoman Empire, and Germany, the resistance of the local populations struggling for independence rendered this strategy largely ineffective. This article examines the Russian-Ottoman conflict not only in political and military terms but also through the lens of clandestine activities, alliances, economic support, and soft power strategies. The main subjects of analysis include military operations, deterrence policies, and political and tactical measures enacted on the European, Caucasian, and Iraqi fronts. This study further investigates the position of historically significant communities and their impact on key historical events during a period of shifting geopolitical balances. The research is based on documents and data obtained from the Prime Ministry Ottoman Archives, the Russian Federation Foreign Policy Archive, the Russian State Military History Archive, the Russian State Libraries, Azerbaijan State Libraries, and the Public Libraries.

Keywords

World War I, Ottoman, Iran, Tsarist Russia, Entente Powers, Central Powers

Extended Abstract

The research examines the Ottoman-Russian conflict in the Iranian geography during the First World War from a multidimensional perspective, and comprehensively examines the military, political, intelligence and socio-cultural dynamics in the region. Iran, which has been an area of interest for great powers throughout history due to its strategic location, was also at the center of a multi-front competition involving Russia, England, the Ottoman Empire and Germany during the war years. This geopolitical location of Iran has been the scene of a complex power struggle intertwined with the demands of not only the great powers but also the ethnic and religious groups in the region. One of the main focuses of the research is the internal and external factors that led to Iran's direct involvement in the course of the war despite its

declaration of neutrality. The weakness of the central government, the rising revolutionary movements in Southern Azerbaijan, the efforts of local powers towards independence and especially the military and intelligence activities carried out by the Ottoman Empire in this region gradually turned Iran into one of the effective fronts of the war. During this process, the Ottoman suppression operations against the Armenian and Nestorian uprisings clashed with Russia's protection policy towards the Christian peoples. They dragged the two empires into conflict both directly and in the form of proxy wars.

Following the Balkan wars, the defeat shook the morale of the Turks and Southern Azerbaijan remained in the background. Russian consuls in Tabriz, Tehran, Hoy and Urmia sent news to St. Petersburg on the subject and requested an army for the region to seize the opportunity. In addition, the powers that saw the Turkish presence in the region as a threat planned to use the Armenian and Assyrian populations in Iran for their own interests. However, with the Tehran Protocol signed between the Ottoman and Iranian delegations on December 21, 1911, the maritime rights in the Shatt al-Arab River (Ervend Rüd) were given to the Ottoman Empire. Then in 1913, with the Istanbul Protocol, some oil fields also came under Ottoman sovereignty. In January 1912, the Caucasus Front Commandership sent a letter to the Russian Central Military Headquarters regarding this incident in Iran, stating that the intervention of the Russian army was essential. The news also stated how the Turks were conducting anti-Russian operations in these regions. In contrast, the Turkish Consul in Iran, Sherafettin Bey, spoke of the political instability of the Russians. Before World War I, the political and social situation in Iranian lands had attracted the attention of both the Ottoman Empire and the Tsarist Russian governments.

The study evaluates the Russian-Ottoman conflict not only as a military-political conflict in the classical sense, but also in the context of secret organization activities, alliance relations, economic resource provision and soft power strategies. While Germany's economic interests in Iran and the Ottoman-German alliance are examined within this framework, England's colonial policies in the Persian Gulf also reveal another dimension of regional instability. Similarly, Russia's strategic expansion policy towards Southern Iran via the Caspian Sea was also decisive in the expansion of the conflict.

The article also reveals the impact of the military operations developing on the European, Caucasian and Iraqi fronts on the conflicts in Iran, and analyzes in detail the impact of the deterrent policies, political maneuvers and tactical moves implemented on these fronts on the regional balance of power. In this context, the relations established by the Ottoman Empire with local tribes and religious leaders in Iran, the alliances of the Russians with Nestorian and Armenian groups, and the influence of the British on the Shiite ulema demonstrate the multi-layered structure of the war that was not limited to the fronts.

The positions of historically important ethnic and religious communities – Turks, Armenians, Kurds, Nestorians, Assyrians and others – during the war process and the use of these groups by the great powers determined both the course of regional conflicts and the internal balance of Iran. This situation also reveals the ineffectiveness of the pragmatic but weak diplomatic contacts that the Iranian government established from time to time with the Ottoman, Russian, British and German sides. Ultimately, the resistance of the local peoples struggling for independence caused Iran to become a front that could not be easily directed by external powers.

The Ottoman Empire had established control over the region of Northern Iran and the region up to Baku with the authority granted by the Caucasus Islamic Army. In line with the Erzincan Armistice of December 1917 and the Brest-Litovsk Treaty of March 1918, Russian soldiers withdrew, and Ottoman troops settled in the lands of Southern Azerbaijan, albeit scattered, to maintain public order. The genocides committed by Armenians and Cilos against local Turks in the Urmia, Dilman and Rumiye regions forced the Ottoman army to intervene militarily. As a result of military operations carried out between February and July 1918, Ottoman troops cleared the remaining Russian soldiers and Armenian troops from the region. The Ottomans signed an agreement with Iran in September 1918, guaranteeing that they would not harm Iran's territorial integrity. Following the Armistice of Mudros, Ottoman troops withdrew from the region from October 1918 until November. After the end of the war, the complete withdrawal of Russian and Turkish forces from the region did not produce the expected results for Iran. Iran could not make significant progress in both its domestic and foreign policies, and the economic, social and political collapse deepened. Local protest movements gradually increased and public unrest reached its peak. Control in the regions could not be achieved due to the weakening of the central government, and with the increasing chaos, Iran's central administration became more dependent on British influence. Although the unrest in Iran can be explained by the intervention of external powers, the real fundamental reason is the inadequacy of the central administrative structure to coordinate with local powers.

The research was conducted based on primary sources such as the Prime Ministry Ottoman Archive, the Russian Federation Foreign Policy Archive, the Russian State Military History Archive, as well as documents and data obtained from the Russian State Libraries, the Azerbaijan State Libraries and the Public Libraries in Türkiye. In the light of these sources, how Iranian lands became a geopolitical struggle area in the context of the First World War and how the Ottoman-Russian conflict shaped the region are revealed with a holistic approach.

Giriş

İran üzerindeki ekonomik ve siyasi etkisini ortaya koymak amacıyla, İngiltere 1900 sonrasında Şiraz'da 1903, Ahvaz'da 1904 ve Kirmanşah'ta ise 1904 yıllarında konsolosluklarını açmıştır (Dumlupınar, 2015: 147). Fransızların ısrarı üzerine, İngiltere ve Rusya arasında 1907 yılında imzalanan "İngiliz-Rus Antlaşması", İran'ı coğrafi olarak üç farklı nüfuz bölgesine ayıran bir düzenlemeyi öngörmüştür (Karabalık, 2019: 31). Antlaşma çerçevesinde, Urmiye bölgesi ve İran'ın kuzeybatısı (Güney Azerbaycan ve Horasan) Rusya'nın nüfuz alanına dahil edilirken, petrol yataklarıyla zengin olan Güney İran (Sistan, Belucistan, Kirman ve Mignan) ise İngiltere'nin etki alanına girmiştir. Yerli hükümete tahsis edilen "tarafsız bölge", gerçekte Rusya ve İngiltere arasında bir tampon bölge işlevi görmüştür (Karabalık, 2020: 452; Ögün, 2018: 97). Bu duruma karşı çıkan halk, taleplerini hükümet dairelerine iletemeyince, 1905-1907 yıllarında Rusya'da başlayan ilk devrimci hareketlerin etkisiyle İran'da da halk ayaklanmaları patlak vermiştir. Halkın artan baskısına direnemeyen Şah Müzaffereddin, meclisin toplanmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. *"Meclisin ilk kararlarından biri, 1906'da Şaha Anayasa'yı kabul ettirmek olmuştur. Böylece İran'da Anayasal Monarşi (Meşrutî monarşi) oluşturulmuştur. Artık İran'da insanların bir kısmı yani tüccarlar, burjuvazi ve çalışanların büyük bölümü kendi isteklerini ve haklarını meclise ve yasaya sürme hukuku almış ve demokratik özgürlükler kazanmıştı"* (Gotlib, 1960: 72). Bununla birlikte, İngiliz ve Rus sermayedarları ile politikacılarına güvenen Şah, meclisin kurulmasına izin vermemiş ve henüz doğmadan encümeni etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, meclisi karşıdevrimci bir hareketle Aralık 1907'de kapatırmayı başarmıştır. Güney Azerbaycan halkı bu durumu protesto edince, hükümet güçleri Tebriz'i kuşatma altına almıştır (ARPVİ, Konsulstva v Kermanshahe 885: 14). Muhammed Ali Şah'a karşı kesin direniş göstererek onun tahttan indirilmesinde, Bahtiyariler'in köylü gruplarının büyük bir rolü olmuştur. Bahtiyari güçleri, Samsamü's-Saltana döneminde, 1909 yılında Tahran'a doğru bir yürüyüş gerçekleştirmiştir. (BOA. HR. SYS. 2952:31). Bahtiyari reisleri Isfahan, Kirman, Yazd vilâyetlerinin idaresini hükümetinin erkânı arasında yer alarak tekellerine almayı başarmışlardı (Sarısaman, 1997: 298). Bahtiyariler Şahın yerine 14 yaşında Ahmet Şah Kaçar'ı getirmeyi başarabilecek güçtelerdi, üstelik bunun için ne İngiliz ne de Ruslardan yardım almaları gerekmiyordu. Böylece devrimciler Meclisi ve Anayasa'yı geri getirebilmişti. Azerbaycan resmi olmasa bile Kaçar İran'ından ayrı hür bir devlete dönüşmüştü.

İran'daki iç karışıklığa binaen, emperyal güç olma yolunda rekabete girişen devletler bölgede çeşitli politikalarla güç sahibi olma, genel itibariyle Asya kıtasına nüfuz etme fırsatı bulmuşlardı. İran'daki meşrutiyet hareketinin Hindistan ve Mısır'a doğru ilerlemesinden kaygılanan İngiltere, Rusya'yı, İran'a yöneltmişti. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Güney İran, Rusya'nın da Güney Azerbaycan ve Horasan'daki planları, coğrafyaya ilgi gösteren Almanları ise devre dışı bırakıyordu (Şehitoğlu ve Erdoğan, 2019: 153). Amerika Birleşik Devletleri, İran'dan ekonomik kazanç elde etme amacıyla, Mayıs 1911'de maliye uzmanı M. Shuster'ı, finansal anlaşmalar yapmak üzere İran'a göndermiştir. Shuster, hızla devletin mali ve ekonomik denetimini elinde topladıktan sonra, ülkenin mali kaynaklarının büyük bir kısmını jandarmanın güçlendirilmesine tahsis etmiştir (RİGVA, 2100, 1: 600). Bölgede etkili olma çabasında olan devletler, kendi diplomatik stratejileri ve sermaye güçleriyle İran üzerinde denetim kurmayı amaçlamışlardır. Ancak, her iki devletin bu tarihi süreçteki rolleri, aslında kendi inisiyatiflerinin ve toplumsal bütünlüklerinin bir sonucu olmaktan ziyade, dışsal güçlerin ve bölgesel dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir.

Mektuplarında 1908'da Şiraz ve Kirmanşah'da karışıklığın ve anarşinin dizginlenemez olduğunu, Mazandaran, Talış ve Astraabat'ta yönetimin çöktüğünü yazan Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi Kezel Poklevskiy, St. Petersburg'u hemen harekete geçmeye teşvik ediyordu. Tebriz ve Erdebil'de başlayan itirazların Tahran'a sıçramasından rahatsız olduğunu belirten Poklevskiy, bu olaylar sonucu Rusya'nın İran'daki Merkezi Konsolosluğuna zarar geldiğini de mektuplarına ilave etmişti (BOA, HR. SYS. 2907:42; Arutunyan, 1971: 60). Rusya karşıtı bir dalga olması ihtimaline karşın özellikle, Tebriz'in gözetim altına alınması gerektiği iddiasıyla 1909'da Rus orduları Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman'a askerler çıkartmıştı (BOA, HR. SYS. 2951:93; BOA, HR. SYS. 1374: 28). Tebriz'in işgali ile Güney Azerbaycan'ın büyük kısmı işgal edilmiş, Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti güney doğudan da sınır komşusu olmuştu. Yerli halk yağmacı Rus askerlerinin burada yerleşmesine karşı çıkmış ve Kaçar hükumetine itirazını bildirmişti (BOA, HR. SYS. 2903: 14; 2908: 56; 1374: 33; 2902: 55). İngiltere'nin de yönlendirmesiyle, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Çarlık Rusya'sı bölgede kalıcı bir güç oluşturma amacıyla, Tümgeneral F. G. Çernozubov komutasında "Azerbaycan Taburu" adıyla yeni bir askeri birim kurmuştur. Bu taburun temel görevi, Urmiye ve Irak bölgelerini Rus idaresi altına almak olarak belirlenmiştir (BOA, HR. SYS. 1374: 33). Böylece, olası savaş halinde Osmanlı Devleti iki cepheden (Kafkasya ve İran) Rusya ile çatışmaya girecekti.

Tümgeneral Çernozubov'un vekaleti ile, Albay Andropovski'nin 2. Kafkas ordusu Rus işgalini gerçekleştirmeliydi. Ordu: 5 tugay, 4 top bataryası ve 35 bini aşkın Rus piyadesinden oluşmaktaydı. İlaveten, bölgedeki Ermeniler bile Ruslarla beraber Irak, Urmiye bölgelerinin işgali ve Osmanlıya karşı savaşmak için hazırlanmışlardı. Osmanlı'nın Güney Azerbaycan'daki askeri durumu: 4

Tugay ordu birliği, 2 top bataryası, 3 süvari birliğinden ibaret olmuştur (Dilmegani, 2010: 4). Bu durumda, Osmanlı'nın Kafkasya cephesinde gereken galibiyet kazanamama ihtimali doğarsa, diğer taraftan yani Güney Azerbaycan sınırlarından başka cephe açarak savaşı devam ettirmek gerekecekti. Böylece, Rusların Musul'a doğru ilerlemesi de önceden durdurulacaktı (Martirosyan, 2002: 169).

Osmanlı ordusunun bu alanda büyük aktif olması Rusları Kafkas cephesinin sağ kanadına yönelmeye sevk etmiştir. Rus İçişleri Bakanı ve Danıştay P. A. Stolipin 1911 Şubat 11'de olaylarla ilgili şöyle yazmaktaydı: *"Türklerin İran'daki faaliyetleri doğal olarak dikkatimi çekti. Bizim ne İngilizlerle ne de Türklerle ilişkilerimiz o kadar da iyi gitmiyor. Bu nedenden dolayı bu olaya daha hassas yanaşmak gerekiyor diye düşünüyorum. İran meselesini fazlasıyla içsel-leştiren İngiltere, İran'a ordu sokmamıza karşı çıkıyor".* (Arutunyan, 1971: 61).

Balkan savaşları akabinde mağlubiyet, Türklerin moralini sarsmış ve Güney Azerbaycan arka planda kalmıştı. Tebriz, Tahran, Hoy ve Urmiye'de bulunan Rus konsoloslar, St. Petersburg'a konuyla ilgili haber yollamış, fırsatı değerlendirmek adına bölgeye ordu talebinde bulunmuşlardı (BOA, HR. SYS. 2954/88; 2907/108; 2905/119). Buna ek olarak, bölgedeki Türk varlığını tehdit olarak gören güçler, İran'daki Ermeni ve Asuri nüfuslarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı planlamışlardı. Ancak, 21 Aralık 1911 tarihinde Osmanlı ve İran heyetleri arasında imzalanan Tahran Protokolü ile Şattülarap Nehri'ndeki (Ervend Rüd) denizcilik hakları Osmanlı Devleti'ne verilmiş, ardından 1913 yılında İstanbul Protokolü ile bazı petrol sahaları da Osmanlı'nın egemenliğine geçmiştir (Karabalık, 2019: 55). Ocak 1912'de Kafkasya cephesi komutanlığından, Rus Merkezi Askeri Karargahına, İran'daki bu olayla ilgili mektupta Rus ordusunun müdahalesinin şart olduğunu belirtilmişti. Haberde Türklerin bu bölgelerde nasıl anti Rus operasyonlar yaptıkları da yazılmaktaydı. Buna karşıt olarak, İran'daki Türk Konsolos Şerafettin Bey Rusların politik dengesizliklerinden bahsetmekteydi. Şerafettin Bey İran hükümetin kargüzarını sınır bölgelere göndererek Rus ordusunun bu topraklara nasıl bir saldırı hazırlığında olduğunu belirtmişti (Arutunyan, 1971: 64). Benzer şekilde, Rus Genelkurmayı mütemediyen İran'ın ekonomik ve askeri durumunu teyit etmiş, İran sınırlarındaki hareketliliği, askeri birliklerin ve ticari araçların hesabını tutmuştur (RGİVA, 2000: 1/3844). Dünya Savaşı öncesinde, İran topraklarındaki siyasi ve sosyal durum hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Çarlık Rusyası hükümetlerinin dikkatini oldukça çekmişti.

Cihan Harbi Başlangıcında İran'da Genel Durum

Savaşa katılan devletler yakın coğrafyalarda cepheadaki avantajı artırma maksatlı yerli halkı kendi tarafına çekme eylemine girişmişlerdi. Öyle ki, savaşın daha başlarında Türk-Rus rekabetinin en yoğun yaşandığı bölge Çarlık konsoloslğunun bulunduğu etnik anlamda çok zengin içeriğe sahip (Türk, Nasturi, Ermeni) Urmiye olmuştur. Urmiye özellikle, Azerbaycanlıların, Ermenilerin

ve Nasturilerin devlet kurma planlarında merkezi konuma sahip kent olmakla birlikte, İngiliz, Rus ve Osmanlı siyasi rekabetinin yoğun yaşandığı coğrafyaydı. Hükümet krizleri zamanı katliamların gerçekleştiği kozmopolit Urmiye kenti sosyal, siyasi ve coğrafi stratejik açıdan önemli alan olmuştu (Karabalık, 2021: 93; Metin, 2007: 65). İlaveten, Urmiye'deki ve Salmas'taki Nasturilerin bir kısmı Rus misyonerler sayesinde Ortodoksluğu kabul etmişti. Ayrıca bu misyonun eğitim faaliyetlerinde 73 öğrencisi olan bir okul-pansiyonu ve 34 öğrencisi olan kız okulu bulunmaktaydı (BOA, DH. ŞFR. 19: 66). Dolayısıyla Nasturilere yardım edilirken "yumuşak güç" politikası kullanılmıştır.

Bu dönemde, Nasturilere dönük faaliyetler sadece Ruslarla sınırlı değildi. İngilizler, Fransızlar, Amerikalılar ve Osmanlılar da Nasturilere dönük farklı türden politikalar geliştirmekteydi. Hatta Nasturiler kendi aralarında bile bölünmeler yaşamışlardır (Dalyan, 2009: 155). İngilizlerin İran'da Nasturilere yönelik politikaları Rusları daha da aktif hale getirmiş ve Rus-Nasturi yakınlaşmasını körüklemiştir (Dinç, 2020: 80).

Urmiye'den siyasi faaliyetleri yürüten General Çirkov para yoluyla Kürt ile gelenleri Simko¹, Abdurrezzak, Seyid Taha, Karani Ağa, Ağapetros ile iletişime geçerek Rus ordularına asker tedarik etmiş ve sınıra asker toplamıştı (BEO. 4156: 311694). Rusya Osmanlı Devleti ile İran arasındaki Tebriz-Trabzon, Tebriz-Hoy-Van ve Tebriz-Musul transit yollarında asayişsizlik çıkararak genel ticari akışı engellemekteydi (BOA, HR. SYS. 2338:26; 2338:29). Rusya İran'ın kuzeyinde rakipsiz kalmak için buradaki terör faaliyetlerini anlaşılmış olduğu aşiretlerle birlikte yapıyordu. (Dumlupınar, 2015: 156). Kirmanşah'ta bulunan Sencabi, Şiraz ve Buşehr bölgelerinde göçebe olarak yaşayan, Türk aşiretlerinden olan Kaşkaylar ve Luristan bölgesinde yaşayan Bahtiyariler üzerinde ise İngiltere'nin yoğun faaliyetleri olmuştur (Gök, 2019: 14).

Osmanlı kurmayları, Ermenilerin Rus ordusuna gönüllü olarak katıldığını ve Anadolu'daki Ermeni evlerinde silah depolandığını tespit etmiştir. Eylül ayı sonlarında, Ruslar Selmas'tan Başkale'ye, Hoy'dan Kator ve Seray'a giden yollarda askeri tahkimatlar inşa etmekteydiler. Ayrıca, Iğdır, Kağızman, Sarıkamış gibi bölgelerde, Ruslar tarafından silahlandırılmış Ermeni nüfusunun sayısının yüz bini aştığı gözlemlenmiştir (Kurtcephe ve Akgül, 1995: 254). Ermenilerin Ekim ayı başlarında para, harita ve silahlarla sınırı geçtikleri, Köprüköy'deki Rus silahlarının Hasankale'de Ermeni evlerinde saklandığı belirlenmişti. Bu aktarım görevini 2. Rus Lejyonu gerçekleştirmekteydi (Günay, 2017: 76).

¹ Birinci Dünya Savaşı döneminde Şikak aşiretinin Ağası Simko olmuştur. Şikakların bir kısmının Türkiye, İran ve Irak'ta bulunması böyle karışık dönemde Simko'yu İngiltere, Rusya ve Türkiye ile karşılıklı siyaset yürütmeye itmiştir. Üstelik İran'ın merkezi hükümetinin askeri, siyasi ve ekonomik açıdan sıkıntı içerisine girmesi Simko'yu bağımsızlık mücadelesine sürüklemiştir (Kaya, 2017: 203).

Osmanlı Devleti, Ermeni faaliyetlerini engellemek ve bölgede kendi nüfuzunu pekiştirmek amacıyla, Kürtleri kendi yanlarına çekmeye çalışmış ve bu doğrultuda bazı Kürt liderlerini önemli görevlere atamıştır (Bruinessen, 1992: 278). Osmanlı Sultanı ile Bahtiyari aşiretinin lideri İstanbul'da görüşmüş ve bu görüşmeler sonucunda bir anlaşma sağlanmıştır (Manizheh, 2016: 74). Vaiz Ömer Naci'nin, "İttihat ve Terakki" partisinin aktif üyeleri ve Osmanlı istihbaratının gizli mensupları olan Reşit Bey, Çerkez Ethem ve Rûşenî Bey'in faaliyetleri neticesinde, Osmanlı ordusu Azerbaycan'a girdiğinde, 200'ün üzerinde Azerbaycanlı bu orduya katılmıştır. Bu birliklere, Nasrullah Han, Farişül-Mülk, Heyder Han Emmioğlu ve Hüseyin Aga Fişengçi komuta etmekteydi (Dilmegani, 2010: 10). İran'ın Van vilayetiyle sınır bölgelerinde, 150.000 ila 200.000 nüfusa sahip Sünnî Kürt aşiretleri yaşamaktaydı. Osmanlı yönetimi, Şîî-Sünnî ihtilafını bir kenara bırakarak, Azerbaycanlılarla Türk-İslâm temelli, Kürt aşiretleriyle ise İslâm ortak paydasında bir birleşim sağlamayı planlamaktaydı (Öğün, 2018: 95). Bu dönemde, Osmanlı ordusunun bu coğrafyada ilerlediği sırada, her kente girdiklerinde yayımladıkları bildiriler ve duyuruların hem Türkçe hem de Farsça olarak yayınlanması, yerli halk tarafından büyük bir sevgi ve ilgiyle karşılanmaktaydı (Dilmegani, 2010: 18).

Avrupa'da savaş patlak verdiğinde Necef ve birkaç kentte İtilaf birliklerine karşı oluşan kuvvetin farkında olan Şah, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın yetkili şahıslarına mektup göndermiş ve bu birliklerin yerli hükümetle ilişkisi olmadığını belirtmiştir. 2 Ekim 1914'te kendisi ve Encümen adına karar çıkararak bu birliklere karşı olduğunu belirtmiş ve onların İran hükümeti tarafından desteklenmediğini karara ilave etmiştir (RGVIA, 2000: 1/3852).

Osmanlı Devleti Tahran'da bulunan sefiri Asım Bey aracılığı ile Rusya'nın eylemlerini yakından takip ederek bir dizi politikalar geliştirmeyi amaçlamaktaydı. Asım Bey 4 Ağustos 1914 tarihli telgrafta, Urmiye ve Hoy'daki Rus kuvvetlerinin Kafkasya'ya gitmek için hazırlandıklarını belirtmiştir (Sonat, 2018: 184). Eylül 1914'te, İran'da Alman Dışişleri Bakanlığı ve Alman ordusu komuta merkezi tarafından yönetilen eski ataşe Fritz Klein'in komutasındaki bir heyet, 12 subay ve 4 astsubaydan oluşuyordu. Bu heyet, Abadan şehrinde İngiliz-İran petrol şirketine ait petrol tesislerini imha etmek ve Necef ile Kerbela şehirlerinde müttefik devletler aleyhine propaganda yapmak amacıyla bir plan hazırlamıştır (BOA, HR. SYS, 2402: 75). Sonradan Kerbela ve Hille isyanları olarak tarihe geçecek olayların temeli, bu faaliyetlerle atılmıştı. Bu şekilde, İran'ın merkezi güçlerle aynı tarafta savaşa girmesi engellenmiş oluyordu.

İngiltere ve Rusya İran'a, mali ve toprak dokunulmazlığı sözünü vermişti. Çarlık Rusya Dış İşleri Bakanı Sazanov 1914'de Büyükelçi A. Benkendorf'a mektubunda şöyle yazıyordu: *"İran'ı kendi tarafımıza çekmemiz lazım, onlara savaşa girmenin mahvoluşa getireceğini anlatmamız gerekiyor. Eğer İran Almanya tarafında yer alırsa o zaman biz değil İran'ı, tüm savaşı kaybederiz. Ama*

İran savaşa girmezse hem İran bize kalır hem de savaş zamanı İran sınırından saldırı korkumuz olmaz. İran hükümetini inandırın ki, eğer bizim ve İngilizlerin tarafını tutarsa Kərbela ve Necefi Türklerden alıp onlara vereceğiz". (Martirosyan, 2002: 171, RİGVA belgelerine dayanarak)

Tahran'daki Rus sefirinin 28 Eylül 1914'te St. Petersburg'a mektubunda şöyle yazıyor:

"Genel olarak durum gittikçe kötüleşiyor. Türklerle İranlılar arasında bilinmedik bir yaklaşım var ve Tebriz'le iletişime geçemiyoruz. Bizim hükümet tarafından da kararsızlığın olması Türklerin bize karşı olan tutumunu güçlendiriyor. Biz taraftan yardım alamayacağını anlayan Urmiye eyaleti kendi kurtuluş yolunu Türklerle ittifakta buluyor. Acil yardım gelmezse burada büyük kaos oluşacaktır. Eyalet resmen Türklerin, Fedailerin ve Kürtlerin eline geçmiş durumdadır. Acil olarak Dilman'a piyade birlik kuvvetleri gönderilmelidir" (Korsun, 1946: 143).

Ordu İran'a müdahale için bahane olarak, yerli halkın Çarlık sınırını geçtiğini iddia etmişti (RGVIA, 2000: 1/3852; BOA, HR. SYS, 2903: 142). Askeri personelin sayı Culfa, Tebriz, Dilman, Hoy ve Urmiye'de 13 bin civarına çıkarılmıştı (Karabalık, 2020: 453). Rusların Güney Azerbaycan'a geldiğini öğrenen yerli halk (fedailer – silahlı savaşçı) şehir meydanlarına toplanarak hükümete tepki göstermişlerdi (RGVIA, 2100: 1/600). Hoy'da bulunan Rus müfrezelelerinden, Urmiye'ye 1000 Kazak Süvarisi, iki top ve bir sahra bataryası gönderilmiştir. Urmiye'ye sadece süvariler sevk edilirken, piyadeler ise Hoy'a yönlendirilmiştir. 1 Ekim 1914 itibarıyla, Osmanlı sınırına yakın olan Urmiye'deki Rus kuvvetleri, 800 ikmal piyade askeri ve 600 Kazak'tan oluşan bir birliği kapsamaktaydı. Bu birlikler, nizamiye ve redif birliklerinden oluşmaktaydı. İran-Osmanlı sınırında, Çulfa'da beş ila altı bin Kazak, Kahrik Köyü'nde 2000 Ermeni ve Maku'da ise 3 top ile 700 asker konuşlanmıştı (Günay, 2017: 74).

Yakın Doğu'daki durumlar Türk ordusu düzenli pozisyona geçtikten sonra etkili hal almaya başladığında, 16 Ekim 1914'de Rus ordusu Van sınırına doğru hareket etmiş ve karışıklık olarak, 10 bin kişilik Osmanlı birlikleri de Korut kentine (Hoy bölgesinde) gelmişlerdi (RGVIA, 2100: 1/600). Rus komutanı Varpanov'un Azerbaycan sınır bölgesine kendi birliklerini yerleştirmesi, Osmanlı ordusunun ilerlemesini durduramamıştır. Bu durum, Osmanlı ordusunun Güney Azerbaycan topraklarına ilerleme fırsatı elde etmesine olanak sağlamıştır. Osmanlı ordusunun zaferinden kaygı duyan İran Dışişleri Bakanı, İran'ın tarafsızlık statüsünü bir kez daha vurgulamış ve Osmanlı'nın sınır ihlali gerçekleştirdiğini açıklamıştır. Bakan ayrıca, İran halkını Osmanlı ordularıyla herhangi bir şekilde iletişime geçmemeleri konusunda uyarmıştır. Çünkü Şah Ahmed, *"Eğer kimse bu devlete karşı silah kullansa ve tarafsızlığımızı bozarsa o şahıs cezalanacaktır. Devlet onun mülkünü elinden alacak ve kendisini de asacaktır"* emrini vermiştir (Dilmegani, 2010: 9) Lakin bu bildiri sadece formalite icabı verilmiş ve tatbik edilmemiştir.

1914'te İran'daki Askeri Operasyonlar

22 Ekim 1914'te İran Azerbaycan'ında bulunan Rus ordusunun niteliği şöyle gösterilmektedir: Maku: Bir topçu birliği, bir süvari tugayı ve 3. piyade tugayı; Hoy: Üç süvari alayı, savaşa her an hazır durumda olan bir piyade ordusu ve 2-3 bin rezerv asker birliği; Dilman: İki ağır top ve bir süvari bölüğü ile güçlendirilmiş 7. Tugay; Urmiye: Türkistan'dan getirilmiş, topçu birliği olan süvari taburu, özel olarak dağlık arazilere müsait top taburu, üç süvari tugayı ve 5. Tugay; Tebriz: 8. Rus tugayı (AVPRİ, Konsulstva v Kermanshahe, 887: 14). 26 Ekim'de Osmanlı ordusuyla karşılaşma ihtimaline karşın Ruslar Salmas'ta bulunan ordularının sayısını 5000'e yükseltmiş ve tabura ilave güç katma amaçlı buraya 8 top getirmişti. Buna rağmen, 29 Ekim'de Osmanlı orduları Kotur'u Ruslardan almış ve Simko kaçmak zorunda kalmıştır (BOA, HR. SYS,685:3).

1 Kasım 1914'te Kazvin, Hoy, Makü, Erdebil ve Salmas'a yeni Rus birlikleri takviyesi yapılmaktaydı. 6 Kasım 1914'te bir Rus taburu Osmanlı yönetiminde bulunan Başkale'deki Deyr köyüne saldırmış ve Deyr Türklerden alınmıştır (RGVIA, 2100, 1: 18). Enver Paşa Irak Cephesinden ve ilaveten bir tümen de İstanbul'dan olmak üzere 6. Orduya bağlı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey Komutasındaki 13. Kolorduyu İran'a Halil Bey (Kut) komutasına sevk etmiştir. Lakin Halil Bey (Kut) defalarca Irak Cephesindeki mevcutların azaltılmasının yanlış olduğunu belirtmiştir (Çifçi, 2015: 166). *"Tahran'a yürüyüş gerçekleştirilince birinci kafilede Hüseyin Rauf Bey, Ömer Fevzi Bey, Wassmuss ve yaverleri, ikinci kafilede bir kısım Alman zabiti ve emrindeki askerler, üçüncü kafilede ise sipariş edilen eşyayı tamamlamak ve sevk edecek askerler bulunmaktaydı."* (Keleşylmaz, 2012: 1835). Meşrutiyet hareketine katılmış Halil Bey ve Ömer Naci (İttihat ve Terakki partisinin hatibi), İran'da faaliyet gösteren Osmanlı subayları olmuştur (Öğün, 2018: 96). Kısa süre sonra Kotur (14 Kasım 1914) Osmanlı birlikleri tarafından zapt edilmiştir. 16 Kasım'da ise Salmas yakınlarında Rus müfrezesi yenilgiye uğratılmıştır. Aynı gün, Kürt birliklerinin lideri Abdürrezzak Bedirhan üç yüz kadar adamıyla Makü civarında mağlup olmuştur (Öğün, 2018: 99).

Kasım 1914'te Ruslar Tebriz'i işgal ettikten sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı konsoloslarını tutuklamışlardı (BOA, HR. SYS, 2158: 2). 13 Kasım'da ise Başkale kaybedilmiştir (BOA, HR. SYS, 2110: 06). 17 Kasım 1914'de 300 Kazak'tan ibaret Rus birliği Hoy'daki Osmanlı Şehbenderhanesine girerek binayı soymuştu (Karabalık, 2019: 47). Ayrıca, Ruslar İran'daki Osmanlı ve Avusturya konsolosluklarına saldırmışlardı. Rus tecavüzünü durdurmak amacıyla, Osmanlı birlikleri Emir Haşmet komutasında Bazargan sınırından geçerek Ruslara saldırmışlardı. Rusları destekleyen Ermeni ve Nesturilere ise Kürt birlikleri saldırmışlardı. Böylece Güney Azerbaycan'ın batısı savaş alanına dönmüştür. 20 Kasım-3 Aralık 1914 tarihinde Kotur'daki savaşta Van Jandarma Fırkası başarısız olarak geri çekilmiş (BOA, HR. SYS, 2956:16) ve Van Aşiret Livası lağvedilmiştir (Karabalık, 2019: 76). 27 Kasım'da Osmanlı

ordusunun diğer kanadı, Van'ın düşüşünün ardından Rusların bir süvari alayını mağlup etmiştir (Korsun, 1946: 152). Bölgede faaliyetlerin en önemli bölümü bir-kaç aşamalı Miyandoab savaşıyla gerçekleşmiştir. Askeri çatışmalar siyasî ve sosyal aktiflikle eşzamanlı yürümekteydi.

Miyandoab Savaşı (13 Aralık- 29 Aralık 1914)

10 Aralık 1914'te Musul'dan yol alan Osmanlı birliği Salduz'daki Rus Kazak Alayını yenmişti. 13 Aralık'da Osmanlı kuvvetleri ile Kürt aşiretleri birlikte Miyandoab'ı ele geçirmiş, 14 Aralık 1914'te Rus ordusu ilerleyerek Hemedan'ı ele geçirmişti. 16 Aralık'ta ise Şücaüddevle Hacı Hamid Han² ile Miyandoab'da savaşmışlardı (BOA, HR, SYS, 2909: 86). 4000 kişilik ordusuyla birlikte Şücaüddevle Miyandoab'da savaşa yeniden atılmış, Osmanlı birliklerinin galibiyeti sonrasında Şücaüddevle kendi birliklerini geriye alarak Binab, Maraga ve Melikan yönüne çekilmiştir. Osmanlı bu galibiyeti sonrasında 23 esir ve 7 top ele geçirmişti. 22 Aralık 1914'te Miyandoab galibiyeti akabinde Osmanlı Devleti'nin Bacirkent taburu ve Hatip Ömer Naci'nin komutasındaki birlik Urmiye'ye doğru yönelmişlerdi. Osmanlı askerleri buraya gelmeden önce Emir Haşmet Neysari Urmiye yönünde Mavene'de yerleştirilen Rus birliklerine saldırmışlardı. Kars ve Erzurum'daki operasyonlara daha çok önem veren Ruslar ordularını buraya sevk ettiklerinden, Urmiye'daki Rus birlikleri azalmıştı (RGVİA, 2100, 1:68). 25 Aralık 1914'te Osmanlı ordusu nihayet Tebriz'e doğru istikamet almıştı (Martirosyan, 2002: 181). Yüzbaşı Ahmet Muhtar Beyin komutasında bulunan Osmanlı ve Azerbaycan birliklerinin Tebriz'e yaklaşmasının ardından Tebriz valisi Serdar Reşit Azerbaycanlıların Osmanlı tarafını seçtiğini ve bu durumun İran'ın tarafsızlığına ihanet olduğunu hükümet yetkililerine belirtmişti (Dilmegani, 2010: 15).

28-29 Aralık'ta Ruslar, Osmanlı kuvvetlerinin önünü kesemeyerek, Miyandoab'dan firar etmişlerdir. 30 Aralık 1914'te Miyandoab'da Şücaüddevle'nin 1100 Rus ve 2000 yandaş piyadesi savaş alanında yenik düşmüştü. Osmanlı birlikleri 30 Aralık 1914'te çatışmasız Tebriz'e dahil olmuş ve burada Almanya ile Avusturya konsolosluklarını yeniden açmıştır (BOA, HR, SYS, 2338:50).

1915'te Siyasi ve Askeri Gelişmeler

28-29 Aralık 1914'te Çarlık Rusya'nın Tiflis'te bulunan merkezi komutanlığı tüm Transkafkasya'nın tahliyesini emretmişti. Çünkü Osmanlı taarruzu ve Tebriz'in alınması, Rus ordusunda büyük paniğe yol açmıştı. Taarruz emri Hazar kıyısı, Urmiye, Tebriz, Kazvin ve Enzeli olmak üzere tüm Kuzey İran'daki Rus birliklerini kapsamaktaydı. 1 Ocak 1915'te Korostoveç, "Rus birliklerinin stratejik sebeplerle Azerbaycan'dan çekileceği" isimli raporda, "Kazvin,

² Şücaüddevle Hacı Hamid Han İran Hükümeti tarafından Kafkasya'ya sürgün edilmiş, sonradan Osmanlı ordusunun bölgeye gelişile birlikte Rusya tarafından desteklenmiştir (Ayaydın, 2016: 170).

Meşhed ya da Mazendaran'da Rus birliklerine kesinlikle ihtiyaç olmadığını" belirtmişti (McMeekin, 2012: 215).

Ömer Naci komutasında bulunan Kürt aşiret gönüllüleri 4 Ocak 1915'te Urmiye'ye dahil oldu. 8 Ocak 1915'te Salmas -Hoy hattında mevzilenen Van jandarma birliği saldırı emri üzerine Yezdikan (Hoy) bölgesine ilerlemişti. Muhtar Bey, 9 Ocak'ta Tebriz'e girmiş, hemen akabinde Ömer Fevzi Bey idaresindeki kuvvetler de 12 Ocak 1915'de Tebriz'e varmışlardır (BOA, HR. SYS, 2337: 11). Lakin, Sarıkamış hezimetinden etkilenen Osmanlı birlikleri ikinci Rus taarruzuna karşı koyacak güçte değillerdi. Bu sebeple, 10 Ocak'ta tamamı ele geçirilen Tebriz üç hafta geçmeden tekrar Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Urmiye vilayetinde bulunan Dilman, ocak ayında Osmanlı yönetiminden çıkarak Rusların işgaline maruz kalmıştı (McMeekin, 2012: 216). 1915 Ocak sonunda 10 binden fazla askerle Rus ordusu Azerbaycan kentlerine dağılmıştı.³

2 Şubat'da Türk askerleri İngilizlerin imtiyazında bulunan petrol arazilerinin bulunduğu Ahvaz'a yönelmişlerdir (BOA, HR, SYS, 2109:7). 520 piyade civarı Osmanlı askerleri Şubat 1915'de Savuçbulak'a toplanmıştır. Urmiye'nin doğusu Rusların, güneyi ise Osmanlının elinde idi. 1915'in Şubat'ında Simko'nun Şikak aşireti birlikleri de Osmanlı ordusuyla Cihat'a katılmıştır (RGVIA, 2100, 1:18). Simko Ağa kendi aşireti için oluşabilecek İngiliz, Nasturi, Ermeni tehlikesine karşı Osmanlı yanında yer almıştır (Kaya, 2017: 206). Bu durum, Osmanlı ordusunu güçlendirmiştir.

Sarıkamış galibiyetinin akabinde bölgeye toplanan Rus ordu komutası, 15 Şubat 1915'de iki piyade alayını ve bir topçu birliği (Hoy'da bulunan ordunun tamamını) Doğu Beyazıt-Karakilise istikametine göndermişti. Ruslar bu birlikle Tebriz-Selmas hattında ilerlemiş, 17 Şubat'ta varıldığında Tasuc'u işgal etmişlerdi. 20 Şubat'ta Kotur Rusların yönetimine geçmiş, 25 Şubat'ta Osmanlı ordusu Selmas'tan geriye çekilmiştir (BOA., HR. SYS, 2108:12).

Rus işgalinden rahatsız olan yerli hükümet felaketi önlemek için çeşitli arayışlara girmiş ve Almanya ile gizli görüşmeler gerçekleştirmiştir. İran tüm Rus ordusunun buradan çıkarma maksatlı, kendi toprak bütünlüğünü garantileyen, anlaşmayı Almanya ile yapmaya hazır olsa da Almanya'nın İran'la ilgili planı bölgenin bütünlüğünü tehdit altına aldığından, hükümet tarafından sıcak karşılanmamıştır (BOA., HR. SYS, 2338:84; 2339: 104). Almanların gerçek maksadı burada kukla hükümet veya askeri cunta kurmaktır.

Almanya'nın İran'la ilgili politikası Rusları da kapsamaktaydı. Öyle ki, İran'da bulunan Alman büyükelçi Reuss Ruslarla gizli görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu durum, Osmanlı komutanlarını oldukça rahatsız etmişti (BOA., HR. SYS, 2339:29). Görülen o ki, Osmanlı Devleti, İran'da sadece Rusya ve İngiltere değil, Almanya'ya karşı da siyasi mücadele içerisinde bulunmuştur. Durumu

³ Bu esnada, Tahran'da bulunan Kazaklara 80 bin fişeng, Henedan'da bulunan Rus birliklerine 50 sandık cephaneye gönderilmişti. (BOA., HR. SYS., 2338/54)

siyasi yolla halletmeye çalışan Osmanlı'nın Tahran Sefiri Asım Bey, Ocak 1915'te İran hükümeti ile bir anlaşma yapmak adına görüşme gerçekleştirmişti (Sonat, 2018: 185-186) Hariciye Nezaretine, Asım Beyin gönderdiği (28 Kasım 1915) tarihli yazıda, çevre halkının Alman taraftarı yerli mücahitler ile birleşip Hemedan'a ilerlediği ve bölgenin Ruslardan temizlemeğe çalışıldığı beyan edilmiştir (Arutunyan, 1971: 232). Bu bölgede sadece Almanya değil Avusturya bile Osmanlı'yla müttefik değil rakip davranışları sergiliyordu. Asım Beyin raporlarından da anlaşılacağı üzere İran'ın bazı kısımlarında özellikle Alman etkisinin güçlü olduğu yerlerde Türkler ilişkiyi uzaktan yürütmeyi tercih etmişti. Sermeye gücü ile İsfahan'da yetki sahibi olmuş, Almanlar kısa süreliğine Türk konsolosluk vekâletlerini alabilmişti. Genel itibarıyla, çatışma olmayan bölgelerde Almanlar sermaye güçleri sayesinde İran vatandaşlarına daha etkiliydiler. İran kamuoyunda, Osmanlı liderliğinde yürütülen İttihad-ı İslam taraftarı çoğaldığı sırada, Almanya'nın doğudaki ekonomi siyaseti Osmanlıya engel oluşturmamalıydı.

Prens Reuss'un, "*Almanya'nın İran'da siyaseti yoktur, ticareti vardır*", sözlerine binaen Almanya, İran'a muharebe masrafları için aylık 5 milyon mark verecekti. Bu meblağ, ileride Almanya'dan alınacak 200 milyon marklık krediye mahsuben verilecekti. Almanya, İran'ın Rus ve İngilizlere olan borcundan kurtarılmaya çalışılacaktı. İran gümrükleri bu krediye karşılık olarak Almanya tarafından tutulacaktı. Özel ve imtiyazlara sahip Alman bankası açılacak, vilayetlerde şubeler kurulacak ve banknot çıkarılacaktı. Bu banka her türlü bayındırlık işlerini üstlenecek, ziraî ve ziraî olmayan arazileri, emlak ve akarları satacaktı. Bu banka, Hanekin- Tahran demiryolunu inşa edecekti" (Ayaydın, 2016: 316).

Lakin anlaşma savaşın sonuna kadar gizli kalmalıydı. Alman hükümeti bu anlaşmadan habersiz olduğunu belirtse bile Almanların Müslüman halk ile ilişki adına Osmanlı'yı bir aracı olarak kullanmaya çalıştığı düşünülmekteydi. Lakin bir gerçeklik var ki, Türkler kendi dini ve milli bölgelerinde nüfuz ve kuvvetini gerektiği gibi kullanabilseydi, Almanların maddi güçleri karşısında herkesi kendisine saygı duymaya yönlendirebilirdi.

Ruslar Dilman ve Köhneşehir'i Mart 1915'te işgal ettikten sonra, Hoy ve Selmas kentlerine mütemadiyen yardım takviyesi sağlamaktalardı. Osmanlı birlikleri ise Van'a saldırı ihtimaline karşın Van ile Köhneşehir-Deyr-Başkala istikametinde mevzilenmişlerdi (Dilmegani, 2010: 21). Urmiye'ye ilk dahil olan Osmanlı birlikleri Selmaslı Heder Emοğlu'nun komutasında bulunan Azerbaycan Türklerinden oluşan gruptu. Bu grup Urmiye'ye 7 Mart 1915'te girmişti (Martirosyan, 2002: 186). Halil Bey komutasında bulunan 10 bin kişilik ordu (Birinci Sefer Kuvveti) ise 17 Mart 1915'te Urmiye'ya ilerlemekteydi (RGVIA, 2320, 1: 229).

ile askeri toplantı yapmıştı. Diz köprüsünde ilk çatışma Asurilerle Osmanlı jandarması arasında gerçekleşmiş ve Türkler galibiyet elde etmişti (Dilmegani, 2010: 71). Eşzamanlı olarak Osmanlı Kürt birlikleri İran'daki Dilman kentine doğru ilerleme kaydetmiş ve Urmiye'nin Sulduk eyaletinde yerleşmişlerdir. 20 Mart 1915'te Urmiye'de 120 Türk, 500 Kürt asker bulunmaktaydı (RGVİA, 2000, 1: 3852). Türk ordusu Sulduz-Marağa-Tebriz yoluyla ilerleyerek, Dilman ve Hoy – Culfa yönünde ilerleyecekti. İlaveten, Hoy-Erivan hattı da vardır ki, bu yolu kullanma ihtimali da göze alınmalıydı (RGVİA, 2000, 1: 3844).

7 Nisan 1915'de Osmanlı Başkomutanlık Vekâletinden Urmiye valiliğine bir telgraf gönderilmiştir: *“Van, Vanktimar, Hasur, Erçek ve Şitağ'daki Ermeniler Osmanlı'ya karşı isyana başlamış, Cölamerg ve Hakkâri'deki Cilolar ise telgraf hatlarını kesmişler. Bu nedenden dolayı acil olarak Azerbaycan'daki orduya ihtiyacımız var”* (Dilmegani, 2010: 28). Rus orduları Dilman'ın kuzey-doğusundan ve Diriş tepesinin güneyinden çekilerek, Osmanlı ordusunun önünü açmışlardı. Rusların bir sonraki sığınağı Zolaçay nehri olmuştur (Martirosyan, 2002: 186). Burada Ruslardan 6. Taburun 3. Tugayı, 8. taburun 1. Tugayı olmakla toplamda iki tugay ve Antranik'in komutasındaki 1500 Ermeni birliklerinin savaş kaybı çok büyük olmuştur. Osmanlı ordusundan ise 3 subay şehit düşmüş, 4 subay ise yaralanmıştı. Osmanlı askerlerinden 53 şehit ve 271 yaralı vardı (Şirokrad, 2009: 263).

Bakü'de basılan “İğbal” gazetesinin 914'cü sayında (16 Nisan, 1915) ve “Kafkas” gazetesinin 95'ci sayısında (8 Nisan) gösteriliyor ki, Azerbaycanlı sakinler Belediye vergilerini ödemeyi reddetmek bahanesiyle gösteri ve itiraz yürüyüşü yapmışlardı. İtiraz yürüyüşü Tebriz'de, 4 Nisan 1915'de gerçekleşmişti. Gösterinin gerçek amacı yürüyüş esnasında belli olmuş, Halk Rusların Tebriz'e gelmesine karşı çıkmıştı (Dilmegani, 2010: 24).

Baratov'un 15. Ekspedisyon Grubu (Kafkasya Kuvvet-i Seferi)

1915 Çanakkale mağlubiyetinin akabinde İngiltere, Ruslara İran'a müdahaleye müsamaha göstermişti (Maslovskiy, 1933: 231). Sazanov İran'a sefer grubu göndermeyi teklif etti. Rusya askerî açıdan zorlu döneme girdiği için bu kararı mantıklı bularak İran'a ekspedisyon (Seferi) adıyla sadece birkaç birlik ve 10.000 asker göndermişti. Ekspedisyon grubun esas görevi, Enzeli – Tahran hattı üzerindeki gelişmeleri takip etmek ve gerektiğinde müdahale etmektir. Yerli hükümetle iletişimde kalarak herhangi dış müdahale ihtimaline karşın gerekli müdahaleyi yapmayı ve bölgede Rus hegemonyasını pekiştirmeyi görev olarak alan grup aslında bölgede Rus ve yerli otoriteyi temsil etmekteydi (Martirosyan, 2002: 175).

Kafkasya bölgesinde seferberlik ilan eden Rusya 10 bin kişilik yeni kuvvet toplasa bile Warşova'nın düşmesi ile bu birlikler hemen Avrupa cephesine gönderildi (RGVİA, 2100, 1:600). Haziran 1915'de Rus general Şarpantya'nın

orduları Azerbaycan'ı terk etti. Geriye Urmiye'de Rus komutasında bulunan sadece bir tabur kalabilmişti. Urmiye'deki Rus bir taburu (Ermeni ve Gürcülerden ibaret) ve birkaç yüz kişilik Kazak birliğinden oluşmaktaydı. Temmuz'da Osmanlı ordusu önemli cephe olan Malazgirt'te Rusları mağlup etmişti (Hvostov, 1965, 236). Rus birlikleri, Cuudlar tepesine toparlanmış ve Ağustos 1915'e kadar bu topraklarda kalmışlardı. Malazgirt savaşı sonucu Ruslar Van'dan çıkarılmış, Osmanlı ordusu Urmiye yakınlarında mevzi almıştı (RGVİA, 2000, 1: 3844). İngilizler bu zamanda Hemedan ve Kazvin'de toparlanmışlardı. Bakü'ye ilerleme kararı alan İngilizler 3 Temmuz'da 60 piyade, 1000 atlı ve 3 ağır İngiliz topçu birliği ile Zencanı işgal etmişlerdir (Dilmegani, 2010: 211).

Rusların ve İngilizlerin ortak ilgi alanına dahil olan İran coğrafyası, Avrupa zaferlerinden sonra Türk-Alman birlikleri buraya yönelmeye teşvik edilmişti. Bölgede İslam İttifakı kurarak İngiliz ve Rus müdahalesini zayıflatma kararı alan Almanlar von der Goltz Paşa'nın emrine 30 kişilik Alman misyonu vermişlerdi. Enver Paşa'nın emri ile Goltz Paşa'nın komutanlığında VI. Ordu Ekim 1915'te kurulmuş ve III. Kafkas Ordusu da Goltz Paşa'ya istihbarat bilgisi vermek üzere görevlendirilmişti (Kış, 2017: 125-126). İran'da 8000 kadar Türk – Alman kuvveti Kasr-ı Şirin, Kirmanşah, Bıçara bölgelerindeydi (Karal, 1996: 492). Alman – Türk birliklerinin ilk saldırıyı başlatma noktası İsfahan ve Tebbesi kentleri idi. Karşılıklı olarak Rus Seferi Kuvveti Birliği bölgeye toplanmış ve gerekli teçhizatı kendileriyle getirmişlerdi.

Aynı tarihlerde, İngiliz sömürge politikasına başkaldıran Afganistan'da yerli yönetici Emir Habibullah Han bile operasyona katılma kararı almıştır (RGVİA, 2168, 1: 249). Afgan Emiri Habibullah Han İran'la bir ittifak kurup (Türk – İran – Afgan- Alman ittifakı) İngilizlerin Yakın Doğu'dan atılmasını istemekteydi ve bu süreçte en makul müttefik Osmanlıydı. Türkleri bu arazilere yakın tutmak bu nedenle İngilizler açısından çok tehlikeli olmuştur (BOA. HR. SYS. 2337:11). 17 Aralık 1915'te Alman – Türk birlikleri 3 piyade taburu 4 ağır makineli tüfek ve 4 top ile birlikte 6 tabur kadar kuvveti Goltz Paşa emrinde bölgeye yönlendirmişlerdi (Kış, 2017: 127). General N. N. Baratov, Afganistan'ı hedef belirleyen Alman ordularını durdurmak ve İran'a müdahale için kolorduyu yeniden organize hale getirmişti. General N. N. Baratov'un komutasında Kazaklardan ibaret 6 bin piyade eri ve 8 bin süvari Kafkasya Kuvvet-i Sefer, (15. Ekspedisyon grubu), Volga-Hazar yolundan deniz hattıyla gelerek, 7 Kasım 1915'te Pehlevi yönünde çıkartma harekâtına başladı. Kasım 1915 ortalarında ise başkente yönelen Enzeli-Kazvin-Tahran ana ulaşım yolunda 20 bin Rus askeri ilerlemekteydi. Rus ordu komutanlığı takviye birlikleri ile güçlenerek Tahran'a ilerlediklerinde Ahmet Şah'a kente müdahale edilemeyeceği ve orduların başkente girmeyeceği ile ilgili gerekli teminat verilmişti (Basil, 1969: 201). Böylece yeniden güçlenmiş Rus ordusu Avrupa'ya yönlendirilmesi gereken kuvveti bu coğrafyada kullanmakta kararlıydı. Diğer cephe-lerdeki eksiklik buradaki galibiyetlerle doldurulacaktı.

4 Ocak 1916'da Hemedan, 20 Ocak'ta ise Miyandoab Ruslar tarafından istila edilmişti. 15. Ekspedisyon grubu ocak ve şubat aylarında Kyangaver- Dövləta- bat- Sultanabad'da yerleşmişlerdi. İlerleyerek, Bidjara – Kirmanşah- Kaşan ve 20 Şubat'ta İsfahan'ı da işgal etmişlerdi. 24 Mart 1916'da İsfahan'dan Alman birlikleri çıkarıldı ve burada bulunan Alman ataşeleri kapatıldı (Zayanckovski, 1938: 338). Osmanlı kumandanlığı karşı taarruz için, XIII. Kolorduyu harekete geçirmişti. Goltz Paşa'nın ölümünün ardından XIII. Kolordu'ya komutanlık Halil Paşa'ya devredilmiştir (Karal, 1996: 492). 16-21 Nisan 1916'da Ömer Naci 5000 kişi ile Savuçbulak ve Miyandoabı ele geçirmiştir (BOA, HR. SYS. 2339: 59). Osmanlı güçleri Kotur'a ilerleyip, Rusları Rumiye civarına itmişlerdi (BOA, HR. SYS. 2108: 6). İngilizlerle iletişim amaçlı Ruslar, güneye doğru ilerlemeye başlamıştı. Osmanlı ordusu yeteri kadar keşif bilgisi ve savunmaya sahip olamadığından kayıpları büyüktü. Ruslar öncelikle Türk ordusunun sağ kanadına baskı uygulamaktalardı. Halil Paşa'ya gelen mektuba göre: *"Rusların piyadelerden oluşan 2 alayı ve 2 süvari alayı, Hoy taraftan Hamza köyünün doğu kısmında 2 km. araziye zapt etmişti. Hoy gölünün üzerindeki tepeler de işgal edilmiş durumdaydı"* (Dilmegani, 2010: 38). Rus top ateşlerine uzun süre mukavemet gösteremeyen Osmanlı kuvvetleri Muğancık civarını alamadan geri çekilmişlerdi. 20-29 Nisan'da Dilman Rusların eline geçmişti (Levitskiy, 2014: 58). Rus kuvvetleri Şorgölü ele geçirmiş ve Osmanlı ordusu Güney Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalmıştı (RGVIA, 2000, 1: 3844). 15. Kafkas Kuvvet-i Seferiyye'nin saldırıları sonucu 1-2 Mayıs 1916'da XIII. Kolordu Dilman- Hoy ablukası arasında sıkışıp kalmıştı (BOA, HR. SYS. 2108:12). Ermenilerce oluşturulan birliklerle güçlenmiş Rus ordusu XIII. Kolordudan sayıca çok üstündü. İran'da ve Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni aşiret reisleri Rusya'nın Kafkas valisi ve çeşitli kademede olan asillerinin görüşmelerine giderek bu savaşta onların yanında olacaklarını lakin karşılığında bir kısmı İran bir kısmı Osmanlı'ya ait olan Eleşkirt, Diyadin ve Beyazıt bölgesinin onlara verilmesini istemişlerdi (Shaw, 2008: 911). Bu hareket Ermeni asıllı Rus general – sonra Ermeni Cumhuriyetinin Savaş Bakanı olan Nazarbekov tarafından komuta edilmekteydi. Van, Doğu Beyazıt, Urmiye ve Selmas'ta Ermeni ve Asurilerin Türklere karşı soykırımları yeniden başlamıştır (Dilmegani, 2010: 41). 1916 Nisan-Mayıs operasyonları sonucu Müslümanlara ve Türklere ait olan bankalar ve mülkler özellikle camiler bombalanmış ve dağıtılmış, çarşı pazarlar yakılmıştı.

Zor durumda kalan ve ordusu sıkıştırılan Halil Paşa Irak'ta Osmanlı'ya ait birliklerden İran bölgesine yardım gönderilmesini talep etmişti. Yeni kuvvetlerle ve teçhizatla donatılan XIII. Kolordu büyük umutlarla doğrudan İstanbul'dan gelen emirle hazırlanan askeri birlik olmuştu. 1. Ekspedisyon – *(Birinci Kuva-yi Seferiye)* grubunda 13.000 asker, 10.000 tüfek, 9 makineli tüfek, 9 dağ topu, 3000 at ve merkep ve 800 deve bulunmaktaydı. Makineli tüfeklerin ve topların eski model olması dışında Birinci Kuva-yi Seferiye birliğinin Rusların 15. Seferi Kuvveti'nden hiçbir eksik yanı yoktu. (Shaw, 2008: 909). Üstelik

politik anlamda aktif davranan Enver Paşa, Almanya'dan gizli şekilde Nizam-ül- Saltana ile ittifak anlaşması yapmayı kararlaştırmıştı. Bağdat'taki Kazımeyn türbesinde yapılan görüşme sonucu, Osmanlı İran'ın siyasi ve iktisadi anlamda, iç ve dış politikasının bağımsız olacağını temin etmekteydi (Karacağil, 2014: 109-111). Akabinde, askeri anlamda zorluk yaşayan Osmanlı, Almanya'nın da ikazı üzerine bu anlaşmayı gerçekleştirememiştir.

Öyle ki, 25 Nisan 1916'da Rus ordusu Bağdat'a sadece beş günlük mesafede mevzilenmişti. Kısa süre sonra ordusunda sıtma ve kolera hastalıklarının yaygınlaştığını iddia eden Baratov Hanekin'den geri çekildi (BOA. DH. ŞFR. 47:417). Durumla ilgili raporda şu ifade edilmektedir: *"Türkiye ile İran sınır hattında yerleştirdiğimiz ordu, tifüs ve malarya hastalığından mustarıptır. Urmiye kolordusu bu hastalıklardan en fazla kayıp veren birliktir. Haziran'dan Temmuz'a kadarki dönemde ordumuzun 2. Kazak ve 3. Tüfek alayı tifüsten çok fazla adam kaybetmiştir. Üç subay bu hastalıktan dolayı hastaneye yerleştirilmiştir."* (RGVİA, 2000, 1: 3844.) 15. Kafkas Sefer Kuvveti (Ekspedasyon grup) geri çekilme hamlesi esnasında karşılaştıkları dört Osmanlı piyade alayını mağlup etmişlerdi. Çatışma esnasında bir piyade alayı mahvedilmiş ve diğer taburlar Hemedan istikametinde savunma hattı oluşturulmuştu. Bu zaferin ardından Kazvin ve Tahran istikametindeki tüm stratejik yollar Rusların askeri kontrolüne geçmiştir (Martirosyan, 2002: 177).

9 Mayıs 1916'da Halil Paşa'nın bizati emri üzerine İran'daki Osmanlı birliklerine destek amaçlı XIII. Kolordu Kut'ül Amare'den hareket etmiştir. 19 Mayıs 1916'da XIII. Kolordu Enver Paşa komutasında Bağdat'a varmıştı. Bu dönem İran'da gerçekleşen operasyonlarda Alman – Türk birliklerinin mağlup olması diğer tarafta Afganistan ve Hindistan'da Almanlarca yürütülen İngiliz sömürge karşıtı Pan-İslamcılığın yaygınlaşması planlarını suya düşürüyordu. İran'ı bu esnada önemli kılan bir başka gerçeklik Hindistan'a giden yolun üzerindeydi ve İngiltere için önemli stratejik konuma sahipti (BOA. HR. SYS. 2108:13). 23 Mayıs 1916'da Nizam'üs-Saltana Alman General von Lossow ile birlikte İran'da gerçekleşmesi için hazır hale getirilen harekâtın planlarını belirlemişlerdi. Osmanlı-Alman ittifakı Rus birliklerinin başkente girmelerine izin bile vermeyecekti. Rusya bu nedenden dolayı bölgeye getirdiği askerleri tam teçhizat silahlandırmıştı (RGVİA, 2168, 1:249). 22 Mayıs'ta Rus- İngiliz ittifak ordusu harekete geçmek için hazır hale getirilmişti. Lakin Rusların beklemediği bir anda İngilizler İttifak halinde hareket kararından vazgeçmiş ve Ruslarla bir kuvvet halinde savaş alanına atılmamışlardı. Çünkü, İngilizler, Kut'ül Amare mağlubiyetinden sonra kuvvetlerin önemli bir kısmını Fransa'ya toplayarak Almanlara odaklanmayı planlamışlardı. Bu sebeple, aralık sonuna kadar Irak – İran cephesinde taarruz harekâtına geçilmeme kararı alınmıştı (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 77). Sonuç itibarıyla sahada kendi başlarına kaldıklarından riske girmeyen Rus ordusu yeniden eski mevkileri olan Kirmanşah'a geri çekilmişlerdi (Zayanchkovski, 1938: 338).

25 Mayıs 1916'da Enver Paşa'yla Nizamüs Saltana'nın temsilcileri arasında ittifak müzakereleri yürütülmüştü (Yüksel, 2017: 291). Enver Paşa'nın emiri üzerine, Ali İhsan (Sabis) Paşa komutanlığına geçen XIII. Kolordu Haziran'da İran harekâtını yeniden başlatmıştır (Çetinkaya, 2000: 20). 1916'da Rus ordusu XIII. Türk Kolordusu ile 6 Mayıs ve 3 Haziran'da iki farklı muharebe yaparak Hanikin'de, 9 Haziran'da Kasr-ı Şirin'de ve 30 Haziran'da Mahıdeşt'te çatışmışlardır (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 180-190). XIII. Kolordu 11 Haziran 1916 tarihinde Karato petrol madenleri, 27 Haziran'da Kirind ve 1 Temmuz'da Kirmanşah'ı ele geçirdi (BOA, HR. SYS. 2337:3). 4. Türk Tümeni 26 Temmuz'da Ravendiz ve Süleymaniye'de Rusları geri püskürtmeyi başarmıştı. 10 Ağustos 1916'da XIII. Kolordu ve ona bağlı birlikler Hemedan'ı ele geçirmişlerdi (BOA, HR. SYS. 2424: 42). Ağustos başlarında 200 kişi ve 2 toptan ibaret Bahtiyari birlikleri Sultanabad'ın güneyindeki Ali Körüs adlı yere varmışlardı (Sarısaman, 2020: 303). İngilizlerin Kuzey Irak'taki taarruz harekâtı Osmanlının İran'a olan ilgisini dağıtmış, 1916 yılının sonlarında 13. Kolordu'nun geri çekilmesi gerçekleşmişti (BOA, HR. SYS. 2337:4).

Rus müfrezelerinin temmuz ayı başlarında Kuzey İran'daki konumu ve içeriği şu şekilde olmuştur: 7 tabur ve 7 top birliği Kazvin'de, 2 tabur ve 4 top Erdebil'de ve 400 asker Horosan'da konumlanmıştı. Yedek kuvvet şeklinde sınır muhafızlarından ibaret 3 ayrı tabur, 2 özel milis müfrezesi Rus – İran sınırında yerleştirilmişti. Güney Azerbaycan'ın Batısında gerekli düzeni oluşturmak ve Osmanlı birliklerine saldırı harekâtı için Çernozubov komutasında bulunan 4 tabur, 12 top bölgeye getirilmişti (Korsun, 1940: 74). Tahran'a iletilen telgrafa göre, 98 subay General Vadbolsk'un birliklerini güçlendirmek için Kuzey İran'a gönderilmişti (RGVIA, 2000, 1:3796).

13 Ağustos'ta Ruslar Kangever ilini ele geçirmişlerdir (RGVIA, 1300, 1:2400). Eylül 1916'da Ruslar, Nasturilerden bir birlik oluşturup askeri eğitimden geçirmişlerdi. Hakkâri'de çoğunluk teşkil eden Nasturiler Doğu Anadolu'da Müslümanlara karşı bir operasyonun tansiyonunu artırmışlardı (BOA, DH. ŞFR. 116:85).

Rusların Tahran civarına ilerlemesi ile birlikte, Kirmanşah'ta İranlı demokratlar Osmanlı'ya sığınarak "Muvakkat Hükümet" kurmuştu. Tahran'daki İngiliz – Rus destekli hükümete alternatif olan Osmanlı – Alman destekli bu hükümet 1916 Ağustos'undan 1917'i Şubat'ına kadar faaliyet göstermiştir. Şubat 1917 askeri operasyonların ardından zor durumda kalan bu hükümet üyeleri sonradan Kerkük ve İstanbul'a sığınmıştı (Çetinkaya, 2000: 21).

1916 yılında Osmanlı Devleti, İngiliz ve Ruslara karşı, İran Umum Kumandanı Nizam üs-Saltana ile Enver Paşa Bağdat'ta münferit bir anlaşma imzalamıştı. Maksat, İran üzerinden bir İslami birlikteliği gerçekleştirmek olmuştur. Anlaşma her iki devletin Harbiye Nazırları tarafından imzalanmıştı (Dumlupınar, 2015: 330). Benzer politika izleyen Ruslar İran'da Ekim ayının ortalarına

kadar “ittifak ve dostluk” maksatlı faaliyetler sergilemekteydiler. Almanların bile Jandarma görevi taşıyan 2000 mücahidi bölgede bulunmaktaydı. Tahran ve Tebriz’de bulunan Alman taraftarları daha stratejik yer olan Hamedan’a toparlanmıştı. 3000 Alman taraftarının toplandığı 25 Kasım’da Hamedan uğruna savaş başlatılmış ve ilk çatışma Almanlar ile Ruslar arasında Elçi köyünde gerçekleşmiştir (Korsun, 1940: 78). Karşılıklı darbelerin sonunda Almanlar geri çekilerek Ave köyüne inmişlerdi (RGVİA, 1300, 1: 400). 28 Kasım’da 15. Ekspedasyon birliği savaş taktiğine uyum sağlamak adına birkaç müfreze ayrılmıştı. Müfrezelerin yerleşkeleri şöyle olmuştur: bir tabur ve 6 top Hamedan yönünde; bir tabur ve 2 top Kum istikametinde; Tahran’da ise 600 asker 4 top ve üstelik Alman-Türk ittifak birlikleri yerleştirilmişti (Korsun, 1940: 79).

Rusların Van ve Hakkâri’ye saldırması sonucu Osmanlı ordusu geri çekilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 110: 12). Osmanlı ordusunun İran’daki mağlubiyeti hem Doğu Anadolu’yu hem de Güney Azerbaycan’ı kaybetmesine neden olmuştur (Martirosyan, 2002: 187). Akabinde Rus Genelkurmaylığına gönderilen bir telgrafta şöyle yazılmaktaydı:

“26 Kasım 1916’da Levkoviç’in planını yansıtan bir telegram aldık. Telegramda yeni bir cephe oluşturulmasından bahsediliyordu. Bu cephe sayesinde Türklere İran sınırında saldırılacak ve Türkleri sıkıştırarak akabinde İngilizlerle ordularımızı birleştireceğiz. Ardından hem Rus hem de İngiliz ordu birlikleri Bağdat’a ilerleyecektik. Türklerin Bağdat’tan çıkarılması an meselesi olacaktır. Bu planın işe yaraması için ordunun esas birliklerini Süleymaniye’de yerleştirmemiz gerekiyor. Ardından Selimiye ve Halep saldırısıyla, Arap topraklarına doğru ilerlemek mümkün olacaktır” (RGVİA,2000, 1:3890) .

Ocak 1917’de XIII. Kolordu’ya ait kuvvetler savunma pozisyonu almış ve bir ileri harekât olmaksızın kalan bölgeleri Rus birliklerine karşı korumuşlardır. İngilizlerin Irak cephesindeki baskısıyla, 25 Şubat 1917’de XIII. Kolordu geri çekilmiş ve 11 Mart’ta Bağdat düşmüştür (Çifçi, 2015: 169). Türkler geri çekilince, İran Rus kontrolüne geçmiştir.

Rusya’da Bolşevik Devrimi ve İran’da Son Durum

Kasım 1917 Rusya’da Bolşevik darbesi gerçekleşmiş ve hükümet V. İ. Lenin taraftarlarınca ele geçirilmişti. Rusya’nın yeni hükümeti İttifak devletleriyle, 22 Aralık 1917’de Brest-Litovsk görüşmelerini başlatmıştır. Türklerin Ruslarla, 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi akdedildikten sonra Rus tehlikesi İran’da ve Kafkasya’da ortadan kalkmıştır (Karabalık, 2019: 109) 4 Mart 1918’de Brest-Litovs antlaşması gereği her iki taraf Güney Azerbaycan’dan çıkmalıydı. Lakin Rus askerleri geri çekilirken yolda Urmiye pazarını yağmalayıp ardından ikinci kez yakmışlardı (RGVİA, 2000, 1:3890). Düzeni sağlamak amaçlı, Osmanlı ordusu 21 Şubat 1918’de Bane’den Sakkız’a gönderilmiştir. 6. Osmanlı kolordusu Erbil bölgesine birkaç top ve piyade alayı yerleştirmekle kendi karargahını kurmuştur. Süleymaniye, Gülanber, Çemçal kentlerine 6. Osmanlı kolordusuna bağlı 18. Tabur ve bir topçu birliği

gönderilmişti. Burada mevzilenmiş kuvvetlerin görevi olası İngiliz saldırısını önlemektir. Kuzey Azerbaycan'da bulunan ordu ile iletişim kurmak için Savuçbulak ve Tebriz'e memur gönderilmişti. Böylece, Osmanlı birlikleri dağınık şekilde bile olsa hem Kuzey hem de Güney Azerbaycan topraklarına yerleşmişlerdi (Dilmegani, 2010: 132).

Aynı dönemde, Güney Azerbaycan'da 7 Nisan 1917'de Azerbaycan Demokratik Fırkası (partisi) yeniden kurulmuş, böylece, Meclis ve Başbakanlık sistemi oluşturulmuştur (RGVIA, 2000, 1:3890). Kuzey Azerbaycan'da ise Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesi sonucu önce Gence ve ardından Bakü'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmişti (Azerbaycan tarihi, VII c. S. 456). Osmanlı ordusu İran ve Kafkasya hattına tam hâkim olmayı başarmıştı.

Osmanlı komutanlığı Antranik'ten Azerbaycan halkına işkence yapan Cilo-ların Urmiye'den çıkarılmasını istemiştir. Aynı anda Irak cephesinde İngiliz saldırısına karşı koyan 6. Tabur çatışmayı kaybetmişti. İngilizler Kazvin, Reşt ardından ise Bakü'ye gireceklerdi. Mart 1918'de Osmanlı birlikleri Anadolu'nun Erciş civarında Ermenileri mağlup edip ilerlemeye devam etmiştir (Mironov, 2012: 368).

Bu zaman içerisinde Rus konsoloslu Nikitin Azerbaycan'ın iç işlerine karışıyor ve bazen kendi kafasından kararlar veriyordu. Bu kararların tatbiki ise Rus komutasında bulunan Asuri ve Ermeni birlikleri tarafından gerçekleştiriyordu. (Mironov, 2012: 362).

Şubat-Mart'ta mukavemet gösteremeyip geri çekilen ve Rumiye ile Dilman hattında toplanan Ermeni ve Nesturiler, geri dönmek istemeyen Rus subaylarının yardımı ile kuvvetlenmekteydi (BOA, HR. SYS. 2337:3). Düzensiz Rus askerleri ile birlik olan Petros komutasındaki Ermeni Taşnak birlikleri Urmiye ve Salmas kentlerinin Müslüman halkına saldırmışlardır. Bu saldırıların önünü kesme amacıyla, 11 Şubat 1918 'de III. Ordu Komutanı ileri harekât emri vermiştir. Mağlup 400 Kazak 29 Mart 1918'de geri çekilirken yolunun üstünde bulunan Savuçbulak ve Salduz kentlerinde sivil ahalinin mal mülkünü tahrip etmişlerdi. 17 Mayıs 1918'de Kafkas İslâm Ordusu Tebriz'de konumlandığında, Osmanlı kuvvetleri Dilman'a taarruz etmişti. Irak'ta İngilizlerle çatışma halinde olan Osmanlının Revandüz birliği harekete başlamıştı. Birlik hızlı bir şekilde 1918 Nisan'da Urmiye'ye varmıştı. İran büyükelçisi, 19 Mayıs 1918 bildirgesinde İran'ın tarafsızlığına ihanet olduğu gerekçesiyle, Osmanlı askerlerinin Salduz ve Savucbulak kentlerine girmelerini şiddetle protesto etmiştir (Arıkan, 2013: 97).

11 Haziran'da 9. Ordu Komutanlığı'na verilen emre göre: İngilizlerin İran'daki ilerleyişi durdurulmalı, Rumiye ile Hazar Denizi bölgesinde güven sağlanmalı, gerekirse Bağdat zaptedilmeliydi (BOA, HR. SYS. 2460:57).

Brest- Litovsk anlaşması gereğince, Ali İhsan Paşa komutasındaki IV. Kolor-du üç sancağı ele geçirmek için harekete geçtiğinde, Ermeni birlikleri İran'a

yöneldiler. Bu esnada, Uşnu'yu işgal etmiş (23 Nisan 1918) ve Dilman muharebesine (Mayıs- Haziran 1918) katılmışlardı. Antranik komutanlığına bağlı olan Ermeni birlikleri 14 Haziran 1918'de Hoy civarını kuşatmışlardı. Lakin 12'ci Tümen 24 Haziran 1918'de Ermenileri Araz nehrinin Kuzeyine iterek İngilizlerle birleşmesini önlemişti (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak – İran Cephesi, 2022: 545-550). 1918 baharında İngiliz askeri güçleri Meyana, Urmiye ve Hoy'a girmişlerdi. 16 Haziran 1918'de İngilizler Ahmed Abâd'a saldırmışlardır. 28 Haziran 1918'de Giraz muhasarasıyla eşzamanlı Kaşkay kuvvetlerinin başında duran Muhammed Ali Han Kaşkayı polis garnizonuna saldırmıştır (Temğizel, 2017: 94). 17 Temmuz 1918'de Osmanlı ordusu Dilman'a yaklaşmış, böylece Muğancık ve Köhneşehir Osmanlı yönetimine geçmiştir. Lakin 18 Temmuz'da Ermeni ordularına takviye birliklerin gelmesiyle Osmanlı birlikleri Mafiye kentine sıkıştırılmıştı (Gotlib, 1960: 268).

Aynı tarihte 6. Tabur Üşneviye yönünden Urmiye'ye ilerlemekteydi (RİGVA, 200, 1:3844). Çınıraklı köprüsü, Saatlı ve Bazardüzü civarı ele geçirilmişti. 19 Temmuz'da 6. Tabur Sulduz'un güney sahilinde mevzilenmişti. Ermeni ve Asuriler ise bu esnada Dizetike civarındaydı (Martirosyan, 2002: 188). Aynı anda İngiliz birlikleriyle çatışma halinde olan Osmanlı ordusu Selmas'a ilerlemekteydi (BOA, HR. SYS. 2341:39).

18 Temmuz 1918'de Osmanlı ordusu Dilman'a hızla baskı uygulamış, 6. Tabur 6. ordu ile birlikte güneyden Urmiye'ya saldırılmıştı. 20 Temmuz'da Urmiye Silvan yoluna varmışlardı. Salmas'dan Ermeni birliklerinin gelmesi sonucu Osmanlıların Urmiye'ya doğru ilerlemesi durdurulmuştu (Korsun, 1946: 256). Osmanlı ordusu bir müddet Tebriz yolunu bağlamıştı.

Hoy'dan çıkıp Culfa yönünde geri çekilen Ermeniler gittikleri yerlerde soykırımlar gerçekleştirmiş ve 2000'den fazla insan şehit edilmişti (Azerbaycan tarihi, VIIc. 2007: 568). Ermenilerin Antranik komutasındaki birlikleri Ordubad'a ilerlerken Osmanlı birlikleri Dilman'da toparlanmıştır. 3 Ağustos'ta Haydar Bey komutasında Osmanlı birlikleri Urmiye'ye girmişti. Hızla ilerleyen birlik Ermenileri Baradüzçay sahillerine kadar takip etmişti. Galip Osmanlı birlikleri Urmiye kentinde yerleştirilmişti (RGVIA, 2000, 1:3852).

19 Eylül 1918'de, Enver Paşa Haziran'da oluşturulan Şark Orduları Grup Komutanlığı'nın Tebriz'e yaklaşılması gerektiğini emretmişti. Lakin orduların uzak mesafede olması nedeniyle bu gerçekleşmemişti. Almanya ile Osmanlı İran'ın bütünlüğüne zarar vermeyeceğinin teminatı olarak 23 Eylül 1918'de İran'la anlaşma protokolü imzalanmıştır (Karabalık, 2019: 145-148).

Bu dönem bazı Osmanlı birliklerinde ilerleme ve bazılarında ise gerileme söz konusuysa, 26 Ekim 1918'de verilen emre binaen Ahmet İzzet Paşa, Kafkas İslâm ve Şimalî Kafkas Ordularının kaldırıldığını bildirmişti. Böylece, 29 Ekim 1918'de, Brest-Litosk Antlaşması'nın metninde belirtilmeyen bölgeler hariç Osmanlı ordusu İran ve Kafkasya'dan tamamen tahliye olmalıydı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinin 11. ve 15. maddeleri gereği

Osmanlı askerleri Kuzeybatı İran ve Kafkasya'dan çıkarılmıştı (Azerbaycan tarihi, VIIc. 2007: 592).

11. Fırka tarafından tahliye edilmiş ilk teslim yerleri, Bayezid ve Saray olmuş, 18 Kasım 1918'de, Tebriz İngilizlerin eline geçmişti (BOA, HR. SYS. 2341:57). Bundan sonra, 11. Fırkanın vazifesi Osmanlı – İran sınır hattını korumak olmuştur (Budak, 2001: 18). İran'daki Türk kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlara çekilmesi 18 Kasım 1918'de tamamlanmıştı (Gök, 2019: 15). Osmanlı birlikleri Tebriz'de nizamı sağlama amaçlı küçük bir birlik bıraksa bile çatışmaların gerçekleştiği esas yer Aras nehri civarı olmuştu. 19 Ekim 1918'de ordu ve komuta merkezinin tahliyesi daha gerçekleşmeden Serderi sarayına haberci gönderilmiş, yerli Türklerin savunmalarını temin amaçlı, Ermeni ve Asurilerden toplanan silahları satmayı teklif etmiştir. Lakin, yerli hükümet bu teklifi reddetmiştir.

İran topraklarının bütünlüğünü tehlike altına aldığı bahanesiyle buradan çıkarılan Osmanlı ordusunun tahliyesinden iki sene geçmeden bölgede Asuri ve Ermenilere özerklik verilmesi meselesi tartışılmaya başlandı. İngiliz ve Fransızların müdahalesi ile başlatılan özerklik konusuna yerli Müslüman Türkler karşı çıkınca özerklik meselesi askıya alındı (RGVIA, 2000, 1:3890). Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde her iki devlette (İran ve Türkiye'de) demokratik cumhuriyetler kurulmuştu.

Sonuç ve Tartışma

18. yüzyılın başlarından itibaren İran, büyük güçlerin nüfuz alanına girmeye başlamıştır. 1905-1907 yıllarında patlak veren ilk Rus devrim hareketi, 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşması ve bu gelişmelerin ardından İran'da başlayan halk devrim hareketi, Şah Müzafferettin'in meclisi çağırarak Anayasa'yı kabul etmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, karşıdevrimci hareketler sonucunda 1907'de meclis kapatılmış, ardından Bahtiyari aşireti 1909'da Tahran'a yürümüştür. Bu iç çatışmalar, bölgedeki büyük güçlerin, özellikle İngiltere, Rusya, Osmanlı, Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki rekabeti körüklemiştir. Hindistan ve Afganistan'ın İngiltere'nin denetiminden çıkma olasılığı, İngilizlerin Rusları bölgeye daha fazla müdahil olmaya teşvik etmiştir. Almanya ve ABD, başta sermaye gücüyle bölgeye nüfuz etmeyi hedeflemişken, Türkiye ve Rusya, yerli halkları kendi taraflarına çekmek için daha ciddi ve somut politik adımlar atmışlardır.

Güney sınırından gelebilecek olası bir tehlikeye karşı, Rus asıllı nüfusun korunması gerekçesiyle 1909'da Rus orduları İran topraklarına girmiştir. Bu gelişme, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile güneydoğudan da sınır komşusu olmasına yol açmıştır. Karşılıklı olarak, Osmanlı birlikleri, Güney Azerbaycan'ın Urmiye çevresini kuşatmaya başlamıştır. Kaçar hükümetine ve Rus işgaline karşı halktan destek bulan Osmanlı'nın bu askerî harekâtındaki amacı, Rusya'nın Güney Azerbaycan'a müdahalesini sona erdirmektir. 1913'te imzalanan

Tahran ve İstanbul Protokollerine göre, İran'daki bazı petrol kaynakları Osmanlı Devleti'nin himayesine geçmiştir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Şah, 2 Ekim 1914 tarihinde meclis adına yayımladığı bir kararla, İran hükümetinin savaşın hiçbir tarafını desteklemediğini duyurmuştur. Bölgedeki yerli toplulukların bağımsızlık ve kültürel özgürlüklerini elde etme arzusu ile büyük güçlerin stratejik avantaj sağlama isteği, savaşın bu coğrafyaya sıçramasına neden olmuştur.

Savaşın ilk aşamasında, 1914 yılındaki Miyadoab operasyonunun ardından Ruslar, Azerbaycan topraklarını tedrici bir şekilde terk etmişlerdir. Bu süreçte, Osmanlı birlikleri, yerli Türk nüfusunun desteğiyle Güney Azerbaycan'da hızla ilerleyerek Aralık 1914'te Tebriz'i ele geçirmiştir. Ancak, Sarıkamış mağlubiyetinin ardından Osmanlı ordusu, stratejik odağını değiştirerek kuzeye yönlendirilmiştir. 1915 yılının ortalarına gelindiğinde, Osmanlı ordusunun İran'da iki ayrı ordu arasında sıkışması ve gerilemesi, 6 kilometreyi bulan cephe hattının genişliği, birçok cephede eş zamanlı savaşın başlaması ve Rusların beklenenden fazla kuvvet biriktirmesi gibi faktörlerle açıklanabilir.

24 Aralık 1914 tarihinde İran'da mevcut Mostavfi hükümeti düşmüş ve yerine Müttefik Devletler yanlısı olan Fermanferma hükümeti kurulmuştur. Bu gelişmeyle birlikte, İran yeniden üç bölgeye ayrılmıştır: Güney bölgesi ve Afganistan civarındaki alan İngiltere'ye, İran'ın kuzeyi Rusya'ya, çöl kısmı ise İran'a bırakılmıştır. İran meclisi, bu düzenlemeyi kabul etmeyerek anlaşmayı feshetmiştir. Aynı dönemde, İran'ın Almanya'nın yanında savaşa katılmasını öneren meclis üyeleri, Kum'da "Milli Savunma Komitesi"ni kurmuşlardır. Bu gelişme, İran'ı istemeden de olsa büyük güçlerin çatışma alanına dönüştürmüştür.

1915'teki Çanakkale mağlubiyetinin ardından İngiltere, Rusların Kafkasya'daki başarılarını dikkate alarak, Osmanlı'ya karşı Rusya'nın İran'a müdahale etmesini gerekli görmüştür. Rusların Avrupa cephesindeki mağlubiyeti ve 1915'teki Malazgirt Muharebesi ile yerli demokratlardan destek bulan Osmanlı, yeniden taarruza geçmiş ve bölgedeki askeri etkinliğini artırmıştır.

İngiltere'nin siyasi ve askeri desteğini alan Ruslar, N. N. Baratov komutasında 15. Kafkas Kuvve-i Seferiye'ni (15. Ekspedisyon Birliği) bölgeye sevk etmiştir. Bu birlik, Ocak 1916'da saldırıya geçerek Bağdat yönünde hızla ilerlemiştir. Ancak, İngilizlerin Orta Doğu'da, özellikle Kut-ul Amare'deki mağlubiyeti, Rusların bölgedeki stratejik planlarını sarsmıştır. Bu duruma karşılık olarak, XIII. Osmanlı Kolordusu, Mayıs-Ağustos 1916 arasında karşı taarruza geçerek Rusları bölgeden geri atmaya başarmıştır. Kuzey Irak'ta İngiliz taarruzu 1916 sonu 1917 başlarında Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle sonuçlanmış ve Rus ordusu ilerleme kaydetmiştir. 1917 Kasım'da hükümeti ele alan Bolşevikler, Kerenski Hükümeti'nin aksine savaş aleyhtarı olmuştur. Erzincan mütarekesini takiben, Rusya İran'ın kuzeyinde işgal ettiği bölgeleri tedrici olarak boşaltmış, böylelikle İran'da egemenlik Osmanlı Devleti'nin denetimine geçmişti.

Osmanlı İmparatorluğu, Kuzey İran bölgesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun verdiği yetkiyle, Bakü'ye kadar olan coğrafyada denetim kurmuştu. Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesi ve Mart 1918'deki Brest-Litovs Antlaşması doğrultusunda, Rus askerleri geri çekilmiş, Osmanlı birlikleri ise, asayişini sağlamak amacıyla dağınık bir şekilde de olsa Güney Azerbaycan topraklarına yerleşmişti. Ermeni ve Ciloların, Urmiye, Dilman ve Rumiye bölgelerinde yerli Türklere karşı gerçekleştirdiği soykırımlar, Osmanlı ordusunu askeri müdahaleye zorlamıştır. 1918 yılının Şubat ile Temmuz ayları arasında gerçekleştirilen askeri harekâtlar neticesinde, Osmanlı birlikleri, geride kalan Rus askerleri ve Ermeni birliklerini bölgeden temizlemiştir. Osmanlı, İran'ın toprak bütünlüğüne zarar vermeyeceği yönünde bir garanti vererek, Eylül 1918'de İran'la bir anlaşma imzaladı. Mondros Mütarekesi gereği, Ekim 1918'den itibaren Osmanlı birlikleri, Kasım ayına kadar bölgeden çekilmişti.

Savaşın sona ermesinin ardından, Rus ve Türk kuvvetlerinin bölgeden tamamen çekilmesi, İran için beklenen sonuçları doğurmamıştır. İran hem iç hem de dış politikasında önemli bir ilerleme kaydedememiş, ekonomik, sosyal ve politik alanda çöküş daha da derinleşmiştir. Yerel protesto hareketleri giderek artmış ve halkın huzursuzluğu zirveye ulaşmıştır. Bölgelerdeki kontrol, merkezi hükümetin zayıflaması nedeniyle sağlanamamış ve kaosun giderek tırmanmasıyla birlikte, İran'ın merkezi yönetimi İngiliz etkisine daha fazla bağımlı hale gelmiştir. İran'daki huzursuzluklar, dış güçlerin müdahalesiyle açıklanabilse de asıl temel neden, merkezi idari yapının yerel güçlerle koordinasyon sağlamakta yetersiz kalmasıdır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve Terakki (1908- 1914)*. (N. Yavuz, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arıkan, M. (2010). *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı – İran İlişkileri (1914- 1918)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Arıkan, M. (2013). Harb-i Umûmî'de Osmanlı Devleti'nin İran Cephesi'nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(53), 1-16.
- Arutunyan, A.O. (1971). *Kafkazskiy Front 1914-1918*. Erevan: Ayastan.
- AVPRF (Arkhir Vneshney Politiki Rossiiskoy Federatsyi). Fond: Konsulstva v Kermansah. 885/14.
- Ayaydın, R. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Azərbaycan tarixi. (2008). VII cild, Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Basili, Sh. (1969). *Zakavfasye b godı Pervoy Mirovoy Voiny*. Moskova.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). DH, ŞFR., 110/50; 19/66; 110/12; 116/85; 109/47; 1380-87; 1374/26; 1374/28; 1374/33 ;2902/55; 1374/33; 2108/12; 210/86; 2338/50. 4156/ 311694.

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). HR. SYS., 2337/3; 2338/26; 2338/29; 2903/14; 2950/70; 2956/16; 2109/7; 2158/2; 2337/11;2337/3; 2338/84;2339/104; 2339/13; 2904/15;2339/29; 2339/59; 2341/39; 2341/57; 2424/42; 2460/57; 2951/93; 2951/99; 2954/88; 2907/108; 2905/119; 2110/06;2337/4; 2338/54; 2907/42; 2909/86; 2952/31; 2956/21; 685/3. ;2402/75; 2341/28; 35/ 42; 2903/142; 2108/12.
- Bozbuğa, R. (2021). İran'da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği, *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 543-577.
- Bruinessen, M. (1992). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim yayınları.
- Budak, M. (2001) Mondros Mütarekesinden Sonra Osmanlı 9.Ordusunun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 51, 603-631
- Çağdaş, Y. (2017). Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'da Osmanlı-Rus Mücadelesinde Tahran Sefaretinin Rolü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (11), 285-293.
- Çetinsaya, G. (2000). Tanzimat'dan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İran İlişkileri. *KökSAV*, (Osmanlı Özel sayısı), 11-23.
- Çifçi, E. (2015). *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*. İstanbul: TİMAŞ yayınları.
- Dalyan, M. G. (2009). *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*. (Basılmamış Doktora Tezi), T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Isparta.
- Dilmegani, T. M. (2010). *Güney Azerbaycan'da Birinci Dünya Muharibesi İllerinde*. Bakü: Bakı Çap Evi.
- Diñç, F. (2020). *Osmanlı-İran Sınırında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaa-ti (1839-1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Dumlupınar: (2015). *I. Dünya Savaşı Sürecinde Basra Körfezi'nde Osmanlı- İngiliz Nüfuz Mücadelesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Gotlip, V. (1960). *Taynaya Diplomatiya vo vremya Pervoy Mitovoy Voynı*. Moskova.
- Gök, N. (2019). *Türkiye-İran İlişkileri (1917-2017)*. (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Günay, N. (2017). Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi. *Ermeni Araştırmaları*, (56), 61-86.
- Hvostov, V. M. (1965). *Istoriya diplomatii 1959-1979*. (V 5 t.), Moskva: Gospolitizdat.
- Karabalık, K. (2019). *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi. Bolu.
- Karabalık, K. (2020). Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917). *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 450-463.
- Karabalık, K. (2021). Bolşevik İhtilali Sonrasında Urmiye, Salmas ve Hoy Havalisinde Ermeni-Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1917-1918). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 129 (254), 91-106.

- Karaçagil, K. (2014). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'la İttifak Kurma Ara-
yırları. *OTAM*, 36, 95-116.
- Karal, Enver Z. (1996). *Osmanlı Tarihi. IX. Cilt. İkinci meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı
(1908-1918)*. Ankara: TTK.
- Kaya, M. (2017). Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-
1930). *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 201-210.
- Keleşyılmaz, V. (2012). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik
Girişimleri. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Ku-
zey Afrika Çalışmaları Kongresi, C. IV bildirileri içinde*, Ankara.
- Kış: (2017). Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlık-
ları ve Ölümü. *Journal of History Studies*, 9(3), 121-139.
- Kiren, A. (2017). *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osman-
lı-İran İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Korsun, H.G. (1940). *Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operaciya*. Moskova: Voennidzad.
- Korsun, N. (1946). *Pervaya Mirovaya Voyna Na kavkazskom Fronte*. Moskova: Voennid-
zad.
- Kurtceppe, İ., Akgül: , (1995). Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiret-
leri Üzerindeki Faaliyetleri, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
OTAM*, 6 (6), 249-256
- Levitskiy, V. A. , (2014). *Na Kavkazskom Fronte Postradavshey Mirovoy*. Moskva.
- Manizheh: (2016). Syces-Picot Antlaşması ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (Os-
manlı Belgeleri Işığında), *Sykes – Picot'nun Yüzüncü Yılında Türkiye Ve Ortadoğu
Uluslararası Sempozyumu bildirileri içinde (78-89)*. İstanbul.
- Martirosyan, D. (2002). *Rossiysko-Turetskiy Front Tragedii Mirovoy Voyny*. Saratov.
- Maslovskiy, Ye. (1933). *Velikaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*. Parizh: Voz-
rozhdeniye.
- McMeekin: (2012). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. İstanbul: YKY.
- Metin, B. (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nü-
fuz Mücadeleleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Mironov, V. (2014). *Pervaya Mirovaya Voyna. Borba Mirov*. Moskova: Media Grup.
- Öğün, T. (2018). Osmanlı Basınında Cihad-I Ekber: İran Örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 28
(1). 91-114.
- Pavlovich: (1925). *Iranskiy, Persiya v bor'be za nezavisimost'*. Moskva: Nauchnaya.
- RGVIA (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoricheskiy Arkhiv). Fond: 2000.
1/3844; 1/3852; 1/ 3796; 1/3844; 1/3890; Fond: 1300.1/24001/400; Fond:
2100.1/600; 1/68; Fond: 2168. 1/249; Fond: 2320.1/229.
- Sarısaman: (1997). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politika-
sı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (8),
296-318.
- Shaw, Stanford. J. (2008). *The Ottoman Empire in World War I*. Ankara: TTK.
- Sonat, R. (2018). Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya
Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme. *Osmanlı Mirası
Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 5(13), 179-191.

- Şehitoğlu, M., Erdoğan N. (2019). I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti ve İran'ın Almanya'yı Üçüncü Güç Olarak Görme Politikaları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5 (1). 140-153.
- Şirokrat, A. (2009). *Osmanlı- Rus Savaşları Rusların gözünden 240 yıl kıran kırana kırim, balkanlar, 93 harbi ve Sarıkamış*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Temizel, A. (2017). Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türkeri'nin Mücadelesi. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I (1), 81-96.
- Zayanchkovski, A. (1938). *Mirovaya Voyna 2014-1918*. Moskva: Eksmar.

The Ottoman Era: Geographical Influences on Mental Health through Islamic Lens

Metin ÇINAROĞLU*

İstanbul Nişantaşı Üniversitesi

Abstract

This article explores the intricate interplay between geography, Islamic teachings, and mental well-being during the Ottoman era. The vast and diverse territories of the Ottoman Empire, stretching across three continents, influenced daily life and resilience through factors such as climate, urban-rural differences, and resource distribution. Islamic teachings, deeply embedded in Ottoman society, provided a moral and spiritual framework that promoted values like compassion, patience, community support, and trust in divine wisdom. These principles were not only religious practices but essential coping mechanisms that strengthened emotional resilience, fostered collective support, and offered a profound sense of purpose. This historical perspective provides valuable insights for today's mental health approaches, particularly in culturally sensitive practices that acknowledge the significance of spirituality and community. Lessons from the Ottoman period underscore the enduring impact of faith and community in promoting mental health, suggesting that integrating these dimensions could enhance contemporary mental health interventions in culturally diverse settings.

Keywords

Ottoman Empire, Geography, Islamic Teachings, Mental Health

* Associate Prof. Dr., Faculty of Administrative, Economics and Social Sciences, Department of Psychology, metincinaroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6342-3949

Osmanlı Dönemi: İslami Bakış Açısıyla Ruh Sağlığı Üzerindeki Coğrafi Etkiler

Öz

Bu makale, Osmanlı döneminde coğrafya, İslam öğretileri ve zihinsel refah arasındaki karmaşık ilişkileri araştırmaktadır. Üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş ve çeşitli toprakları, iklim, kentsel-kırsal farklılıklar ve kaynak dağılımı gibi faktörler aracılığıyla günlük yaşamı ve direnci etkilemiştir. Osmanlı toplumuna derinlemesine gömülü olan İslam öğretileri, merhamet, sabır, topluluk desteği ve ilahi hikmete güven gibi değerleri teşvik eden ahlaki ve manevi bir çerçeve sunmuştur. Bu prensipler, yalnızca dini uygulamalar değil, aynı zamanda duygusal direnci güçlendiren, kolektif desteği pekiştiren ve derin bir amaç duygusu sunan temel başa çıkma mekanizmaları olarak da işlev görmüştür. Bu tarihsel bakış açısı, günümüzün kültürel açıdan hassas ruh sağlığı uygulamaları için değerli içgörüler sunmaktadır ve maneviyat ile topluluk desteğinin zihinsel sağlığı teşvik etmedeki kalıcı etkisini vurgulamaktadır. Osmanlı döneminden çıkarılan dersler, inanç ve topluluk boyutlarının günümüz ruh sağlığı müdahalelerine entegrasyonunun kültürel çeşitliliğe sahip ortamlarda uygulamaları güçlendirebileceğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, Coğrafya, İslam Öğretileri, Ruh Sağlığı

Introduction

Condensed Overview of the Ottoman Empire

Spanning from the 14th to the early 20th century, the Ottoman Empire was a dominant force in Europe, Asia, and Africa. It began under Osman I and reached its peak during Suleiman the Magnificent's reign, known for its cultural, military, and administrative advancements. The empire's strategic position fostered trade and cultural assimilation, influencing regions from Anatolia to Eastern Europe. Its decline led to its dissolution post-World War I. The Ottoman Empire's impact, particularly on mental health during its era, is crucial to understanding the intersection of geographical and Islamic influences (İnalçık & Quataert, 1994: 1300-1377)

Examining Geographical and Islamic Factors on Mental Health in the Ottoman Era

This research delves into the intricate relationship between geography, Islamic teachings, and mental health during the Ottoman Empire. It explores how varying landscapes, like the Mediterranean coasts and the Anatolian plateau, along with the pervasive influence of Islamic principles, shaped the psychological well-being of residents. The study aims to understand how the empire's inhabitants drew strength from their environment and faith, addressing the interplay of culture, geography, and spirituality in mental wellness. This investigation offers valuable perspectives for contemporary mental health discussions.

Importance and Relevance of the Topic

This research on the interplay of geography, Islamic teachings, and mental health during the Ottoman era offers significant insights beyond historical interest, impacting contemporary mental health discussions. It sheds light on how geographical and Islamic factors historically influenced emotional and psychological states, enriching our understanding of cultural and environmental impacts on mental well-being. This historical perspective is particularly relevant in regions influenced by Islamic traditions, aiding in the development of culturally sensitive mental health strategies. By examining the Ottoman era, we can extract lessons applicable to today's mental health challenges, such as urbanization's impact and the role of faith in resilience. This study serves as a bridge between past and present, emphasizing the enduring

influence of culture, geography, and spirituality on the human psyche and its relevance in shaping modern approaches to mental wellness

Islamic teachings profoundly shaped the mental health framework during the Ottoman Empire, not only through religious practices but also through values that promoted resilience, empathy, and community support. The concepts of *sabr* (patience) and *tawakkul* (trust in God), emphasized within Islamic doctrine, encouraged individuals to interpret life's challenges as tests of faith, fostering a sense of purpose and acceptance in the face of adversity. Regular practices such as *salah* (prayer) provided structured moments of reflection and calm, acting as an anchor in daily life. Additionally, the Islamic emphasis on community care, embodied in the concept of *Ummah*, created a support system that reinforced mental well-being through collective responsibility. This spiritual and communal foundation not only offered coping mechanisms but also instilled a resilience that is relevant to contemporary mental health practices in Islamic contexts.

Historical Background

Overview of the Ottoman Empire's Geographic Extent

Understanding the Ottoman Empire's impact on mental health and Islamic teachings requires exploring its vast geographic diversity. At its zenith, the empire spanned Europe, Asia, and Africa, encompassing a range of landscapes from Anatolian mountains to Mesopotamian plains and Mediterranean coastlines. This diversity influenced the lives, culture, and mental well-being of its citizens, from agricultural practices to architectural designs. The varied climates and terrains, from temperate coasts to harsh interiors, shaped daily life and perspectives across the empire. Thus, geography was a key factor in the Ottoman experience, affecting everything from livelihoods to mental health (Faroghi, 2004: 19-134).

The Role of Geography in Shaping Ottoman Society

In the Ottoman Empire, geography was a dynamic force shaping its society. The empire's strategic position at the Europe-Asia junction fostered a rich cultural exchange and diverse influences, making it a trade hub and cultural melting pot (Özkan, 2014: 457-481; Islamogu-Inan, 2004: 192-236). This location led to a multicultural society where diverse ethnic and religious groups coexisted, influenced by the land's varied geography (Mills, 2006: 367-394). Geography also determined resource availability and economic activities, varying from agriculture in fertile regions to trade in coastal cities (Gratien, 2022: 213-249; Onur, 2011:19-31). These geographic factors affected societal structures and mental health, influencing resource access, cultural identities, and worldviews (Barkey, 2008:56-83). Understanding this geographic influence is key to grasping the complex interplay of geography, mental health, and Islamic teachings in the Ottoman era.

Method

Research Design

This article adopts a qualitative literature review approach, utilizing academic sources to explore the interplay between geography, Islamic teachings, and mental health during the Ottoman era. The sources include books, articles, and administrative text from the Ottoman period found on relevant online libraries, providing accounts of life and societal norms.

Data Collection

Data collection involves a thorough review of relevant literature from various disciplines, including history, geography, Islamic studies, and psychology. Sources are selected based on their relevance to the study's focus on the Ottoman era, their scholarly credibility, and their contribution to understanding the intersection of geography, Islamic teachings, and mental health.

Data Analysis

Geographical Influences: Examining how different regions within the Ottoman Empire, with their distinct climates and resources, impacted the daily lives and mental well-being of inhabitants.

Islamic Teachings: Analyzing the role of Islamic principles, such as compassion, empathy, and community, in shaping attitudes toward mental health and providing coping mechanisms.

Mental Health: Investigating how the interplay of geography and Islamic teachings influenced mental health practices and perceptions during the Ottoman era.

Introduction to Islamic Teachings and Their Relevance to Mental Health

Islamic teachings played a crucial role in shaping the daily life and mental well-being of citizens in the Ottoman Empire. As a predominantly Islamic society, these principles provided moral and ethical guidance, emphasizing compassion, empathy, gratitude, and community importance. These values transcended religious rituals, influencing personal and social conduct (Tekgöl, 2022: 101-138; Nanji, 1991: 106-118).

Islamic ethics fostered a compassionate and empathetic outlook, crucial for harmonious relationships and mental well-being. The practice of gratitude, a key Islamic tenet, encouraged contentment and positive mental health (Khalil, 2015: 1-26). The concept of Ummah, or community, was vital in offering support and resilience, highlighting the role of communal bonds in adversity (Ataman, 2003: 89-102).

Islamic teachings also stressed maintaining mental balance, with Tazkiyah (spiritual purification) focusing on achieving a serene mind and

acknowledging the importance of seeking help for emotional or psychological challenges. Islamic spirituality provided comfort and resilience, allowing individuals to find solace and inner peace in difficult times (Çelik, 2012: 137-156).

This exploration into Islamic teachings and their impact on mental health during the Ottoman era provides a foundation to understand how faith and geography influenced the psychological well-being of its citizens. It highlights the complex relationship between geography, Islamic principles, and mental health in this historical context.

Geographical Diversity in the Ottoman Empire

Discussion of the Diverse Landscapes and Regions Within the Empire

The Ottoman Empire's diverse landscapes, from Anatolia's heartland to the Balkan Peninsula, played a crucial role in shaping the mental health and culture of its inhabitants. Anatolia's rugged mountains and fertile valleys demanded resilience and adaptability, fostering tight-knit communities with strong social bonds and communal identity. The harsh terrain necessitated cooperation and mutual support, while the fertile areas allowed for prosperous agricultural practices, contributing to stability and well-being (Shankland, 1999; Woodhead, 2011).

The Balkan Peninsula, with its lush forests and diverse ecosystems, presented a different environment. Its natural richness supported a variety of lifestyles and cultures, leading to a multicultural tapestry of ethnic and religious groups. The region's geography, characterized by natural barriers and distinct climate zones, influenced cultural identities and social interactions. The varied landscapes facilitated both isolation and interaction among communities, preserving distinct cultural identities while fostering cultural exchanges (Quataert, 2005: 1700-1922; Wachtel, 2008: 32-79; Kryštufek & Reed, 2004: 1-8).

These diverse landscapes within the Ottoman Empire significantly impacted the economic activities, settlement patterns, and cultural dynamics of its people. The geographic diversity not only shaped their livelihoods and social structures but also influenced their mental well-being and cultural identities. Understanding the role of geography in the Ottoman Empire is key to comprehending the complex interplay between environment, culture, and mental health.

The Mediterranean coast of the Ottoman Empire was a region of natural abundance and temperate climate, significantly contributing to its prosperity and cultural richness. Coastal cities flourished as vibrant centers of trade, culture, and commerce, playing a pivotal role in connecting the Ottoman Empire with Europe, Africa, and the Middle East. This facilitated a cosmopolitan atmosphere where diverse cultures and influences merged (Allen, 2014: 178-225).

The coast's proximity to the sea shaped the livelihoods of its inhabitants, with many engaging in maritime activities like fishing, shipbuilding, and seafaring. The sea's resources led to unique culinary traditions featuring seafood and fresh ingredients. The temperate climate and scenic coastline positively impacted the mental well-being of residents, providing a healthy living environment with a sense of relaxation and tranquility (Abulafia, 2003: 219-250).

Additionally, the Mediterranean coast was renowned for its agricultural richness, especially in producing olives, citrus fruits, and grapes. These products sustained the local economy and shaped the culinary and cultural identity of the region. The coast's abundance in resources and its strategic location as a trade hub played a significant role in the overall prosperity and cultural development of the Ottoman Empire.

The Arabian Peninsula, within the Ottoman Empire, was defined by its vast deserts and life-giving oases, shaping the lifestyles and mental resilience of its inhabitants. The harsh desert environment, characterized by extreme temperatures and scarce water, demanded adaptation and resourcefulness. Oasis communities, with their crucial water sources, became vital for crop cultivation and human settlement (Salibi, 1979: 70-81).

Nomadic Bedouin communities adeptly navigated this environment, moving seasonally in search of resources and relying on traditional knowledge. Their lifestyle fostered self-reliance and a deep understanding of the desert ecology (Kark & Frantzman, 2012: 487-510).

The psychological resilience of desert inhabitants was shaped by the constant need for adaptation and endurance. They developed coping mechanisms for the physical and psychological challenges of desert life, forming a strong connection with the land (Haynes, 2013: 201-269).

Cultural traditions in the Arabian Peninsula were deeply influenced by the desert. Bedouin culture, rich in oral traditions like poetry and storytelling, reflected themes of survival and desert beauty. The sense of community and hospitality, essential for desert survival, became central to their culture (Urkevich, 2014: 54-101).

The diverse landscapes of the Ottoman Empire significantly influenced the daily life, experiences, and mental well-being of its citizens. Understanding these impacts is key to appreciating the complex relationship between geography, daily life, and mental health during the Ottoman era.

How Geography Influenced Daily Life and Experiences

Geography profoundly influenced daily life and experiences within the Ottoman Empire, shaping everything from agricultural practices to urban and rural lifestyles.

Agriculture was pivotal in regions with fertile soil and ample water. The types of crops and livestock cultivated were determined by geographic factors like climate and soil quality, influencing local diets, culinary traditions, and economic stability (Brumfield, 2000: 37-78; Samancı, 2020: 55-75). Agricultural cycles dictated rural life rhythms, with harvest seasons marked by communal celebrations and drought periods requiring adaptation and resilience (Tabak, 2000: 1560-1870).

Urban life in the Ottoman Empire, often located along major trade routes, offered vibrant economic and cultural opportunities. Cities were dynamic centers of trade, education, and cultural exchange, fostering diverse social interactions and exposure to different cultures (Özel, 2004: 183-205). However, urban living also brought stressors like crowded conditions and fast-paced life, impacting mental well-being.

In contrast, rural life centered around agriculture and natural rhythms. Rural communities were characterized by self-sufficiency, strong community bonds, and reliance on local resources (Kia, 2011: 1008-1320). These tight-knit communities offered emotional support and a sense of belonging, though they faced challenges like resource limitations and economic vulnerability.

The diverse geographic settings within the Ottoman Empire thus played a significant role in shaping the opportunities, challenges, and mental well-being of its inhabitants. Understanding these geographic influences provides a comprehensive view of how environment and lifestyle impacted the lives of Ottoman citizens.

Climate and Environmental Factors

The diverse climates and environmental factors across the Ottoman Empire significantly influenced various aspects of daily life, from clothing and housing choices to outdoor activities. The temperate Mediterranean climate offered different living conditions compared to the extreme temperature fluctuations in continental regions.

Coastal areas with milder climates had distinct lifestyles compared to inland areas with harsher climates. Environmental factors, including access to reliable water sources, natural hazards like floods or earthquakes, and disease prevalence, also played crucial roles. These factors affected clean water availability, vulnerability to environmental challenges, and, consequently, the mental well-being of Ottoman citizens (Mikhail, 2015: 1-17).

Understanding the dynamic role of geography in shaping daily life is essential to grasp the complex relationship between geographical influences, mental health, and Islamic teachings in the Ottoman era. Geography was an active force, not just a backdrop, leaving a profound mark on the lives and mental health of Ottoman citizens, contributing to their diverse experiences and well-being.

Challenges

The presence of challenging terrains, such as arid deserts or rugged mountains, demanded extraordinary resilience from those who called these regions home. Coping with the adversities of nature, from extreme climates to geographic isolation, became an inherent part of daily life. In remote and isolated areas, access to essential resources, healthcare, and social support systems was often limited. The isolation imposed by geography could lead to a sense of detachment from broader society and, at times, a lack of access to critical services, which could, in turn, influence mental well-being. Variations in climate and geography exposed individuals to physical and psychological stressors. Harsh environmental conditions, whether the scorching heat of the desert or the frigid temperatures of mountainous regions, had the potential to impact mental health by challenging individuals' physical and emotional resilience (Dolbee, 2022: 129-158).

Opportunities

Coastal regions, with their access to the sea and temperate climates, often thrived economically. The abundance of resources facilitated trade and commerce, contributing to the overall well-being of coastal inhabitants. Economic stability can have positive implications for mental health by providing a sense of security and opportunity. Rural areas, shaped by their geographic settings and often marked by tight-knit communities, fostered strong social bonds. These close-knit relationships provided emotional support, a sense of belonging, and a safety net during times of difficulty. Strong community ties are known to have a positive influence on mental well-being. The diverse geography of the Ottoman Empire allowed for cultural exchange and the sharing of diverse perspectives. The mingling of different cultures, languages, and traditions enriched mental horizons, fostering a sense of openness and broadening individuals' worldviews. Understanding the complex dynamics of geography, daily life, and mental health within the Ottoman Empire is essential for gaining insight into the historical context that shaped the well-being of its citizens. Geography was not a static backdrop but a dynamic force that presented both challenges and opportunities, contributing to the multifaceted nature of mental health experiences. Against this backdrop of geographic diversity, cultural interactions, and the resilience of its people, we can appreciate the intricate interplay between geography, Islamic teachings, and mental well-being during this historic era (White, 2011a: 126-140).

Islamic Teachings and Mental Well-being

Overview of Key Islamic Teachings Related to Mental Health and Well-being

To truly grasp the profound relationship between Islamic teachings and mental well-being within the context of the Ottoman Empire, it is essential to delve into a comprehensive exploration of the core principles and teachings

of Islam that directly address matters of mental health and psychological well-being (Joshano, 2017a: 109-131). Compassion and empathy are fundamental concepts deeply embedded in Islamic teachings, playing a crucial role in shaping the psychological well-being of individuals. These principles are not merely religious obligations but are considered essential human values that contribute significantly to mental health. In Islam, compassion (rahmah) and empathy are seen as qualities that exemplify the nature of God Himself, and therefore, followers are encouraged to embody these traits in their interactions with others. The emphasis on compassion is evident in various Islamic texts, where kindness and understanding towards others, especially those in need or suffering, are repeatedly highlighted (Erşahin & Erşahin, 2021a: 162-183). Empathy, in the context of Islamic teachings, involves the ability to understand and share the feelings of another person. This goes beyond mere sympathy, requiring individuals to actively put themselves in the shoes of others, to truly grasp their emotions and perspectives. This empathetic understanding is seen as a pathway to forging deeper human connections, fostering a sense of community and mutual support. In Islamic culture, this is manifested in various social practices and communal activities that encourage sharing, caring, and being attentive to the needs of others. Moreover, Islamic teachings on compassion and empathy have a direct impact on mental health. By nurturing these qualities, individuals are better equipped to handle their own emotional challenges and are more resilient in the face of adversity. The act of showing compassion and empathy also has therapeutic benefits, both for the giver and the receiver. For the giver, it can lead to a sense of fulfillment, purpose, and connection, while for the receiver, it provides comfort, reduces feelings of isolation, and promotes psychological healing. This reciprocal benefit underscores the importance of these values in maintaining and enhancing mental well-being. In conclusion, compassion and empathy are central to Islamic teachings and play a vital role in the psychological health of individuals. These values promote a culture of support, understanding, and kindness, especially in times of need. By encouraging individuals to be mindful of the emotional well-being of those around them, Islamic teachings contribute to the creation of a compassionate and empathetic society, where mental health is nurtured through mutual care and understanding.

Gratitude and contentment are highly valued in Islamic teachings, forming a cornerstone for mental and emotional well-being. In Islam, the practice of gratitude (shukr) is not only seen as a religious duty but also as a means to enhance one's psychological state. The emphasis on being thankful for the blessings one receives, regardless of their size or nature, is a recurring theme in Islamic scripture and teachings. This sense of gratitude is encouraged to be directed towards God, as well as to people and circumstances in one's life (Joshano, 2017b: 109-131). The concept of gratitude in Islam extends beyond mere acknowledgment of blessings; it involves a deep sense of appreciation

and satisfaction with what one has. This perspective fosters a positive outlook on life, helping individuals focus on the abundance rather than the lack. Gratitude has been scientifically linked to numerous mental health benefits, including reduced levels of stress and depression, increased happiness, and improved overall well-being. By emphasizing the importance of gratitude, Islamic teachings align with these findings, offering a spiritual pathway to achieving a more positive mental state. Contentment (*qana'ah*) is another key aspect emphasized in Islam, closely related to gratitude. It involves accepting and being satisfied with one's circumstances, regardless of whether they are perceived as positive or negative. This mindset helps individuals avoid the pitfalls of constant comparison, envy, and dissatisfaction. Contentment is viewed as a virtue that leads to inner peace and resilience, enabling individuals to cope better with life's challenges and uncertainties (Topbaş, 2011: 13-42). Cultivating an attitude of gratitude and contentment, as encouraged by Islamic teachings, contributes significantly to mental health. This approach helps individuals develop a resilient mindset, allowing them to navigate life's ups and downs with greater ease and stability. By appreciating the present and accepting their circumstances, people can find a sense of peace and fulfillment, which is essential for maintaining mental well-being (Ali, 2014: 430-450).

The concept of the Ummah, or global Muslim community, is a central tenet in Islamic teachings that highlights the significance of community and social bonds. In Islam, the Ummah is more than just a collective of individuals who share the same faith; it represents a profound sense of belonging and mutual responsibility among its members. This sense of community extends beyond personal and family relationships, encompassing all Muslims regardless of their geographical location, ethnicity, or background. The Ummah is envisioned as a single body, where the well-being of each member is intrinsically linked to that of the whole (Erşahin & Erşahin, 2021b: 162-183). Social bonds within the Ummah are not only valued for fostering a sense of belonging but also for their vital role in mental wellness. Islamic teachings emphasize the importance of strong, supportive relationships as a source of emotional support and guidance. These connections provide individuals with a sense of purpose and belonging, which are essential for psychological health. In times of hardship or distress, the community acts as a safety net, offering help, empathy, and solidarity. This communal support is particularly significant in dealing with life's challenges, as it can alleviate feelings of isolation and despair (al-Ahsan, 1986: 606-616). Furthermore, Islamic teachings assert that individuals are not isolated entities but integral parts of this larger community. Each member has a role to play in the welfare of others, highlighting the interdependent nature of human relationships. The concept of brotherhood and sisterhood in Islam reinforces this idea, encouraging Muslims to care for one another's well-being as they would for their own. This collective

responsibility fosters a culture of empathy, cooperation, and mutual support, which is essential for maintaining mental health and resilience. Understanding these fundamental Islamic teachings related to mental health and well-being illuminates the deep connection between spirituality, faith, and psychological wellness within the Ottoman Empire. These teachings served as guiding principles that influenced individual behaviors, social interactions, and the overall mental landscape of Ottoman citizens. It is within this context of compassion, gratitude, and communal support that we can appreciate how Islamic principles profoundly shaped mental health during the Ottoman era.

The Importance of Spirituality and Faith in Mental Wellness

Islamic spirituality and faith stand as cornerstone elements of mental wellness within the Ottoman context, serving as profound sources of strength, resilience, and inner peace, especially during times of adversity. Exploring the pivotal role of spirituality in mental health is indispensable for gaining insight into how Ottoman citizens navigated the multifaceted challenges of life (Husain, 1998: 279-290).

Islamic teachings place a strong emphasis on the importance of seeking help and guidance when facing mental and emotional challenges. This principle is rooted in the understanding that mental health issues are not just individual concerns but are matters that can be addressed with the support and wisdom of others. In Islamic tradition, it is common for individuals to turn to religious leaders or scholars, known as imams or ulama, for spiritual counseling and support. These figures are respected for their deep knowledge of Islamic teachings and their understanding of the human psyche, making them well-equipped to provide guidance and advice (Bhat, 2016: 61-74). The practice of consulting with religious leaders is not merely about seeking religious solutions; it is about recognizing the intrinsic connection between mental health and spirituality. Islamic teachings acknowledge that mental and emotional well-being is closely linked to one's spiritual state. Therefore, addressing psychological issues often involves exploring spiritual dimensions, such as one's relationship with God, understanding of religious teachings, and adherence to spiritual practices. Religious leaders can offer insights into how Islamic principles can be applied to alleviate psychological distress and promote emotional healing (Ahmad & Khan, 2016: 830-843). Additionally, seeking solace and assistance from spiritual sources is viewed as a proactive and positive step towards achieving emotional well-being and equilibrium. It is encouraged to actively seek help rather than suffer in silence, as this is seen as a sign of strength and self-awareness. This approach aligns with the broader Islamic value of community support, where individuals are urged to care for one another's well-being, including mental health. Moreover, Islamic teachings do not limit the pursuit of help to spiritual sources alone. They also recognize the value of professional psychological support and encourage individuals to seek

assistance from mental health professionals when needed. The integration of spiritual counseling with professional psychological care is seen as a holistic approach to addressing mental health issues.

Prayer and meditation are integral aspects of Islamic practice, providing valuable opportunities for personal reflection, self-awareness, and a deep connection with a higher power. These acts of worship play a significant role in maintaining mental balance and enhancing emotional well-being (Kugle, 2019: 181-212). Prayer, or *Salah*, is a cornerstone of spiritual life in Islam, involving five daily prayers that offer structured moments throughout the day for individuals to pause and reconnect with God. During these prayers, Muslims engage in a series of physical movements and recitations, serving not only as acts of worship but also as a form of mental and emotional reset. This regular practice allows for moments of solace, introspection, and respite from the demands of daily life. It provides a structured opportunity to express gratitude, seek guidance, and find comfort in communicating with a higher power. The repetitive nature of prayer can be meditative, helping to calm the mind and reduce stress (Katz, 2013: 44-73). Meditation in Islamic practice, often associated with *dhikr* (remembrance of God), is a form of spiritual mindfulness that encourages focusing the mind and heart on spiritual truths and the attributes of God. This practice fosters a sense of inner peace and tranquility, allowing individuals to cultivate a profound sense of calm and centeredness. Through meditation, one can achieve a heightened state of awareness and connection with the divine, which can have a profoundly positive impact on mental and emotional well-being. It helps in developing greater self-awareness, patience, and a deeper understanding of one's inner self (Ahmad, 1993a: 33-40). Together, prayer and meditation form a powerful duo in Islamic teachings for promoting mental health and emotional balance. These practices offer a path to spiritual growth, inner peace, and psychological resilience, emphasizing the deep connection between spiritual well-being and overall mental health. By incorporating prayer and meditation into daily life, individuals can navigate life's challenges with greater ease and stability, finding solace and strength in their spiritual journey.

Islamic teachings play a pivotal role in instilling resilience in individuals, equipping them to face and endure hardships with steadfast patience and an unwavering trust in divine wisdom. This resilience is not merely a passive acceptance of challenges but an active and dynamic quality that empowers individuals to maintain emotional equilibrium even in the face of formidable obstacles. It is a fundamental aspect of mental health in Islamic teachings, as it enables individuals to navigate through life's adversities while preserving their psychological well-being (Ahmad, 1993b: 33-40). In Islam, the concept of resilience is deeply intertwined with the belief in a higher purpose and the understanding that life's difficulties are part of a greater divine plan. This perspective offers profound comfort and mental fortitude, as it provides a

meaningful context for experiencing and interpreting hardships. The belief that every challenge is an opportunity for spiritual growth and development is a powerful motivator that encourages individuals to persevere through tough times. It fosters a sense of hope and optimism, even in seemingly insurmountable situations. Additionally, Islamic teachings emphasize the importance of patience (sabr) in the face of adversity. Patience is considered a virtue that is essential for developing resilience. It involves enduring difficulties with a calm and composed demeanor, without losing faith or succumbing to despair. This patient attitude is reinforced by the assurance that God is with those who are patient and that every hardship is accompanied by ease. Such teachings instill a sense of assurance and trust in God's wisdom and timing, enabling individuals to cope with stress and anxiety more effectively. Moreover, the concept of resilience in Islam is not limited to individual fortitude. It also encompasses a communal aspect, where the support and empathy of the community play a vital role in helping individuals overcome challenges. The Islamic principle of mutual support and care ensures that individuals are not alone in their struggles, as they can rely on the strength and assistance of their community. Understanding the profound significance of spirituality and faith in mental wellness within the Ottoman Empire underscores how these spiritual dimensions of life were not merely abstract beliefs but active sources of emotional strength and resilience. Faith served as an anchor that guided individuals through the complexities of existence, offering them solace, clarity, and the inner fortitude to confront life's myriad trials and tribulations.

How Islamic Principles Were Integrated into Daily Life During the Ottoman Era

Islamic principles were not abstract concepts but lived realities deeply embedded in the daily lives of Ottoman citizens. These principles influenced individual behaviors and communal practices, leaving an indelible mark on the mental well-being of the population. Exploring how Islamic teachings were manifested in various aspects of daily life provides valuable insights into their profound impact on mental health (Barkey, 2005: 5-19). *Islamic Rituals and Daily Practices:* Islamic rituals and daily practices, such as prayers (Salat), recitation of the Quran, and adherence to Islamic dietary laws, played a vital role in shaping the daily lives and mental well-being of citizens in the Ottoman Empire. These practices were not merely religious obligations; they were integral components that provided structure, meaning, and spiritual nourishment to individuals' lives (Yaycioglu, 2018: 1542-1603). Prayers (Salat) are a foundational aspect of Islamic life, and in the Ottoman Empire, these prayers were a crucial part of the daily routine. They offered structured moments for individuals to pause, reflect, and connect with God. The act of performing Salat involves physical movements and recitations, creating a meditative and introspective experience. This regular engagement in prayer helped individuals maintain a sense of spiritual discipline, providing them with a sense of stability and peace amidst the complexities of daily life (Burak,

2020: 232-252). The recitation of the Quran is another key practice in Islam, serving as a source of guidance, inspiration, and comfort. For the Ottomans, reading or listening to the Quran was a way to deepen their understanding of their faith and to find solace in its teachings. The rhythmic and melodic nature of Quranic recitation also had a calming effect on the mind and soul, contributing to mental tranquility and emotional well-being (Sonmez, 2013: 163-170). Adherence to Islamic dietary laws was another important aspect of daily life in the Ottoman Empire. These laws, which include guidelines on what is permissible (halal) and forbidden (haram) to consume, encouraged a disciplined and mindful approach to eating. Following these dietary principles fostered a sense of community and identity among Muslims, as well as promoting physical health, which is closely linked to mental well-being (Armanios & Ergene, 2018: 256-391). Engaging in these Islamic rituals and practices fostered a profound sense of inner peace and mental well-being among Ottoman citizens. The structured framework they provided imparted a sense of purpose and spiritual connection, helping individuals feel closely connected to their faith and their Creator. Through these daily acts of devotion and discipline, people in the Ottoman Empire found a source of strength and guidance, contributing to their overall mental and emotional health.

The practice of charity (Zakat) and almsgiving (Sadaqah) in the Ottoman Empire were far more than religious duties; they were fundamental expressions of compassion and social responsibility. These practices were deeply ingrained in the fabric of Ottoman society, reflecting the Islamic emphasis on caring for the less fortunate and fostering a sense of community (Singer, 2006: 306-324). Zakat, one of the Five Pillars of Islam, is a mandatory form of charity that requires Muslims to donate a portion of their wealth to those in need. This act of giving was not seen merely as a religious obligation, but as a means of purifying one's wealth and helping to establish economic balance within society. In the Ottoman Empire, Zakat played a crucial role in supporting the welfare of the poor and vulnerable, contributing to the overall stability and harmony of the community (Hitchcock, 2005: 43-50).

Sadaqah, on the other hand, refers to voluntary charitable acts that go beyond the obligatory Zakat. These acts could take various forms, such as donating money, sharing food, or offering assistance in any form to those in need. Sadaqah was a common practice among Ottoman citizens, reflecting their commitment to kindness and generosity. This form of charity was motivated by a sincere desire to help others and to seek the pleasure of God (Marsico, 2017: 81-109). Engaging in acts of charity and almsgiving had significant psychological benefits for the givers. It engendered a profound sense of fulfillment and contentment, as individuals experienced the joy of making a positive impact on others' lives. The act of giving also fostered a sense of gratitude and perspective, as it reminded individuals of their own blessings and the importance of sharing them with others. Furthermore, the practice of charity and

almsgiving in the Ottoman Empire promoted social justice and equity. By redistributing wealth and resources, these practices helped to alleviate poverty and reduce social disparities. This, in turn, contributed to a more cohesive and harmonious society, where the well-being of all members was valued and supported.

Islamic teachings place a strong emphasis on the importance of community and social support, particularly in helping one another and caring for the less fortunate. This emphasis on communal responsibility and empathy was a defining characteristic of the Ottoman Empire, fostering a robust sense of unity and solidarity among its citizens (Yenen, 1992: 301-314). The concept of community in Islam goes beyond mere geographical proximity; it encompasses a shared sense of belonging, purpose, and responsibility towards each other. This communal approach is deeply rooted in Islamic values, where the well-being of each individual is seen as integral to the well-being of the whole community. In the Ottoman Empire, these values were reflected in the social structures and practices that encouraged mutual assistance and support. In times of need, such as during natural disasters, economic hardships, or personal crises, the community served as a critical emotional safety net. This support was not limited to financial or material assistance; it also included emotional and psychological support. The presence of a supportive community provided individuals with the strength and resilience to face challenges, knowing that they were not alone in their struggles. The bonds of compassion and shared responsibility within the Ottoman community played a significant role in enhancing mental well-being. These bonds ensured that individuals felt valued, supported, and connected to a larger purpose. The act of helping others and being helped in return created a cycle of empathy and generosity, which not only alleviated individual suffering but also strengthened the social fabric. Moreover, the practice of community support in the Ottoman Empire extended to providing care for the vulnerable and marginalized, such as orphans, widows, the elderly, and the sick. This inclusive approach ensured that no member of the society was neglected or left to struggle alone, reinforcing the Islamic principle of social justice and equality. In conclusion, the emphasis on community and social support in Islamic teachings was a fundamental aspect of life in the Ottoman Empire. It created a strong sense of unity and solidarity among citizens, ensuring that individuals had a reliable emotional safety net. The bonds of compassion and shared responsibility cultivated within this community were crucial for mental well-being, as they provided individuals with the support and strength needed to navigate life's challenges. The integration of Islamic principles into daily life during the Ottoman era reflects how faith, spirituality, and communal bonds played vital roles in shaping mental health and well-being. These principles were not theoretical but practical and tangible aspects of daily existence, influencing coping mechanisms, emotional resilience, and overall mental wellness. Ottoman citizens

lived their faith, and in doing so, found strength, purpose, and a profound sense of connection that contributed significantly to their mental well-being.

Geographical Influences on Mental Health

Examination of Specific Geographic Factors Impacting Mental Health

The diverse climates and environments across the Ottoman Empire profoundly impacted the mental health of its inhabitants. The empire's vast geographical range included regions with contrasting climates, each presenting unique challenges and opportunities for well-being (White, 2011b: 78-104). In the temperate Mediterranean coast, the climate allowed for an outdoor lifestyle and a diet rich in fresh produce, enhancing physical and mental health. Pleasant weather promoted social interactions and community gatherings, fostering a sense of happiness and connectedness (Kaniewski et al., 2013: 3540-3559). In contrast, the Arabian deserts' extreme heat and aridity demanded resilience and adaptability. Inhabitants developed coping mechanisms to survive the harsh climate, fostering mental toughness (Kaniewski et al., 2012: 3862-3867).

Anatolia's fertile plains offered a secure and sustained lifestyle through agriculture, bringing a sense of purpose but also requiring hard work, impacting mental health. The connection to the land and agricultural rhythms had a grounding effect (Çelmeoğlu, 2011: 259-284). In the Balkans' rugged mountains, harsh winters and difficult terrain necessitated physical and mental strength, fostering strong community bonds and a sense of belonging, contributing to well-being (Reed, Kryštufek & Eastwood, 2004: 9-22). Urban centers provided economic opportunities and cultural exposure but also posed urban stressors, affecting mental health. Rural areas, shaped by geographical features, offered tight-knit communities and a connection to nature, influencing mental well-being differently (Srikantan, 1973: 275-300). Resource availability also played a crucial role. Coastal regions thrived economically due to marine resources, enhancing quality of life. Remote communities faced challenges in accessing essential resources and services, impacting mental health (Szyliowicz, 1977: 102-121).

Case Studies or Examples Illustrating These Influences

Arabian Peninsula's Desert Environment: The harsh desert conditions in the Arabian Peninsula, characterized by water scarcity and extreme heat, demanded innovative water management solutions like qanats and cisterns. This challenging environment fostered a unique form of mental resilience among the inhabitants, emphasizing adaptability and community cooperation in the face of adversity (White, 2013: 71-90).

Urban Centers: Ottoman cities, located along key trade routes, were economic and cultural hubs. Urban residents experienced diverse cultures and economic opportunities, fostering a dynamic outlook. However, urban stressors like

crowding, anonymity, and economic disparities posed mental health challenges (Uğur, 2018: 16-65).

Rural Anatolian Villages: Rural life in Anatolia was characterized by agricultural self-sufficiency and strong community bonds. The slower pace of life and connection to nature in these villages fostered contentment and mental well-being, emphasizing the impact of geographical setting on daily life and social dynamics (Aytekin, 2008: 292-313).

Mediterranean Coast: Coastal cities like Alexandria benefited from marine resources, trade, and commerce, leading to economic prosperity and enhanced well-being. The geographical advantage of the coast positively influenced mental health, providing a sense of security and improved material conditions.

Mountainous Regions of Anatolia: Communities in the rugged mountains faced challenges due to resource scarcity. They developed self-sustaining agricultural practices, requiring innovation and resilience. These communities exemplified how geographical constraints shape mental outlook and foster self-reliance.

Coping Mechanisms and Resilience

Exploration of How Individuals in the Ottoman Era Coped with Mental Health Challenges

Community Support: Community support was crucial, especially in rural areas with strong social bonds. This mutual assistance and sense of belonging provided emotional and practical support, helping individuals cope with personal and collective hardships. In times of adversity, such as environmental challenges or social issues, communities rallied together, offering practical help and emotional support (Izdebski, Mordechai & White, 2018: 291-303).

Spiritual Practices: Islamic teachings and spiritual practices played a significant role in mental well-being. Daily prayers, recitation of the Quran, and adherence to Islamic dietary laws offered structure, reflection, and comfort. These practices fostered mental balance, inner peace, and a sense of discipline and connection to faith (Koenig & Al Shohaib, 2014: 23-47).

Resourcefulness and Adaptability: Ottoman citizens exhibited ingenuity in adapting to diverse environments. In arid regions, they developed water management systems like qanats, while in areas with limited agricultural potential, they practiced adaptive farming techniques. Architectural innovations also reflected their adaptability, with homes designed for local climate conditions (Karpat, 2002: 327-351; Canbulat & Arch, 2023: 1-37).

Faith and Trust in Divine Wisdom: Islamic teachings instilled a deep sense of faith in Ottoman citizens, offering strength and comfort. Belief in divine wisdom and viewing difficulties as tests of faith provided mental fortitude and a sense of purpose. The principle of *tawakkul*, relying on God while taking appropriate action, balanced personal effort with divine reliance, fostering a sense of control and acceptance (Altıntaş, 2023: 22-46; Gülen, 2006: 72-115; Valkenberg, 2006: 269-327).

Community Support: The communal approach to support, rooted in Islamic values, was vital for resilience. Ottoman society emphasized mutual assistance, empathy, and sharing burdens, creating a strong network for emotional and practical support. Community members were quick to offer help during personal and broader challenges, reinforcing a sense of belonging and reducing feelings of isolation (Haldon et al., 2020: 287-297; Franck, 1996: 359-383).

Adaptive Strategies to Geographical Context: Ottoman citizens developed innovative solutions to cope with diverse environmental challenges. In arid regions, sophisticated water management systems like *qanats* and cisterns were crucial for survival. In resource-scarce areas, innovative farming techniques and the use of drought-resistant crops ensured food security. Coastal and mountain communities adapted their lifestyles and economic activities to their specific geographical settings (Ward, 2014: 195-232).

Modern Perspectives and Implications

Consideration of How the Lessons from Ottoman History Can Inform Contemporary Mental Health Practices

The Ottoman experience offers valuable lessons for modern mental health practices, highlighting the importance of community support, social networks, and support systems in fostering mental well-being. The Ottoman society was characterized by a strong sense of solidarity and mutual assistance, providing emotional and psychological support within the community. This collective approach to adversity was crucial for individual and community mental health.

Incorporating community support into contemporary mental health practices can bring significant benefits. Building strong social networks can instill a sense of belonging, reduce isolation, and enhance emotional resilience. Support systems can take various forms, such as support groups, community centers, religious or cultural organizations, and online platforms, offering spaces for sharing, support, and fostering a collective identity.

The concept of collective care, where the well-being of each individual is integral to the community's health, emphasizes empathy, understanding, and communal responsibility for mental health. Drawing on the principles

of solidarity, mutual assistance, and collective care from the Ottoman experience can guide the development of more supportive and nurturing environments in modern mental health practices, leading to more effective approaches to mental health challenges and overall well-being (Gerber & Hoexter, 2002: 65-82).

The Ottoman era, deeply influenced by Islamic teachings, underscores the significance of spirituality and faith in mental health and well-being. In contemporary mental health practices, recognizing and respecting the diversity of spiritual beliefs is essential. For many, faith and spirituality are key components of identity and coping, providing comfort, strength, and resilience.

The Ottoman experience shows that spirituality and faith can be powerful sources of emotional support and psychological well-being. Faith offered a framework for interpreting life events, fostering purpose, hope, and acceptance. It also created a sense of community and belonging through shared religious practices and beliefs.

Incorporating spiritual and faith-based approaches in therapy can be beneficial for those who find solace in their faith. This includes recognizing the role of faith in individuals' lives, integrating spiritual practices in therapy, and collaborating with religious leaders or faith-based organizations. Mental health professionals should approach this integration with sensitivity to individual beliefs and practices.

Acknowledging spirituality and faith in mental health does not negate scientific and evidence-based practices. It calls for a holistic approach that considers physical, psychological, spiritual, and social dimensions of well-being. This is especially effective in diverse societies with various religious and spiritual backgrounds.

Learning from the Ottoman era, modern mental health practices can benefit from recognizing the importance of spirituality and faith. Integrating these elements can lead to more personalized and effective support, aligning with the Ottoman emphasis on faith as a source of comfort and resilience. This comprehensive approach to mental health accommodates a wide range of individuals, reflecting the multifaceted nature of human well-being (Anscombe, 2014: 146-221).

In the face of adversity, Ottoman citizens showcased resourcefulness and adaptability, offering valuable lessons for contemporary mental health practices. Drawing inspiration from their experiences, today's mental health approaches can prioritize coping skills and resilience. The Ottomans excelled in adapting to challenging environments, fostering empowerment and mental resilience. Modern practices can emphasize adaptive strategies, problem-solving, and viewing obstacles as growth opportunities. Leveraging inner strengths and encouraging community support aligns with Ottoman history, enhancing mental well-being.

Cultural competency is essential for mental health professionals, recognizing the influence of geography and culture on an individual's mental well-being. Mental health is intricately linked to cultural contexts, including geographical factors, cultural beliefs, and societal norms. Professionals should respect and integrate cultural nuances, beliefs, and practices into therapy, adapting approaches to align with individual values. Continuous education about diverse cultural perspectives is vital for providing culturally sensitive care. (Sobo & Loustaunau, 2010: 17-43).

Faith-based counseling, incorporating Islamic teachings, offers a comprehensive approach by respecting an individual's faith and integrating it into therapy. Principles like patience (*sabr*), gratitude (*shukr*), trust in God (*tawakkul*), and community support align with Islamic teachings and can be integrated into mental health treatment. This approach combines psychological science with religious wisdom, enhancing therapy for those who draw strength from their faith. Cultural and religious sensitivity, including collaboration with religious leaders, is vital for effective faith-based counseling.

The Ottoman emphasis on community support is a valuable model for modern mental health care. Promoting strong social networks and a sense of belonging contributes significantly to mental well-being. Community-based support systems, including support groups, organizations, and online communities, provide spaces for connection and mutual assistance. Fostering inclusivity, organizing community events, and collaborating with local leaders can strengthen social networks and reduce stigma.

Geographical and environmental factors continue to shape mental health in the modern world. Climate-related stressors, urban-rural disparities, and limited access to resources impact individuals' mental well-being. Interventions should address climate-related anxieties, tailor approaches to urban and rural contexts, and focus on increasing access to care in underserved areas. Recognizing the influence of geography, culture, spirituality, and mental health allows for more holistic and culturally sensitive mental health practices.

Conclusion

As we conclude our journey through the annals of Ottoman history, we find ourselves standing at the intersection of geography, faith, and mental well-being. The Ottoman Empire, with its sprawling territories and deep Islamic roots, provides a compelling lens through which to explore the intricate relationships that have shaped the human psyche for centuries. In our quest to understand mental health during the Ottoman era, we have unearthed key findings and timeless insights. Geography, as we've seen, was no mere backdrop but an active participant in the daily lives of Ottoman citizens. From the rugged Anatolian heartland to the lush Balkan Peninsula and the arid Arabian deserts, geography played a pivotal role in shaping routines, resilience, and

community dynamics. The lessons from this historical tapestry resonate even in today's world, where climate-related stressors, urban-rural disparities, and resource access continue to influence mental well-being. Yet, it was not geography alone that defined the mental landscape of the Ottoman era. The principles and teachings of Islam were woven into the very fabric of society, providing moral, ethical, and spiritual guidance. Compassion, empathy, gratitude, community, and faith were the cornerstones of Islamic teachings that contributed to the psychological well-being of Ottoman citizens. These teachings offered a compass for navigating the complexities of life, fostering emotional support, resilience, and a profound sense of purpose. Resourcefulness and adaptability were the hallmarks of Ottoman citizens as they confronted geographical challenges. Their ability to innovate and thrive in diverse landscapes underscores the importance of adaptability and community bonds in promoting mental well-being. As we reflect on the lasting impact of geography and Islamic teachings on mental health during the Ottoman era, we recognize their relevance in today's world. Ottoman history serves as a valuable repository of insights, reminding us of the need for culturally competent mental health practices. The enduring significance of spirituality and faith in mental well-being highlights the importance of accommodating diverse spiritual beliefs in contemporary mental health care. Community support, exemplified in Ottoman society, remains a potent tool for promoting mental well-being.

In closing, our journey through Ottoman history invites us to view mental well-being through a nuanced and holistic lens. It reminds us that the interplay of faith, geography, and community has deep roots in the human experience and continues to shape mental health today. By recognizing the enduring relevance of these influences, we can develop more inclusive and culturally sensitive approaches to mental health care. As we navigate the complexities of modern mental health, let us do so with empathy, understanding, and a profound appreciation for the enduring lessons of Ottoman history.

References

- Abulafia, D. (Ed.). (2003). *The Mediterranean in history, 219-250*. Getty Publications.
- Ahmad, B. M. (1993a). *Remembrance of Allah*. Islam International Publications.
- Ahmad, B. M. (1993b). *Remembrance of Allah*. Islam International Publications.
- Ahmad, M., & Khan, S. (2016). A model of spirituality for ageing Muslims. *Journal of Religion and Health*, 55, 830-843.
- al-Ahsan, A. (1986). The Quranic Concept of Ummah. *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, 7(2), 606-616.
- Ali, M. F. (2014). Contentment (qanācah) and its role in curbing social and environmental problems. *Islam and Civilisational Renewal*, 5(3), 430-450.
- Allen, H. (2014). *Mediterranean ecogeography*. Routledge.

- Altıntaş, M. C. (2023). Change of Identities and Religiosities of Muslim Young People across Time and Space: Resilient Youth. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 22-46.
- Anscombe, F. F. (2014). *State, faith, and nation in Ottoman and post-Ottoman lands*. Cambridge University Press.
- Armanios, F., & Ergene, B. A. (2018). *Halal food: A history*. Oxford University Press.
- Ataman, M. (2003). Islamic perspective on ethnicity and nationalism: diversity or uniformity?. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 23(1), 89-102.
- Aytekin, E. A. (2008). Cultivators, creditors and the state: rural indebtedness in the nineteenth century Ottoman Empire. *The Journal of Peasant Studies*, 35(2), 292-313.
- Barkey, K. (2005). Islam and toleration: Studying the Ottoman imperial model. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 19, 5-19.
- Barkey, K. (2008). *Empire of difference: The Ottomans in comparative perspective*. Cambridge University Press.
- Bhat, A. M. (2016). Human psychology (fitrah) from Islamic perspective. *International Journal of Nusantara Islam*, 4(2), 61-74.
- Brumfield, A. (2000). Agriculture and rural settlement in Ottoman Crete, 1669–1898: a modern site survey. In *A historical archaeology of the ottoman empire: Breaking new ground* (pp. 37-78). Boston, MA: Springer US.
- Burak, G. (2020). Prayers, Commentaries, and the Edification of the Ottoman Suppliant. In *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750* (pp. 232-252). Brill.
- Canbulat, İ., & Arch, M. (2023) Travellers' Narratives on the Ottoman House.
- Çelik, C. (2012). From "The Urban of Islam" to "Urbanized Islam": the Codes of Civilisation in the city from the point of historical experience and sociological practise. *Mill ve Nihal*, 9(3), 137-156.
- Çelmeoğlu, N. (2011). The historical anthroscape of Adana and the fertile lands. *Sustainable Land Management: Learning from the Past for the Future*, 259-284.
- Dolbee, S. (2022). Empire on the edge: desert, nomads, and the making of an Ottoman provincial border. *The American Historical Review*, 127(1), 129-158.
- Erşahin, S., & Erşahin, Z. (2021a). Healing, Care, and Well-Being in Islamic Tradition. *Care, Healing, and Human Well-Being With in Interreligious Discourses*, 162.
- Erşahin, S., & Erşahin, Z. (2021b). Healing, Care, and Well-Being in Islamic Tradition. *Care, Healing, and Human Well-Being With in Interreligious Discourses*, 162.
- Farooqi, S. (2004). The Ottoman Empire and the world around it. *The Ottoman Empire and the World Around it*, 1-304.
- Franck, T. M. (1996). Clan and superclan: Loyalty, identity and community in law and practice. *American journal of international law*, 90(3), 359-383.
- Gerber, H., & Hoexter, M. (2002). The public sphere and civil society in the Ottoman Empire. *The public sphere in Muslim societies*, 65-82.
- Gratien, C. (2022). *The Unsettled Plain: An Environmental History of the Late Ottoman Frontier*. Stanford University Press.
- Gülen, F. (2006). *The essentials of the Islamic faith*. Tughra Books.

- Haldon, J., Eisenberg, M., Mordechai, L., Izdebski, A., & White, S. (2020). Lessons from the past, policies for the future: resilience and sustainability in past crises. *Environment systems and decisions*, 40, 287-297.
- Haynes, R. D. (2013). *Desert: Nature and culture*. Reaktion Books.
- Hitchcock, J. (2005). The 5 pillars of Islam. *Verbum*, 2(2), 43-50.
- Husain, S. A. (1998). Religion and mental health from the Muslim perspective. In *Handbook of religion and mental health* (pp. 279-290). Academic Press.
- İnalçık, H., & Quataert, D. (Eds.). (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.
- İslamoglu-Inan, H. (Ed.). (2004). *The Ottoman Empire and the world-economy*. Cambridge University Press.
- Izdebski, A., Mordechai, L., & White, S. (2018). The social burden of resilience: A historical perspective. *Human Ecology*, 46, 291-303.
- Joshanloo, M. (2017a). Islamic conceptions of well-being. *The pursuit of human well-Being: The untold global history*, 109-131.
- Joshanloo, M. (2017b). Islamic conceptions of well-being. *The pursuit of human well-Being: The untold global history*, 109-131.
- Kaniewski, D., Van Campo, E., & Weiss, H. (2012). Drought is a recurring challenge in the Middle East. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(10), 3862-3867.
- Kaniewski, D., Van Campo, E., Morhange, C., Guiot, J., Zviely, D., Shaked, I., ... & Artzy, M. (2013). Early urban impact on Mediterranean coastal environments. *Scientific Reports*, 3(1), 3540.
- Kark, R., & Frantzman, S. J. (2012). Empire, state and the Bedouin of the Middle East, past and present: a comparative study of land and settlement policies. *Middle Eastern Studies*, 48(4), 487-510.
- Karpat, K. H. (2002). The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire. In *Studies on Ottoman Social and Political History* (pp. 327-351). Brill.
- Katz, M. H. (2013). *Prayer in Islamic thought and practice* (No. 6). Cambridge University Press.
- Khalil, A. (2015). On cultivating gratitude (Shukr) in Sufi virtue ethics. *Journal of Sufi studies*, 4(1-2), 1-26.
- Kia, M. (2011). *Daily life in the Ottoman Empire*. Bloomsbury Publishing.
- Koenig, H. G., & Al Shohaib, S. (2014). *Health and well-being in Islamic societies*. Springer.
- Kryštufek, B., & Reed, J. M. (2004). Pattern and process in Balkan biodiversity—an overview. *Balkan biodiversity: pattern and process in the European hotspot*, 1-8.
- Kugle, S. (2019). Islam and meditation. In *The Oxford Handbook of Meditation* (pp. 181-212). Oxford University Press.
- Lafi, N. (2010). The Ottoman urban governance of migrations and the stakes of modernity. In *The City in the Ottoman Empire* (pp. 20-37). Routledge.
- Marsico, K. (2017). *Islam*. Cherry Lake.

- Mikhail, A. (2015). Ottoman Iceland: A climate history. *Environmental history*.
- Mills, A. (2006). Boundaries of the nation in the space of the urban: landscape and social memory in Istanbul. *cultural geographies*, 13(3), 367-394.
- Nanji, A. (1991). Islamic ethics. *A companion to ethics*, 106-118.
- Ocak, S. (2016). Transhumance in Central Anatolia: A resilient interdependence between biological and cultural diversity. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 29, 439-453.
- Onur, İ. N. A. L. (2011). Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview. *Osmanlı Araştırmaları*, 38(38).
- Özel, O. (2004). Population changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th centuries: The “demographic crisis” reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 36(2), 183-205.
- Özkan, B. (2014). Making a National Vatan in Turkey: Geography Education in the Late Ottoman and Early Republican Periods. *Middle Eastern Studies*, 50(3), 457-481.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Vol. 34). Cambridge University Press.
- Reed, J. M., Kryštufek, B., & Eastwood, W. J. (2004). The physical geography of the Balkans and nomenclature of place names. In *Balkan biodiversity: pattern and process in the European hotspot* (pp. 9-22). Springer Netherlands.
- Salibi, K. S. (1979). Middle eastern parallels: Syria-Iraq-Arabia in Ottoman times. *Middle Eastern Studies*, 15(1), 70-81.
- Samancı, Ö. (2020). History of eating and drinking in the Ottoman empire and modern Turkey. *Handbook of Eating and Drinking: Interdisciplinary Perspectives*, 55-75.
- Shankland, D. (1999). Integrating the rural: Gellner and the study of Anatolia. *Middle Eastern Studies*, 35(2), 132-149.
- Singer, A. (2006). Soup and sadaqa: Charity in Islamic societies. *Historical Research*, 79(205), 306-324.
- Sobo, E. J., & Loustaunau, M. O. (2010). *The cultural context of health, illness, and medicine*. Bloomsbury Publishing.
- Sonmez, S. (2013). Primary education system in Ottoman Empire. *International journal of humanities and social science*, 3(5), 163-170.
- Srikantan, K. S. (1973). Regional and rural-urban socio-demographic differences in turkey. *Middle East Journal*, 27(3), 275-300.
- Szyliowicz, J. S. (1977). The Ottoman Empire. In *Commoners, Climbers and Notables* (pp. 102-121). Brill.
- Tabak, F. Y. (2000). *The Ottoman Countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean, c. 1560–1870*. State University of New York at Binghamton.
- Tekgöl, N. (2022). *Emotions in the Ottoman Empire: Politics, Society, and Family in the Early Modern Era*. Bloomsbury Publishing.
- Topbaş, O. N. (2011). *Contemplation in Islam*. Erkam Yayın.
- Uğur, Y. (2018). Mapping Ottoman Cities. *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 18(3), 16-65.

- Urkevich, L. (2014). *Music and Traditions of the Arabian Peninsula: Saudi Arabia, Kuwait, Bahrain, and Qatar*. routledge.
- Valkenberg, P. (2006). More Lights on the Way: Spiritual and Theological Masters of the Present. In *Sharing Lights on the Way to God* (pp. 269-327). Brill.
- Wachtel, A. B. (2008). *The Balkans in world history*. Oxford University Press.
- Ward, C. (2014). *The water crisis in Yemen: Managing extreme water scarcity in the Middle East*. Bloomsbury Publishing.
- White, S. (2011a). *The climate of rebellion in the early modern Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- White, S. (2011b). *The climate of rebellion in the early modern Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- White, S. (2013). The little ice age crisis of the Ottoman empire: A conjuncture in middle east environmental history. *Water on sand: Environmental histories of the Middle East and North Africa*, 71-90.
- Woodhead, C. (Ed.). (2011). *The Ottoman World*. Routledge.
- Yaycioglu, A. (2018). Guarding Traditions and Laws—Disciplining Bodies and Souls: Tradition, science, and religion in the age of Ottoman reform. *Modern Asian Studies*, 52(5), 1542-1603.
- Yenen, Z. (1992). Social and religious influences on the form of early Turkish cities of the Ottoman period. *Journal of Architectural and Planning Research*, 301-314.

İstanbul Kültür Tarihine Bir Katkı: III. Ahmed Devri Şenliklerine Dair Bazı Belgeler

Nurten SEVİNÇ*

Milli Eğitim Bakanlığı

Öz

Osmanlı padişahları şehzade ya da sultanların doğumu, şehzadelerin sünnet edilmesi, saray düğünleri, mukaddes günler ve dinî bayramlar, ordunun sefere çıkması ve önemli bir elçinin gelişi gibi münasebetlerle çeşitli şenlikler düzenlemişlerdir. Şüphesiz bunlardan en çok yapıları doğum ve sünnet şenlikleridir. III. Ahmed de çocuklarının doğumu ve şehzadelerinin sünnet düğünleri münasebetiyle zengin ve renkli gösterilere sahne olan birçok şenlik düzenletmiştir. Bunlara ilişkin bazı detaylar Osmanlı kroniklerinde yer aldığı gibi bir kısım arşiv belgelerinde de bu tarz eğlencelere ışık tutacak bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada III. Ahmed (1703-1730) döneminde yapılan *veladet-i hümayûnlar*, Osmanlı saray düğünleri ve bayram merasimlerine dair açıklayıcı bilgiler verildikten sonra yapılan söz konusu şenliklere ilişkin detaylar bazı belgelerle desteklenmiştir. Bu kayıtlar arasında, sadrazamın menzil tebriki, Sada-bad'da şenlik düzenlenmesi, hava muhalefetinin şenliğin te'hirine ve bazen de elçiye verilecek ziyafet hususunda etkili olmasına dair vesikalar da bulunmaktadır. Ayrıca yeni yazıya çevrilerek transkripsiyonu yapılan bu belgelerin bir kısmında III. Ahmed'in şenlik hususunda verdiği hükümlerle meseleye bakış açısını görmek de mümkündür.

Anahtar Kelimeler

III. Ahmed, Şenlik, Bayram, Sünnet Düğünü, Belge

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, nurten.sevin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8846-9775

A Contribution to Istanbul's Cultural History: Some Documents on the Festivities of the Reign of Ahmed III

Abstract

The Ottoman sultans organised various festivities on occasions such as the birth of şehzâdes or sultans, circumcision of şehzâdes, palace weddings, holy days and religious festivals, mobilisation of the army and the arrival of an important envoy. Undoubtedly, birth and circumcision festivities were the most popular. Ahmed III also organised many festivities with rich and colourful performances on the occasion of the birth of his children and the circumcision of his şehzâdes. Some details of these festivities can be found in the Ottoman chronicles, and some archival documents also contain information shedding light on such festivities. In this study, after providing explanatory information about the birth celebrations, Ottoman palace weddings and festive ceremonies held during the reign of Ahmed III (1703-1730), the particulars regarding these festivities are supported by some documents. Among these records, there are also documents concerning the grand vizier's congratulations on his arrival, the organisation of festivities in Sadabad, the postponement of the festivities due to the weather and sometimes the banquet to be given to the envoy. In addition, in some of these documents, which have been translated into a new script and transcribed, it is also possible to see Ahmed III's perspective on the issue with his judgements on the festivities.

Keywords

III. Ahmed, Festivities, Holiday, Circumcision Feast, Document.

Extended Abstract

Festivities, which are the general name of splendid, enthusiastic and entertaining shows held to celebrate an event on certain days, were organised by the Ottoman sultans on various occasions, as in many pre-Ottoman state institutions. As a matter of fact, it was important that all the splendour of the palace was conveyed to the visitors with palace-centred ceremonies on the days of the council meetings. On the other hand, Ottoman sultans held ceremonies of an official character such as the birth of şehzâdes, the departure of the army on an important expedition, religious festivals, palace weddings, circumcisions of sultan's son and the reception of foreign statesmen.

In the Ottoman Empire, some sultans used to organise magnificent festivals on the occasion of the birth of their children and the marriage of their daughters. Such splendid festivities, which were not common in the early periods of the empire (Murad I arranged them for his son Bayezid), were mostly held during the periods of stagnation and decline of the state. The first big festival was the circumcision wedding organised by Mehmed II for his şehzâdes in Edirne in 1457. Later large-scale festivities include those organised by Kanunî in 1530, Murad III in 1582, Mehmed IV in 1675 and Ahmed III in 1720.

Horn with rich performances on rafts. A year later, in 1710, he organised a festival in which, in addition to various shows of skill, sports competitions, dramatic dances and plays were performed. In 1720, the same sultan organised great festivities in Okmeydanı for the circumcision of his şehzâdes Süleyman, Mehmed, Mustafa and Bayezid and for the marriage of two daughters of his brother Mustafa II. Preparations were made for these festivities to be ostentatious, and under the guise of entertainment and weddings, a message of strength and majesty was intended to be conveyed internally and externally. Istanbul was the scene of fun days, banquets were organised and gifts were presented for various reasons. In addition, artisans exhibited their skills and the festivities were watched and recorded by local and foreign guests.

Such festivities are the subject of some independent studies, and it is possible to see some documents related to them in archival records. In the related study, we have tried to identify some archival documents related to festivities during the reign of Ahmed III. In addition to some hatt-ı hümayûn (imperial rescript) in the Ali Emîrî classification, the Divan-ı Hümayûn Sicillâtı Mühimme Register and some other documents containing the events in the context of the subject were taken as basis. The hatt-ı hümayûn (imperial rescript) in these documents consist of clear sentences that are not long. It is possible to say that they were written in a more concise Turkish than the vekayinâmes and other archive documents.

In this study, we have analysed documents on various topics such as the festivities held on the occasion of the velâdet-i hümayûn, sûr-ı hümayûn and feast celebrations; the festivities at Sadabad and the grand vizier's congratulations on the range; the postponement of the festivities due to the weather and sometimes the effect of the weather on the banquet to be given to the envoy. The documents in this study, which mainly deal with the hatt-ı hümayûn (imperial rescript) related to the festivities, differ from the content of the register in which the hatt-ı hümayûn belonging to Ahmed III are compiled, Istanbul University Rare Works Ktp., nr. 6094. In this context, the information provided by the archival documents on the festivities is important in terms of supporting the issues mentioned in the content, completing the deficiencies and clarifying the ambiguous parts. As a matter of fact, in the light of these documents, it is possible to find more details about the festivities.

In the documents related to velâdet-i hümayûn, it is emphasised that Ahmed III organised festivities with rich and colourful performances on the occasion of the birth of his children and the circumcision weddings of his şehzâdes. For ten days and ten nights for his first prince Sultan Mehmed, who was born on 24 November 1705, of the mehterhâne played the nevbet and held festivities again in honour of the birth of his prince Bayezid, and for the celebrations to be held on the occasion of the birth of prince Selim, it was requested to ensure the security of the public during the festivities held in places such as

Kasımpaşa, Tophane, Üsküdar, Beşiktaş and Eyüp. From time to time, in such festivities, the duration of the entertainment was extended in line with the demand of the people, and it was requested that the situation be considered in detail, especially due to the presence of ambassadors.

The Ottoman palace weddings, which are also the subject of our study, are important in terms of reflecting the social structure of the palace, the understanding of entertainment and the official ceremonies. The sultan was informed about the festivities in advance and all preparations were made according to a plan. Likewise, for the festivities and banquet to be organised in Okmeydanı, it was decided that the otag-ı hümayun (sultan's tent) and other guest tents should be set up in a certain order, and in another document, the sultan was informed that the tents set up in Okmeydanı should be observed by the ambassadors residing in the Asitâne and his opinion was requested.

The official congratulatory visits starting before the feast, the arife dîvân, the feast-greeting ceremony held at the kubbealtı on the morning of the feast, the sultan's acceptance of other greetings at the palace, and the festivities held in various places afterwards are important in terms of showing how much importance was attached to the feast ceremonies. The organisation of festivities in Beşiktaş after the eid prayers; two more cantars of black powder being given from cebehâne since the gunpowder given to the cannons in Sarayburnu and in front of Kurşunlu Mahzen for use in the eid festivities was insufficient; arriving at Çubuklu on the second day of the eid and coming to Tophane, allowing the cündîs (master riders) to play javelin in Çubuklu Bahçe; the sultan's acceptance of the gifts presented to him on the occasion of the feast of sacrifice, and the documents on the supply of gunpowder for the cannons to be fired from the Maiden's Tower during the eid al-fitr festivities from the cebehâne are important in terms of illuminating the period. In this study, which was conducted within the framework of the attempt to support and enrich some of the festivities held during the reign of Ahmed III with imperial rescript, it is also possible to see the sultan's perspective on the issue through the decrees he issued regarding the festivities.

Giriş

Belirli günlerde bir olayı kutlamak amacıyla yapılan coşkulu eğlendirici gösterilerin genel adı olan şenlik, geleneksel olarak çok eskilere dayanmaktadır¹. Osmanlılar birçok devlet kurumunda olduğu gibi merasimler hususunda da kendilerinden önceki uygarlıklardan etkilenmişlerdir. Kezâ, Osmanlı Devleti'nde yapılan resmî merasimler Bizans dönemine nispetle farklılaşarak devam etmekteydi. Saray merkezli merasimler için divan toplantılarının yapıldığı günler ehemmiyet arz ederken, diğer taraftan şehzade veya sultanların velâdetleri, ordunun önemli bir sefere çıkışı, kutsal günler ve dinî bayramlar, saray düğünleri, hacıların payitahttan ayrılışları, şehzadelerin sünnetleri, yabancı devlet adamlarının gelişleri, Cuma selamlığı ve kılıç alayı gibi resmi bir hüviyet kazanan merasimler de çeşitli vesilelerle yapılmaktaydı (Önal, Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri, 2015: 404).

Osmanlı tarihinde bazı padişahlar tarafından çocuklarının doğumu ve evlenmeleri münasebetiyle ihtişamlı şenlikler tertip edilmekteydi. Ancak imparatorluğun ilk dönemlerinde bu tarz doğum şenliklerine pek tesadüf edilmemektedir. II. Murad'a kadar herhangi bir münasebetle düzenlenen şenliklerin daha mütevazı bir şekilde yapıldığı görülmektedir². Gövde gösterisi niteliğinde, ihtişamlı ve büyük şenlikler devletin duraklama ve gerileme döneminde yapılmaktaydı. İlk büyük şenlik II. Mehmed'in 1457 senesinde Edirne'de şehzadeleri için düzenlediği sünnet düğünüdür. Devamla daha sonraki büyük çaplı şenlikler arasında Kanunî'nin 1530'da, III. Murad'ın 1582'de ve IV. Mehmed'in 1675'te ve III. Ahmed'in 1720 tarihlerinde yaptıkları yer akmaktadır (Nutku, IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), 1987: 21-22).

III. Ahmed (1703-1730), kızı Fatma Sultan'ın Silahtar Ali Paşa ile evlenmesi münasebetiyle 1709'da Haliç'te sallar üzerinde zengin gösterilerin sahnelendiği bir şenlik yaptırmıştır. Bir yıl sonra 1710'da düzenlediği şenlikte de muhtelif hüner gösterilerinin yanı sıra, spor müsabakaları, dramatik danslar ve oyunlar oynatmıştır. Sallar üzerinde yapılan en zengin gösterilere III. Ahmed'in 1720'de yaptırdığı şenlikte tesadüf etmekteyiz. Nitekim *Surnâme-i Vehbî*'de bunların bahsi geçmektedir. Son şenliğini ise 1724'te tertip ettirmiştir (Nutku, İstanbul Şenliklerindeki Dramatik Gösteriler, 2015: 517).

¹ Kaynaklarda *şeylan* ve *şölen* olarak geçen dini ziyafet merasimleri Oğuz Han efsanesindeki kurban ziyafetleri olarak bilinmektedir. Kezâ, Anadolu Selçukluları'nda *bayram-ı 'azîm*, *toy*, *çeşn*, *bezm*, *meclis* ve ziyafet olarak bilinen ve dinî kutlama amacıyla yapılan yeme içme merasimleri görülmektedir (Kut, 2008: 93).

² Yıldırım'ın düğünü için bk. (Kaytaç, 2015: 281-305).

Sultan III. Ahmed 1720 senesinde gerek şehzadeleri Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid'in sünnetleri için gerekse kardeşi II. Mustafa'nın iki kızının evlenmeleri münasebetiyle Okmeydanı'nda büyük şenlikler yaptırmıştır. Bu şenliğin gösterişli geçmesi için hazırlıklar yapılmış, eğlence ve düğün görüntüsü altında bir anlamda içeriye ve dışarıya karşı kuvvet ve haşmet gösterisi mesajı vermek istenmiştir (Bayat, 1982: 69). Doğum, sûr-ı hümayun ve evlenme merasimi gibi durumlarda yapılan bu ihtişamlı şenliklerle İstanbul eğlenceli günlere sahne olmuş, ziyafetler tertip edilmiş ve çeşitli nedenlerle hediye takdimleri yapılmıştır. Sanatkarlar tarafından hünerler sergilenmiş, şenlikler yerli ve yabancı konuklar tarafından izlenilerek kayıt altına alınmıştır.

Bu tarz şenlikler bazı müstakil çalışmalara konu olduğu gibi bunlara dair bazı belgeleri arşiv kayıtlarında görmek mümkündür. XVII. yüzyıla kadar Osmanlı hanedanına mensup sultanların viladetlerine ve bu sıralarda yapılan şenliklere dair arşivimizde pek az belge olmasına rağmen XVIII. ve XIX. yüzyıllarda doğan şehzadelerin doğum tarihleri ve bu esnada yapılan merasimlerle ilgili elimizde kısmen daha çok miktarda belge bulunmaktadır (Uluçay, 1958: 199).

Bu çalışmada III. Ahmed döneminde şenlikler ile ilgili bazı arşiv belgeleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ali Emîrî fonundaki bazı hatt-ı hümayûnların yanı sıra, konu bağlamındaki olayları ihtiva eden Divan-ı Hümayûn Sicillâtı Mühimme Defteri ve diğer bazı belgeler esas alınmıştır. Bu belgelerde yer alan hatt-ı hümayûnlar uzun olmayan, anlaşılır cümlelerden oluşmaktadır. Bunlar vekayinâmeler ve diğer arşiv belgelerine göre oldukça öz bir Türkçe ile yazılmıştır. Hatt-ı hümayûnlar yazı bulunmayan bir kağıt üzerine yazıldığı gibi³ sadrazamın telhisinin üst köşelerine ve yanlarına da yazılmıştır.

Bu çalışmamızda *velâdet-i hümayûn*, *sûr-ı hümayûn* ve bayram kutlamaları münasebetiyle yapılan şenlikler; Sadabad'daki şenlik ve sadrazamın menzil tebriği; hava muhalefetine şenliğin tehirine ve bazen de elçiye verilecek ziyafet hususunda etkili olmasına dair muhtelif konuları içeren belgeler incelenmiştir. Ağırlıklı olarak şenliklere dair hatt-ı hümayûnları ele alan bu çalışmamızdaki belgeler yine III. Ahmed'e ait olan hatt-ı hümayûnların derlendiği İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., nr. 6094'te kayıtlı defterde yer alan muhtevadan farklıdır⁴. Bu bağlamda şenliklere dair tespit edilen arşiv vesikalarının verdiği malumat muhtevada değinilen hususları desteklemek, eksiklikleri tamamlamak ve mübhem yerleri aydınlatması bakımından önemlidir. Nitekim bu belgeler ışığında, yapılan şenliklere ilişkin daha fazla detay yakalamak da mümkündür.

³ Padişahın bir arz ve telhis olmaksızın herhangi bir hususta kendi başına verdiği emirler, müstakil bir kağıt üzerine yazıldığından dolayı *beyaz üzerine hatt-ı hümayûn* olarak isimlendirilmiştir (Kütükoğlu, 2018: 175).

⁴ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., nr. 6094'te kayıtlı bu defter üzerinde Veysel Sekmen tarafından Yüksek Lisans tezi yapılmıştır. Bk. (Sekmen, 2019).

Çalışmamızda ele alınan hatt-ı hümayûnların çoğunun tarihleri olmadığı halde sonradan tarihlendirildiği görülmüş ve bunlar esas alınmıştır. Bu belgeler konularına göre sınıflandırılmış ve ait oldukları mevzular hakkında kısaca malumat verildikten sonra değerlendirilmiştir.

Veladet-i Hümayûnlar ile İlgili Belgeler

Arşiv vesikaları, tarihî ve edebî metinlerde belirtildiği üzere son dönem Osmanlı padişahlarının, şehzadelerin doğumlarına çok önem verdiğini ve bunların dünyaya gelmesiyle de muhtelif eğlenceler tertip ettiğini söyleyebiliriz. Padişah eşi olan kadınefendi, hasekilerden veya odalıklardan birinin kız ya da erkek çocuk doğurmaları *velâdet-i hümayûn* olarak isimlendirilirdi. Hanedanın bu yeni ferdinin dünyaya gelmesi münasebetiyle sarayda muayyen ve mutantan merasimler yapıldığı gibi şehirde de donanma ve şenlik tertip edilirdi (Sertoğlu, 1986: 357).

Bu eğlenceler saray ve İstanbul ile sınırlı kalmaz, imparatorluğun birçok yerinde de bu tür eğlenceler yapılır, doğumun ilanı ve şenliklerin yapılması için fermanlar bile gönderilirdi. Henüz doğum öncesinde başlayan hazırlıklar, doğumun ilanı ve doğumdan sonra yapılan törenler ve eğlencelerle devam eder, günlerce sürerdi. Doğum öncesi ve doğum sırasında bir teşrifat geleneğiyle yapılan hazırlık ve eğlenceler için masraflar yapılır⁵, beşik alayı⁶ törenleri düzenlenirdi (Arslan, 1997: 23).

⁵ Masrafin en büyüğü devlet hazinesine yüklenmiştir. Padişah tarafından hazinenin kapısı açılarak Enderun ve Birun ağalarına, haremdeki kadınlara, merasimlere iştirak edenlere, lohusayı ziyarete gelen devlet adamlarının eşlerine mücevherler, nadide kumaşlar ve kürkler in'am ve ihsan olunurdu. Masraflar bunlarla sınırlı kalmamış, harem ve sarayı aydınlatmak için meşalelere, kandillere, fanuslara, gece gündüz çalınan iç ve dış mehterlerine de çok para harcanmıştır. Yine padişah tarafından gündüzleri tokmak ve cirit oynayan çavuşlara ve güreştirilen pehlivanların galiplerine bol bol ihsanda bulunulmuştur. Geceleri ise Yalı Köşkü'nde top ve tüfek atılarak İstanbul semalarını aydınlatmışlardır. Bk. (Uluçay, 1958: 211).

⁶ Padişahlardan birisinin çocuğu tevellüt edince yapılan tören. Doğan çocuğa Hazîne-i Hümayûn kethüdası aracılığı ile darphânede gümüş kabaralı süslü bir beşik yaptırılarak hazine kethüdası öncülüğünde bazı ağalar tarafından Harem-i hümayûn'un Dîvân-ı Hümayûn tarafındaki bitişik kapısına kadar götürülür ve oradan kızlar ağası, hazinedar ağa ve hazine vekili gibi kimseler tarafından karşılanarak hareme verilir. Doğum sadrazam, şeyhülislâm, vezirler, kaptan paşa, sadaret kethüdası, defterdar, yeniçeri ağası, reisülküttâb ve çavuşbaşıya bildirilirdi. Ayrıca saray haricinde evli bulunan sultanlarla, sadrazam ve şeyhülislam gibi devlet adamlarının aileleri de lohusayı tebrik için davet edilirdi. Çocuğun dünyaya gelmesiyle padişah annesinin hazırlattığı beşik ve yorgan ve *pûside* denilen sırmalı beşik örtüsü büyük bir merasimle Eski Saray'dan Yeni Saray'a taşınırdı. *Beşik alayı* denilen bu törene bütün devlet ricalı davet edilirdi. Doğumun altıncı günü sadrazam tarafından altın ve mücevherlerle süslü bir beşik hazırlanır, çocuk erkekse buna bir de sorguç ilave edilirdi. Söz konusu beşiğin Paşakapısı'ndan Topkapı Sarayı'na götürülmesi için de tören yapılırdı. Lohusa'ya davet edilenler sarayda üç gün misafir edilir, giderken yeni doğan çocuk ve annesine kıymetli hediyeler takdim edilirdi. Fakat şeyhülislâmın ailesi bunun dışında tutulurdu. Davetlilere padişah tarafından hediyeler verilir, haremde üç gün kına geceleri ve eğlenceler tertip edilir, cariyeler saz çalar, taklit yaparak davetlileri eğlendirirlerdi. Bk. (Uzunçarşılı, 1988: 167-170).

Doğum münasebetiyle yapılan şenliklerin en önemlilerinden biri IV. Mehmed'in şehzadesi II. Mustafa'nın doğumu onuruna 1163'te düzenlediği ve imparatorluğun muhtelif yerlerinde kutladığıdır. 1758'de Hibetullah Sultan'ın doğumu için yedi gün yedi gece sürmek üzere tertip edilen şenlik halkın isteği üzerine uzatılarak on gün sürmüştür. Bu şenliğe usta sanatçılar katılmış, İstanbul'un muhtelif yerlerinde eğlenceler, fener alayları düzenlenmiş ve renkli bir donanma yapılmıştır (Nutku, IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), 1987: 21-22). Yine III. Mustafa zamanında Hatice Sultan'ın doğumu (1768) şerefine şenlik yapılmış sallar üzerinde oyunlar oynanmıştır⁷.

Osmanlı padişahları arasında en fazla evlenip hanımlarından birçok çocuğu olanlardan biri de III. Ahmed'dir. Eşlerinden çok sayıda oğlu dünyaya gelmişse de bunların çoğu henüz küçük yaşta iken vefat etmiştir (Aktepe, 1989, s. 38). III. Ahmed çocuklarının doğumu ve şehzadelerinin sünnet düğünleri münasebetiyle zengin ve renkli gösterilere sahne olan şenlikler düzenletmiştir⁸. Bunlardan 7 Şaban 1117 (24 Kasım 1705) tarihinde dünyaya gelen ilk şehzadesi Sultan Mehmed için on gün on gece donanma tertip ettiği *Târîh-i Râşid ve Zeyli*'nde "... Pâdişâh-ı âlf-nijâd hazretlerinin sulb-i kerîm-i husrevânelerinden bir gevher-i şâh-dâne-i deryâ-yı cûd pîrâye-bahş-ı silk-i vücûd olup peder-i mağ-fûrları ismi olan Mehmed Hân ile tesmiye buyurdular. Bu şehzâde-i cevân-baht Pâdişâh-ı hümâyûn hazretlerinin ibtidâ şehzâdeleri olup..." şeklinde yazar (Râşid Mehmed Efendi, 2013, II: 755).

Yapılan bir diğer şenlik de III. Ahmed'in şehzadesi Bayezid'in doğumu onuruna düzenlenmişti. Bu kutlamada mehterhânenin nevbet vurduğunu ve şenlik yapıldığını "*Sen ki vezîrim bu şeb sâ'at sekizde bir şehzâdem dünyâya geldi, ismini Bâyezîd tesmiye itdim. Hak te'âlâ kudûmunu mübârek eyleyüp etvâl-i 'ömrile mu'ammer eyleye, âmîn. Sultân kızımın dîdesin bûs iderim. Mu'tâd üzre mehterhâne çaldırılmak ve şenlik olmak*" (BOA, AE.SAMD.III, 228/21928)⁹ söz konusu hatt-ı hümâyunda görüyoruz.

III. Ahmed'in oğlu Şehzade Selim'in doğumu münasebetiyle yapılacak kutlamalar için Âsitâne-i saâdet kaymakamı el-Hâc Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde; Kasımpaşa, Tophane, Üsküdar, Beşiktaş ve Eyüp'te üç gün sürecek donanma ve çeşitli şenlikler düzenlenmesi ve halkın güvenliğinin de sağlanması istenmiştir.

⁷ "Rûy-ı deryâda meserretle donanmalar olup Niçe san'atlerin arz etdi fişenk-endâzân Gökde kandilledir seyr etmeğe necm-i Şâkıb Cevv-i eflâke hevâyîler olunca perrân..." Bk. (Çeşmîzâde Mustafa Reşid, 1993: 93-94).

⁸ Zengin gösterileri ele alan Seyyid Vehbî'nin *Surnâmesi* 1720 tarihinde yapılan III. Ahmed'in dört şehzadesinin sünnet merasimi ile II. Mustafa'nın iki kızının ve diğer sultanların evlenme şenliklerini günü gününe veren bir kaynaktır. Bk. (Özcan, 2020: 188).

⁹ Bâyezîd isimli şehzâdenin dünyaya gelmesiyle bazı kimselerin tayin işlemlerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. "Mâh-ı Zi'l-ka'de'nin dokuzuncu salı gün pâdişâh-ı âlf-cenâb hazretlerinin Bâyezîd nâm bir şehzâdesi vücûda geldi. Hâssa Hâseki Sivaslı Mehmed Ağa İstanbul bostancı-başı nasb, selefi Mukallid Halîl'e İznikmid Sancağı virildi" (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018: 1095).

Âsitâne-i sa'âdetde sadâret-i 'uzmâ ve vekâlet-i kübrâ kâimmâkâmı olan vezîr el-Hâc Mehmed Paşa'ya hüküm ki:

Bu eyyâm-ı nusret-encâmda bi-fazlî'llâhî'l-Melikü'l-müte'âl meyâ-min-i tâlî' ü ikbâl ile şeref-bahşâ-yı 'âlem-i vücûd ve zînet-efzâ-yı kişver-i şühûd olan ârâyîş-i tâc u taht şehzâde-i cevân-baht Sultân Selîm'in kudûm-ı meymenet-lüzûmunu i'lân u işâ'at için Sarây-ı Cedîd-i 'Âmirem burnunda ve Tophane ve Tersâne-i Âmiremden üç gün üçer nevbet top şenlikleri itdirilmesi için bundan akdem hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnumla fermân-ı 'âlî-şânım şeref-sudûr bulmuş idi. Lâkin bu eyyâm-ı sa'âdet-i tev'em-encâmında hazret-i Mâlikü'l-mülkûn câre-sâz ve cenâb-ı Vâhibü'l-fevz-i bî-niyâz celle şânuh dergâhında tenessüm-i nesîm-i feth ü zafer mesûl ve muntazır iken bu mevhibe-i 'uzmâ ve 'atıyye-i kübrâ mukaddime-i feth ü nusret ve talî'a-i fevz ü fırsat olmak tefe'ül ü ümniyyet olunmağla sen ki vezîr-i müşârûn-ileyhsin işbu emr-i şerîfîm vusûlünde ol tâze-nihâl-i hadîka-i devlet ve dürr-i şâh-vâr-ı sadef-i saltanatın bârâver-i tûl-i 'ömr ü 'izzet ve zînet bahş-ı tâc u bekâ ve sa'âdet olması ve devâm-ı 'ömr-i devlet ve izdiyâd-ı ferr-i şevket-i saltanatım için du'âsına mazanne-i karîb-i icâbet olan 'ulemâ ve sulehâ-yı ümmetde isticlâb-ı du'â-yı hayrdan sonra izhâren serveri'n-nu'amâ ve irgâmen li-unûfi'l-a'dâ âsitâne-i sa'âdet-medârımında ve etrâfında olan Kasımpaşa ve Tophane ve Üsküdar ve Beşiktaş ve medîne-i hazret-i Ebî Eyyûb Ensârî'de vâkî' esvâk ve bezâzistân ve dekâkîn ve sâir mu'tâd-ı zîynet olan mahalleri mütevâliyen üç günün ancak nehârında tezyîn ve donanma ve envâ'-ı şenlikler itdirüp ammâ bu takrîb ile hilâf-ı şer'î şerîf bir ferde te'âddî vü tecâvüz olunmamak için ziyâde takayyüd ü ihtimâm eylemek bâbında hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnumla fermân-ı 'âlî-şânım sâdir olmuşdur, buyurdum ki (BOA, A.DVNSMHM.d, 123, h. 3, fî evâsıt-ı Rebiülâhır sene 1127:2).

Devamla padişahın yeni doğan çocuğu için üç gün donanma tertip edilmesi, durumun toplanarak ve mehterhane çalışanarak halka duyurulmasına dair cevabî telhis ve III. Ahmed'in hatt-ı hümâyûnu bulunmaktadır. Burada halkın isteğinin bir şeye kıyas olunmayıp şenliğin yedi ve dokuz gün isteyenlerin olduğu, özellikle elçilerin bulunması sebebiyle de durumun mülâhaza edilmesi belirtilmiştir.

'Âkıl ve kâmil olanların 'indinde üç gün donanmayı münâsib görüp istihsân iderlerse ilçiler bunda olması sebebi ile münâsib gereği gibi bir hoş suâl idüp telhîs-i kalem-i asıfânen ile 'arz eylesiz. Ben 'âlemin memdûh gördüğü işde bulunayım dirim, sâir fikrim yokdur. Allahu 'azîmü's-şân her hâlde destgîrimiz ola, âmîn (BOA, AE.SAMD.III, 214/20698).

Benim şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim sebeb-i devletim ve hayâtım efendim pâdişâhım, Hak te'âlâ kudûm-ı şehzâde-i cevân-baht hazretleri cümleye mübârek ü meymûn idüp eyyâm-ı saltanatlarında 'âlemi dâimâ bu hâl üzre âsûde ve inşâallâhu te'âlâ vaktiyle düşmenlerimizden murâd-ı hümâyûn-ı şâhâneleri üzre ahz u intikâm müyesser eyleye, âmîn. Bu şehzâde-i civân-baht efendimizin 'âlem-i dünyâyâ kadem basdığı emr-i hümâyûnunuz üzre yalnız top ve mehterhâne ile halka işâ'at olunur. Ammâ üç gün olsun donanmacık lâzım idi. Zîrâ halkın bir mertebe hâhişi vardır ki, bir şeye kıyâs olunmaz. Husûsâ ilçiler bunda hemân böyle sâdece geçilmek bir vechile devâ değildir. Ve halkın üç gün donanmaya hiç minnet ve şüheleri yok, yedi gün ister var dokuz ister var olmamağa ne sebeb vardır, mülâhaza buyurula (BOA, AE.SAMD.III, 214/20698).

Bu belge halkın bu tarz şenliklere teveccüh ederek eğlenmesine işaret etmesi bakımından mühimdir. Keza başka bir kaynakta da bu tarz şenliklerle ilgili, İstanbul'da bir yandan toplar atılır, mehterhaneler çalınır, diğer taraftan şehir meşalelerin ve fanusların gölgesinde sallanır, adeta coşarak kendinden geçen İstanbul ahalisi gibi eğlenirdi. Doğum münasebetiyle yapılan eğlenceler bazen beş bazen de yedi gün devam ederdi, değerlendirilmesi yapılmıştır (Uluçay, 1958: 207).

Padişahın tevellüt eden çocuğu erkek ise durumun hatt-ı hümayûn ile dârüssaâde ağası aracılığıyla sadrazama tebliğ edilmesi kanundu. Şayet kız ise hazine nedar ağa veya uygun birisiyle bildirilirdi. Doğum telallar ile halka duyurulur ve Paşakapısı'nda mehterhane çalardı (Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, 1988: 171). III. Ahmed vezirine bu hususta bir hatt-ı hümayûn göndermiştir. Burada çocuğunun tevellüt etmesinin halka bir nevbet mehterhane ile duyurulması, bundan böyle şehzade olması durumunda üç gün şenlik yapılması, sultan ile şehzadeler arasında fark olduğu belirtilmektedir.

Sen ki vezîrim paşalara ve ağaya musâhib göndermem şehzâde olsa gönderirdim. Bugünlük halka işâ'a için bir nevbet mehterhâne çalınsa kifâyet eder. Bundan sonra gelecek şehzâde olursa üç gün şenlik olur. Şehzâde ile sultânın beyninde fark lâzımdır. Kızımın dîdesin bûs iderim. Salı günü dîvânda sana bakmak için söylemişler idi. Yarın ikindiden sonra gelürler mi? Yazup bildiresin (BOA, AE.SAMD.III, 222/21413).

Osmanlı saray düğünleriyle ilgili belgeler

Osmanlı padişahlarının görkemli şenlikler düzenleme sebeplerinin başında şehzadelerin sünnetleri ve sultanların düğünleri gelir (Nutku, IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), 1987: 23). *Sûr-ı hümayûn* olarak adlandırılan Osmanlı saray düğünleri, şehzadelerin evlilik ve sünnetleriyle, sultanların izdivaçları münasebetiyle yapıldı. Klasik dönemde sultanların evlilik ve şehzadelerin sünnet düğünleri bazen beraber yapıldı (Nutku, Osmanlı Saray Düğünleri, 1994: 17). Saray düğünleri içerisinde III. Murad'ın 1582'de oğlu şehzade Mehmed için tertip ettiği sünnet düğünü en meşhur eğlencelerden biridir¹⁰.

III. Ahmed tahta çıkışının beşinci senesinden itibaren üç yıl art arda şenlik düzenletmiştir. 1708'de başlayan çifte düğün şenliğinde ağabeyi II. Mustafa'nın kızlarından Ayşe Sultan, Sadrazam Numan Paşa ile Emine Sultan ise Çorlulu Ali Paşa ile evlenmiştir. Gündüz seyirlik oyunları gece ise donanma gösterisi şenlikleri düzenlenmiştir. Devamla bir yıl sonra kızı Fatma Sultan'ın dönemin önde gelen paşalarından Silahtar Ali Paşa ile izdivacı münasebetiyle büyük

¹⁰ Bir yıl öncesinden başlayan bu şenliğin hazırlıklarının zamanında tamamlaması için ilk etapta maiyet ve yardımcıların sayısı üç yüze ulaşan bir düğün emini tayin edilmekle birlikte işten anlayan yardımcıları da görevlendirilmişti. Bk. (Önal, Şenlik ve Siyaset: Şehzâdelerin Doğum ve Sünnet Şenlikleri, 2012: 35). Elli beş gün elli beş gece süren bu kutlamaya dünyanın birçok yerinden hükümdarlar çağrılmış gelemeyenler elçilerini göndermişlerdir (Nutku, IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), 1987: 23).

bir şenlik daha icra edilmiştir. Bu şenlikte Haliç'te sallar üzerinde zengin gösteriler yapılmıştır. 1710'da II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa ile evlenmesi sebebiyle yapılan şenlikte ise seyirlik oyunlarda muhtelif hüner gösterileri, spor müsabakaları, dramatik danslar ve seyirlik oyunlar oynanmıştır (Nutku, İstanbul Şenliklerindeki Dramatik Gösteriler, 2015: 517).

III. Ahmed'in en görkemli yaptırdığı şenlik, 1720'de II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'ın Musul Valisi Sirke Osman Paşa ile evlenmesi münasebetiyle düzenlenmiştir. Okmeydanı'nda ve Haliç'te düzenlenen şenlik on beş gün ve gece sürmüştür (Rado, 1971: 4). III. Ahmed son şenliğini 6 Ocak 1724'te kızlarından Atike Sultan'ı İbrahim Paşa'nın oğlu Genç Mehmed Bey'e, Ümmü-gülsüm Sultan'ı İbrahim Paşa'nın kardeşi Ali Bey'e; Hatice Sultan'ı ise Çerkez Osman Paşazâde Ahmed Paşa'ya namzet kılarak sonraki süreçte bu üç vezir ile evlendirmiştir (Özergin ve İpekten, 1959: 131).

Emetullah Sultan ile Sirke Osman Paşa'nın evlenme töreni sonrasında¹¹, III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid için 1720 senesinde İstanbul'da yaptırdığı sünnet düğünü sarayın bütün ihtişamının teşrif edenlere aksedildiği XVIII. yüzyılın en büyük şenliği oldu (Önal, Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri, 2015). Bu merasim bütün vilayetlerde ilan edilerek düğünlerde sanatlarını gösterecek hüner sahiplerinin gönderilmesi gerektiği bildirildi. Kaptan Süleyman Paşa, Tevkiî Mustafa Paşa, Maktulzâde Ali Paşa, Sirke Osman Paşa ve Eğriboz Muhafızı İbrahim Paşa gibi kimseler padişah tarafından düğüne davet edildiler. Matbah Emmini Halil Efendi'ye bütün malzemelerin temini için hil'at giydirildi ve sûr emini tayin edildi. Ayrıca Halil Efendi'ye sünnet olacak şehzadeler için birer büyük, onar tane küçük nahil¹² ve birer şeker bahçesi yapılması ferman edildi. Merkezde bu tarz hazırlıklar yapılırken Okmeydanı'nda da bazı düzenlemeler yapıyordu. Meydana diki-lecek çadırların yerlerini İbrahim Paşa tespit ederek padişah ve harem halkı için otağlar diktiriyordu. Ayrıca bütün devlet erkânı için dikilecek çadırların yerlerini göstermiş ve bunlarda tamamen hazırlanmıştı (Cemil, 1971: 4-5).

Aşağıda vereceğimiz belge de III. Ahmed döneminde bu tarz şenliklere dair kaleme alınmıştır. Padişahın afiyet ve sıhhatine işaret eden hatt-ı hümayun ile Okmeydanı'nda tertip edilecek şenlik ve ziyafet için otağ-ı hümayunun ve diğer davetli çadırlarının belirli bir düzen içerisinde kurulmasına dair verilen karara ilişkin telhis şu şekildedir:

Kasd olmadan gayrı şey ile mütehallil olur diyemem ba'de'l-kasd mu'âlece olunup inşâallâhu te'âlâ def olur kasdı efendi te'hîr eyleyor böyle 'illetde kasdın te'hîri câiz midir? Suâl olunursa ma'lûm olan gargaradan sâirden fâide müşâhede olmadı. Gayrı kasd bir gün evvel olsa Allah vire fâide olaydı.

¹¹ Bk. (Cemil, 1971: 5).

¹² Bilhassa saray şenliklerinde bal mumundan yapılarak gelinin ya da sünnet olacak çocuğun önüne götürülen süslü ağaca verilen isim için bk. (Nutku, Nahil, 2006: 299-300).

Benim şevketlü kerâmetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim hünkârım, bu gün mübârek boğazınız nicedir? İşâret-i hümayûnları mercûdudur ki, Hak te'âlâ şifâlar ihsân eyleye, âmîn. Gayrı sûr-ı hümayûn için herkes ve ocaklar tedârükde olmağla yarın divân olmamak üzere tenbîh olundu. Ancak kulunuz her gün sarâyda iderim.

Boğazım 'ileti dünden beri içe şişleri tahlîle yüz tutdu lâkin ol ki boğazın sağ tarafında olan katı nevâzil tahlîl olmayup hâli orta durup yutkundukça dokunur.

Benim şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim sebab-i devletim efendim pâdişâhım,

Bu gün Okmeydanı'na gelinüp otağ-ı hümayûn ve sayır çadır yerleri bakıldı. İnşâallâhu te'âlâ otağ-ı hümayûn-ı mülûkâneleri namâzgâh derûnunda kalmak üzere her zemân sâyebân-ı hümayûn kurulan mahalle ve ziyâfet otağı, otağ-ı hümayûnun sağ cânibine kurulup ziyâfet haymesinin sağ-ı ki Sepet taraflarında kulların otağı kurulup andan sonra yine sağa doğru Toptaşı'ndan yehûd mezarlığına varınca vüzerâ çadırları ve Karaağaç semtine vüzerâ çadırlarının ardına Yeniçeri ocağı konmak üzere karâr virildi. Hak te'âlâ hayr ile itmâmın müyesser ve mukadder eyle âmîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn (BOA, AE.SAMD.III, 229/22039).

III. Ahmed Karaağaç'da çadırlarda bulunan neferlerin mehterhane ve şenlik icra eylemeleri hususunda da vezirine bir hatt-ı hümayûn göndermiştir.

Benim vezîrim Karaağaç'da çadırlarda olan neferât gicede ve gündüzde mehterhâne ve şenlik eylemek üzere teberdâr ve has ahur ve aşçı ve helvacı neferâtlarının ta'yîn [eyleyüp] fermân viresin ve çadırların döntürdesin (BOA, AE.SAMD.III, 225/21704).

III. Ahmed'in dört oğlunun sünnet edilmesine ilişkin hazırlıklara aylar önceden başlanılmış, hatta Nevşehirli Damad İbrahim Paşa daha önceki sûr-ı hümayûnları bilenlerden ve muhtelif defterlerden incelemelerde bulunarak düğünün mükemmel olmasına özen göstermiştir (Uzunçarşılı, Nahil ve Nakıl Alayları, Ocak 1976: 65). Söz konusu III. Ahmed'in bir hatt-ı hümayûnu ile sadrazamın mevcut duruma ilişkin bir telhisi de, kesin olarak kararlaştırılan sünnet düğünü için gereken masrafların defter olunması ve taşradan davet olunacak vezirler ve beylerbeyiler için tanzim olunan defterlerin takdimine dairdir.

Bir vakitte tarafından gidecek mektûb tesvîd olunup rikâb-ı kamyâba 'arz eylesin.

'Arz-ı ben-de-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım, fermân-ı hümayûnları buyurulduğu üzere inşâallâhu te'âlâ mübâşeret olunması musammem olan sûr-ı hümayûn-ı hitân için iktizâ iden masârifi ber-vech-i i'tidâl bir defter olunup bundan mâ'adâ taşradan da'vet oluncak vüzerâ ve beylerbeyileri.... defter ve bu tarafda da'vet olacaklar dahi bir defter olunup merfû rikâb-ı kamyâbları kılınmıştır... Da'vet olunacaklar çünkü hediyeyle göndermeleri tasrîh olunmak lâzım geldiğinden evâmîr-i şerîfe [buyurulmak] münâsib olmayup sadr-ı a'zam tarafından mektûblar irsâl ve tahrîr olunan mektûbların kaydı dahi bulunmağla sûreti ihrâc ve manzûr-ı hümayûnları olmak üzere

merfû‘-ı rikâb-ı şevket-nisâbları kılınmıştır. Ol vakt yazılan mektûblar bu tarafta kapu kethüdâlarına verilmiş bu def‘a dahi inşâallâhu te‘âlâ defter olunan vüzerâ ve beylerbeyilere taraf-ı kullarından mektûblar tahrîr ve kapu kethüdâlarına teslim olunup iktizâsına göre tenbîh olunur. Ancak ol vakt her birinden ne mikdâr hedâyâ geldiğinin başmuhâsebede ve teşrifât defterlerinde kaydı bulunmadı. Enderûn-ı hümâyûn hazînesi defterlerinde olmak gerekdir. O vaktin defterleri tettebbu‘ olunmak üzere fermân [olunanları] buyurulmayup eğer kaydları bulunursa kulunuz dahi bakup ana göre kapu kethüdâlarına tavsiye ...içün bir sûreti bu kullarına irsâl buyurulmak bâbında emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbbetlü veliyy-i ni‘metim efendim pâdişâhım hazretlerindir (BOA, AE.SAMD.III, 224/21623).

III. Ahmed’in şehzadeleri için yaptırdığı sünnet düğününde sarayın bütün ihtişamı teşrif edenlere aksettirilmiş, adeta bu şenlikle elçilere imparatorluğun gücü gösterilmiştir. On beş gün devam eden düğünün on üçüncü günü verilen ziyafete Venedik elçisi ve İstanbul’a yeni gelen Avusturya kapı kethüdası da davet olunmuştu (Cemil, 1971: 6). Sûr-ı hümâyûn için Okmeydanı’nda kurulan çadırların Asitâne’de mukim elçiler tarafından temaşa edilmesi hususu padişaha bildirilerek görüşü talep edilmiş, müsaade edilmesine dair aşağıdaki hatt-ı hümâyûn yazılmıştır:

Cümlesine izn-i hümâyûnum olmuştur, varup seyr eylesünler.

Arz-ı ben-de-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, ‘inâyetlü, veliyy-i ni‘metim efendim pâdişâhım, Hak celle ‘alâ-mübârek vücûd-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûnların hemvâre vikâye-i ‘aliyye-i ilâhiyyesinde masûn ve mahfûz eyleyüp bed-hâh-ı devletlerin dâimâ makhûr ve sernigûn eyleye âmin. Şevketlü, kerâmetlü efendim, Âstâne-i Sa‘âdetleri’nde mukîm ilçiler tercümânların gönderüp sûr-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûn için Okmeydanı’nda kurulan haymeleri varup görmek ve ziyaretiyle karîrü’l-‘ayn olmak bâ‘is-i iftihârımızdır deyü recâ vü iltimâs itmeleriyle ma‘rûz-ı rikâb-ı kâmyâb-ı hîdivâneleri kılınmıştır. Ma‘lûm-ı mülûkâneleri olundukda yarınki gün cümlesi birden varup görmek için izn ü ruhsat veril-mek üzere müsâ‘ade-i hümâyûnları erzânî buyurulmuyor ise emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, salâbetlü, veliyy-i ni‘metim efendim, pâdişâhım hazretleri-nindir (BOA, AE.SAMD.III, 223/21487).

Enderun kademelerinin sonuncusu olan Has oda, Fatih tarafından kurulmuştur. Burada has odabaşı, silâhdar, çuhadar ve rikâbdar gibi dört meşhur zabıt bulunmakta idi. Muhtelif görevleri bulunan Has odahılar çıkma olduğunda kıdem durumlarına göre önemli vazifelere tayin edilirdi (İpşirli, 1995: 186)¹³. Söz konusu III. Ahmed’in hatt-ı hümâyûnlarından bir diğeri sûr-ı hümâyûn vaktinden sonra Has Oda’dan tekaüt ile ihraç olunanların defterine ilişkindir. Belgede daha önceki sûr-ı hümâyûnda Enderun’dan isteğine kavuşanlar için Has Oda’dan başka hazine, kiler, seferli, büyük ve küçük odalardan kırk yedi nefer kimseye sipâhilik verildiği, çıraklık şekli üzere hiç kimsenin tekaüt edilmediği; sipahilik ile çıkanların defterinin padişaha takdim edildiği belirtilmektedir.

¹³ Ayrıca bk. (Diker, 2021).

Sûr-ı hümayûn vaktinden sonra Has Oda'dan tekâ'üd ile ihrâc olunanların defteri gelmek.

'Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım, mukaddemâ vâki' olan Sûr-ı hümayûnda Enderûn-ı Hümayûn'dan ber-murâd olanlar için cemî'-i aklâm defterleri tettebbu' olundukda Has Oda'dan mâ'adâ hazîne ve kilâr ve seferlü odalarından ve Büyük oda ve Küçük odadan kırk yedi nefer âdeme 'ale's-seviye sipâhîlik ihsân olunup hazîne ve kilâr ve seferliye yigirmişer akçe ve Büyük ve Küçük Odalı'lara on sekizer akçe ile tevcih olunduğunun kaydları bulunmuşdur. Bundan mâ'adâ gerek Has Odalı'dan ve gerek sayir Odalar'dan çıraklık vechi üzre bir kimesne tekâ'üdlük virildiğinin kaydı bulunmamağla sipâhîlik ile çıkanların defteri mukâbele-i süvârîden ihrâc ve man-zûr-ı hümayûnları olmak üzre merfû'-ı rikâb-ı kâmyâbları kılınmışdır. Tekâ'üdlük ile kimesne ber-murâd olmadığının Küçük rûznâmçeden gelan 'ilm-i haberi dahi gönderilmişdir. Ma'lûm-ı mülûkâneleri oldukda emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerindir (BOA, AE.SAMD. III, 227/21880).

Bayram Şenliği ile İlgili Belgeler

Osmanlı sarayında yapılan en ehemmiyetli merasimlerden biri Ramazan ve Kurban bayramlarındaki *muâyede* denilen tebrikler idi. Bu tebriklerden bir gün önce sarayın ikinci avlusunda ve kubbe altındaki Adil Köşkü'ne karşı durularak mehterhane çalınır ve arife merasimi yapılırdı (Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, 1988: 201). *Arife dîvânı* bayram kutlamalarının sarayda görülen ilk etkinliği, adeta bayramlaşmanın buradaki açılışı olarak değerlendirilebilir (Ertuğ, 2006: 581).

Bayram gecesi hilalin görünmesiyle Sarayburnu'ndan biri Galata diğeri Marmara denizi tarafına olmak üzere iki noktaya üçer pare top atışı ile Ramazan'ın bittiği bayramın başladığı resmen ilan edilirdi. Sarayda bayramlaşma töreni için günler öncesinden başlayan pek çok hazırlıklarla sarayın avluları aydınlatılır, çok erken saatlerde gelen misafirler ellerinde meşalelerle kapıcılar tarafından karşılanırdı (Ertuğ, 2006: 582).

Oldukça şatafatlı bir şekilde kutlanan bayramlaşma merasimine ilişkin bir detay da Fatih'in teşkilata dair kanunnâmesinde yer almaktadır. Burada saraydaki bayramlaşma töreninin nasıl icra edileceği bazı kaidelere bağlanmıştır (Özcan, Kanunnâme-i Âl-i Osman, 2017: 16-18).

XVII. yüzyılda devlet adamları arasındaki bayramlaşma merasimi resmî olarak bayrama beş gün kala şeyhülislamın sadrazamı tebrike gitmesiyle başlayıp arife günü sadrazam ve maiyetinin iade-i ziyaretiyle son bulmakta idi. Söz konusu yüzyılın sonlarına doğru sadrazamın şeyhülislamı tebrike gitmesi adeti benimsendi. XVIII. yüzyılın başlarında ise resmî tebrikler bayramdan dört gün öncesine alınmıştır (Önal, Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri, 2015: 425).

Saraydaki bayramlaşmalar farklı iki mekânda aynı anda başlardı. Sabah namazı sonrasında Kubbealtı'nda başta imam efendi ve orada bulunanlar veziriazamın bayramını tebrik ederken padişahın bulunduğu yerde Hasoda'da da başka bir tebrik merasimi yapılırdı. Diğer katılımcılar ise ikinci avluda tahtın karşısında hilal şeklinde dizilirlerdi (Ertuğ, 2006: 583-585). Merasim esnasında mehter takımı çalınır denizden de gemilerin topları merasime iştirak ederdi (Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, 1988: 209). Padişah hazırlıklar tamamladıktan sonra gelerek Babüssaâde önündeki tahta otururdu. Nakibüleşraftan başlanılarak herkes teşrifattaki sırasına göre padişahın bayramını tebrik ederdi. Teşrifatçının da tebriği ile merasim nihayete ererdi (Önal, Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri, 2015: 426).

Padişah merasim akabinde *bayram alayı* için elbise değiştirdikten sonra bayram namazına gitmek üzere dışarı çıkardı. Padişahın at sırtında Ortakapı'dan çıkmasıyla alay Sultanahmet yada Ayasofya Camisi'nden birine doğru hareket ederdi. Namaz bitince tıpkı camiye gelişteki gibi dönüş merasimi yapılırdı. Saraya dönen padişah Hasoda kapısı önünde kurulan taht üzerine oturarak Enderun halkının tebriğini kabul ederdi. Bu arada kilerci başının getirdiği yemeği yer helvahanede yapılan helva da devlet erkanına ikram edilirdi (Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, 1988: 209-210; Koçu, 1972: 6-11).

Bayram öncesinde başlayan resmî tebrik ziyaretleri, bayram sabahı kubbealtında yapılan bayramlaşma merasimi, padişahın saraydaki diğer tebrikleri kabul etmesi ve akabinde muhtelif yerlerde yapılan şenlikler, bayram törenlerinin ne kadar önemsendiğini tezahür etmesi bakımından mühimdir. III. Ahmed'in bayram namazı sonrasında Beşiktaş'ta şenlik düzenlenmesine dair vezirine yazdığı aşağıdaki hatt-ı hümayûn da meseleye önem verildiğini göstermektedir.

Sen ki vezîrim,

İnşâallâhu te'âlâ, bayram nemâzından sonraca Beşiktaş'a mehterhâne ile top ve tûfeng şenliği iderek mürûr etmek üzre murâdım vardır ne dersin? Münâsib görürsen tersânede mevcûd olan çekdir[i]lerin en aslahı levendi ile mükemmel donanup Yalı Köşkü¹⁴ ile Bağçe Kapusu beyninde 'ıyd-ı şerîf günû 'ale's-sabâh hâzır u âmâde olmak ve bir kusûru kalmayup mükemmel donattırılmak için kapudan paşaya tenbîh eylesesin. Münâsib görmezsen 'arz-ı i'lâm eylesesin (BOA, AE.SAMD. III, 222/21469).

Padişah yemekten sonra Enderunlu ağalarla bahçe köşklerinden birine istirahat etmek ve eğlenmek için gider, burada da tebrikler devam ederdi. Kaptan paşa İstanbul'da ise tersane kethüdası, tersane ağası ve derya beylerinden her

¹⁴ Bayram tebriği ve şenliklerinde Yalı Köşkü önemli bir yere sahiptir. Padişah XVIII. yüzyılda bayramın birinci günü öğleye doğru köşke kurulan gümüş tahta oturarak bayram tebriklerinin bir kısmını burada kabul ederdi. Ayrıca burada tertip edilen şenliklerden mehter konseri, top atışları, pehlivanların güreş müsabakaları gibi gösterileri izlerdi. Padişah ikindiden sonra saraya giderdi. Bk. (Ertürk, 2013: 194).

kim var ise deniz yoluyla gelir, bostancıbaşı tarafından karşılanarak padişaha tebriklerini sunarlardı (Ertuğ, 2006: 588-589). III. Ahmed'in hatt-ı hümayûnlarından biri de bayram tebriği ve kaptan paşanın bayram ziyaretine gelebileceğine dairdir. Aşağıdaki belgede bunu açıkça görmek mümkündür.

Kapudan Paşa gelmez tersâne kethüdâsı ve çekdiri beyi kâfidir.

Benim şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, salâbetlü veliyy-i ni'metim bâ'is-i hayâtım efendim pâdişâhım, li'llâhi'l-hamd ve'l-minne sa'âdetlü mürüvvetlü sultân efendim 'âfiyet üzre olup mübârek ayağınızı bûs iderler. Yalıda olanlar 'avn-ı hak ile sıhhat üzrelerdir. Gerçin 'âfiyyetdedir hâlâ yalıda olur. Sarayda şimdilik hasta yokdur dirler. Kulunuz da suâl itmeme hak te'âlâ def' eyleye, âmin. Bu gün sa'âdetlü efendim, mübârek rikâb-ı hümayûnunda kağıd yazup tebrîk-i 'ıyd idecektir. Mîr-i 'alem-i sâbık için halka ser-rîşte olmamak için münâsib işler ve fermânlar olmalıdır. Birkaç dâne bulundu. İnşâallâhu te'âlâ ba'de'l-'ıyd dahi zamm olunup irsâl olunur. Kapudan paşadan bir tezkire geldi, lâkin yazduğu Büyük Dere'ye veyâhûd ahâr mahalle ziyâfete gidildik de olmuş şimdi sarây-ı hümayûnuna gidersiz iktizâsı yokdur (BOA, AE.SAMD.III, 221/21350).

Padişahın isteğiyle bayramın ikinci veya sonraki günlerinde Davutpaşa, Gülhane, Dolmabahçe, Üsküdar ve Arnavutköy'de Mehmet Paşa, Florya, Göksu, Bebek kasırları gibi yerlerden birinde *bayram rikâbı resmi* gerçekleştirilirdi. Bu merasim XVIII. asrın sonlarına doğru daha çok bayramın ikinci gününde yapılmıştır. Daha önceki tarihlerde bayramın ikinci günü Çubuklu Bahçe'de çadırlar kurularak nişancı, defterdar ve şeyhülislam gibi devlet ricalinin de iştirakiyle sadrazama ziyafet verilerek merasim yapılırdı (Önal, Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri, 2015: 427). III. Ahmed de kaide-i kadîmeye riayet eyleyerek bayramın ikinci günü Çubuklu'ya varılıp Tophane'ye gelinmesini, cündilerin hazır olmasını istemektedir. III. Ahmed'in cündilerin Çubuklu Bahçe'de cirit oynamalarına müsaade eden hatt-ı hümayûnu ve bir telhis şu şekildedir:

Kâ'ide-i kadîmeye mürâ'at münâsibdir. Yarın Çubuklu'ya varılıp sonra Tophane'ye gelürsüz, yarın cündiler hâzır olsunlar. Öbür gün Enderûn-ı hümayûn ağaları oynarlar. Ma'lûmunuz oldukça ol gün efendi ile ma'an gelürsüz.

Ne güne olacak ise ahşâmdan kulunuz habîr olmağa muhtâcım ki, efendi dâ'inizi haberdâr idüp varalım.

Li'llâhi'l-hamd sa'âdetlü, 'inâyettlü sultân-ı 'âlişân efendim 'âkıbet üzre olup mübârek ayağınıza yüzler sürür. İnşâallâhu te'âlâ yarın giderler.

Benim şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim sebeb-i devlet ve hayâtım efendim pâdişâhım, kulunuz yarın fazîletlü müftî efendi dâ'ileriyle sadreyn efendileri Çubuklu Bahçe'ye da'vet eyledim. Seheri 'azîmet olunmak üzre yüz kethüdâ kulunuzla cündiler bundadır. İnşâallâhu te'âlâ yarın ne vakt fermân-ı hümayûnunuz olursa mecmû' hâzırdır. İnşâallâhu te'âlâ Enderûn-ı hümayûn ağalarıyla Harem-i hümayûn ağalarına her ne güne cerîd-i fermân-ı hümayûn buyurulursa ol gün kulunuz 'âdet üzre müftî efendi dâ'ileriyle mübârek rikâb-ı hümayûnunuza yüzüm sürerim. Kadîmdir cümle ile 'ıyd-ı şerîfin ikinci günü Tophane'ye üçüncü günü hazret-i Eyyub'a dördüncü günü Üsküdar'a giderler imiş. Kâ'ide-i kadîme-i hasene icrâ olursa halkın du'âsına bâ'is olur deyü bugün kubbealtında sadreyn efendiler sevk eylediler. Enderûn ağalarına cirîd (BOA, AE.SAMD.III, 227/21846).

Osmanlı Devleti'nde bayram merasimi münasebetiyle yapılan törenlerde hediyeleşmeye büyük önem verilmiştir. Padişah devlet görevlilerine ve saray mensuplarına muhtelif hediyeler verdiği gibi padişaha takdim edilen hediyeler de vardır. Takdim edilen bu hediyeler deftere kaydedilerek hazineye alınır¹⁵. III. Ahmed de *Kurban Bayramı* dolayısıyla kendisine takdim edilen hediyeleri beğenerek kabul etmiştir. Bu münasebetle III. Ahmed'in hatt-ı hümayûnu ile bir telhis bulunmaktadır.

'Arz olunan hediye peşendîde-i şâhânem olmuştur.

'Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü veliyy-i ni'metim efendim, pâdişâhım, cenâb-ı hudâvend-i Kadîr celle şânuhû 'anî-ş-şebîh ve'n-nazîr hazretleri masdar-ı hayr ve ma'delet ve mazhar-ı şân-ı saltanat olan vücûd-ı hümayûn-ı şevket-makrûnların afât-ı gerdûn ve ekdâr-ı çarh-ı vârandan hem-vâre masûn ve me'mûn idüp her vakt ve her anların mânend-i rûz-ı a'yâd mutazammın-ı envâ'-ı şavk u şâdmânî ve müstemil esnâf-ı sürûr u câvidânî eyleye, âmîn, bi-hürmeti men erselehu'llâhu rahmeten li'l-âlemîn. Şevketlü, kerâmetlü, 'inâyetlü, efendim, pertev-âftâb-ı âlem-tâb-ı ferr ü şevketlerinden 'ıyd-ı adhâ dahi âfitâbın envâr-ı hayr ve bereket için kudûmu karîb olmağla hazret-i Hudâ-yı zül-mennân bu eyyâm-ı mes'ûd ve hengâm-ı sa'âdet-nümûdu şevketlü, 'azametlü, efendime mübârek ve müteyemmîn itmekle vesîle-i envâ'-ı meserrât u su'ûd eyleyüp kemâl-i safâ-yı derûn ve inşirâh-ı hâtır-ı hümayûn ile nice nice emsâl ve emsâl-line yetiştirmekle ve bu 'abd-i nâcîzi mesrûr ve şâdkâm ve 'ammâ-i 'ibâdullâhı zıll-ı refet-i perver-i mülûkânelerinde nâil-i râhat-ı hüsn-i nîzâm eyleye. Bu hengâm-ı meserret-şi'âr ve mevsim-i sa'âdet-âsâr-ı bahâne-cûyân 'arz-ı 'ubûdiyyete bir vakt fırsat u zemân ruhsat olup eğerçi 'ıyd-ı bî-mikdârlarında nazar-ı kâmil-i 'iyâr-ı hüdâvânelerine sezâvâr-ı hediye tedârüküne miknet ü iktidâr yoğiken mücerred tebrik-i 'ıyd-ı sa'îde vesîle olmak dâ'îyesiyle tedârük olunan dest-âviz-i nâciz-i kemterâne defteriyle küstâhâne merfû'-ı rikâb-ı müstetâb-ı âlem-meâb-ı cihân-dârîleri kılınmıştır. Mekârim-i celiyye-i bende-perver-i hüsvânelerinden bu 'abd-i kemterlerine sermâye-i fahr u mübâhât olmak için melhûz-ı nazar-ı âtîfet-eser kabûl buyurulmak bâbında emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerindir (BOA, AE.SAMD.III, 228/21965).

İstanbul'un Galata semtinde daha önceleri bulunan ancak daha sonra yok olan bir kulenin altındaki alan, fetih sonrasında *Mahzen-i Sultânî/Kurşunlu Mahzen* olarak isimlendirilmiş ve yüzyıllarca silah deposu olarak kullanılmıştır. XVIII. yüzyılda ise Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilen yer, günümüzde Yeraltı Camii olarak bilinmektedir. Yine aynı yüzyılda top şenliğinin Kurşunlu Mahzen önünde ve Kız Kulesi'nde icra edilmesine dair bostancıbaşıya buyuruldu verilmiştir (Özcan ve Sevinç, 2023: 65, 68, 77).

Kezâ III. Ahmed dönemine ilişkin bir belgede de benzer muhteva olup, Ramazan Bayramı şenliğinde kullanılmak üzere Sarayburnun'da ve Kurşunlu Mahzen önünde olan toplara verilen barut yetersiz kaldığı için cebehânedan iki kantar daha siyah barut verilmesine ilişkin bostancı başının inhâsı bulunduğu dairdir.

¹⁵ Padişahlara hediye edilen eserleri ihtiva eden böyle bir defter için bk. (Meriç, 1963: 764-778).

Telhîsi mücebince virilmek, ‘arz-ı bendeleridir ki, ‘ıyd-ı şerîf şenliği için Sarayburnun’da ve Kurşunlu Mahzen önünde olan toplara virilen bârût kifâyet eylemedikde bostancıbaşı ‘izzetlü ağa kulları ‘arz-ı hâl itmekle cebehânedan iki kantar bârût dahi virilmek için fermân-ı ‘âlîleri ısdârı bâbında fermân devletlü inâyetlü sultânım hazretlerindir.

Fermân buyurulan yalnız iki kantar bârût makbûzum olmağla şerh verildi.

Sarayburnu’nda ve Kurşunlu Mahzen önünde vâkî’ toparların ‘ıyd-ı şerîf için virilen bârût-ı siyâh kifâyet eylememekle mercûdur ki, iki kantar bârût-ı siyâh virilmek bâbında fermân-ı ‘âlîleri recâ oluna. Bâkî fermân devletlü sultânım hazretlerinin- dir (BOA, AE.SAMD.III, 120/11833).

Saray önünde ateşlenecek şenlik fişenkleri için bazen de cebehânedan barutun yanı sıra güherçile ve kal olunmuş kükürt de talep edilmekteydi. Söz konusu bu durum için cebecibaşı ağaya buyuruldu gönderilmiştir.

‘İzzetlü Cebecibaşı Ağa

İnşâallâhu te‘âlâ pîşgâh-ı hazret-i şehriyârîde irâet olıcak şenliğin fişenkler ateş için mevcûd cebehânedan üç kantar bârût-ı siyâh ve altı kantar güherçile ve bir buçuk kantar kâl olmuş kükürt virdirdesün deyü (BOA, AE.SAMD.III, 179/17399).

XVIII. yüzyılda Kız Kulesi, bayram kutlamaları gibi şenlikler için mekân olarak kullanılmıştır. Ramazan Bayramı arifesinde bayramın ilanı için bir nevbet, bayram günlerinde ise üçer nevbet top Tersane, Tophane, Yedikule, Kurşunlu Mahzen ve Kız Kulesi gibi yerlerden atılarak bayram kutlaması yapılmıştır. XVIII. yüzyılda bütün bu kutlamalar için cebehâne-i âmireden yıllık üç kantar barut tedarik edilmekteydi (Türkhan, 1-5 Kasım 2007: 658). Her yıl Ramazan Bayramı şenliklerinde kullanılmak üzere toparlar için verilen barutun yarım kantarı Kız Kulesi’nde kullanılmaktaydı. III. Ahmed dönemine ilişkin maliyede işlem gören belgelerin biri de defterdar efendiye hitaben Ramazan Bayramı şenliklerinde Kız Kulesi’nden atılacak toparlar için gerekli barutun cebehânedan verilmesi ile ilgilidir.

Vech-i meşrûh üzre ‘ıyd-ı fitr şenliği için Kızkulesi’nde olan toparlar için târîh-i mezkûrda bâ-fermân-ı ‘âlî yalnız buçuk kantar bârût-ı siyâh virildiği Cebehâne-i ‘Âmire defterinde mukayyedir. Fermân sa‘âdetlü sultânım hazretlerindir (BOA, AE.SAMD.III, 141/13670).

‘İzzetlü defterdâr efendi ‘arz eyleye deyü buyuruldu.

Telhîsi mücebince tezkire virilmek, ‘arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, ‘ıyd-ı fitr şenliği için Kuzkulesi’nde olan toparlar için beher sene virile gelen yarım kantar bârût mevcûd Cebehânedan virilmek için dizdârının ‘arz-ı ‘âlîdir. Kulle-i mezbûreye beher ‘ıydda yarımşar kantar cem‘ân barut virile geldiği derkenâr olunmağla der-kenârı mücebince mevcûd Cebehânedan yarım kantar barut virilmek için tezkiresi virilmek bâbında fermân devletlü ve sa‘âdetlü sultânım hazretlerindir.

Devletlü sa‘âdetlü sultânım hazretleri sağ olsun. Bu kulları Kızkulesi’nin dizdârı olup bu sene-i mübâreke ‘ıyd-ı şerîf mu‘tâd üzre virilân barut-ı siyâhı virilmek bâbında inâyet recâ olmaktadır bâkî fermân sultânımıdır (BOA, AE.SAMD.III, 141/13670).

Sadabad'daki Şenlik ve Sadrazamın Menzil Tebriğinden Bahseden Hatt-ı Hümâyûn

Kâğıthane deresinin her iki tarafında bulunan uğurlu, mutluluk veren yer manasına gelen Sadabad, literatüre *Lâle Devri* olarak geçen bir dönemin en başta gelen eğlence ve gezi mekanıdır (Bilgicioğlu, 2008, s. 379). III. Ahmed ilkbaharda zamanının çoğunu Sadabad'da geçirir Sadrazam İbrahim Paşa'ya veya yabancı devlet temsilcilerine burada ziyafetler tertip ederdi. Resmî bir mahiyet kazanan Sadabad ziyafetlerinde devlet erkânı hazır bulunduğu gibi icap eden diğer kimseler için de davetnameler gönderilirdi. Ziyafetten sonra burada nişan talimleri, pehlivan güreşleri, at yarışları, ayı ve köpek kavgaları eğlencelerinden başka top talimleri icra edilirdi. Nişancılıkta maharet gösterenlere padişah tarafından altınlar, damatlara samur kürkleri, müzeyyen hançerler ihsan edilirdi (Irmak, 2018: 342).

Bu bağlamda III. Ahmed cuma günü Sadabad'da gece ve gündüz tertip edilecek şenlikler hususunda sadrazama hatt-ı hümâyûnunda şöyle yazmıştır:

Benim vezîrim cum'a günü Sadâbâd'a vardılar, ol gice anda kalınur. Gicesi vâfirce fışek meydânda hâzır¹⁶ itdirirsiz. Ve gündüzde ziyâfetde seyr olunan ve at koşusu olur ve şehrin hammâllarını kayık ve kara ile Sadâbâd'a gelmek üzre ol gün ısmarlarsız, kızım sultânın gözlerinden bûs iderim (BOA, AE.SAMD.III, 227/21888).

Diğer bir hatt-ı hümâyûn ve telhistede sultanın sıhhatının iyi olduğu, sadrazamın menzil tebriği için hediyesiyle beraber geldiği ve şenliğin yarın gece başlayacağı söz konusu edilir.

Bin kusûrun olsa taksîrâta haml olunmaz. Hemân celle şânuhû seni bana bağışlaya. Kederin göstermeye, sultân gitmek üzredir. Selâm ider vâlideleri sıhhat üzredir (BOA, AE.SAMD.III, 227/21875).

Benim şevketlü kerâmetlü mehâbetlü salâbetlü veliyy-i ni'metim sebab-i devletim efendim hünkârım,

Hak celle şânuhû hazretleri menzilinizi mübârek ü meymûn ve zât-ı hümâyûnlarında ekdârdan her dem masûn ve dâimâ zevk ü sürûra makrûn ve nice fütûhâtlarıyla kalb-i şâhânelerin 'ale'd-devâm mürûr ve memnûn eyleye, âmîn. Tebrîk-i menzil zımnında hediye-i hakîrânemizle tasdî'a cesâret olunmuşdur. Kusûrum 'afv buyurulmak mütemennâdır, bugün yalıya 'azîmet olunayım. İnşâallâhu te'âlâ yarın gice şenlik mukarrerdir (BOA, AE.SAMD.III, 227/21875).

Hava Muhalefedinin Şenliğin Te'hirine ve Bazen de Elçiye Verilecek Ziyafet Hususunda Etkili Olmasına Dair

Teşrîf-i hümâyûnlarda yapılan merasimler ayrı bir görkeme sahiptir. Bazen hava muhalefetinden dolayı deniz tarafında yapılacak şenlik için hazırlıklar tamamlanamadığından teşrîf-i hümâyûn sonraki geceye tehir edilebiliyordu. Kara tarafında yapılan hazırlıklar deryaya nispetle diğer gecelerde olduğu

¹⁶ Belgede "zı" harfi ile yazılmış.

gibi muntazam olmuyordu. Böyle durumlarda ertelenen günün gecesinde halka birkaç havâî fişek gösterisi ile şenlik yapılıyordu. III. Ahmed'in mevzu-ubahis hatt-ı hümayûnlarından biri de bu minvalde olup, sadrazam burada mevcut durumu telhisinde anlatmakta padişahın emir ve görüşünün önemine dikkat çekmektedir.

Bu gicelik telhîsin mücebince 'amel eylesin. Yarın otağ-ı hümayûnda şenlikleri hâzır idesin.

'Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım,

Bi-emri'llâhi te'âlâ bu gün hava böyle bozuk olup kesret-i bârândan bu gice deryâ tarafında izhâr olınacak şenliğe müte'allık seyre sezâ bir şey tedârük idemediler. Egerçi kara tarafında dahi çokluk bir şeyleri olmayup ancak deryâyâ nisbet ile yine mümkün olduğu mertebe bir mikdâr şeyleri vardır. Teşrif-i hümayûn buyurulur ise anlar ile eğlenürsüz lâkin sâyir gicelerde olduğu gibi muntazam olmayup mümkün oldukça tedârük idedildikleridir. Ma'lûm-ı mülûkâneleri oldukda bu gice istirâhat buyurulmak re'y-i âlem-ârâlarına muvâfık olursa bugünkü tedârüklerin dahi yarına zamm idüp mükemmel şenliklerin âmâde ve yarın gice her kangı tarafda fermân-ı hümayûnları buyurulur ise anda izhâr-ı şâdmânî olunur. Kulunuz bu gice bunda birkaç havâyî fişekler ile halka izhâr şenlik idüp bu gice böylece ber-taraf kılınur. Ve her ne vechile fermân-ı hümayûnları buyurulur ise yine emr ü fermân şevketlü kerâmetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerimindir (BOA, AE.SAMD.III, 226/21798).

Yabancı elçiler için Kağıthane'de verilen ziyafetler özellikle şatafatlı olurdu. Bu bir anlamda devletin gücünü karşı tarafa göstermek ve elçilerin gözlemlerini etkilemekti. 1729 senesinde Kırım Hanı'na, Rus Çarı I. Aleksandır'ın elçisine, Nemçe sefiri ve maiyetine verilen davetler bu tarz düzenlenen merasimlerdendir (Irmak, 2018: 320). Keza aşağıdaki belgede de Nemçe elçisine Kağıthane'de verilmesi kararlaştırılan ziyafetin havanın bulutlu olmasından dolayı Eyüp, Kara Mustafa Paşa Yalısı'nda verilmesine dair telhis ve durumu münasip gören III. Ahmed'in hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır.

Gâyet münâsibdir ve cümleye râhat vardır mücebiyle 'amel idesiz.

'Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım,

Yarınki çehârşenbih günü Kağıthane'de Nemçe ilçisine ziyâfet olunak üzre tasmi'm olunmuş idi. Lâkin bi-emrillâhi te'âlâ havâ gaym üzre olup Kağıthane ehak yer olmağla râhat olunmayacağı zâhir olup vakt-i âhara dahi te'hîr olursa ilçi gayrı çok eğlenmeyüp gitmek üzre olduğundan te'hîri dahi münâsib olmamağla yine mukad-dem tasmi'm olunduğu üzre günü ta'bîr olunmayup lâkin Kağıthane'den tahvîl ve yarınki çehârşenbih günü Kara Mustafa Paşa'nın hazret-i Eyyubi Ensari'de vâki' yalısında olması münâsib görölmeğin kethüdâ kulları matbah ve sâir levâzım ile bugünden mahall-i mezkûra gönderilmekle ma'lûm-ı mülûkâneleri olmak üzre ma'rûz-ı rikâb-ı şevket-nisâb-ı hıdîvâneleri kılınmışdır. Karîn-i 'ilm-i cihân-ârâları oldukda emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, 'inâyetlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerininindir (BOA, AE.SAMD.III, 227/21845).

Sonuç

Kültür tarihimiz bakımından ehemmiyet arz eden şenlikler şehzadelerin doğumu ve sünnetleri, sultanların düğünleri, kutsal günler ve dinî bayramlar, padişahın sefere çıkışı ve önemli bir elçinin gelişi gibi muhtelif sebeplerle belirli bir teşrifat geleneği içerisinde yapılmıştır. Bilhassa veladet-i hümayûn münasebetiyle icra edilen eğlenceler doğum öncesi hazırlıklarıyla başlayarak gerek doğum sırasında gerekse sonrasında devam ederek günlerce sürmüştür.

Osmanlı padişahları arasında en fazla şenliklerin düzenlendiği dönemlerden birinin III. Ahmed olması dikkate değer bir olgudur. Bu padişah çocuklarının doğumu ve şehzadelerinin sünnet düğünleri münasebetiyle zengin ve renkli gösterilere sahne olan donanma şenlikleri düzenlemiştir. Çocuklarının doğumu onuruna düzenlenen şenliklerde toplar atılarak ve mehterhanelerin nevbet vurmalarıyla halk durumdan haberdar edilmiştir. Halkın teveccüh ettiği bu tarz şenliklere yabancı devlet adamları da alaka duymuştur. Ayrıca Padişah ve halkın izlediği gösterilerde bir fark olmadığı gibi halkın eğlenmesine de önem verilmiş, gerektiğinde onların talebi doğrultusunda şenlik süresi uzatılarak güvenliği de sağlanmıştır. Nitekim Şehzade Selim'in doğumu münasebetiyle yapılacak kutlamalar için Kasımpaşa, Tophane, Üsküdar, Beşiktaş ve Eyüp'te üç gün sürecek donanma ve çeşitli şenlikler düzenlenmesine ve halkın güvenliğinin de sağlanmasına dikkat çekilmiştir.

Yine bu dönemde yapılan Osmanlı saray düğünleri de sarayın sosyal yapısını, eğlence anlayışını, yapılan resmî merasimleri aksettirmesi bakımından önemlidir. Yapılan şenlikler ile ilgili padişaha önceden bilgi verilmiş, bütün hazırlıklar bir plan dahilinde gerçekleşmiştir. Keza Okmeydanı'nda tertip edilecek şenlik ve ziyafet için otâğ-ı hümayunun ve diğer davetli çadırlarının belirli bir düzen içerisinde kurulmasına dair karar verilmiş yine başka bir belgede Okmeydanı'nda kurulan çadırların Asitâne'de mukim elçiler tarafından temâşa edilmesi hususu padişaha bildirilerek görüşü talep edilmiştir. Bazen de padişahın havanın kapalı olmasından dolayı elçilere verilecek ziyafet hususunda yapılan mekan değişikliğini uygun gören hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır. Ayrıca bazı belgelerde sünnet düğünü için gereken masraflar defter olunarak takdim edildiği gibi, sûr-ı hümayûn vaktinden sonra Has Oda'dan tekaüt ile ihraç olunacakların da belirtilmesine dikkat çekilmiştir.

Bayram öncesinde başlayan resmî tebrik ziyaretleri, arife dîvânı, bayram sabahı kubbealtında yapılan bayramlaşma merasimi, padişahın saraydaki diğer tebrikleri kabul etmesi ve akabinde muhtelif yerlerde yapılan şenlikler, bayram törenlerinin ne kadar önemsendiğini tezahür etmesi bakımından önemlidir. Bayram namazı sonrasında Beşiktaş'ta şenlik düzenlenmesi; bayram şenliğinde kullanılmak üzere Sarayburnun'da ve Kurşunlu Mahzen önündeki toplara verilen barut yetersiz kaldığı için cebelhânenen iki kantar daha siyah barut verilmesi; bayramın ikinci günü Çubuklu'ya varılıp Tophane'ye

gelinmesi, cündîlerin Çubuklu Bahçe’de cirit oynamalarına müsaade edilmesi; Padişahın Kurban bayramı dolayısıyla kendisine takdim edilen hediyeleri beğenerek kabul etmesine dair belgeler dönemi aydınlatması bakımından önemlidir. Son olarak III. Ahmed dönemindeki bazı şenlikleri ağırlıklı olarak hatt-ı hümayûnlarla destekleme ve zenginleştirme girişimi çerçevesinde yapılan bu çalışmada padişahın şenlikler hususunda verdiği hükümlerle meseleye bakış açısını görmek de mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), AE.SAMD.III, (Ali Emiri, Ahmed III), 120/11833, 3 L 1132 (8 Ağustos 1720).
- BOA, AE.SAMD.III, 141/13670, 28 N 1132 (3 Ağustos 1720).
- BOA, AE.SAMD.III, 141/13670, 28 N 1131(14 Ağustos 1719).
- BOA, AE.SAMD.III, 179/17399, 26 Ca 1135 (4 Mart 1723).
- BOA, AE.SAMD.III, 214/20698, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 221/21350, 18 Ra 1143 (1 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 222/21413, 18 Ra 1143 (1 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 222/21469, 18 Ra 1143 (1 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 223/21487, 29 Ra 1143 (12 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 224/21623, 29 Z 1143 (5 Temmuz 1731).
- BOA, AE.SAMD.III, 225/21704, 29 Z 1143 (5 Temmuz 1731).
- BOA, AE.SAMD.III, 226/21798, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 227/21845, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 227/21846, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 227/21875, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 227/21880, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 227/21888, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 228/21928,19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 228/21965, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, AE.SAMD.III, 229/22039, 19 Ra 1143 (2 Ekim 1730).
- BOA, Divan-ı Hümayûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), 123, h. 3, fi evâsıt-ı Rebiülâhır sene 1127 (15-25 Nisan 1715): 2.

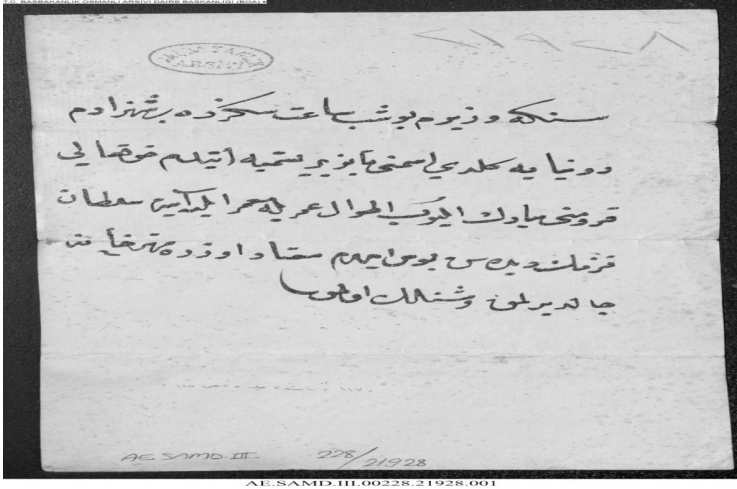
Diğer Kaynaklar

- Aktepe, M. (1989). Ahmed III. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 38). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arslan, M. (1997). Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadîce Sultân. *Türklük Bilimi Araştırmaları*(4), 23.
- Bayat, A. H. (1982, Temmuz). Osmanlı Devri Saray Sünnet Şenlikleri (Sûr-i Hümayunlar). *Kubbealtı Akademi Mecmuası*(3), 69.

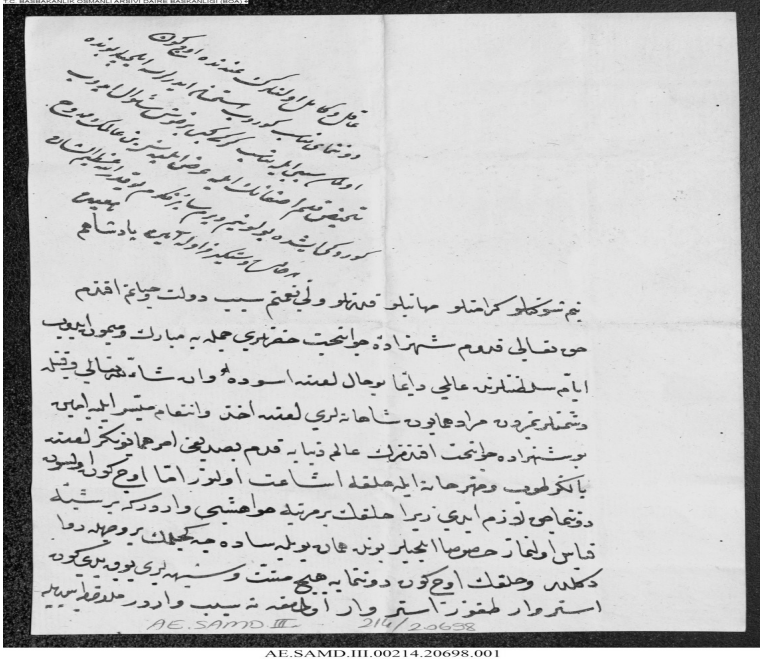
- Bilgicioğlu, B. (2008). Sâdâbâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 35, s. 397). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cemil, M. (1971, Kasım). III. Sultan Ahmed Devrinde Düğünler:2 Sünnet Düğünleri. *Hayat Tarih Mecmuası*, II(10), 4-5.
- Çeşmizâde Mustafa Reşid, E. (1993). *Vâsıf Tarihi'nin Kaynaklarından Çeşmî-zâde Tarihi*. (B. Kütükoğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Diker, S. A. (2021). *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ertuğ, Z. T. (2006). Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda Bayram Törenleri. *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan* (s. 581). içinde İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ertürk, V. (2013). Yenisaray'ın Deryaya Açılan Kapısı: Yalı Köşkü. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(7), 194.
- İpekten, H., & Özergin, M. (1958, Eylül). Sultan Ahmed III. Devri Hâdiselerine Âid Tarih Manzûmeleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX(13), 131.
- İpşirli, M. (1995). Enderun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 11, s. 186). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Irmak, H. (2018). *İlk Çağdan Günümüze Kağıthane (From Ancient Times to Present Day)* (Cilt I). İstanbul: Kağıthane Belediyesi Kültür Yayınları .
- Kaytaz, F. (2015). Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinde Yıldırım Bayezid'in Düğününün Anlatımına Dair Bölümlerin Sünnâme Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 281-305.
- Koçu, R. E. (1972, Ocak). Osmanlı Sarayında Bayram Tebriki ve Bayram Alayı. *Hayat Tarih Mecmuası*(12), 6-11.
- Kut, G. (2008). Şenliklerde Ziyafet Sofraları. *Türk Mutfağı*. içinde Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meriç, R. M. (1963). Bayramlarda Padişahlara Hediye Edilen San'at Eserleri ve Karşılıkları. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, 764-778.
- Nutku, Ö. (1987). *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Nutku, Ö. (1994). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 17). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nutku, Ö. (2006). Nahil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 299-300). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nutku, Ö. (2015). İstanbul Şenliklerindeki Dramatik Gösteriler. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (Cilt VII, s. 517). içinde İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları.
- Önal, A. (2012). Şenlik ve Siyaset: Şehzâdelerin Doğum ve Sünnet Şenlikleri. *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak* (s. 35). içinde İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Önal, A. (2015). Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (Cilt 3, s. 439). içinde İBB Kültür A.Ş. Yayınları.

- Özcan, A. (2017). *Fatih Sultan Mehmed, Kanunnâme-i Âl-i Osman*. (A. Özcan, Dü.) İstanbul: Kronik Kitap .
- Özcan, A. (2020). *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özcan, A., & Sevinç, N. (2023). *İstanbul'un Asayişine ve Taşraya Dair Yazılı Emirler*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Rado, Ş. (1971). III. Ahmed Devrinde Sultan Düşünleri I. *Hayat Tarih Mecmuası*, II(9), 4.
- Râşid Mehmed, E., & Çelebizâde İsmâil Âsım, E. (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134 1703-1722)* (Cilt II). (A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, & A. Z. İzgöer, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Sekmen, V. (2019). Sultan III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûnları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Konya.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lûgatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, . (2018). *Nusretnâme İnceleme-Metin (1106-1133 /1695-1721)*. (M. Topal, Çev.) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türkhan, M. S. (1-5 Kasım 2007). XVIII. Yüzyılda Kız Kulesi. *Üsküdar Sempozyumu V. I*, s. 658. İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Uluçay, Ç. (1958). İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair. *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* (IV), 207.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (Ocak 1976). Nahil ve Nakıl Alayları. *Belleten*, XL(157), 65.

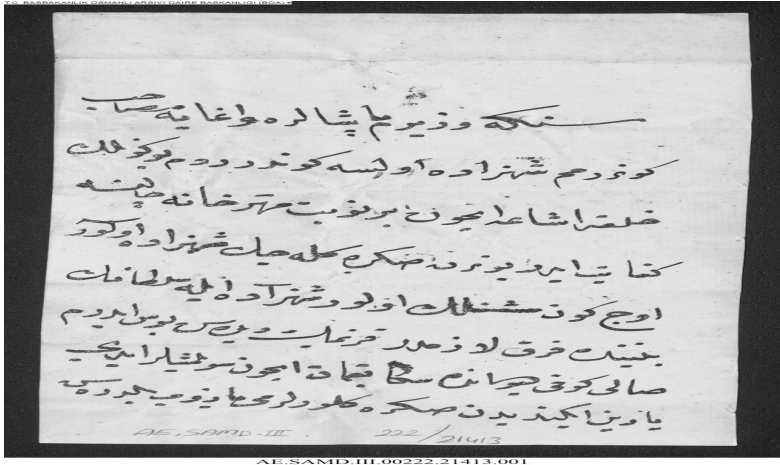
Ek 1: Bayezid'in doğumu onuruna mehterhânenin nevbet vurup şenlik yapılması hususundaki hatt-ı hümayun.

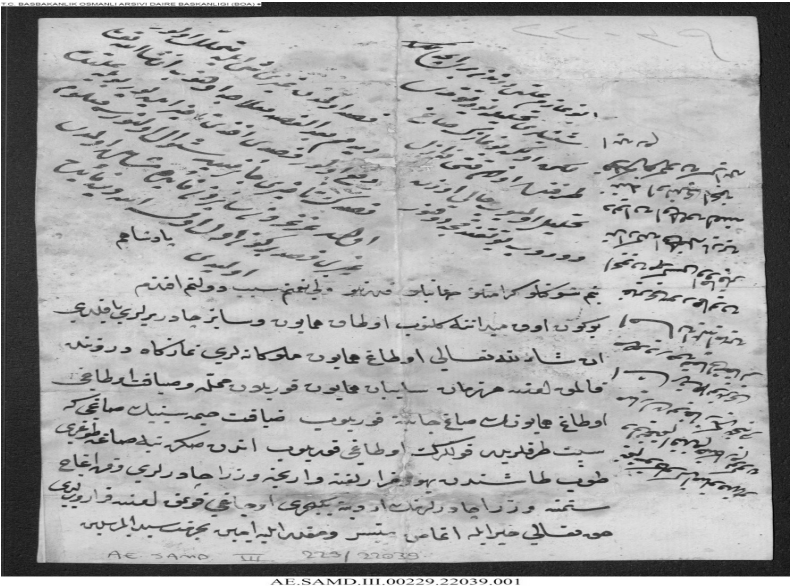
Ek 2: Şehzadenin doğumu münasebetiyle üç gün donanma tertip edilmesine dair belge.

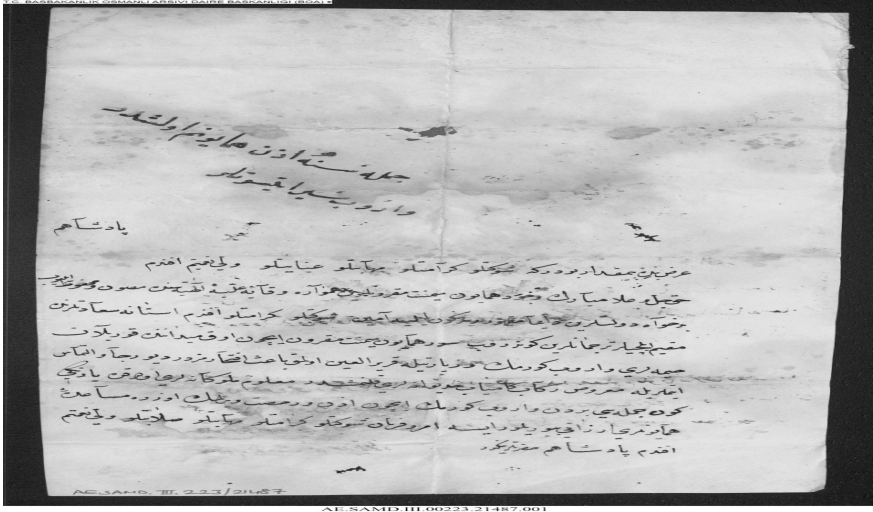
Ek 3: Şehzadenin doğumunun halka duyurulması, şenlik düzenlenmesi ve sultan ile şehzadeler arasında fark olduğuna ilişkin vezire yazılan hatt-ı hümayûn.

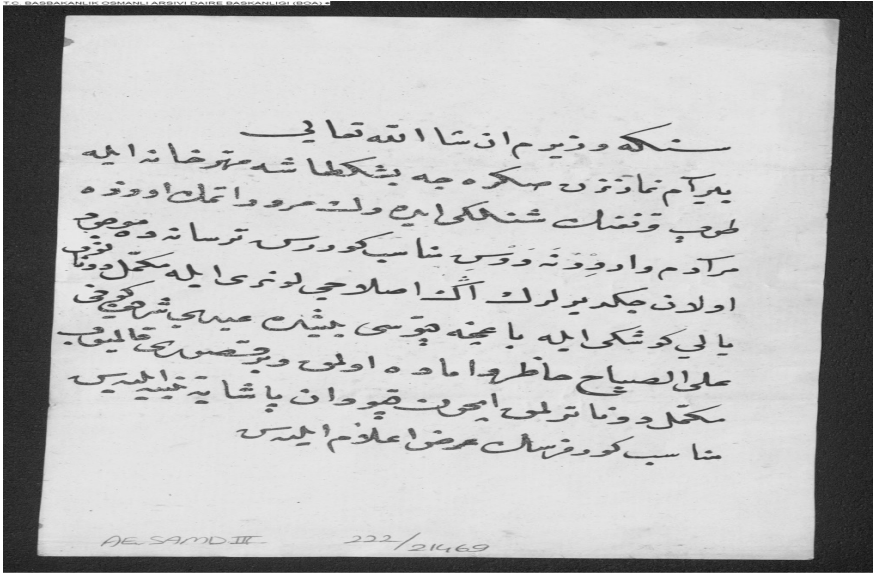
Ek 4: Padişahın afiyet ve sıhhatine işaret eden hatt-ı hümayûn ile Okmeydanı'nda tertip edilecek şenlik ve ziyafet için otâğ-ı hümayûnun ve diğer davetli çadırlarının belirli bir düzen içerisinde kurulmasına dair verilen karara ilişkin telhis.

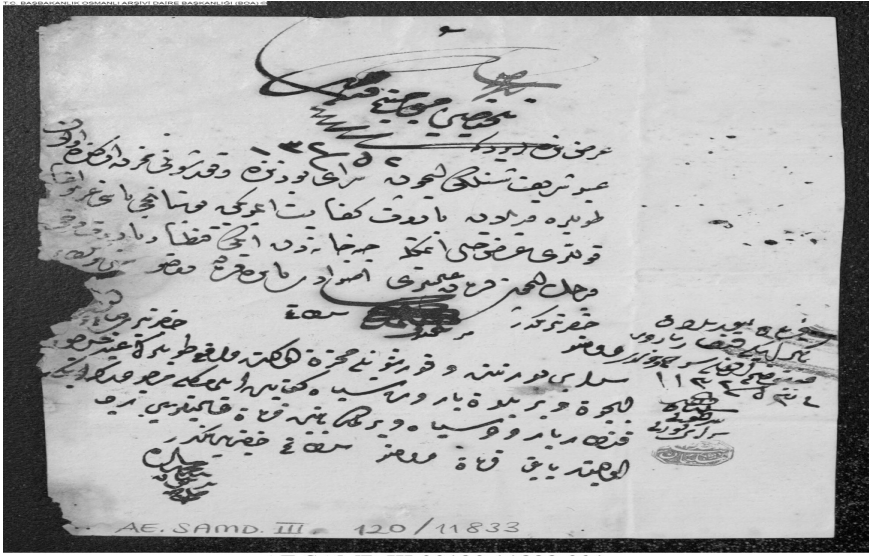
Ek 5: Sûr-ı hümayûn için Okmeydanı'nda kurulan çadırların Asitâne'de mukim elçiler tarafından temaşa edilmesine dair hatt-ı hümayûn.

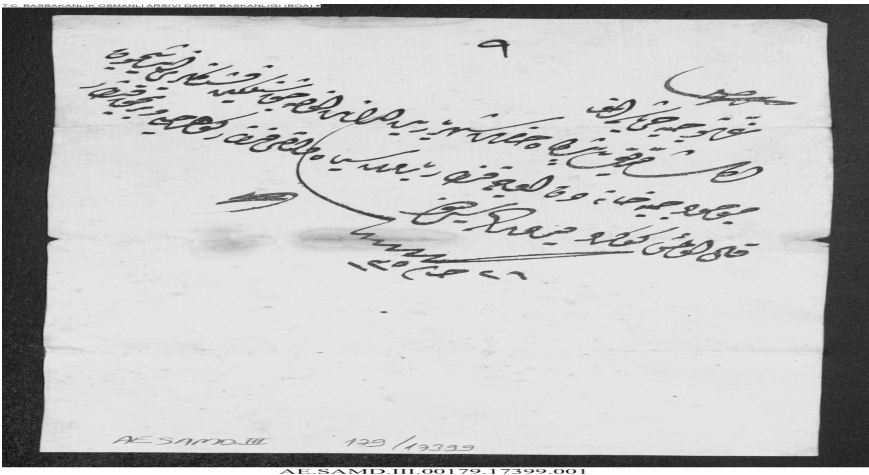
Ek 6: Bayram namazı sonrasında Beşiktaş'ta şenlik düzenlenmesine dair vezire yazılan hatt-ı hümayûn.

Ek 7: Ramazan Bayramı şenliğinde kullanılmak üzere Sarayburnun'da ve Kurşunlu Mahzen önünde olan toplara verilen barut yetersiz kaldığı için cebehâneden iki kantar daha siyah barut verilmesine ilişkin belge.

Ek 8: Saray önünde ateşlenecek şenlik fişenkleri için cebehâneden barut güherçile ve kal olunmuş kükürt verilmesi hakkında cebecibaşı ağaya buyuruldu.

Uluslararası Politika Teorilerinden Postyapısalcı Kuram Çerçevesinde Daegu Camii Karşıtı Gösterilerin Değerlendirilmesi

Süleyman ELİK*

Öz

Uzun süren saha çalışmasına dayanan bu araştırma Güney Kore'nin dördüncü metro-pol şehri olan Daegu'de gerçekleşen İslam karşıtı gösterilerin Postyapısalcı bir bakış açısı ile incelenmesinden oluşmaktadır. Kyungpook Ulusal Üniversitesi öğrencilerinin inşa etmeye çalıştığı Daegu Camii, ülkede İslam karşıtlığı besleyecek bir mekanizmanın üretilmesiyle sonuçlanmıştır. Presbiteryen Kilisesi önderliğinde oluşturulan 'Daegu Camii Karşıtları Topluluğu (DCKT)'nin, İslam karşıtlığını toplumsal alana yayma ve toplum nezdinde İslam karşıtlığını normalleştirme çabasında olduğu anlaşılmıştır. Ülkede yaşayan iki yüz bin yabancı Müslümanın mesele karşısında sessizliği, yasal statülerinin ve İslam'ı temsil edecek çatı kuruluşlarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen kilise kaynaklı topluluk, baskın bir güç olarak ülke siyasetinde hareket kabiliyeti kazanmıştır. Müslüman kimliğinin şeytanlaştırılması çabaları, sadece medya üzerinden yürütülmemekte aynı zamanda sistematik bir şekilde gösteriler yaptırılarak konu gündemde tutulmaktadır. Ağırlıklı nüfus Hristiyanlardan oluşmadığı halde DCKT, sanki Güney Kore Hristiyan ülkesi imiş gibi hareket ederek, öğrenciler nezdinde İslam'ın kutsallarına ve Müslüman kimliğine karşı topyekûn bir saldırı yapma imkânı bulmuştur. Kore Cumhuriyeti, uluslararası insan hakları sözleşmelerine imza atmış olmasına rağmen iç hukukunda temel insan hakkı olan ibadet özgürlüğünü ihlal eden DCKT karşı sessiz kalmak suretiyle ülkede nefret söyleminin artmasına kapı aralamaktadır. Uluslararası ilişkilerde Postyapısalcılık kuramı, üç ana kavram üzerinden Daegu Camii karşıtı göstericiler ile bağ kurar. Bunlar; dış politika ile kimlik arasında, bilgi ve güç arasında, temsil ve yorum arasında oluşan bakış açılarıdır. Postyapısalcı anlayışa göre siyaset dışı gibi görünen DCKT güvenlikleştirme ve İslam karşıtlığını normalleştirme çabaları, çalışmada Postyapısalcı yaklaşıma uygulama imkânı sağlamıştır. Çalışmanın birinci kısmında Postyapısalcı teorinin felsefi kökenleri ve uluslararası uygulaması denenecektir. Daegu Camii gösterileri ise İslam karşıtlığını esas alarak detaylı bir analize tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam karşıtlığı, Daegu Camii, çok kültürlülük, güvenlikleştirme, Azınlık Müslümanları

* Doç. Dr., eliksuleyman@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1517-0697

Evaluating of Anti-Daegu Mosques Demonstrations in the Framework of Poststructuralism in International Political Theory

Abstract

The research is concluded as a result of a long-term fieldwork and analytical investigation in the framework of Poststructuralism on the issue of anti-Islamic demonstrations in Daegu where is the fourth metropolitan city of South Korea. The Daegu Mosque, is in the surrounding area of the Kyungpook National University, builds by the university students. The attempt of university students resulted in the production of anti-Muslim mechanism that would encourages anti-Islamism in the country. It is understood that the 'Daegu Mosque Opponents Community (DMOC)', which was formed under the leadership of the Presbyterian Church, is trying to spread anti-Islamism to the social sphere in the South Korea. Their efforts are aim at normalizing anti-Islamism in the public sphere on the increasing number of foreign Muslims. The silence of the two hundred thousand foreign Muslims living in the country in the face of the issue stems from the inadequacy of their legal residence status and the lack of umbrella organizations to represent Islam in the country. The church-based anti-Islamic community has caught a momentum to act as a dominant social force in the country's internal politics. Their effort is not only to demonize the Muslim identity but is also carried out anti-Islamic sentiment through the media outlet. They achieve to maintain foreign Muslim as an internal security threat by organizing systematic demonstrations in the surrounding of Mosques construction sides. Although the population is not predominantly made up of Christians, the DMOC has found the opportunity to launch an all-out attack on the sanctities of Islam and Muslim identity in the public sphere by acting as if South Korea is a Christian country. Despite being a signatory to international human rights conventions and declarations, Republic of Korean government become silence against the increasing number of hate-speech of anti-Mosque demonstrators. Poststructuralism theory in international relations connects with the DMOC through three main concepts. These are; the perspectives formed between foreign policy and identity, between knowledge and power, and between representation and interpretation. The efforts of the DMOC, which seems to have a political agenda according to the Poststructuralist understanding, to normalize the securitizes the issues of Mosques buildings and normalizes anti-Islamism, which provide an opportunity to apply the Poststructuralist approach in this research. In the first section, the research seeks to investigate philosophical foundation of the post-structuralist theory and its adaptation to the theory of international relations. The author provides deep analytical information about Daegu Mosque demonstration in the framework of anti-Islamism.

Keywords

Anti-Islamism, Daegu Mosque, multiculturalism, securitization, Minority Muslims

Giriş

Uluslararası ilişkilerde Postyapısalcılık yaklaşımı bir metodolojik araştırma yöntemi sunmaktan ziyade olay analizlerinde açıklayıcı ve eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Postyapısalcı yaklaşım, yapısalcı felsefenin ileriye sürmüş olduğu empirik metotlara karşı metin okumalarını yapı sökümüne tabi tutarak güç ve söylem analizi arasındaki ilişkileri açıklar. Çalışmanın birinci kısmında Uluslararası ilişkilerde Postyapısalcılığın felsefi kökenleri ve uluslararası ilişkilere uyarlanması ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci kısmında ise Güney Kore’de İslam karşıtlığının Postyapısalcı yaklaşım tarafından nasıl uygulandığı gösterilmiştir. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü kısımda ise Daegu Camii karşıtı gösterilerin bir anatomisi sunulmuştur. Bu kısımda Daegu Camii karşıtı göstericiler ile Daegu Camii Öğrenci Topluluğu (DCÖT) arasındaki gerilimler, olay analizi çerçevesinde ele alınmıştır. Daegu Camii Karşıtı Topluluk (DCKT), daha çok yapısalcı anlayış bağlamında; Daegu Camii Öğrenci Topluluğu (DCÖT) ise edilgen bir aktör olarak Postyapısalcılık bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmada Daegu Camii gösterilerinin sosyal tabanının olmadığı olay analizlerinde açıklanmış; İslam karşıtlığını kurum-sallaştırma ve normalleştirme çabalarına karşı ciddi bir toplumsal sessiz muhalefetin olduğu gösterilmiştir.

Uluslararası İlişkilerde Post-yapısalcılık Yaklaşımı

Güney Kore’deki İslam karşıtlığının üretiminde, diğer Batı ülkelerinde olduğu gibi yapısalcı kuramın uygulamada olduğu görülmektedir. Uluslararası sistemin sosyolojik boyutunu açıklayan dil felsefecileri; Ferdinand de Saussure (2016) ve Louis Hjelmslev (1961); kültür felsefesi Roland Barthes (2013); Antropoloji felsefesi, Clause. Levi Strauss (1962), sosyoloji alanında; Talcott Parson (1966) ve Niklas Luhmann (1996) ve Neo-Marxist yaklaşımlar; Louis Althusser (1979) ve Immanuel Wallerstein (1996) deneysencilik ve tarih üretimi konusunda modernist anlayışa dayanan bir yapı söylemi oluşturmuştur. Bu anlayışlar Uluslararası ilişkilere toplumsal güvenlik başlığı altında beş güvenlik sektöründen (askeri, politik, toplumsal, ekonomik ve çevresel güvenlik) biri olarak girmiştir. 1950’lilere kadar ülkede Hristiyanlık %5’in altında olmasına rağmen, geçen 70 yılda %20 bandına ulaşmıştır (Yoon, 2024). Ülkede sanattan ticarete, siyasetten eğitime kadar her alanda etkili olan küresel Hristiyanlık anlayışı, Kore ulusal kimliğini zayıflatmıştır. Ülkede halen 28,500 Amerikan askeri varlığı ve 285,000 Amerikalının yaşadığı düşünülürse, Güney Kore’nin küresel sermaye ağları ile olan ilişkisi daha net anlaşılacaktır

(Lee, 2024). Kore Anayasasında ve 1953 Washington Deklarasyonuna göre, ABD'nin Güney Kore'ye 600,000 asker gönderme yetkisi anayasa da garanti altına almıştır (Clark, 2023). Buna göre Kore Cumhuriyeti'nin güvenliğinin ABD tekeline bırakıldığı anlaşılmaktadır. Birçok Amerikan üssünün bulunduğu Güney Kore'de ABD silahlı kuvvetlerinin personel giriş ve çıkış bilgilerini Kore İç İşleri bakanlığına bilgi verme zorunluluğu bulunmamaktadır. Pratik alanda Güney Kore, K-kültür emperyalizmi Batı tarzı bir faaliyet olarak görülebilir. K- Kültür ihracı politikaları küresel alanda Kore Cumhuriyetini bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Diğer taraftan İslam ülkeleri ve zayıf ülkeleri hedef alan Koreli misyonerler aynı şekilde Batı'nın uç-kol faaliyeti olarak etkin bir rol üstlenmişlerdir. Neticede Güney Kore, ABD'den sonra dünyanın ikinci misyoner ordusuna sahip ülkesi olarak karşımıza çıkmıştır. Güney Kore'de kümelenen yapısalcı siyasal erk ve ekonomik güç odakları, ülke içinde İslam karşıtı politikaların doğmasına imkân sağlamaktadır. ABD özelinde Batılı güçlerin fiziksel ve entelektüel varlıkları İslam karşıtlığı meselesine yapısalcı nedenler üzerinden bakmayı zorunlu kılmıştır. Çalışmada, Postyapısalcı yaklaşım kullanılarak, üretilen söz konusu yapısalcı söyleme eleştirel bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır.

Richard Ashley ve David Campbell ile Postyapısalcı anlayış Uluslararası ilişkiler disiplininin gündemine Pozitivizm ve Post-pozitivizm tartışmasıyla girmiştir. Postyapısalcılık ile Postmodernizm her ne kadar aynı düzlemde değerlendirilse de ileri düzey okumalarda iki kavram arasındaki temel farklılıklar görülebilir. Yapısalcılığı savunan felsefeciler, normlar, değerler ve toplumsal kabulleri açıklayan üst kavramlar üretmişlerdir. Buna karşın Postyapısalcılar, siyaset dışı gibi görünen bu çabalara şüpheyle yaklaşarak yapısalcıların çabalarını siyasi söylemin bir aracı olarak tanımlamışlardır. Bu bağlamda eleştirel teorinin önemli isimlerinden Robert Cox'ın (1981) ifade ettiği gibi yapısalcıların söylemleri güç politikalarının “*gönüllü rıza*” ilişkisinin inşasında kullanıldığı görülür. Buna göre her üretilen teori aslında belli bir elit grubun çıkarını öncelemek amacıyla yazılmıştır.

Yapısalcı anlayışa karşı çıkan filozoflar arasında Francois Lyotard (1984), Michel Foucault (2002), Jacques Derrida (2002) , Jean Baudrillard (1995) gibi filozoflar önde gelir. Fransız kökenli bu filozofların siyaseti de sosyal faaliyet alanı olarak görmeleri ve kimlik konusunda yeni yaklaşımlar ileri sürmeleri, yapısalcı anlayışa karşı eleştirel bir bakış imkânı sunmuştur. Her ne kadar bu felsefeciler, uluslararası ilişkilerden bahsetmeseler de üretmiş oldukları kavramlar ve tezler uluslararası ilişkilerde postyapısalcı yaklaşımlara ışık tutmuştur.

Postyapısalcılar, Foucault'dan hareketle “*bilgi-güç (iktidar)*” arasındaki ilişkiyi, birbirini etkileyen bir döngü olarak görür; Friedrich Nietzsche'den (2023) hareketle bilginin zaman ve mekâna bağlı olduğunu iddia ederler. Nietzsche'ye göre “tek bir tarihi doğru yoktur; birden çok doğru vardır”. Tarih durmadan devam eden ve egemenlik oyunlarını belirleyen bir çalışma alanıdır.

Nietzsche, doğruluk için yapılan yargılamalar için herhangi bir nesnel standart bulunmadığını savunur. Postyapısalcılar, Derrida'dan (2002) hareketle yapısalcıların üretmiş olduğu metinleri yapı sökülmesine tabi tutarak eleştirel bir bakış açısı sunarlar. Teori yapma kaygısı gütmeyenler ve meta-teorik açıklamaların bir tuzak olduğunu düşünürler. Lyotart'tan (1984) hareketle bilimsel tarih ve üst yapı anlatısını reddederler. Deleuze (1995) okumalarında öne çıkan husus ise insanın toplumsal bir varlık olarak görülmesidir. Toplumdan gelen dayatmalara karşı çıkılır. Onlara 'göre herkesin doğrusu kendisine doğrudur'. Bunun neticesinde doğruluk ve gerçeklik algısı yok edilmiştir. Ayrıca Postyapısalcılık, yapay aleme kapı aralamıştır. İnsanlar yapay alemde yeni ilgi alanları ve yaşam tarzlarına yönelebirliler. Postyapısalcılar, sadece metin çözümlemesi yapılması gerektiğini değil aynı zamanda tiyatro ve müze gibi alanların da yapı sökülmesine tabi tutulması gerektiğini savunurlar. Egemen devletin siyasi ya da toplumsal hayata dahil edilmesinin tek bir yolu olmadığı görüşüne karşı, bu talebi normatif bir bağlılık olarak görürler. Devlete öncelik veren liberaller ve realistlere karşı, şiddetin oynadığı rolün devletin kendi kökeninden ve dönüşümünden daha önemli olduğunu iddia ederler. Postyapısalcılar '*kategorileştirmeye*' de karşı bir duruş sergilerler. Söylem ve gerçekliğe, metin analizine ve olayların kendisine odaklanırlar. Objektiflik ve kategoriye ayırma işlemlerine şüphe ile yaklaşılır.

Postyapısalcı felsefenin uluslararası ilişkilere aktarılması pozitivism-post pozitivism tartışmasıyla olmuştur. Yapısalcı filozofların güçlü determinist anlayışa sahip olması ve tarihselciliğe yaslanmaları, postyapısalcı anlayışın doğmasına neden olmuştur. Tarih duyarlılığı, siyaseti sosyal bir faaliyet alanı olarak görmeleri ve kimlik konusunda yeni yaklaşımlar Postyapısalcıların yoğunlaştıkları konular arasında yer almaktadır. Kültür konusu da postyapısalcıların anahtar kavramları arasında başta gelmektedir. Postyapısalcılar, basit tasnifi reddederken metin analizine ve olayların iç sürecine odaklanırlar. Objektif ve kategorileştirme işlemlerine şüpheyle yaklaşılır. Postyapısalcılar bir taraftan dış politika ile kimlik arasında bir bağ olduğunu düşünürken; diğer taraftan bilgi ve güç arasında bir ilişki olduğuna da inanırlar. Demokrasi ve düzen konularında temsil ve yorumlamanın belirleyici olduğunu düşünürler. Postyapısalcı felsefenin Uluslararası İlişkiler disiplinine taşınması sonucunda; '*Yorumsal Teori*', '*Yapı-Yapan Teorisi*', '*Söylem Teorisi*' , '*Kimlik Teorisi*' gibi teoriler üretilmiştir.

Richard Ashley (1994) "*Neorealizmin Zayıflığı ve Onun Eleştirisi*" adlı makalesinde Kenneth N. Waltz'ın (1979) Uluslararası Siyaset Teorisi adlı başyapıtında ele aldığı yapısalcı yaklaşımını eleştiriye tabi tutar. Ashley (1988) diğer çalışması olan "*Bağımsızlığın Birleşimi*" de ise Derrida'nın çift okumasını kullanarak Uluslararası İlişkiler teorisine yeni bir kapı aralar. Buna paralel olarak David Campbell (1998) "*Güvenliği Yazmak*" adlı çalışmada güvenlikleştirme yaklaşımının, ABD'nin Irak ve Bosna operasyonlarında uygulamış olduğu yapısalcı söyleme dikkat çeker. Ona göre güvenlik ve dış politika arasındaki

bağ devlet kimliğinin inşasıyla mümkün olmuştur. İkinci olarak Campbell (1993), radikal bağımlılık ve uluslararası ahlakın olasılığı üzerinde durmuş ve *"İlkesiz Siyaset"* adlı çalışmasında ABD'nin Irak'ı işgalinin ahlaki olmadığını iddia etmiştir. Campbell'e göre siyasi kuruluşlar, yeniden yapılandırılmalıdır. Campbell bunu ulusal yeniden yapılanma olarak tanımlamıştır. R. B. J. Walker (1992) ise Siyaset Teorisi Olarak *"İç/Dış Uluslararası İlişkiler"* adlı çalışmasında, devletin iç ve dış cephesinden modern devletin doğduğunu savunmuştur. Walker'ın (1992) çalışmalarında girdi ve çıktı konuları ön plana çıkar. Bu da siyaset biliminde, kültür ve siyasetin sınırlarını belirlemektedir.

Kültür konusunun postyapısalcılığın ana konularından biri olduğu dikkate alındığında; bu anlayışın devlet merkezli yaklaşımlara karşı bir duruş olduğu anlaşılabacaktır. Der Drain ve Shapiro (1989) ise eleştirel teori olarak *'şarlatanlığı'* ele alırlar. Her iki düşünür *"Uluslararası/Tekslerearası İlişkiler"* adlı çalışmalarında dünya siyasetini postmodern bir okumaya tabi tutmaktadırlar. Çalışmalarında sosyal bilim, görelilik, anlaşılmazlık gibi konuları ele almışlardır. Steve Smith (1996) ise *"Uluslararası Teori: Pozitivizm ve Üstü"* adlı çalışmasında yapısalcı anlayışa karşı bir duruş sergilemiştir. Diğer taraftan Postyapısalcı inşacılıkta soyut bilginin üretiminde müdahale olduğu ve siyasal üretimin söz konusu olduğu iddia edilir. Apolitik gibi görünen birçok şeyin altında siyasal bir müdahale söz konusu olduğunu iddia eder. Buda yaratılan dünyanın iddia edilenlerle aynı olmadığını gösterir. Guzzini (2013) gibi Postyapısalcı inşacılık teorisyenleri, *"yapı- yapan"* arasındaki döngüsel üretimi ve birbirini etkileyen bir ilişki sarmalı olduğunu düşünürler.

Kilise Odaklı İslam Karşıtlığını Kurumsallaştırma Çabalarına Karşı Postyapısalcı Açıklamalar

Güney Kore'de cami hüviyetinde inşa edilen dört adet cami bulunmaktadır. Bu camilerin başında 1976 yılında açılan Seul Merkez Camii, 1980 yılında açılan Busan al-Fatah Camii, 1981'de açılan Gyeongju Camii ve 1986'da açılan Jounju Ebubekir Sıddık camii gelir. Ülkede daha sonra yapılan camiler, genelde cami hüviyetinde olmayan apartman camiler şeklinde inşa edilmiştir. Bu tercihin en önemli sebebi, ülkede artan radikal İslam karşıtı Hristiyan toplulukların gösterileri ve baskıları olmuştur. Ayrıca ülkede artan ırkçı grupların kilise ile işbirliği yaparak gösteri yapmaları ve medya araçlarını etkin şekilde kullanmaları da sebepler arasında sayılabilir. Kilise kaynaklı İslam karşıtlığını bir söylem olarak üreten yapılar, ötekileştirmeden ziyade normalleştirme ve güvenlikleştirme amacı güttüğü için, sorunu ele almada Postyapısalcılığın imkanları aranmıştır.

Kore'de İslam karşıtlığının tarihine bakıldığında, Incheon şehrinde Arap Müslüman göçmenler tarafından yapılan al-Huda Camii inşaatına karşı gerçekleştirilen gösterilerle başladığı bilinmektedir. Fakat cami ibadete açıldıktan sonra gösteriler durmuştur. Ancak Daegu Camii gösterileri daha öncekilerine nazaran farklılık arz etmektedir. Cami karşıtı gösteriler, İslam karşıtlığına

dönüştürülmüştür ve sistematik bir şekilde halk kitlelerinin gündeminde tutulmaktadır. Bunda uluslararası sistemde değişen düzenin etkisi görülür. Soğuk Savaş sonrası büyük güçler için görünmeyen düşman olarak İslam ilan edilmiş ve Doğu Asya ülkelerinde de bu anlayış kabul görmüştür. Bölgede Asya-tipi aydınların çıkar öncelikli tutumları nedeniyle, medeniyetler arası çatışma teorisi ön plana çıkartılmıştır. Huntington'ın (1993) *"Medeniyetlerin Çatışması"* teorisindeki, çatışmanın ulus-üstü dinler olan Hristiyanlık ve Müslümanlık arasında olacağına dair iddiası Uzak Güney Asya ülkelerinde Budizm ve İslam arasında bir çatışmaya evrilmiştir. İslam'a karşı *"ırksal asimilasyon"*, katliam ve sürgün politikalarının, özellikle azınlık Müslümanlarının bulunduğu Arakan (Burma), Mora (Filipin) ve Patani (Tayland) Müslümanlarına karşı uygulandığı görülmüştür. 11 Eylül 2001 *"Teröre Karşı Küresel Savaş"* doktrini çerçevesinde Doğu Türkistan Müslümanlarına karşı da sadece etnik değil aynı zamanda kültürel soykırım politikaları izlenmiştir. Dolayısıyla Doğu Asya ülkelerinde bulunan Müslüman azınlığa karşı uygulanmış olan İslam karşıtlığı politikalarının, daha çok Bernard Lewis'in (1995) iddia ettiği *"Kültürel Çatışma"* Doktrini üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Buna karşın Güney Kore'de yürütülmekte olan İslam karşıtlığı siyaseti, Batı dünyasındaki gibi fabrikasyona, normalleştirme ve güvenlikleştirme anlayışına dayanmaktadır.

Terörle eş anlamlı olarak kullanılan İslam, 11 Eylül 2001'de ABD'de bulunan Dünya Ticaret Merkezine ait İkiz Kulelere ve Pentagon'a yapılan saldırılar sonrası uluslararası toplum tarafından kabul görmüştür. Bu tarih, Koreli Müslümanların kaderlerinin belirlenmesinde de bir milat teşkil etmiştir. Dünyanın ikinci büyük misyoner ordusuna sahip olan Güney Kore kiliseleri, faaliyet alanlarını uluslararası düzeye taşımışlardır. Koreli misyoner kuruluşlar, Kore Hariciyesi başta olmak üzere Birleşmiş Milletler (BM) gibi birçok uluslararası kuruluşun koruması altında faaliyet yapma imkânı bulmuştur. Buna ilaveten çatışma bölgelerinde yardım faaliyetleri bahanesi ile kitleleri etkilemeye çalışan Koreli Misyonerler, savaş bölgesi olan Afganistan'da da faaliyetlerini artırmışlardır. Buna göre 19 Temmuz 2007'de Koreli 23 misyonerin (Samuel Presbiteryen Kilisesi mensubu) Afganistan'da Taliban tarafından kaçırılarak 40 gün boyunca rehin tutulması ve iki misyonerin katledilmesi, Güney Kore'de ulusal düzeyde bir infiale neden olmuştur (Kang, 2021). Benzer şekilde Koreli Misyoner Kim Sun-il'in Irak'ta Irak-Şam İslam Devleti (İŞİD) militanları tarafından tutuklanarak öldürülmesi, Kore'de yaşayan Müslümanlara karşı negatif bir tutum alınmasına neden olmuştur (Hong & Demick, 2004).

Batılı ülkeler tarafından Güney Kore'de İslam karşıtlığının yeni bir olgu olmadığı, aşağıda verilen örnek olaylarda görülecektir. Kore hükümeti tarafından Terörle Mücadele Kanunu'nun 2016'da yürürlüğe girmesi ile 100 yabancı uyruklu Müslüman göçmenin sınır dışı edilmesi, bu politikalarda bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir. Bu uygulama, Müslüman azınlığı terörle ilişkilendirme ve Müslüman azınlıkları bir sorun olarak göstermeye yöneliktir. Gelişen bu hengamede birçok Müslüman terörle ilişkilendirildiği için, Kore asıllı

Müslümanlar camilere gelmemeyi tercih etmişlerdir. Bunun yerine ve daha çok kendi evlerine kapandıkları gözlemlenmiştir. Batının özellikle ABD'nin *Küresel Terörle Mücadele Doktrini* çerçevesinde İslam karşıtlığını normalleştirme siyaseti ve güvenlik öncelikli politikalar Müslüman azınlıkların bulunduğu bölgelerde ön plana çıkmıştır. Bu durum iki yıl süren pandemi sonrası da devam etmiştir.

Güney Kore'de kilise kaynaklı İslam karşıtlığı, daha çok cami karşıtı gösteriler şeklinde yürütülmüştür. Yukarıda da bahsedildiği gibi; Arap kökenli Müslümanın yaşadığı Incheon şehrinde Müslümanların yaptırmış olduğu "*al-Huda Camii*" inşaatı başladığında kilise destekli gösteriler yapılması; Özbekistanlı soydaşlarımızın başlatmış olduğu "*Mokpo al-Ihlas Camii*" inşaatının durdurulması ve Kore Müslüman Federasyonuna ait olan Kuzey Kore sınırındaki dağlık arazinin, piknik alanı olarak açılmasının önlenmesi gibi uygulamalar, Güney Kore'deki İslam karşıtlığının bariz örnekleri olarak sayılabilir. Kilisenin, Güney Kore gibi dinler konusunda tarafsız olan bir toplumda, Müslümanları terörle eş anlamlı olarak görmesi ve artan azınlık Müslüman nüfusunu Kore halkı için güvenlik tehdidi olarak sunması, İslam karşıtı bir söylem üretimi olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Postyapısalcı eleştirel bakış açısı Kore Cumhuriyeti elitlerinin üst yapı/ sistemik güçlerle olan ilişkileri nedeniyle, kilise odaklı baskıcı elitlerin dayattığı İslam karşıtı bu söylemlere şüpheyle yaklaşılmasını sağlamakta, Güney Kore'de İslam karşıtlığına karşı eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Ülkede Müslüman varlığını bir güvenlik sorunu haline getirip toplumsal alana yayma girişimi, Daegu Camii gösterileri üzerinden yürütülmüştür. Yukarıda bahsedildiği gibi toplumsal bir gerçekliği olmayan bir konu olduğu halde medya ve diğer iletişim araçlarıyla siyasallaştırılmıştır. Postyapısalcı anlayış ise bu girişimlere karşı açıklayıcı bir karşı duruş sergilemektedir.

Yaklaşık dört yıldan beri takip edilen Daegu Camii gösterilerinin üç sebepten dolayı izlenmesi gerekli görülmüştür. Bunlardan ilki Daegu Camii karşıtı gösterilerin sadece Güney Kore basınında değil aynı zamanda uluslararası basında da geniş yer almasıdır. İkincisi Güney Kore'de yabancı ülke temsilciliklerinin meseleyi gündeme taşımaları ve aralıklarla Daegu Camii Topluluğuna ziyarette bulunmalarıdır. Bu bağlamda Daegu Camii gösterileri nedeniyle, Amerikan, İngiliz ve Suudi Arabistan Büyükelçilikleri üst düzeyde ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, T.C. Seul Büyükelçisi Murat Tamer de konuyla ilgili İngiliz Büyükelçisi Colin Crooks'un organize ettiği "*Cumartesi Çay Partisi*" davetine katılım sağlamıştır. Büyükelçi Crook'un meseleyi yakından takip etmesi, meselenin hassas olduğunu ve kullanılmaya müsait bir enstrüman olduğunu göstermektedir. Ayrıca T.C. Seul Büyükelçimiz, Aju Daily News'te vermiş olduğu mülakatta Koreli yetkililere hitap eden açıklamasında, "İslam karşıtlığının önlenmesi için gerekli tedbirleri almalarını" tavsiye etmiştir (Park, 2023). Üçüncüsü ise İslam'ı bir tehlike olarak gören kuruluşların Güney Kore'de İslam karşıtlığını kurumsal hale getirme ve toplum tabanına yayma çabalarıdır.

Çalışmaya birinci el kaynak sağlamak amacıyla alan çalışmaları ve mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlar kar topu metodu ve doğal ortamlarda gerçekleştirilmiştir. İçerik analizinden ziyade mülakatların ve gözlemlerin içeriği yazının içine serpiştirilmiştir. Alan çalışmasını yürütmek üzere 23 Ekim 2023'te Daegu camilerine ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ziyaret kapsamında Kyungpook Ulusal Üniversitesi öğrencilerinin inşaat halindeki yarı metruk ibadethaneleri ziyaret edilmiştir. Bahsi geçen cami inşaatı, Güney Kore'de İslam karşıtlığını sembolize eden bir mesele haline geldiği için, konuyla ilgili gösteriler ve diplomatik pazarlıklar yakından takip edilmiştir. Ziyaret kapsamında söz konusu camide Cuma namazı ikame edildikten sonra, aynı şehirde bulunan Hz. Osman Camii'ne geçilmiştir. Caminin mülk sahibi olan topluluk lideri Nadir Han'la görüşülmüştür. Kendi malikanesinde sürdürülen görüşme altı saat sürmüştür. Altı kişilik bir iş adamı grubu ile yapılan oturumda, söz konusu cami ile diğer üç caminin de bu iş adamları topluluğunun mülkiyetinde olduğu ifade edilmiştir. Yapılan ziyaret neticesinde daha önce uzaktan takip edilen olayın bizzat aktörleri ile yapılan görüşmeler çalışmaya başka bir boyut katmıştır. Toplantı neticesinde, ne kadar misafirperver olsalar ve maddi imkanları çok yüksek olsa da söz konusu Peştun kökenli Pakistanlı işadamları grubunun teşkilat kurmada çok yetersiz oldukları anlaşılmıştır. Kendilerine kurumsallaşma yönünde sadece tavsiye değil teknik destek verilmesine rağmen, dışarıya oldukça kapalı oldukları görülmüştür. Dolayısıyla İslam karşıtı kiliseler için oldukça kullanışlı bir mekanizmanın mevcut olduğu ve topluluğun da bunun farkına varacak kapasitede olmadığı anlaşılmıştır (Elik, 2023).

Daegu Camii Gösterilerinin bir Anatomisi

Daegu şehri, Seul'den sonra Güney Kore'nin dördüncü büyük şehridir. Şehir içinde cami hüviyeti olmayan dört adet cami bulunmaktadır. Bu camiler, apartman tarzında yapılmış ve herhangi bir kubbesi ve minaresi bulunmamaktadır. Şehirde bulunan camilerden en etkili olanları, 2018'de açılan Kore Müslüman Federasyonuna ait olan Daegu Büyük Camii'dir. Bu caminin cemaati genel itibarıyla Endonezyalı Müslümanlardan teşekkül etmektedir. İkinci büyük cami ise Hz. Osman İslam Merkezi olarak açılan beş katlı büyük bir binadır. Cami komitesi, Pakistanlı Müslümanlardan oluşmaktadır. Komite Başkanı Nadir Han ile yapılan görüşmede, kendilerine ait dört caminin ülkenin güney tarafındaki şehirlerde hizmet verdiğini söylemiştir. Bahsi geçen Daegu Camii'nin de aynı şekilde bu topluluğa ait olduğu öğrenilmiştir. Altı kişilik heyet, sivil toplum örgütleri statüsünde ancak bir topluluk kurabilmiştir. Kurulan sivil yapılanma, vakıf ya da dernek statüsünde olmadığı için camilerine din görevlisi getirme imkânı bulunmamaktadır. Kore kanunlarına göre D-6 Misyoner Vizesi, ancak vakıf ya da dernek statüsünde olan kuruluşlara verilmektedir. Kendilerine sunulan teklifler arasında, teknik kurumsal desteğin yanında, bahsi geçen camilerin birlikte yönetilmesi de söz konusu olmuştur. Fakat işadamları topluluğu, Kore Müslüman Federasyonu ve diğer ülke temsilciliklerinden gelen tekliflere sıcak yaklaşmamaktadır. Diğer taraftan, Daegu Camii

gösterilerinin devam etmesi nedeniyle, diğer üç cami resmi din görevlisi olmadan idare edilmektedir. Camilerin fonksiyonel olarak yönetilmesi için sürekli bir din görevlisinin istihdam edilmesi gerekirken, Pakistanlı işadamları grubunun bu konuda yetersiz kaldıkları görülmüştür (Elik, 2023). Meselenin çözümü konusunda, Kyungpook Ulusal Üniversitesinde doktora yapan Muaz Razaq ile yapılan görüşmede, cami inşaatı tamamlanmadan gerek yöneticiler gerekse de komşularla olan işbirliğine kapı aralanmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Üniversite öğrencilerinin ve ailelerinin dini ibadetlerini ifa edebilecekleri bir ibadethaneye ihtiyaçlarını olduğu açık olsa da söz konusu sorunun çözümü hususunda bahsi geçen işadamları topluluğunun temsil kabiliyetinin ve liderliğinin olmadığı görülmüştür (Elik, 2023).

Kyungpook Ulusal Üniversitesi, Güney Kore'nin Daegu şehrinde bulunan ve teknik alanlarda uzmanlaşmış olan bir devlet üniversitesidir. 2021 rakamlarına göre toplamda 27 bin öğrencisi bulunan üniversitede 2,295 uluslararası yabancı öğrenci bulunmaktadır. Bunlardan 317'si, Müslüman ülkelerden gelen (Pakistan, Bangladeş, Nijerya, Afganistan, Özbekistan, Hindistan, Endonezya, Mısır, Umman ve Ürdün) öğrencilerden oluşmaktadır. Üniversite içinde Müslüman öğrencilerin ibadet edebilecekleri herhangi bir yer tahsis edilmemiştir. Bundan dolayı öğrenciler kendi imkanları ile mahalle içinde bir mescit açmışlardır. "Darul Emaan Kyungpook Islamic Centre" topluluğunu kuran öğrenciler, tüm işlemlerini bu topluluk kuruluşu üzerinden gerçekleştirmektedirler. Öğrenciler, 2012 yılında, bir araya gelerek küçük bir yer kiraladıklarını ve burada ibadetlerini ifa etmeye başladıklarını ifade etmişlerdir. Cami inşaatı için en önemli adım, 2014 yılında beş öğrencinin bir araya gelerek, kiralanan bahsi geçen evi satın alarak umumi bir mescide dönüştürmeleri olmuştur. Artan öğrenci sayısı ile birlikte, 2020 yılında sokak içindeki üç ev daha satın alınmış ve daha geniş bir ibadethane yapımı için 'Daegu Buk District Ofisi'nden gerekli izinler alınmıştır (Elik, 2023). Cami planı, toplantı odası ve topluluk salonlarından oluşacak şekilde iki katlı olarak tasarlanmıştır. Müslüman öğrencilerin sayıları ve yoğun olarak bulunduğu bu mahalledeki varlıkları her geçen artmış ve hane sayısı 80'e ulaşmıştır (Elik, 2023). Bu durumun çevre sakinlerini tedirgin etmeye başladığı iddia edilmiştir. Hâlbuki öğrencilerin bölgeye yönelmelerinin sebebi, ev kiralalarının öğrenci bütçesine uygun olması ve üniversitenin de yürüme mesafesinde bulunmasıdır. Fakat sokakta ikamet eden diğer beş hane ve kilise odaklı cami karşıtı kişilerin gösteri ve itirazları nedeniyle cami inşaatı 5 Temmuz 2021 yılında yerel belediye tarafından durdurulmuştur. Ancak yerel mahkeme, 19 Temmuz 2021 yılında daha önceki mahkeme kararını bozarak cami inşaatının yeniden başlamasına karar vermiştir. Öğrenci topluluğu üyelerinden Raja Faraz Aziz, yapılan görüşmede, yüklenici Koreli firmanın cami karşıtı kiliselerden nakit aldığı için cami inşaatını sürekli ertelediğini ifade etmiştir. Oluşan kanaate göre, cami inşaatında oluşan gecikmeler, Daegu Camii gösterilerinin ivme kazanmasına neden olmuştur. Bu olaylar, daha sonra sistematik hale gelerek Güney Kore'de

İslam karşıtlığının normalleştirilmesine doğru evrilmiştir. Haberlerin Al-Jazeera (Khalid, 2023) ve New York Times gazetelerinde yer alması, meseleyi uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Medyanın Kore halkını yanlış yönlendirmesi nedeniyle, her hafta Daegu Camii gösterilerinin düzenli olarak yapıldığı gözlemlenmiştir. Buna göre aşağıda verilmiş olan *“Daegu Camii Karşıtları Topluluğu”* alt başlığı altında, İslam karşıtlığının toplumsal alt tabana yayılması ve normalleştirilmesi çabaları, Postyapısalcı anlayışa göre açıklanmaya çalışılacaktır.

Daegu Camii olayının yerinde çözümü için cami topluluğu üyelerinin yapmış oldukları girişimler ve teklifler dikkate alınmamıştır. Fakat meselenin siyallaşması ve güvenlikleştirilmesi Müslüman öğrenci topluluğunun hareket alanını kısıtlamaktadır. Yapılan görüşmede, Daegu Camii *“Darul Emaan Kyungpook Islamic Centre”* topluluğunun teklifleri beş maddede sunulmuştur. Muaz Razak ve Faraz Ali ile yapılan 20 Ekim 2023 tarihli görüşmede daha önce yerel belediye yetkililerine sundukları aşağıda verilen teklifler paylaşılmıştır. Fakat meselenin siyasallaşması nedeniyle belediye yetkilileri ve cami topluluğu ile yapılan görüşmelerden her hangi bir sonuç alınamamıştır (Elik, 2023).

Buna göre öğrenci topluluğunun teklifleri;

- a) Üniversiteye yakın ve yürüyüş mesafesinde bir yerin öğrencilere tahsis edilmesi;
- b) İnşaatın başka bir yere taşınmasından önce cami inşaatı karşıtlarının gösteri yapmamalarına dair şehir ve yerel yönetimden yazılı bir ifade evrakının alınması;
- c) Yeni yapılacak binanın cami hüviyetinde olmasının garanti altına alınması;
- d) Yapılacak caminin üniversite öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek büyüklükte olması;
- e) Anlaşmanın şehir yönetimi ve yerel yönetimle birlikte sonuçlandırılması,

şeklinde yerel yetkililere sunulmuştur.

Öğrenci topluluğu ile yapılan görüşmede Daegu Camii inşaatının daha uygun bir yere taşınması hususunda işbirliğine açık oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca görüşmede daha önce cami inşaatı konusunda komşuların herhangi bir rahatsızlığı olmadığı teyit edildikten sonra, üçüncü parti aktörlerin devreye girmesiyle komşuların tavrının değiştiği ifade edilmiştir. Cami etrafındaki mülk sahiplerinin, artan baskılar nedeniyle yanlış ve hasmane tutum içine girdikleri ifade edilmiştir. Basında çıkan haberlerin aksine, öğrenci topluluğu yukarıda sıraladıkları maddeleri hem Daegu Büyükşehir Belediyesi hem de Bugu İlçe Belediyesi Ofisi yetkililerine sundukları halde konu hakkında herhangi bir olumlu yanıt alamadıklarını belirtmiştir. Görünen o ki, kiliselerin

siyasi baskıları nedeniyle öğrencilerin talepleri yöneticiler tarafından olumlu olarak yanıtlanmamıştır. Anlaşma koşullarına da bakıldığında Müslüman öğrenci topluluğunun üniversiteye yakın bir mesafede bir ibadethaneye ihtiyaç duydukları söylenebilir. Diğer taraftan cami inşaatının altı hanelik dar bir sokak içinde olması çevreye verdiği rahatsızlık da öğrenci topluluğunun çok dikkat ettiği bir husustur. Dolayısıyla cami inşaatının bitmemesi ve Koreli yetkililerin meselenin çözümüne yanaşmamaları Güney Kore’de İslam karşıtlığının yaygın hale gelmesine neden olmaktadır.

Daegu Camii Karşıtı Topluluğu ve İslam Karşıtlığının Yükselişi

Güney Kore’de toplumsal düzeyde bir İslam karşıtlığı söz konusu değildir. Ancak üçüncü dereceden aktörler, Daegu Camii’nin inşasını bahane ederek sistematik bir şekilde İslam karşıtlığını toplumsal alana yayma ya da normalleştirme çabası içindedir. İslam karşıtlığını toplumsal alana yaymak isteyenler bu uğraşlarında ciddi bir başarı göstermişlerdir. Göstericilerin kullandıkları yöntemlere bakıldığında Avrupa’dakilerden farklılık arz eder. Örneğin Kuran ayetlerinin yanlış yorumlarla pankartlara yazılması sıra dışı bir uygulamadır. Cami önünde domuz barbekü partisi yapılması ve kaynatılan domuz eti suyunun cami önüne dökülmesi, Asya-tipi bir nefret kültürünü yansıtmaktadır. Özellikle cemaatin çok yoğun olduğu Cuma günleri Müslümanları aşağılayıcı ifadeler içeren pankartlarla gösterilerin yapılması, bu nefret söyleminin toplumda yer bulmasına neden olmaktadır. Göstericilerin Müslüman öğrenciler için kullandıkları; *“Bunlar öğrenci değil teröristtir”* ifadeleri, nefret suçu kapsamındadır. Ayrıca genelleseyici ifadeleri kullanarak *“Müslümanlar teröristtir”* ifadeleri, yöneticilerin meseleye yapısalci genellemeler üzerinden yaklaştığını göstermektedir. Geniş kapsamlı gösterilerde kullanılan; *“Müslüman öğrencilerin giyim tarzları ve görüntüleri kabul edilemez. Daegu İslamlaştırılmaz...”* *“Deahyon’da Taliban mı var? ...”* *“İslam’ın ülkeye adım atması önlenmelidir”* gibi ifadeler, ülkede yabancılar için bir korku ve güvensizlik ortamı yaratmaktadır.

Diğer taraftan cami karşıtı gösterilerin toplumsal bir temeli olmadığı, bilakis organize yapılar tarafından köpürtüldüğü aşağıda basın değerlendirmesi bölümünde genişçe yer verilmiştir. Cami karşıtı gruplar içinde en etkili rol oynayan kuruluşlardan birisi de *“Halkın Bağımsızlığı Hareketi”* üyeleridir. Söz konusu kuruluş, İslam karşıtlığını ifade eden pankartların kaldırılmasını, cami inşaatının durdurulması şartına bağlamaktadır. Ayrıca bu kuruluşun üyeleri, cami inşaatına yardım edenler hakkında soruşturma başlatılması için davalar açmış ve cami inşaatına karşı kendilerine göre topyekûn savaş ilan etmişlerdir. Cami karşıtı gruplardan diğer etkili bir yapı ise *“Göçmenlere Karşı Ulusal Hareket Komisyonu”* kuruluşudur. Bu grup, cami inşaatına karşı imza kampanyası başlatmıştır. Gösteri ve nefret ifade eden pankartları okul çevresine asmışlardır. Nefret ifade eden mesajlar arasında *“Taliban Daehyeon-Dong’da mı?”* ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca Kilise kuruluşunun yöneticisi, *“Kiliseler cami inşaatına karşı hayatlarını ortaya koyarak savaşmalıdır ve İslam’ın bu*

ülkeye ayak basmasına izin vermemelidirler..." açıklamasında bulunmuştur. Daehyeon-dong'da inşa edilen cami nedeniyle Hristiyan kiliselerinin baskı altına alındığını ifade eden pankartlarda Müslümanları karalama kampanyası yürüten kuruluşlardan biri de *"Daegu-Gyeongbuk CE Council CE"* bulunmaktadır. Cami karşıtlığını basın ve medyada örgütleyen diğer kuruluş ise *"Kore Kilise Basın Birliği"* bulunmaktadır. Bu kuruluş da, cami inşaatını başlatan öğrencilere *"Müslümanlar teröristlerdir..."* ifadesini kullanarak İslam karşıtlığını körüklemiştir. Aktif olarak kampanya yürüten ve cami karşıtlığı yapan ve Müslüman öğrencilerin isimlerini medyaya taşıyarak güvenliklerini tehlikeye atanlar arasında şahsi militarist kişiler de ciddi roller üstlenmişlerdir. Bunlardan biri de Kilise Enstitüsü yöneticisi Lee Man-Seok'tur. Söz konusu şahsın, İslam hakkında yüz kızartıcı ifadeler kullanarak İslam'ın aydınlığını karartmaya çalıştığı öğrenciler tarafından ifade edilmektedir. Kuran ayetlerini çarpıtarak sıradan insanları etkileme davranışları ise kilise odaklı uluslararası kurumlardan destek aldığına güvenmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer cami karşıtı kişi ise Presbiteryen kilisesi papazlarından Kang Hak-Geun'un cami inşaatına karşı halkı ve kilise müdavimlerini örgütlemekten çekinmemesi de benzer bir güç odağı adına hareket ettiğini göstermektedir. İslam'ın kadın haklarını ihlal ettiğini ifade ederek Müslümanları şeytanlaştırmaya çalışan bu kuruluşlar ve Hristiyan din adamlarının bu çabaları postyapısalcı yaklaşım açısından İslam karşıtlığını normalleştirme çabası olarak yorumlanır. Ayrıca Müslümanların kimliklerine ve kutsallarına yönelik saldırılar, olmayan bir düşman yaratma ya da Müslümanları güvenlik tehdidi olarak gösterme çabası olarak yorumlanmaktadır.

Daegu Camii Karşıtı Gösterilerin Kore Basınında Yansımaları ve İslam Karşıtlığı Söyleminin Üretimi

Cami inşaatının başlamasından sonra ulusal ve uluslararası basını takip eden cami yönetiminin medya sorumlusu Muaz Razaq kendi adına açmış olduğu websitesi olan Daegu Camii Sorunu/ başlıklı haber portalında konuyla ilgili basın takibi yapmaktadır. Yaptığımız görüşmede Muaz Razaq (2023), gösterilerin organizesinde rol oynayan üçüncü parti aktörlerden bahsetmiştir. Diğer taraftan Daegu Camii gösterileri konusunda haberlerin yoğun bir kısmı Korea Times, Korea Herald ve Yonhap News Agency tarafından yapılmaktadır. Bu bölümde içerik analizi bu üç gazetede çıkan haberler esas alınarak yapılacaktır;

Korea Times gazetesinde, konuyla seri halinde yazılar yazan Lee Hyo-jin'nin yazılarına bakıldığında bir süreklilik ve derinlik olduğu görülmüştür. Lee Hyo-jin'in (Korea Times, Eylül 13, 2021 tarihli Daegu 'de *"Camii Yapımı Karşıtlığı Büyüyor"* başlıklı yazısı konuyla ilgili ulusal gazetede çıkan ilk makalelerden biridir. Yazar, özellikle cami inşaatını destekleyen sivil toplum örgütlerinin görüşlerini sayfasına taşımıştır. Ona göre cami inşaatı din özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir husustur. Özellikle özgürlükçü bir sivil

toplum örgütü olan “Katılımcı Demokrasi için Halk Yardımlaşması” kuruluşunun görüşlerini sayfasına taşıması çok faydalı olmuştur. Lee Hyo-jin’in ikinci makalesi, “*Daegu Camii Ayrımcılığı protestoları: İnsan Hakları Komisyonu*” başlığı altında yazılmıştır. Lee, Kore Times’daki 1 Ekim 2021 tarihli makalesinde, cami yapımını destekleyen “*Kore’nin Ulusal Hakları Komisyonu*” adlı sivil toplum kuruluşuna bağlı yetkililerle yaptığı mülakatlara yer vermiştir. Adı geçen sivil toplum örgütü, cami inşaatının durdurulmasının “ayrımcılık” olduğunu ve Müslümanlara karşı bir “önyargıdan” kaynaklandığını ifade etmiştir. Yazar (Kore Times, Mayıs 3, 2022), “*Deagu de Camii İnşaatı Mükavemeti Başlattı*” başlıklı yazısında, öğrenci topluluğu ve cami yapımına karşı çıkan komşularıyla birebir mülakatlar yapmış ve tarafların karşıt görüşlerini yazısına taşımıştır. Cami gösterilerinin kısa bir sürecini de ele alan makale, tarafsızlığını korumaya çalışmıştır. Lee Hyo-Jin (Korea Times, Mayıs 5, 2022 tarihli “*Kore hala Müslüman Yerleşimcileri ile Boğuşuyor*” başlıklı yazısında Güney Kore’de ırkçılık ve İslam karşıtlığının artmasına dikkat çekmektedir. Profesör Hee So Lee ile mülakatından da alıntı yapan yazar, ülkede İslam karşıtlığının artmasının Batı medyası merkezli yanlış yönlendirmeden kaynaklandığını aktarmıştır. Lee’nin yazılarında kullandığı ayrımcılık ve ötekileştirme ifadelerinden, Postkolonyal bir anlayışı merkeze koyduğu anlaşılmaktadır. Fakat “Güney Kore’ toplumunun İslam’la ilgili herhangi bir tarihi sorunu olmadığına” dair iddiası yapısalcı dayatmaya karşı durduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım tarzı ise Postyapısalcı yaklaşıma kapı aralamaktadır. Fakat uluslararası ilişkilerde postkolonyal yaklaşımlar Markizimden ilham alarak sömürgecilik sonrası üst-yapının yeni kurulan ulusal devletler üzerindeki etkisini eleştirel bir yaklaşımla ele alır. Deagu Camii gösterileri olayında ise bu durum söz konusu değildir.

Korea Times’in Daegu Camii hakkında yazan diğer bir yazarı ise Kwak Yeon-soo’dur. Yazarın (Korea Times, Mart 9, 2022) tarihli Akademisyenler Kore Müslümanlarının Daha İyi “*Entegrasyonu Konusunda Çağrılar Yaptılar*” başlıklı yazısında, “*Sogang Euro-MENA Enstitüsü*” nün görüşlerine yer vermiştir. Avrupa’da Müslümanların özgürlüklerini konu alan yazısı ile yazar, “*Güney Kore’de Müslümanların haklarına daha fazla özen gösterilmesini*” önermektedir. Shin Ji-hye (Korea Times, Ekim 04 2021), “*İslamofobi Güney Kore de Ortaya Çıktı*” başlıklı ve birebir mülakatlardan oluşan bir haber yayınlamıştır. Seul Merkez Camii çevresinde kitapçılık yapan Pakistanlı Munir Ahmet ile yapılan mülakata yer veren yazar, “*Güney Kore toplumunun İslam’a karşı herhangi bir olumsuz tutumunun olmadığı ve Daegu Camii karşıtlarının Kore toplumunu temsil etmediği*” şeklindeki ifadelerini yazısına taşımıştır. Aynı yazıda yazar, Seoul Ulusal Üniversitesi Profesörlerinden Seong Hae-young ile yapılan mülakata da yer vermiştir. Mülakatta, “*Korelilerin din konusunda herhangi bir nefret eğilimi olmadığı ve dinlere karşı mesafeli oldukları*” ifade edilmiştir. Ayrıca, “*Güney Kore’nin çevrimiçi medyasında Batı kaynaklı görüşlerin baskın rol oynadığı, bunun da ülkede İslam karşıtlığını beslediği*” ifade edilmiştir. Haberde,

“Cheong Wa Dae” gibi online medya yayınlarındaki *“Koreyi Korumalım”* başlıklı haberler, İslam karşıtlığını besleyen örnekler olarak verilmiştir. Güney Kore’de İslam karşıtlığına dair herhangi bir toplumsal tabanın bulunmadığı, dolayısıyla tüm bu çabaların fabrikasyon olduğu da vurgulanmıştır. Diğer taraftan, İslam’ın temsilinde kurumsal eksiklikler olduğuna dikkat çeken Profesör Hee Soo Lee ile yapılan diğer bir mülakatta ise *“Güney Kore’de, Müslümanların geniş kültür ve birikimi hakkında bilgi alınabilecek herhangi bir kuruluş olmadığı, dolayısıyla Müslümanlar söz konusu olduğunda iki şeyin akla geldiği, bunların da “petrol” ve “terörizm olduğu”* ifade edilmiştir.

Kore Herald gazetesinde, 11 Kasım 2022 tarihli *“Daegu ‘de Cami Projesi Köylüleri Müslümanlara Karşı körüklüyor”* başlıklı haberde ise Pakistanlı öğrencilerle yapılan mülakatlara yer verilmiştir. Yazıda öğrencilerin *“Cami inşaatı başlayana kadar komşularla sürekli görüştükleri ve birbirlerine yiyecek ikramında bulundukları”* zikredilmiştir. Fakat cami karşıtlarının devreye girmesiyle komşularla olan ilişkilerde negatif yönde bir değişiklik olduğu yazıya taşınmıştır (Korea Herald, Kasım 11, 2022). Benzer şekilde Song Jung-hyun’in Korea Herald gazetesinde, 16 Aralık 2022 tarihinde çıkan *“Daegu Camii İnşaatı Karşıtı Yerleşimciler Domuz Barbeküsü gösterisi”* başlıklı yazısında cami karşıtı grupların organize ettiği domuz barbekü partisini gündemine taşınmıştır (Korea Herald, Aralık 16, 2022). İslam’da domuz etinin yasak olduğunu bilen cami karşıtı göstericiler, Ekim ayında cami sokağına kesik domuz başları koymalarının akabinde yeni bir protesto tarzı geliştirerek cami önünde üç kez domuz barbekü partisi düzenlemişlerdir. 15 Aralık 2022 tarihinde yapılan diğer gösteride ise yerel polis, herhangi bir kargaşa çıkmaması için güvenlik tedbirlerini artırmıştır. Lim Jae-seong, aynı haberi *“Cami Karşıtı Göstericiler Başka bir Domuz Festivalinde”* başlığı altında gündeme getirerek DCKT ‘nun *“Et Partisi”* yapması sırasında iki gurup arasında çıkan arbedede öğrencilere 300,000 KRW (244 ABD doları) ceza kesildiğini bildirmiştir (Korea Herald, Ocak 31, 2023). Yerel Buk-gu Belediyesi’nin cami inşaatı için ayrı yer alma talebine karşı çıkan Cami Karşıtı Grup anlaşma yolunu tamamen tıkamıştır. Diğer taraftan cami mülkiyetini elinde tutan Nadir Han ve arkadaşları, mevcut emlağın satılarak yeni bir yer alımı için yukarda bahsedilen şartların garanti altına alınmasını istemişler; fakat artan gösteriler, kent belediyesinin inisiyatif almasını engellemiştir. Youngnam Üniversitesi profesörlerinden Chung Yong-kyo, *“Meselenin çözümü için devletin daha aktif rol alması gerektiğini”* söylemiştir (Korea Herald, Ocak 31, 2023). Yukarda bahsedilen olaylara ve söylemlere bakıldığında yapısalıcı anlayışa dayanan bir güç gösterisi ön plana çıkmaktadır. Batıdaki İslam karşıtlığından farklı olarak, Asya-tipi İslam karşıtlığının sözlü ve görsel alanda daha yoğun bir şiddet kültürü barındırdığı görülmüştür. Daegu Camii gösterilerine karşı devletin sessiz kalması ise yapısalıcı anlayışın ulusal siyasette baskın olduğunu göstermektedir.

Kore’de İngilizce ve Korece yayın yapan Yonhap News Agency’de ise konuyla ilgili iki önemli haber yayınlanmıştır. Kim Na-young’un *“Daegu Camii*

İnşaatının Dondurulması için İslam Topluluğunu Mahkemeye Başvurdular" başlıklı yazısında cami inşaatının durdurulması ile ilgili haberi gündeme taşımıştır (Yonhap News Agency, Nisan 22, 2022). Cami inşaatının yapımını destekleyen *"Ulusal İnsan Hakları Komisyonu"* adlı kuruluşun üyelerinin görüşlerini aktaran yazıda Müslüman öğrencilerin görüşlerine de yer verilmiştir. Yonhap News Agency'de (Nisan 18, 2023) çıkan *"Yerleşimlerin Üç Ay Aradan Sonra Daegu Camii İnşaatı Tekrar Başlamıştır"* başlıklı yazıda, Cami Karşıtı Topluluk üyelerinden alıntı ile *"Cami inşaatı bitse de biz gösterilere devam edeceğiz"* ifadeleri aktarılmıştır. Ayrıca yazıda, "Domuz başları buzdolabında bekliyor, gösteri için her zaman hazırız diyen "tehditkâr ifadelere" de yer verilmiştir. Yazar, cami inşaatının durmasının nedenini, yüklenici firmanın çalıştıracak işçi bulamaması olarak vermiştir. Gazetede çıkan diğer bir yazı ise Hwang Soo-Bin tarafından kaleme alınan *"Bukgu Daegu Yerel Belediyesi İnşaat Yapım Kanunlarına Uymayan Cami Yapını Üstlenen İnşaat Firmasını Suçlayarak İnşaatı Durdurmuştur"* başlıklı makaledir (Yonhap News Agency, Aralık 14, 2023). Makalede cami inşaatının durdurulmasının, yüklenici firmanın imar planına aykırı hareket etmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Muaz Razaq (Elik, 2023) ile yapılan mülakatta, ana yüklenici firmanın üç yıl önce gösteriler nedeniyle anlaşmadan çekildiği ve inşaatın devamı için alt anlaşmalı bir şahısla görüşmelerin sürdürüldüğü belirtilmiştir. Yeni yüklenici firmanın ise sürekli fiyat artışına gittiği aktarılmıştır. Öğrenciler, cami karşıtlarını suçlayarak, yüklenici firma ile inşaatın yavaşlatılması için işbirliği yapıldığını, bundan dolayı da yüklenici firmayı değiştirmek istedikleri ifade edilmiştir. Bu kısımda göze çarpan en önemli husus ise temsili yetersizlik ve azınlık Müslümanlarının sorunlarını yüklenecek sivil kuruluşların olmamasıdır. Bu yetersizliği fırsat bilen DCKT, İslam karşıtlığını toplumsal alana taşıma fırsatı yakalamıştır. Meseleye destek veren diplomatik ziyaretler ise çözümünden ziyade sorunun gündemde tutulmasına yönelik olup yapısalcı gücü temsil etmektedir.

Ana akım medya dışında meseleyi gündemine taşıyan Se Eun Gong (NPR, Mayıs 24, 2023), *"Güney Kore'de Müslümanlar cami inşa etmek istiyorlar, komşular protesto ederek ikinci kez domuz partisi düzenliyorlar"* başlıklı makalesinde, cami karşıtlarının Müslüman öğrencileri suçlayan pankartlardaki ifadelerini yazısına taşımıştır. Makalede pankartlarda geçen *"Müslümanlar zalimce insanları öldürüyorlar ve başlarını kesiyorlar"* ifadelerine yer vermiştir. Ayrıca ironik bir şekilde, *"Tüm Müslümanlar terörist değildir, fakat tüm teröristler Müslümandır"* gibi Müslümanların kimliklerini hedef alan ifadeleri yazısına taşımıştır. Sokak sakinleri ile de mülakatlar yapan yazar, *"Dar sokakta ibadethane olamayacağı, cami inşaatına devam edilirse domuz kafalarının buzdolaplarında beklediği"* şeklindeki tehditkâr ifadeleri makalesinde tekrarlamıştır. Ayrıca yazar, Müslüman öğrencilerin avukatlığını üstlenen Kim Ji-rim'in ifadesine dayanarak; *"Domuz kafalarını cami önünden kaldırmak için herhangi bir yasal dayanağın bulunmadığını, yerel emniyet birimlerinin de bundan*

dolayı herhangi bir yaptırım yapacak durumda olmadıklarını" belirtmiştir. Fakat *"Kore'nin Ulusal İnsan Hakları Komisyonu"* yetkilileri, Müslümanların ibadet mekanlarının önüne domuz başı ve yağlarının dökülmesinin nefret suçu oluşturduğunu, göstericilere yaptıklarından dolayı tolerans gösterilememesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yazar ayrıca KNU sosyoloji profesörlerinden Yi So-hoon ile yaptığı mülakatı sayfasına taşımış ve *"Hükümetin 'Uluslararası Tüm Irkçı Eylemlerin Önlenmesi Konvansiyonu'na göre ulusal kanunlarını yeniden düzenlemesi"* gerektiğini ifade etmiştir.

Bu bölümde geçen ifadelerde ön plana çıkan, sıradan Müslümanları teröristlerle aynı gösterme çabasıdır. Diğer taraftan İslam'da yenmesi haram olan domuzun gösterilerde sembol olarak kullanılması, Müslüman kimliğine karşı kültürel bir şiddet olarak değerlendirilebilir. Postyapısalcı anlayışa göre her iki durum da Kore toplumunun genel karakterini yansıtmamaktadır. Kore toplumunun çoğunluğu daha çok pragmatist ve ideolojik yada dini yapılara karşı tarafsız bir tutum içindedir. Genel de kilise mensupları yada yerli Müslümanlar kendi çıkarlarına elverişli oluşumlara katılırlar. Buna karşın Daegu Camii gösterileri radikal kilise mensuplarının bir İslam karşıtlığı oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu da şiddet yanlılarının bir tür nefret söylemi üretme çabası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Daegu Camii Karşıtı gösteriler başlamadan önce, Güney Kore'de İslam Karşıtı eylemler ve gösteriler münferit bir çizgide giderken, DCKT'nin başlatmış olduğu sistematik gösteriler ülkede yaşayan yaklaşık 200,000 göçmen azınlık Müslümanlarını tedirgin etmiştir. Kilise mensuplarının ve aşırı sağcı grupların meseleyi fırsat bilerek Müslümanlara karşı nefret söylemini ön plana çıkardıkları ve İslam karşıtlığını toplum tabanına yayma imkânı buldukları anlaşılmıştır. Güney Kore iç hukukunun uluslararası sözleşmelerle uyumlu olmamasından kaynaklanan hukuki boşluğun, ülkede İslam karşıtlığını ve nefret söylemlerini normalleştirme çabalarına zemin yarattığı görülmüştür. Bu durum, Kore'nin uluslararası imajını ve Müslüman ülkelerle ilişkilerini zedeleme potansiyeli barındırmaktadır. Dini vecibeleri yerine getirme koşullarının sağlanması temel bir insan hakkı iken, sözü edilen üniversitenin ve Daegu metropol yönetimi ve yerel belediyenin cami inşaatını durdurması tamamen hukuk dışı olarak tatbik edilmiştir. Bu durum, Daegu Camii hadisesinin güvenlikleştirme ve siyasallaştırma konusu yapılarak sadece yerel değil yapısal alana taşındığını da göstermektedir. Öğrenci topluluğunun gerek yasal olarak öğrenci statüsünde olması gerekse maddi zorluklara sahip olmaları, söz konusu engellemeler dolayısıyla cami inşaatını sürdürmeleri imkânsız kılmalıdır.

Öte yandan Cami Karşıtı göstericilerin, öğrencilerin sahipsizliğini fırsat bilerek ülkede İslam karşıtlığını toplumsal alana yayma çalışmaları, Koreli entelektüeller tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmektedir. DCKT'nin yapmış

olduğu gösterilerin ve uygulamış oldukları yöntemlerin, Avrupa merkezli İslam karşıtlığından daha kaba ve nefret yoğunluğunun daha yüksek düzeyde olması, Kore'nin kapalı bir toplum olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca söylemler incelendiğinde, Batı merkezli ifadelerle aynı olduğu; fakat ne otantik ne de kendiliğinden olmadığı görülür. Güney Kore'de her geçen gün artan Müslüman göçmen nüfusunun temel haklarını savunacak herhangi bir kuruluşun bulunmaması, diğer bir araştırma konusudur. Her ne kadar Kore Müslüman Federasyonu (KMF) gibi çatı bir kuruluş mevcut olsa da vakıf mütevellî heyetinde azınlık Müslümanlarını temsil eden herhangi bir üyenin bulunmaması temsil anlamında ciddi bir boşluğa işaret etmektedir. Genel olarak KMF yöneticilerinin eski devlet görevlileri olması, devlet kontrollü bir temsilin söz konusu olduğu eleştirilerini de beraberinde getirmektedir. Ülkede yaşayan 200 bin Müslüman'ın temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun olması, KMF'nin temsili rolü, Kore Müslümanları tarafından ciddi bir boşluk olarak görülmektedir. Postyapısalcı yaklaşım, Müslümanların Güney Kore'de temsil eksikliği nedeniyle yapısalcı güç odaklarının hedefi haline geldiğinin tespiti imkân sağlamıştır. Ülkede yapısalcı güç odakları ABD ve Batı kaynaklı kilise toplulukları temsil etmektedir. Kore Cumhuriyetinin maddi refahının artmasında büyük pay sahibi olan yapısal güçler, Kore toplumunu Hristiyanlaştırmayı hedeflemektedir. Kısmen de olsa bu politika Kore Cumhuriyeti örneğinde başarılı olmuştur. Fakat İslam karşıtlığı meselesi toplumun genelinin ortak duruşunu yansıtmamaktadır. İslam karşıtlığı her ne kadar toplumsal bir tabanı olmasa da İslam karşıtlığını normalleştirme çabaları, Müslüman kimliğine karşı kurgulanmış olan bir tehdit olarak algılanmalıdır. Müslümanları teröristlerle bir tutma çabaları ise iktidar güç ilişkisinin bir yansıması olarak görülmüştür. Kore toplumunun İslam karşıtlığı konusunda sessizliği gönüllü rıza aktif tarafsız tutumundan kaynaklanmaktadır. Buna karşın Kore'de bulunan 200 bin Müslümanın toplumun yasal statülerinin yetersizliği ve kurumsal kuruluşlarının olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu da aynı şekilde iktidar güç arasındaki denklemde gönüllü rıza ile yani sessizlikle tavrı ile sonuçlanmaktadır.

Kaynakça

- Ashley, R. K. (1984). The Poverty of Neorealism. *International Organization*, 38(2), 225-286. <http://www.jstor.org/stable/2706440>
- Ashley, R. K. (1988). Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique. *Millennium*, 17(2), 227-262. <https://doi.org/10.1177/03058298880170020901>
- Barthes, R. (2013) *The Language of Fashion*, Bloomsbury Academic,
- Baudrillard, J. (1995) *Simulacra and Simulation (The Body in the Theory:History of Cultural Materialism)*, University of Michigan Press
- Campbell, D. (1993) *Politics Without Principle: Sovereignty, Ethics, and the Narratives of the Gulf War*, Boulder, CO: Lynne Reinner

- Campbell, D. (1998). *Writing security : United States foreign policy and the politics of identity* (Rev. ed). University of Minnesota Press.
- Choi Jae-Hee (November 11, 2022) "Mosque project pits villagers against Muslims in Daegu"
- Clark, J.(2023) 'We Go Together:' U.S., South Korea Celebrate Alliance, DOD News< <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/3425351/we-go-together-us-south-korea-celebrate-alliance/>>
- Cox, R. (1981). "Social Forces, States and World Orders: Beyond International
- Deleuze, G. (1995) *Difference and Repetition*, Columbia University Press,
- Derrida, J. (2002) *Writing Differences*, Taylor and Francis, Routledge Classics, London.
- Der Derian, J., & Shapiro, M. J. (1989). *International/intertextual relations : postmodern readings of world politics*. Lexington Books.
- Foucault, M. (2002) *The Archology of Knowledge*, Taylor Francis, Routledge Classics London.
- Elik, S. (2023) Basılmamış Daegu Ziyareti Notları Raporu.
- Guzzini, S. (2013). *Power, Realism and Constructivism* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203071748>
- Hjelmslev, L. (1961) *Prolegomena to a Theory of Language*, University of Wisconsin.
- Hong, P.Y. & Demick, B. (2004) *South Korean Held in Iraq Is Beheaded*, Los Angeles Times, 23 June 2004.< <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2004-jun-23-fg-kidnap23-story.html>>
- Huntington, S. P. (1993). *The Clash of Civilizations? Foreign Affairs*, 72(3), 22–49. <https://doi.org/10.2307/20045621>
- Hwang Soo-bin (Yonhap News agency, April 18, 2023) "Buk-gu, Daegu, accuses construction company of Islamic mosque of violating building laws and orders construction to be halted" https://www.yna.co.kr/view/AKR20231214157200053?utm_source=ground.news&utm_medium=referral
- Hwang Soo-bin (Yonhap News Agency, Decemner 14, 2023) tarihli ve" Buk-gu, Daegu, Accuses Construction Company Of Islamic Mosques of Violating Building Lawa And Orders Construction To Be Halted" www.yna.co.krview/20231214157200053?section=pop/print
- Kang, H. (2021). Taliban, a chilling reminder of 2007 hostage crisis' Korea Times, 19.Ağustos. https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2024/10/213_314150.html
- Kim Na-young (Yonhap News Agency, Nisan 22, 2022) "Appeals court sides with Islamic community on suspension of mosque construction in Daegu"
- Kwak, Yeon-soo (Mayıs 09 2022) "Scholar Calls for Better İntegration Of Korea's Muslims" https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2022/03/177_325164.html
- Lee Hyo- Jin' (May 3,2022)"Mosque construction trigger standoff in Daegu" https://koreatimes.co.kr/www/nation/2022/05/177_328375.html
- Lee Hyo-jin (October 01,2021) "Daegu Mosque protests discriminatory: human rights commission <https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2021/10/119_316326.html>

- Lee Hyo-jin (September 13, 2021) "Backlash growing over mosque construction in Daegu" <https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2021/09/281_315487.html>
- Lee, Hyo-jin (2022) "Freedom Of Religion, Privacy Clash As Neither Side Backs Down"
- Lee, M. (October 5, 2024). The US and South Korea reach new deal on costs for the American troop presence < <https://apnews.com/article/us-south-korea-military-presence-costs-49519732c6a7d68038bc3516f2e4f69a>>
- Lewis, B. (1995) *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*, Oxford University Press, New York.
- Lim Jae-seong (Korea Herald, January 31, 2023) aynı haberi "Mosque Pretosters to stage another pork feasts" <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20230131000721>
- Louis Althusser, Etienne Balibar (1979) *Reading Capital*, Verso Books
- Luhmann, N. (1996) *Social Systems*, Standort University Press.
- Lyotard, J.F. (1984). *The Postmodern Condition: A report on Knowledge*, University of Minnesota Press,
- Nietzsche, F. (2023) *Fate and History*, Grapevine India.
- Park, Sae-Jin, (November 16, 2023) "Turkish envoy requests S. Korean authorities to act against Islamophobic movement in southern city" <<https://www.ajupress.com/vime/20231115173527171>>
- Parsons, T. (1966) *Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, The Free Press, New York.
- Khalid, R. (May 17, 2023) "Pig Heads, Bbqs: Mosque Backlash Tests S Korea Religious Freedom" <<https://www.aljazeera.com/news/2023/5/17/pig-heads-bbqs-mosque-backlash-tests-s-korea-religious-freedom>>
- Razaq, M. (2023) "Daegu Mosque Issues" <https://muazrazaq.com/daegu-mosque-issue>,
- Relations Theory, *Millennium Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2, pp.126154.
- Saussure F. (2016) *Course on General Linguistics*, Open Court Classics
- Se Eun Gong (NPR May 24, 2023) " Muslims in South Korea want to build a mosque, neighbours protest and send pig heads" South Korea mosque project met with anti-Muslim protests and pig heads : NPR
- Se Eun Gong 24, 2023) Muslims In South Korea Want To Build A Mosque. Neighbors Protest And Send Pig Heads <<https://www.npr.org/2023/05/24/1176132837/south-korea-mosque-muslim-students-tensions>>
- Se-Eun Gong (May 2, 2023) "Muslims in South Korea want to build a mosque. Neighbors protest and send pig heads" <<https://www.npr.org/2023/05/24/1176132837/south-korea-mosque-muslim-students-tensions>>
- Shin Ji-hye (Ekim 04, 2021) "Islamophobia emerges in Korea" Korea Herald <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20211004000082>
- Smith, S. (1996). Positivism and beyond. In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), *International Theory: Positivism and Beyond* (pp. 11–44). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.

- Yoon, L. (July 25, 2024) Religion in South Korea Statistics & Facts, Statista< <https://www.statista.com/topics/12567/religion-in-south-korea/#topicOverview>>
- Strauss, C.L. (1962) *Tristess Tropiques*, Penguin, Modern Classics, UK
- Walker, R. B. J. (1992). *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I (1996) *Historical Materialism*, Verso Brooks Publishing.
- Waltz, K.N. (1979) *The Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Compan, California.
- Yonhhap News Agency (Nisan 18, 2023) "Daegu Islamic Temple construction resumes after three months Resident Opposition

Evaluation of the Organization of the Turkic States in the Light of Integration Theories

Seyit Ali AVCU*

Ankara Yıldırım Beyazıt University

Abstract

Five Turkic Republics—Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan—gained independence after the Soviet Union's dissolution. Discussions of a Turkic Union, akin to the EU, led to the establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (Turkic Council) in 2009, renamed the Organization of Turkic States (OTS) in 2021. Its primary goal is to enhance cooperation among Turkic states. Founding members—Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye—were joined by Uzbekistan in 2019. This article examines the OTS's current status and future through integration theories, primarily developed from the EU experience, such as Federalism, Functionalism, Neofunctionalism, Intergovernmentalism, Constructivism, and Liberal Intergovernmentalism. The study argues that the OTS aligns with regionalism, a state-led process creating formal regional institutions among at least three states, rather than regionalization, which involves increased interaction between adjacent states. The Turkic Union is a top-down process, better explained by Intergovernmentalism and Constructivism, as it is an intergovernmental organization rooted in cultural, historical, and religious ties. However, the economic interdependence among the members is limited, and stronger ties exist mainly between Türkiye and Azerbaijan, especially in the fields of energy and transportation.

Keywords

Organization of Turkic States, Integration theories, Regionalism, Regionalization

* Assoc. Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University. Faculty of Political Science, The Department of Political Science and Public Administration, saavcu@aybu.edu.tr, ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6890-9139>.

Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Devletleri Teşkilatı'nın Değerlendirilmesi

Öz

Beş Türk cumhuriyeti—Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan—Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazandı. Avrupa Birliği'ne benzer bir Türk Birliği fikri, 2009 yılında Türk Konseyi'nin kurulmasına öncülük etti ve bu yapı, 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) adını aldı. Temel amacı Türk devletleri arasındaki işbirliğini artırmak olan TDT'nin kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'ye, 2019 yılında Özbekistan da katıldı. Bu makale, TDT'nin mevcut durumu ve geleceğini, büyük ölçüde Avrupa Birliği deneyiminden türetilmiş entegrasyon teorileri çerçevesinde incelemektedir. Bu teoriler arasında Federalizm, Fonksiyonalizm, Neofonksiyonalizm, Hükümetlerarasıcılık, İnşacılık ve Liberal Hükümetlerarasıcılık yer almaktadır. Bu çalışma, TDT'nin, bölgeselleşmeden ziyade, en az üç devlet arasında resmi bölgesel kurumlar oluşturan devlet odaklı bir süreç olan bölgeselcilikle daha uyumlu olduğunu savunmaktadır. Kültürel, tarihî ve dinî bağlara dayanan hükümetlerarası bir organizasyon olarak TDT, en iyi şekilde Hükümetlerarasıcılık ve İnşacılık teorileriyle açıklanabilir. Ancak üyeler arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılık sınırlıdır ve özellikle enerji ve taşımacılık alanlarında daha çok Türkiye ile Azerbaycan arasında güçlü bağlar mevcuttur.

Anahtar Kelimeler

Türk Devletleri Teşkilatı, Entegrasyon teorileri, Bölgeselcilik, Bölgeselleşme

Introduction

After the French Revolution in 1789, nationalization and nationalist movements gained momentum and Western European countries completed the process of becoming nations and accelerated the colonization of the rest of the world. By the 19th century, nationalist movements had begun to threaten multinational empires. Of these, the Ottoman Empire in particular had become the most vulnerable to the effects of technological backwardness. The question of how to save the state was frequently asked among statesmen and intellectuals, and discussions were held on what kind of policy would be followed for this purpose. Three political ideologies emerged, Ottomanism, Islamism, and Turkism, as embodied in Yusuf Akçura's article (Akçora, 1976). According to Akçora, the idea of establishing an Ottoman Nation, which emerged with Mahmud II, reached its peak during the rule of Ali and Fuat Pashas, but with Napoleon's defeat by the Germans, it became history with the efforts to establish a nation in the French style. During the reign of Abdulhamid II, attempts were made to implement Islamic Unity (Akçora, 1976: 20). During the Young Turks period, Turkic unity policies were put into practice under the influence of the Germans' nation-building policy. Enver Pasha continued this hope in Central Asia. The circumstance, however, resulted in the collapse of the Ottoman Empire at the end of the First World War and the establishment of the Republic of Türkiye, failing all three of the above policies. A population exchange based on religion was carried out, and efforts were made to establish a Turkish Nation within the borders of the National Pact on the legacy left by the Ottoman Empire in Türkiye, and this was largely successful.

The majority of other Turkic elements remained in the territory of the Soviet Union, and in order not to damage relations with Soviet Russia, intellectuals who advocated Turkic Unity, such as Zeki Velidi Togan and Nihal Adsız were prosecuted. The new Republic of Türkiye adopted a strict secularist interpretation in the French style and did not even allow the idea of Islamic unity to be expressed for many years. Among the main examples of these policies are the abolition of the caliphate in 1924, a pivotal moment in this transformation, signalling the end of the Ottoman Empire's spiritual authority and the establishment of secular governance. Subsequently, religious institutions were systematically dismantled. The Ministry of Sharia was abolished, and Sufi orders and madrasas were banned, reducing the influence of traditional Islamic education and practices. In cultural reforms, the fez was banned, and European-style brimmed hats were mandated for government officials,

symbolizing a break from Ottoman traditions. The Gregorian calendar replaced the Islamic calendar, and the Latin alphabet supplanted the Arabic script, alongside restrictions on the teaching of Arabic (Ab Rahman et al., 2015: 203-4). Mosques were placed under government control, and religious content in public life was curtailed, including the removal of prayers for the caliph from Friday sermons (Aydın, 2007: 202). Finally, the 1926 adoption of the Swiss Civil Code replaced the Sharia-based Ottoman civil code, ending the application of Islamic law in personal status issues like marriage, divorce, and inheritance. The principle of laicism, derived from the French concept of 'laïcité', was enshrined in the 1937 Constitution, solidifying the separation of religion and state as a foundational element of the Turkish Republic (Ünsal, 1989: 595).

However, these currents of thought have not disappeared and have occasionally emerged. The fact that recent governments of Türkiye have been labelled as Neo-Ottomanist may indicate that Ottomanism is not dead either. As a result of the democratization movement in the 1950s, the strict secular practices were weakened, and the idea of improving relations with Muslim countries has been on the agenda. The most frequently expressed of these is the Turkic Republics that gained their independence with the dissolution of the Soviet Union and the possible establishment of a Turkic Union. Although there is no consensus on what exactly it means, the need to establish a Turkic Union has been frequently repeated. Politicians have also frequently expressed this idea. For example, in his opening speech at the 1992 Ankara Summit of Turkic-speaking states, Özal highlighted the potential of the 21st century as a period for the rise and empowerment of Turkish-speaking nations. He proposed creating a powerful union modelled on a 'common market', advocating for removing barriers to economic ties and simplifying customs laws among Turkic countries (*The History*, 2023).

In 1992, Former President of Kazakhstan Nazarbayev proposed the creation of a Union of Central Asian states, which would include four independent Turkic states, emphasizing the shared historical and cultural ties of the region's peoples. Former President of Kyrgyzstan Almazbek Atambayev said in his speech at the Turkish Grand National Assembly as follows: "Even if we cannot establish the Great Turkic Khaganate, we must at least strengthen the brotherhood of the Turkic states and establish a strong Turkic union" (*Ulu Türk Kağanlığını*, 2012). However, over the years, neither a common market among the Turkic states nor a Central Asian Union has materialized—let alone a Turkic Union that envisions uniting all Turkic countries under a single framework similar to the European Union. Independent Turkic states are included in different economic unions, such as Türkiye in the European Union and Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Eurasian Economic Union. The Turkic states are also part of opposing security alliances; Türkiye has been a NATO member since 1952, and Kazakhstan and Kyrgyzstan are part of the Collective Security Treaty Organization (CSTO). Trade among the OTS countries does not add up to large sums.

This study seeks to address two central questions: Why has the Turkic Union not been established, and what factors have hindered its realization? Despite widespread public interest and frequent references by politicians and intellectuals, the topic has received limited academic attention. It remains largely confined to subjective and emotional discourse, with few rigorous, objective studies conducted. This research aims to bridge that gap by offering an academic analysis of the issue. It tests several hypotheses: that the processes of nation-state building and national identity formation complicate efforts toward Turkic Unity; that alternative regional integration projects, such as the European Union and the Eurasian Economic Union, present obstacles; and that regional powers like Russia and China oppose such a unification. I argue that the efforts of states to strengthen their nation-states, and other powers and integrations in the region are obstacles to Turkic Unity. The lack of political will, weak economic and trade ties, differing political systems and regimes, and regional rivalries within the Turkic world emerge as key challenges.

The second question this article addresses is which integration theory best explains the Organization of Turkic States (OTS). This study argues that the OTS aligns more closely with the concept of regionalism, understood as a state-led process focused on the creation and maintenance of formal regional institutions involving at least three states, rather than regionalization, which refers to the spontaneous increase of cross-border economic, political, social, or cultural interactions. The development of the Turkic Union has largely followed a top-down approach. Among integration theories, Intergovernmentalism and Constructivism provide the most suitable frameworks for understanding the OTS, as it operates strictly as an intergovernmental organization grounded in shared cultural, historical, and religious ties.

This article is structured as follows: The next section defines key concepts such as the nation-state, globalization, region, regionalism, and regionalization, and explores how the Organization of Turkic States (OTS) fits within these debates. It also outlines the stages of regional integration. Following this, major integration theories—including Federalism, Functionalism, Neofunctionalism, Intergovernmentalism, Constructivism, and Liberal Intergovernmentalism—are discussed, and the current status and future prospects of the OTS are analyzed through these theoretical lenses.

Conceptualization: Nation-State, Globalization, Region, Regionalism and Regionalisation

In order to form an opinion on the Turkic Union, it is necessary to first examine the international system, its realities, and tendencies in the system. The basic unit of the international system is the state. The international system was previously governed by empires and religious authorities such as the papacy. In general, the emergence of the nation-state in its modern sense is based on the Peace of Westphalia in Europe in 1648. The emergence of

nation-states as dominant and independent institutions has made them the main actors of world politics. The state formation trend that started with this agreement continues. Nation-state formation first spread to North America, then to South America and Japan in the 19th century. With the colonies gaining their independence, it spread to Africa and Asia in the 20th century and covered the whole world. This trend continues in the 21st century. The number of countries recognized as members of the United Nations increased from 50 in 1945 to 193 in 2011. Many states, such as the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC), Taiwan, and Kosovo, are also waiting to be recognized. Many regions, such as Palestine and Chechnya, want to become independent states (Heywood, 2011: 112).

On the other hand, two trends have emerged in international relations over the last forty years: globalization and regionalization. Globalization, which has many definitions, is the increase in integration as a result of the rapid circulation of goods, services, technology, people, and ideas in the world. It is the name given to the efforts to liberalize world trade on a universal scale. It is not only an economic concept but also a subject with social, political, and cultural dimensions. Three important aspects of globalization have come to the fore: These are economic, cultural, and political globalization. The economic dimension of the globalization process that started in the 1980s and 1990s is more important. Economic globalization has been defined as the process of national economies transforming into a single global economy at various rates. Cultural globalization, on the other hand, is the process of ideas, cultures, and images produced in one part of the world spreading to other parts of the world, thus minimizing cultural differences between nations, regions, and individuals. Political globalization is the process of transferring sovereignty and decision-making from national governments to international institutions (Heywood, 2011: 10).

Another trend that has developed along with globalization is regionalization, which comes from the word region. The region is between 'national' and 'global.' Regions are social constructs that refer to regional location and geographical or normative proximity. Regions usually include more than two countries. Regions can be continental, such as Europe and Latin America, intracontinental, such as West Africa and Southeast Asia, and transcontinental such as transatlantic region and Eurasia (Börzel & Risse, 2016: 7). Regions are not objective categories but social constructions; that is, there may be no consensus on what a region is and where it begins and ends. Joseph Nye defines the international region as "a group of states linked by geographical proximity and interdependence" and international regionalism as "the formation of interstate organizations or groups based on regions" (Nye 1968: vii). Börzel and Risse (2016) distinguish between regionalism and regionalization and define regionalism as a primarily state-led process of building and maintaining formal regional institutions and organizations, in most cases among

at least three states. Organizations are formal institutions with a street address, that is, with at least some level of agency. Accordingly, regional organizations are formal and institutionalized cooperative relations between states or sub-state units of different countries, constituting regionality (Börzel & Risse, 2016: 7).

Regarding the scope of cooperation, regional organizations follow a continuum between mission-specific and multi-purpose or general-purpose. NATO is a mission-specific regional organization, while ASEAN and the EU are multi-purpose or general-purpose organizations. Regarding the level of coordination and cooperation, regional organizations attempt to solve collective action problems in a given region on the continuum between regional cooperation and integration. We understand regional cooperation primarily as intergovernmental relations that do not require the delegation of authority to the relevant regional institution. The League of Arab States or the Shanghai Cooperation Organization (SCO) constitutes such purely intergovernmental regional organizations. In contrast, regional integration begins when states devolve at least some authority and sovereign rights to the regional level (Nye, 1968; Lindberg, 1970). This is what the literature calls supranationalism, and the EU is a supranational Regional Organization par excellence.

Most of the research on regions focuses primarily on regionalism, which is understood as top-down state-led institution building. For example, Keohane(1984)'s work examines how states cooperate within international regimes, focusing on the role of state interests and institutional frameworks in regional cooperation. Hurrell(1995)'s chapter explores regionalism through a state-centric lens, emphasizing the role of states in regional organizations and the institutionalization of regional cooperation. Hettne, Inotai, and Sunkel (1999) discuss how regionalism is often driven by state interests and institutional arrangements, reflecting a top-down approach to regional integration. However, field studies and new regionalism approaches rightly criticize the neglect of bottom-up, spontaneous, and endogenous regionalization processes involving various non-state actors organized in formal and informal networks. Regionalization refers to the process of increasing economic, political, social, or cultural interaction between geographically or culturally adjacent states and societies. In other words, regionalization emphasizes non-state relations between non-state actors such as firms, interest groups, and non-governmental organizations (NGOs); not only as drivers of region-building but also as direct interveners (Börzel & Risse, 2016).

The simultaneous existence of three developments, namely the nation-state, globalization, and regionalization, has brought about discussions on the relationships between these phenomena. Is regionalization a part of the globalization process? Or is regionalization a reaction to checks and balances globalization? Will globalization and regionalization endanger the state's

continued existence as the basic unit of the international system? Or will the state continue to be the highest unit of the international system? International Relations theories interpret globalization differently. According to realists who approach globalization with a sceptical eye, the state continues to be the basic unit of the international system as a result of globalization. Far from being threatened by globalization, the state's capacity to regulate and control has increased rather than decreased in this process. Globalization is carried out by states, especially dominant states, for states.

From this perspective, although the places where Turks live are scattered over a large geography, as seen in Map 1., when looked at as the majority, they spread from the Aegean Sea to the Taklamakan desert, from the Siberian steppes in the north to the north of Iran and Afghanistan in the south. Therefore, in terms of geographical proximity, the places where Turks live constitute a region. Of course, Turks live as a minority, especially in Russia, China, Iran, and Afghanistan, and some Turkic dialects are very distant from each other. The lack of geographical proximity is complemented by normative proximity; in other words, common language, nationality, history, and culture, normative rapprochement can be a reasonable justification for the Turkic Union.

Map 1. Regions where Turkic nations live.

Source: Wikimedia Commons. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Turkeli.png>

regional movements, such as Pan-Europeanism, Pan-Africanism, Pan-Asianism, and Pan-Arabism also emerged around this time, in the late 1800s and the first half of the 1900s (Fawcett, 2012). These pan-regional movements are early examples of regionalism and were usually composed of a mixture of geopolitical, socio-economic, and cultural (sometimes even racial) and, to some extent, functional beliefs and goals (Söderbaum, 2016: 20). Having similar cultural, historical, and ethnic roots is not always a cement for unity. In some cases, as seen in the example of the Russia-Ukraine war, it can even cause friction or war. Therefore, the Turkic Union needs to be purified from ideological nostalgic elements and placed on a solid foundation. This is necessary to determine the situation of the Turkic Union in terms of regionalization and integration theories.

What is Integration?

Integration is the establishment of connections between geographically close countries in political, economic, social, and military fields (Tavares & Schulz 2006). Nye (1968) distinguishes between economic, political, and social integration. Economic integration is the increase in trade; social integration involves the unification of masses, groups, or elites; Political integration is the behavioral similarities between countries in political decisions at the international level. Today, economic unification or grouping movements take many different forms. Bela Balassa outlines the types of economic integration according to the degree of unification as follows (Balassa, 2013):

- * **Preferential Trade Agreements:** This is the narrowest example of economic cooperation. Here, countries that are members of the agreement unilaterally or mutually reduce their customs tariffs on certain goods (make tariff concessions).
- * **Free Trade Zone:** In such unions, the member countries of the union abolish customs tariffs and quantity restrictions in trade between them, but each applies its own special tariff against those outside the union.
- * **Customs Union:** Here, there is a more advanced union than free trade zones. Namely, customs tariffs and trade quotas between members are abolished, and a single common tariff is applied against countries outside the union.
- * **Common Market:** It is an economic union that is more advanced than a customs union. Because, as in a customs union, members liberalize trade between themselves and apply a common tariff against the outside, while the free movement of production factors such as labour and capital within the region is ensured.
- * **Economic Union:** It is the most advanced form of economic union movement. In economic unions, the freedoms of the member countries

in following individual macroeconomic policies are transferred to the union to some extent. To reach such a stage, a supranational body must be established to determine and implement a single monetary and banking system, common financial policies, and common economic policies throughout the union.

- * Political Union: Political union is the most advanced form of integration movement. Political unions can manifest themselves as federations or confederations. The participating states are independent in their internal affairs and have transferred their authority in foreign relations and defence matters to a supranational federated or confederated union. Presently, the European Union stands as the sole example of a successful political union achieved through gradual integration efforts.

Integration Theories and the Turkic Union

In this section, integration theories will be discussed first, and the status and future of the OTS will be examined in the light of these theories. Integration theories have been produced mostly by taking the example of the European Union as a starting point. The main driving force of European regionalism was to reduce the destructive nationalism that caused the destruction brought by the Westphalian nation-state system and the two World Wars. The main theories can be listed as Federalism, Functionalism, Neofunctionalism, Intergovernmentalism, Constructivism, and Liberal Intergovernmentalism.

Federalism

Federalism, which inspired the pioneers of European integration in many ways, was more of a political program than a theory; although its project was to create a new kind of 'state', it was sceptical of the nation-state. Two Italian anti-fascist communists, Altiero Spinelli, and Ernesto Rossi, prepared the draft of the 'Ventotene Manifesto' in 1941, which would later lead to the European Federalist Movement. Spinelli and Rossi argued that a federal Europe would transcend national sovereignty, prevent the resurgence of authoritarianism, and promote lasting peace. They envisioned a Europe in which political power would be shared among supranational institutions and member states, ensuring both unity and regional identities. Although Spinelli remained a figurehead of European federalism until he died in 1986, there was no obvious theorist associated with federalism (Söderbaum, 2016: 21). The international system has long tended toward secession rather than unification. The most recent internationally recognized country to gain independence is South Sudan, which officially became independent from Sudan on July 9, 2011, following a referendum. It is indeed rare and difficult for two countries to give up their sovereignty to form an equal federal state. The most recent example of a successful unification of two states into a federal structure is the unification of the two Germanys after the Cold War on October 3, 1990.

The concept of federalism in the Turkic world faces significant challenges due to historical, political, and cultural factors. First, the newly independent Turkic states of the post-Soviet world face multifaceted challenges deeply intertwined with issues of sovereignty, national identity, territorial integrity, and nation-building (Akçali, 2003). Paradoxically, Türkiye supported the efforts of newly independent states. Second, many Turkic states exhibit centralized political structures that prioritize national unity over regional autonomy. Third, the absence of robust institutional frameworks for federalism in many Turkic countries further complicates its implementation. While the Organization of Turkic States (OTS) promotes cooperation among Turkic-speaking nations, it operates as an intergovernmental organization without the binding legal structures characteristic of a federal system. This reflects a preference for flexible cooperation over rigid federal arrangements. Finally, there is no such discourse or dialogue even between Türkiye and Azerbaijan, which are the most likely options. On the contrary, the independence and sovereignty of the Turkic states have been emphasized. The main stress in the catchphrase 'One nation, two states' (Vahapzade, 1991) in the poem 'Azerbaijan-Türkiye' written by Bahtiyar Vahapzade in 1991 is not on one nation but on two states. In other words, these states will not give up their sovereignty. However, this does not imply that loose federation or confederation models could be implemented to promote cooperation in the future.

Functionalism

Functionalism was a strategy designed primarily to build peace, built around the proposition that the provision of common needs and functions could unite people beyond state borders. It suggested that cooperation on technical and economic issues could lead to broader political integration. The theory is strongly associated with the works of David Mitrany (1943), who is considered the father of functionalism in international relations. While according to the functionalist view, form was expected to follow function, for federalists, what was important was primarily form, namely formal unification, especially through a constitution. The nation-state was generally to be disregarded, and international cooperation was preferred over regional cooperation. Mitrany criticized both federalism and neo-functionalism because both were primarily based on territory and form rather than function (Söderbaum, 2016: 21).

Functionalism is a strategy based on the idea that fulfilling common human needs and functions could unite people beyond state borders. There have been instances of regionalization in the Turkic world occurring without state involvement. Cross-border trade in Central Asia, particularly in the 1990s and 2000s, was often driven by informal networks of local entrepreneurs and merchants who facilitated economic exchanges despite the absence of state-driven initiatives (Kaminski & Mitra, 2012: 45). Bazaars, in particular, became key hubs for cross-border trade between Kazakhstan, Kyrgyzstan,

Uzbekistan, and Turkmenistan, contributing to regional economic integration (Fehlings & Karrar, 2022: 134). These informal practices were critical to the local economy and often operated parallel to formal trade routes (Zuenko, 2020: 125).

Functionalism, which suggested disregarding nation-states, however proved impractical in the Turkic world. Because nation states are very sensitive about their sovereignty; any integration effort is not possible without the initiative and permission of the states. The regionalization that occurs spontaneously in border regions has sometimes been disrupted due to the restrictive policies of the states in Central Asia. During the period of Islam Karimov, the Uzbekistan-Kyrgyzstan border remained closed for a long time. "Uzbekistan tightened controls on its Kyrgyz border after pro-democracy unrest ousted Kyrgyzstan's president in 2005, then closed down 12 of its 15 crossing points thereafter more Kyrgyz political unrest in 2010" (Najibullah & Eraliev, 2017). After Mirzaiyev came to power, some border gates were opened. For example, the Kara-Suu border crossing, which has been closed for 14 years, were opened (*Kyrgyzstan and Uzbekistan to Reopen Kara-Suu Border*, 2024). Kazakhstan also occasionally closes its borders to Kyrgyzstan, despite both being members of the Eurasian Economic Union: "For weeks, a large number of trucks have been queuing up at the border between Kazakhstan and Kyrgyzstan, further mocking the unfounded predictions that the Moscow-led Eurasian Economic Union is ushering in an era of frictionless regional trade" (Djanibekova, 2020).

Neofunctionalism

Neofunctionalism emerged as the most influential theory of regional integration in the 1960s, shaped by the aftermath of two European world wars and scepticism toward the nation-state (Söderbaum, 2016: 17). Its central figure, Ernst Haas, along with scholars like Leon Lindberg, Philippe Schmitter, and Joseph Nye, argued that integration occurs through a spillover effect, where cooperation in one sector expands to others. Unlike functionalists, neofunctionalists emphasized the necessity of political will—higher national institutions play a decisive role in driving economic integration toward political unity (Haas, 1958, 1964). Haas's work built on Jean Monnet's 'community method', favouring incremental, bottom-up integration over top-down constitutional designs (Söderbaum, 2016: 21). While sharing functionalism's focus on sectoral spillover, neofunctionalism distinctively stressed that integration requires active state commitment, challenging the assumption that it would unfold automatically.

Although it has more explanatory power than functionalism due to the role it gives to states, Neofunctionalism also falls short in explaining integration or its absence in the Turkic world. Because states have not taken the steps that would elevate economic activities in border regions to a higher level and lead

to integration, on the contrary, they prevented it. Instead of expanding the common power line inherited from the Central Asian Soviets, some countries withdrew and decided to establish their own power lines. For example, “Turkmenistan left this system in 2003, while Tajikistan left this system in 2009, choosing to establish its independent energy system. The remaining three countries decided to return to this common power system in 2019, albeit on a smaller scale than the Soviet Union period, including the entire power system of Uzbekistan and Kyrgyzstan, and the southern part of Kazakhstan. These countries signed a joint declaration on regional cooperation in the field of energy reforms and the establishment of a single electricity market” (Kudaibergenov, 2022).

Intergovernmentalism

While the European integration project was interrupted by De Gaulle’s nationalism in the late 1960s, the predictions of Neofunctionalism began to conflict with reality, meaning that integration would not be possible without the active will of states. Stanley Hoffmann (1966) became the key figure in the intergovernmental approach to regional integration. Unlike the neo-functionalists, Hoffmann explained that regional integration would not spread from low politics, namely the economy, to high politics, namely the security sphere. Regional integration can only be achieved as long as it coincides with national interests and “by taking the nation with its memories and problems” (Hoffmann, 1966: 867). In short, the basic idea of this theory is as follows: States are the primary actors in the integration process and control the integration agenda. The mechanisms of intergovernmentalism, on the other hand, are that national governments prioritize their national interests when negotiating integration agreements. Intergovernmentalism, which is a top-down approach, sees integration as a process initiated and carried out by states for their interests, rather than political integration based on bottom-up, i.e. economic needs. States are the primary actors and the political elite sees integration in terms of their own interests and survival and allows or disallows it.

Intergovernmentalism should be analysed more comprehensively, not only in terms of leadership competition but also concerning the long-term interests of states and their regional policies. Taninchev(2015) presents a theory of how interaction within intergovernmental organizations (IGOs) leads to convergence in member state interests over time. He argues that IGOs facilitating more interaction between state agents promote greater interest convergence, not necessarily through shifts in state identities but via the diffusion of ideas about cause-and-effect relationships. This process influences long-term regional cooperation and policy alignment. Smeets and Beach (2020) examine the role of the European Council and member state leaders in EU reforms during crises. It highlights how intergovernmentalism, characterized by member state dominance, shapes long-term regional policies

and institutional leadership, impacting the EU's strategic direction. Research indicates a positive correlation between the institutionalization of relations among OTS members and their voting cohesion at the United Nations General Assembly (UNGA). This alignment suggests that as the OTS strengthens its institutional framework, member states exhibit greater unity in international decision-making, reflecting a shared commitment to regional policies (Salihi & Mehmetcik, 2025).

The OTS's foundational goals encompass strengthening mutual confidence, developing common positions on foreign policy issues, combating international terrorism, and promoting economic growth and social development. These objectives align with the long-term interests of member states, focusing on regional stability, economic integration, and cultural solidarity. For instance, the adoption of the 'Turkic Green Vision' at the 2024 summit underscores a collective commitment to sustainable development, reflecting shared environmental and economic priorities. Additionally, initiatives like the establishment of a simplified customs corridor aim to enhance trade efficiency and economic cooperation among member states (Omuraliev, 2024).

Indeed, the interests and decisions of states and those who govern the state have been effective in the integration of the Turkic world. Intergovernmentalism between Turkish President Recep Tayyip Erdoğan and Azerbaijani President İlham Aliyev is exemplified through their collaborative efforts in energy, infrastructure, defence, and regional diplomacy, reflecting a convergence of long-term national interests. Projects like the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP), the Baku-Tbilisi-Kars railway, and the Igdir-Nakhchivan pipeline align both countries' strategic goals in energy security and connectivity. Their defence partnership was formalized through the 2021 Shusha Declaration, leading to joint military exercises and coordinated regional security strategies. Türkiye's strong support for Azerbaijan during the 2020 Nagorno-Karabakh conflict further cemented their political alignment. Economically, trade relations have deepened, with shared ambitions to increase bilateral trade volumes significantly. Together, these developments illustrate a sustained intergovernmental partnership driven by mutual long-term interests rather than just leadership affinity.

On the other hand, it has been stated that the lack of cooperation and integration in Central Asia is due to the Nazarbayev-Karimov conflict: "The Central Asian Union did not work for two main reasons. First, the conflict between states, especially the competition for regional dominance between the most populous Uzbekistan and the richest Kazakhstan. The elites in Uzbekistan were not interested in the idea from the beginning. The Kazakh leadership was interested, but other countries did not want to be dominated by Kazakhstan economically. Second, small states wanted to maintain their independence from their larger neighbours whose interests they did not share" (Zhambekov, 2015).

Recent developments have exposed significant fractures in the Organization of Turkic States (OTS), challenging Türkiye's leadership ambitions. In April 2025, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan signed a joint declaration with the EU agreeing with the two United Nations resolutions that deem the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) as 'occupied', marking a significant diplomatic rift with Türkiye. These resolutions, passed by the UN Security Council in the 1980s, declare the TRNC's declaration of independence and all secessionist actions as legally invalid. The move is particularly notable as these Central Asian countries, all members of the Organization of Turkic States (OTS), had previously engaged with the TRNC. Since gaining observer status in the OTS in 2022, the TRNC has participated in several summits, including the 11th OTS Summit in Bishkek in 2024. However, it was notably excluded from the 10th summit in Astana in 2023. This shift in stance represents a departure from their earlier support and has the potential to strain relations within the Turkic world. Since 2020, some Central Asian countries have also accredited ambassadors to Southern Cyprus (Sorbello, 2025). However, Binali Yıldırım, Chairman of the Council of Elders of the Organization of Turkic States during the Council's meeting held in the TRNC on May 1, 2025, stated "OTS members hold no negative stance toward the TRNC," highlighting the Council of Elders' meeting in Northern Cyprus as proof of continued cooperation (*OTS Member States*, 2025).

Constructivism

This movement emerged as a 'middle way' (Adler, 1997) between rational choice and reflectivity theories as a part of the critique of rational choice theories and new regionalism in the 1990s, and its representatives include Alexander Wendt, John Ruggie, Thomas Risse, and Emanuel Adler. According to constructivists, integration is shaped by shared identities, norms, and values. Social and cultural factors, collective identity, and common beliefs encourage integration. Constructivism not only gives an important role in ideas, norms, and identity in how and why regionalism emerged and in shaping regionalism; it also provides an ideal and normative criterion for measuring the outcome of regionalism. The success or failure of regional institutions can be evaluated not based on material indicators such as free trade or collective defence, but on their ability to create, localize, and disseminate norms (Acharya, 2016: 120).

Constructivism provides valuable insights for understanding the emergence and development of the Organization of Turkic States (OTS), as it emphasizes how shared identities, norms, and social constructs shape international cooperation. The OTS fundamentally emerged from the collective recognition of common linguistic, cultural, and historical ties among Turkic-speaking nations, particularly following the collapse of the Soviet Union. As Erkan Aydın and Yi (2024) note, "The Organization of Turkic States (OTS) emerged when

member states came together around common elements such as language, culture, and history” (p. 36). This process began in earnest after the Central Asian and Caucasian Turkic states gained independence, with early diplomatic efforts crystallizing through initiatives like the Summits of the Heads of State of Turkic Speaking States starting in 1992.

International organizations play a significant role in norm creation. Drawing on the works of scholars such as Martha Finnemore and Alexander Wendt, constructivists argue that institutions like the Organization of Turkic States (OTS) function not merely as arenas for intergovernmental dialogue, but as active agents in shaping norms. The OTS influences state behavior by fostering shared values and collective identities. From a constructivist perspective, international cooperation is understood as a socially constructed process rather than one driven solely by material interests. As Yesevi (2022: 12) notes, “The OTS has made a concrete contribution to the construction of ‘Turkicness’, ‘the Turkic world’ and ‘Turkic cooperation’. Indeed, with its unique structure and affiliated organizations, the OTS has contributed significantly to constructing the international system and international relations.”

From a constructivist perspective, the OTS represents more than just a pragmatic alliance - it embodies a shared identity project that seeks to reinforce Turkic solidarity through institutionalized cooperation. The organization’s evolution reflects how intersubjective understandings among member states about their common heritage have gradually translated into formal political structures. However, constructivism also helps explain the OTS’s limitations, as the organization’s development has been constrained by competing national identities and the varying interpretations of ‘Turkicness’ among member states. While cultural and historical affinities provided the foundation for cooperation, the practical implementation of deeper integration has been challenged by differing political systems, economic priorities, and external alignments. The constructivist lens thus reveals both the possibilities and boundaries of identity-based regionalism in the Turkic world, showing how shared culture can initiate cooperation but may not automatically lead to comprehensive integration without accompanying material and institutional frameworks.

Liberal Intergovernmentalism

The basic idea of this movement, whose main representative includes Andrew Moravcsik, stems from the combination of integration, economic interdependence, domestic political preferences, and interstate negotiations. Liberal Intergovernmentalism, like neofunctionalism and multi-level governance approaches, privileges local actors such as chambers of commerce and industry, business associations, and unions that press for greater integration to support their economic or political interests (Börzel, 2016: 42). The mechanisms of liberal intergovernmentalism are that states, influenced by domestic

interests and financial benefits, engage in rational negotiations with other states, defend local interests in the regional arena, and create formal institutions to guarantee these interests (Moravcsik, 1991, 1998).

Azerbaijan and Türkiye represent the most developed example of interdependence among Turkic states. An example of interdependence between these countries is the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). TANAP is a natural gas pipeline in Türkiye. It is the central part of the Southern Gas Corridor, which connects the giant Shah Deniz gas field in Azerbaijan to Europe through the South Caucasus Pipeline and the Trans Adriatic Pipeline. The pipeline has strategic importance for both Azerbaijan and Türkiye. According to SOCAR, as of May 1, 2024, 62 billion cubic meters were transported via TANAP (*TANAP Considers Expansion to Supply More Gas to European Markets*, 2024). It accounted for over 48 percent of Azerbaijan's gas transportation. The second example is Baku-Tbilisi-Erzurum Pipeline. It is a 1,768-kilometer-long crude oil pipeline from the Azeri-Chirag-Gunashli oil field in the Caspian Sea to the Mediterranean Sea. It connects Baku, the capital of Azerbaijan, and Ceyhan, a port on the south-eastern Mediterranean coast of Türkiye, via Tbilisi, the capital of Georgia. Azerbaijan's total oil transit in January-November 2024 amounted to 35.4 million tons, of which 75.9% flowed through the BTC. The amount of transit oil sourced from other countries, such as Kazakhstan and Turkmenistan, via the BTC rose to 4.890 million tons in January-November from 4.780 million tons in the same period of 2023 (*Azerbaijan's January-November Oil Exports*, 2024).

The third example of interdependence Türkiye and Azerbaijan between is Baku-Tbilisi-Kars Railways, a railway connecting Azerbaijan, Georgia, and Türkiye, which became operational on 30 October 2017. It is a part of the Chinese-led Belt and Road Initiative, which shortened travel time from China to Europe: a goods train took only 15 days to travel from South Korea to Istanbul via China (Luo, 2024). The last, the ratification process of the Türkiye-Azerbaijan Preferential Trade Agreement was completed, and the Agreement entered into force on 01.03.2021. The agreement mainly covers the mutual reduction of customs duties on imports of a number of agricultural and food products (*A Preferential Trade Agreement*, 2021). Military cooperation was established. While Türkiye has actively promoted military cooperation within the OTS—including arms sales, such as Bayraktar TB2 drones to Azerbaijan, and joint exercises like *TurAz Kartalı*—the organization faces structural challenges that prevent it from evolving into a NATO-like collective defense structure (Kocatepe, 2023: 45-50).

Conclusion

The Organization of Turkic States (OTS) represents a significant experiment in regional cooperation among Turkic-speaking nations, one that must be understood through the lens of integration theories. While the organization has

made progress in fostering cultural and diplomatic ties, its development reveals fundamental limitations that prevent it from evolving into a deeper union akin to the European Union. The most relevant theoretical frameworks for understanding the OTS are Intergovernmentalism and Constructivism, which together explain both its achievements and its constraints.

Intergovernmentalism provides crucial insights into why the OTS remains a loose, state-driven alliance rather than a supranational entity. The organization operates strictly as an intergovernmental body, where member states retain full sovereignty and resist any delegation of authority to a central institution. This is evident in the way decisions are made by consensus, leaving the OTS without binding enforcement mechanisms. The recent diplomatic tensions between Azerbaijan and Kazakhstan over the extradition of Armenian figures, as well as Central Asian states engaging with the Republic of Cyprus despite Türkiye's objections, demonstrate how national interests consistently override collective Turkic solidarity. These conflicts remain unresolved because the OTS lacks the institutional capacity to mediate disputes, functioning more as a diplomatic forum than a cohesive alliance.

Constructivism helps explain why the OTS exists at all, despite its limitations. The organization is built upon shared cultural, linguistic, and historical ties among Turkic peoples, which provide a foundation for cooperation. Institutions like TURKSOY and the Turkic Academy promote this cultural unity, and regular summits reinforce a sense of common identity. However, as Constructivism also reveals, cultural affinity alone cannot sustain political or economic integration. The divergent geopolitical and economic priorities of member states—such as Kazakhstan and Kyrgyzstan's reliance on Russia through the CSTO, or Uzbekistan's balancing act between multiple powers—prevent the OTS from developing into a more integrated bloc.

Economic factors further constrain the OTS's potential. Unlike the European Union, which began with strong economic foundations (the European Coal and Steel Community), the Turkic states lack significant trade interdependence. The exception is the energy partnership between Türkiye and Azerbaijan, exemplified by projects like the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and the Baku-Tbilisi-Kars railway. However, these remain bilateral initiatives rather than multilateral frameworks that could bind the entire OTS. Other member states prioritize economic ties with China, Russia, or the EU, leaving little room for a unified Turkic economic space.

The future of the OTS will depend on its ability to address these structural weaknesses. While a political or economic union resembling the EU remains unlikely, the organization could strengthen its relevance by focusing on pragmatic areas of cooperation. Energy security, infrastructure development, and educational exchanges offer potential pathways for deeper integration.

Additionally, the OTS could play a constructive role in mediating regional conflicts, provided it develops more robust institutional mechanisms.

Ultimately, the OTS exemplifies the challenges of building regional unity in a multipolar world where states prioritize sovereignty and diverse alliances. Its strength lies in its cultural and historical foundations, but its limitations reflect its members' competing geopolitical and economic realities. For the OTS to evolve beyond its current form, it must find ways to align national interests with collective goals, fostering deeper cooperation without undermining the independence that member states fiercely guard. Until then, it will remain an important but limited platform for Turkic diplomacy rather than a transformative force in regional politics.

References

- Ab Rahman, A. H., Wan Ahmad, W. I., Ali, N., Ismail, D., & Adam, F. (2015). Modernization of Turkey under Kamal Atatürk. *Asian Social Science*, 11(4), 202–205. <https://doi.org/10.5539/ass.v11n4p202>
- Acharya, A. (2016). Regionalism beyond EU-centrism. In T. A. Börzel & T. Risse (Eds.), *The Oxford handbook of comparative regionalism* (pp. 109–130). Oxford University Press.
- Adler, E. (1997). Seizing the middle ground: Constructivism in world politics. *European Journal of International Relations*, 3(3), 319–363. <https://doi.org/10.1177/1354066197003003003>
- Akçali, P. (2003). Nation-state building in Central Asia: A lost case? *Perspectives on Global Development and Technology*, 2(3), 409–429. <https://doi.org/10.1163/15691500322986334>
- Akçora, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu. http://aton.ttu.edu/pdf/uc_tarzi_siyaset.pdf
- A preferential trade agreement between Azerbaijan and Turkey has entered into force. (2021, March 1). *Azerbaijan and World Trade Organization*. <https://wto.az/en/article/a-preferential-trade-agreement-between-azerbaijan-and-turkey-has-entered-into-force/80>
- Aydin, E. (2007). The tension between secularism and democracy in Turkey: Early origins, current legacy. *European View*, 6(1), 11–20. <https://doi.org/10.1007/s12290-007-0017-3>
- Aydın, M. (2005). Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslar politikası. In M. Aydın (Ed.), *Küresel politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* (pp. 1–22). Nobel Yayınları.
- Azerbaijan's January-November oil exports via BTC pipeline down 2.9%. (2024, December 18). *Commerzant*. <https://commerzant.ge/en/news/finance/georgias-international-investment-position-worsened-by-3556-million-compared-to-the-previous-quarter-nbg>
- Balassa, B. (2013). *The theory of economic integration*. Routledge.
- Börzel, T. A., & Risse, T. (2016a). Introduction: Framework of the handbook and conceptual clarifications. In T. A. Börzel & T. Risse (Eds.), *The Oxford handbook of compa-*

- rative regionalism* (pp. 3–15). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199682300.013.1>
- Börzel, T. A., & Risse, T. (Eds.). (2016b). *The Oxford handbook of comparative regionalism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199682300.001.0001>
- Djanibekova, N. (2020, February 6). Kyrgyzstan, Kazakhstan border crises complicated by mutual distrust. *Eurasianet*. <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-kazakhstan-border-crises-complicated-by-mutual-distrust>
- Erkan Aydın, M., & Liu, Y. (2024). Organization of Turkic States: Diverse motivations for a common aim. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 33(1), 35–54. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2024.33.1363769>
- Fawcett, L. (2012). *The history and concept of regionalism* (SSRN Scholarly Paper 2193746). Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=2193746>
- Fehlings, S., & Karrar, H. H. (2022). Informal markets and trade in Central Asia and the Caucasus. In *Informal markets and trade in Central Asia and the Caucasus* (pp. 130–140). Routledge.
- File:Turkeli.png*. (n.d.). Wikimedia Commons. Retrieved February 23, 2025, from <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Turkeli.png>
- Haas, E. B. (1958). *The uniting of Europe: Political, social, and economic forces, 1950–1957*. Stanford University Press.
- Haas, E. B. (1964). *Beyond the nation-state: Functionalism and international organization*. Stanford University Press.
- Hettne, B., Inotai, A., & Sunkel, O. (Eds.). (1999). *Globalism and the new regionalism*. Palgrave Macmillan.
- Heywood, A. (2011). *Global politics*. Palgrave Macmillan. <https://books.google.com.tr/books?id=TsQIOAEACAAJ>
- Hoffmann, S. (1966). Obstinate or obsolete? The fate of the nation-state and the case of Western Europe. *Daedalus*, 95(3), 862–915. JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/20027004>
- Hurrell, A. (1995). Regionalism in theoretical perspective. In *Regionalism in world politics: Regional organization and international order* (pp. 37–73). Cornell University Press.
- Kaminski, B., & Mitra, S. (2012). *Borderless bazaars and regional integration in Central Asia: Emerging patterns of trade and cross-border cooperation*. World Bank Publications.
- Kazakhstan to scale up BTC pipeline oil exports thirteenfold. (n.d.). *Caspian News*. Retrieved January 1, 2025, from <https://caspiannews.com/news-detail/kazakhstan-to-scale-up-btc-pipeline-oil-exports-thirteenfold-2024-11-27-0/>
- Keohane, R. O. (1984). *After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy*. Princeton University Press.
- Kocatepe, Ö. F. (2024). *Türk Devletleri Teşkilatı politik ve askerî iş birliği*. Nobel Akademik Yayıncılık.

- Kudaibergenov, Z. (2022). Orta Asya Birleşik Enerji Sistemi'ndeki elektrik kesinti sorunları ve çözüm önerileri. *Avrasya Araştırma Enstitüsü*. <https://www.eurasian-research.org/publication/orta-asya-birlesik-enerji-sistemindeki-elektrik-kesinti-sorunlari-ve-cozum-onerileri/?lang=tr>
- Kyrgyzstan and Uzbekistan to reopen Kara-Suu border crossing after 14-year closure. (2024, September 7). *Kun.uz*. <https://kun.uz/en/news/2024/09/07/kyrgyzstan-and-uzbekistan-to-reopen-kara-suu-border-crossing-after-14-year-closure>
- Lindberg, L. N. (1970). Political integration as a multidimensional phenomenon requiring multivariate measurement. *International Organization*, 24(4), 648–731. https://EconPapers.repec.org/RePEc:cup:intorg:v:24:y:1970:i:04:p:648-731_01
- Luo, H. (2024, July 20). China-Europe Railway Express opens new southern route via Baku-Tbilisi-Kars railway, cuts transit time. *iChongqing*. <https://www.ichongqing.info/2024/07/20/china-europe-railway-express-opens-new-southern-route-via-baku-tbilisi-kars-railway-cuts-transit-time/>
- Mitrany, D. (1943). *A working peace system: An argument for the functional development of international organization*. The Royal Institute of International Affairs; Oxford University Press.
- Moravcsik, A. (1991). Negotiating the Single European Act: National interests and conventional statecraft in the European Community. *International Organization*, 45(1), 19–56. JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/2706695>
- Moravcsik, A. (1998). *The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. Cornell University Press. http://bvbr.bib-bvb.de:8991/F?func=service&doc_library=BVB01&local_base=BVB01&doc_number=008341999&line_number=0001&func_code=DB_RECORDS&service_type=MEDIA
- Najibullah, F., & Eraliev, S. (2017). 'It changes lives': Families welcome reopening of Kyrgyz, Uzbek border posts. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-uzbekistan-reopening-border-crossings-mirziyoev/28735887.html>
- Nye, J. S. (1968). *International regionalism: Readings*. Little, Brown. <https://books.google.com.tr/books?id=67NCAAAAIAAJ>
- Omuraliev, K. (2024, November 11). Empowering Turkic world: Highlights from 11th summit of Organization of Turkic States | Opinion. *Daily Sabah*. <https://www.daily-sabah.com/opinion/op-ed/empowering-turkic-world-highlights-from-11th-summit-of-organization-of-turkic-states>
- OTS member states have no negative stance toward Turkish Republic of Northern Cyprus. (2025, May 2). *Apa.az*. <https://en.apa.az/foreign-policy/ots-member-states-have-no-negative-stance-toward-turkish-republic-of-northern-cyprus-binali-yildirim-466639>
- Salihi, E., & Mehmetcik, H. (2025). Institutionalization of relationship and voting cohesion: A case study of the Organization of Turkic States (OTS) at the UN General Assembly. *Bilig*, 112, Article 112. <https://doi.org/10.12995/bilig.7668>
- Smeets, S., & Beach, D. (2020). Intergovernmentalism and its implications – New institutional leadership in major EU reforms. *Journal of European Public Policy*, 27(8), 1137–1156. <https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1699940>

- Sorbello, P. (2025, April 18). Central Asia opens diplomatic rift with Türkiye over Cyprus. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2025/04/central-asia-opens-diplomatic-rift-with-turkiye-over-cyprus/>
- Söderbaum, F. (2016). Old, new, and comparative regionalism: The history and scholarly development of the field. In T. A. Börzel & T. Risse (Eds.), *The Oxford handbook of comparative regionalism* (pp. 16–37). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199682300.013.2>
- TANAP considers expansion to supply more gas to European markets. (2024, October 6). *Pipeline Technology Journal*. <https://www.pipeline-journal.net/news/tanap-considers-expansion-supply-more-gas-european-markets>
- Taninchev, S. B. (2015). Intergovernmental organizations, interaction, and member state interest convergence. *International Interactions*, 41(1), 133–157. <https://doi.org/10.1080/03050629.2014.932784>
- Tavares, R., & Schulz, M. (2006). Measuring the impact of regional organisations on peace building. In *Assessment and measurement of regional integration*. Routledge.
- The history*. (2023, December 24). Assembly of Turkic-Speaking States. <https://aots.ilerimun.com/study-guide/the-history>
- Ulu Türk Kağanlığını kuramamak bile kuvvetli bir Türk birliği yapmalıyız. (2012, January). *Hürriyet*. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/19669519.asp>
- Ünsal, H. (1989). Secularism and Atatürk's policy of secularism. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(15), 595–606. <https://atamdergi.gov.tr/ozet/322/eng>
- Vahapzade, B. (1991). *Azerbaycan—Türkiye*. <https://www.siirparki.com/bvahapzade6.html>
- Yesevi, Ç. G. (2022). Examining the Organization of Turkic States: A teacher and norm-creator. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, 27(1), Article 1. <https://dergipark.org.tr/en/pub/perception/issue/71446/1149277>
- Zhambekov, N. (2015). Central Asian Union and the obstacles to integration in Central Asia. *The Central Asia-Caucasus Analyst*. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13116-central-asian-union-and-the-obstacles-to-integration-in-central-asia.html?tmpl=component&print=1>
- Zuenko, I. (2020). Integration in post-Soviet Central Asia: Shadow-economy practices and the cross-Eurasian flow of commodities. In *Shadow exchanges along the new Silk Roads* (pp. 120–140). Cambridge University Press.

Sosyal Sermaye-Din İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Sosyal Sermaye Kaynakları

Yunus EROĞLU*

Hakkâri Üniversitesi

Öz

Sosyal sermaye, bireylerin ve grupların sosyal ilişkileri, ağları ve bu ilişkilerden elde edilen kaynaklar aracılığıyla toplumda güven, iş birliği ve toplumsal dayanışma sağlama kapasitesini ifade etmektedir. Bu kavram, toplumsal yapılar ve ilişkiler üzerinden elde edilen yararları, yani sosyal bağlantıların ve normların toplumun işleyişindeki rolünü vurgulamaktadır. Dinî inançlar ve pratikler de bireyler arasında güven, aidiyet ve destek sistemleri oluşturarak sosyal sermayenin oluşumuna katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, dinin sosyal sermaye üzerindeki etkisi kültürel ve toplumsal bağlama bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Bu bağlamda dinî aidiyet, toplumsal dayanışma ve güven duygularını artırabilirken, aynı zamanda toplumsal dışlanma ve bölünmelere de yol açabilmektedir. Bu araştırmanın temel varsayımı ise dini kurumlar ve motivasyonların etkileşimler ağı ile sosyal sermaye unsurları yaratmasıdır. Bundan dolayı dini örgütlenme biçimleri, toplumların sadece inanç boyutunu etkilememekte aynı zamanda insanların ve toplumların etkileşime girmesini, bütünleşmelerini ve iş birliği kurmasını teşvik etmektedir. Sosyal yaşamın birçok noktasında toplumsal faaliyetleri düzenlemenin yanında nasıl olması gerektiğine dair ilke ve normlar ortaya koymaktadır. Bu anlamda din kurumu, sosyal sermayeye önemli ölçüde tesir etmektedir. Sosyal sermayeyi oluşturan davranış, eylem ve zihinsel altyapının temelleri, büyük oranda mensup olunan “din” tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda, sosyal sermaye ile din arasındaki ilişkiyi anlamak, toplumların sosyal yapılarındaki dinamikleri daha iyi yorumlamamıza yardımcı olacaktır. Bu araştırmanın amacı, toplumsal güven, sosyal iş birliği ve dayanışma parametrelerine bağlı kalarak Türkiye’deki sosyal sermayeyi anlamaya çalışmaktır. Dinî faktörlerin sosyal sermaye üzerindeki etkilerini anlamak, toplumsal yapıları ve ilişkileri bu çerçevede kavrayabilmek ve Türkiye sosyal sermayesini bu bilgiler ışığında yorumlamak araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Çalışmada sosyal sermaye kaynaklarının belirlenmesi için ele alınacak olan; güven, sosyal dayanışma, toplumsal iş birliği, sosyal ilişkiler, dinin toplumdaki yeri ve önemi gibi hususlar ise araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu makale, belirli bir konuya ilişkin gerçekleştirilmiş olan çalışmaların sınıflandırılmasını ve yorumlanmasını gerekli kılan derleme makale niteliğindedir. Bu metodolojik gerekçeyle var olan veri, materyal ya da araştırmaların sentezini ve yeniden düzenlenmesini içermektedir. Çalışmanın erişmiş olduğu kaynaklardan hareketle; Türkiye’nin oldukça

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, YMYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, yunuseroglu@hakkari.edu.tr; ORCID: 0000-0002-6076-4868

düşük bir güven düzeyine sahip olduğu, dini motivasyonlardan kaynaklı sosyal dayanışma ve iş birliğinin sosyal sermaye kaynağı ürettiği ve sivil katılımın temel motivasyon kaynağının (dernekleşme nezdinde) dini argümanlar olduğu bu çalışmanın temel bulgularını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Din, Güven, Sosyal Sermaye, Sosyoloji, Türkiye.

***Social Capital Resources of Türkiye In the Context of
Social Capital-Religion Relationship***

Abstract

Social capital refers to the capacity of individuals and groups to provide trust, cooperation and social solidarity in society through their social relationships, networks and the resources obtained from these relationships. This concept emphasizes the benefits obtained through social structures and relationships, that is, the role of social connections and norms in the functioning of society. Religious beliefs and practices also contribute to the formation of social capital by creating systems of trust, belonging and support among individuals. However, the impact of religion on social capital may vary depending on the cultural and social context. In this context, while religious belonging can increase feelings of social solidarity and trust, it can also lead to social exclusion and divisions. The basic assumption of this research is that religious institutions and motivations create social capital elements through a network of interactions. Therefore, forms of religious organization not only affect the belief dimension of societies, but also encourage people and societies to interact, integrate and cooperate. In addition to regulating social activities at many points of social life, it reveals principles and norms about how they should be. In this sense, the institution of religion has a significant impact on social capital. The foundations of behavior, action and mental infrastructure that constitute social capital are largely determined by the "religion" to which one belongs. The aim of this research is to try to understand social capital in Türkiye by adhering to the parameters of social trust, social cooperation and solidarity. Understanding the effects of religious factors on social capital, comprehending social structures and relations within this framework, and interpreting Türkiye's social capital in the light of this information reveal the importance of the research.

In the study, the issues that will be discussed to determine social capital resources are; Issues such as trust, social solidarity, social cooperation, social relations, the place and importance of religion in society constitute the scope and limitations of the research. This article is a review article that requires the classification and interpretation of studies carried out on a specific subject. This involves the synthesis and rearrangement of existing data, materials or research on methodological grounds. Based on the sources accessed by the study; The main findings of this study are that Türkiye has a very low level of trust, that social solidarity and cooperation originating from religious motivations produce a source of social capital, and that the main source of motivation for civil participation (in the eyes of association) is religious arguments.

Keywords

Religion, Social Capital, Sociology, Trust, Türkiye.

Extended Abstract

Social capital is a concept that directly affects the development of a society, promotes social integration and has been emphasized recently. Studies related to social capital have begun to become a systematic field of study, especially since the 1980s and 1990s. Studies revealing the importance of social capital have been generally discussed by Pierre Bourdieu, Robert Putnam, James Coleman and Francis Fukuyama, and different perspectives on defining the concept have been presented.

It is possible to evaluate the concept of social capital as a concept that emphasizes the necessity of a collective social life in order to prevent social disintegration caused by increasing individualization and enables people who come together through trust and warm relationships to act in line with common goals and objectives.

On the other hand, religion has continued to exist in the social sphere since primitive times. While in the modern era, with the great influence of rationalization with the theory of secularism, the idea that religion will withdraw from the social sphere to the private sphere and disappear completely over time is dominant, in the postmodern period, the idea that there is a mutual interaction between religion and rationality has become dominant. Thus, at the last point reached, the thesis that religion will completely withdraw from the social sphere and disappear has been refuted. At this point, religion continues to exist in the social sphere and continues to be a shelter for people to give meaning to life. In this sense, religious motivations continue to organize society and religious principles continue to be a source of social norms.

Religious organizations undertake great duties both because of the coexistence of societies and to facilitate their coexistence. In this sense, forms of religious organization not only affect the belief dimension of the society, but also regulate the integration of people among themselves, their cooperation, the interaction between societies and their activities in many areas of life, and provide information about how these should be.

Religion is one of the most important motivations that encourage people to live together. Especially in Christianity, Islam, Judaism and many other Eastern and Western religions, emphasis is placed on people living together, supporting each other and communing.

The institution of religion seriously affects social capital, and the foundations of behavior, action and mental infrastructure that constitute social capital are largely determined by the "Religion" to which one belongs. In this sense, the social capital effects of religion can be summarized generally under the following headings.

- Religion increases coexistence and cooperation in society.
- In this way, neighbors and relatives are drawn into effective interaction.

- The religious institution reveals the sense of community by keeping the sense of community alive.
- It pioneers civil and volunteer activities around aid and community service.
- Religious institutions or religious structures that envisage the community living together and encourage unity are to create a common memory.
- It has a significant impact on social and moral behavior (abortion, drug use, impact on divorce rates, prevention of participation in criminal activities, etc.).

Religion, as a social phenomenon, not only provides people with a meaningful thought system, but also provides “social roles” for behavior. People exist in society with these roles and maintain their social relations within this framework. The phenomenon of religion, which is the source of the existence of social institutions and questions their legitimacy, also determines the general rules of social relations. In this context, religion, which is involved in the entire structuring process of institutions such as family, education, health, economy, politics and law, is the source of many social functions, including interpersonal relations.

One of the most important thinkers who emphasize the contribution of religion to the formation process of social capital is Coleman. In his studies on young people, Coleman draws attention to the structure of religious ties between generations. According to Coleman, religious institutions; beyond the family, they are institutions that bring generations together and continue their existence in society. For this reason, religious institutions are the rare source of social capital of adult communities that is also accessible to youth and children. Arguing that the influence of religious institutions is decreasing day by day, Coleman accepts that they can no longer provide general and solid foundations for social movement among calculating individuals.

In his studies in the context of religion-social capital, Coleman found that places of worship such as mosques/churches stand out among the environments where civic skills are acquired. Like other non-governmental organizations, religious organizations and institutions help acquire civic skills, break class-based civic loyalty, and allow those with different social statuses to acquire civic skills such as organization and communication. In addition to these functions, it also provides opportunities to increase human capital and develop political participation skills.

Examining the relationship between social trust and religion, Traunmüller states that moral beliefs and views on human nature have an important share in ensuring social trust. In this context, different religious identities can explain differences in individuals' tendencies. Undoubtedly, trusting others is one of these tendencies. Generalized social trust is based on the perception that

most people are part of the same “moral community.” Thus, inclusive religious group identities that advance doctrines of common grace, human potential, and goodness encourage adherents to trust.

Kristin Stromsnes, in her study on the trust-religion relationship she conducted in Norway, found that social trust among religious people; revealed that it was seen more clearly in non-religious people. He also found that people with an interest in religion were, in general, more tolerant of other groups in society when compared to participants who had no connection with religion.

The contribution of religion to social capital is not always positive. Religious motivations, which constitute one of the most important building blocks of binding social capital from the social capital model subjected to a dual classification by Putnam, can sometimes create a closed society and cause them to have a distant relationship with groups outside themselves. This type of social capital, also defined as negative social capital, is generally seen in communities formed by religious motivations and ethnic groups. Putnam discussed the effect of religion on this negative social capital in the example of Northern Italy. In his study conducted in Northern Italy, affiliation with the Catholic religion creates a horizontal effect and has a negative effect on the formation of civic participation. However, in America, Protestantism creates a vertical effect, creating a positive impact on the formation of civic participation and the production of social capital.

This study is a review article that requires the classification and evaluation of studies conducted on a specific field and subject. These types of articles involve the synthesis and reorganization of existing data, materials or research.

This study, which aims to identify existing social capital resources in Türkiye and reveal their relationship with religion, is discussed under three headings; The first title of the research is the conceptual analysis of social capital; The second title is the social capital-religion relationship; In the last title, the reflections of the social capital-religion relationship on Türkiye’s social capital are discussed.

In light of the findings obtained from the research; It is seen that religious institutions and motivations contribute to sources of social capital such as social interaction, family ties, neighborhood and kinship relations. However, its impact on resources such as social trust and civic participation may vary. Despite the Islamic religion’s references to “being trustworthy” and “creating a society of trust”, the fact that trust levels are low in Türkiye shows that these social trust levels cannot be explained only by religion. Among the main reasons why the level of trust in Türkiye remains at such low levels; it is possible to say that social unity has not been achieved in Türkiye, there are active terrorist organizations in Türkiye, differences in income distribution and political polarization in general.

Although the low levels of social trust in Türkiye cannot be explained solely by religion, religious congregations present different data regarding the trust levels of Protestant, Catholic, Orthodox and Islamic religions as a result of the paradoxes of in-group and out-group trust and research; It shows that religion affects low levels of social trust. When making this evaluation, non-religious variables should also be taken into consideration. Economic, social, political and historical differences between countries belonging to different religious communities also constitute other variables in this evaluation. Ignoring these variables will prevent a sound analysis.

The religion of Islam frequently expresses the importance given to social relations and trust values and constitutes an important resource in terms of creating social capital. In a sociological context, we can list the elements of social capital and the values revealed by Islam as follows; participation, social relations, social networks, communication, reciprocity, obligations, solution of social problems, trust, rules and norms, collective mind and unity.

Another important source of social capital of the Islamic faith is congregations. There is a serious religious community in Türkiye. These congregations also provide significant reference to social relations that contribute to social capital. In particular, intra-communal relations develop through worship and religious conversations. In this sense, religious communities in Türkiye have Putnam's "bonding social capital" in terms of bringing people together through religious motivations; In the context of bringing together people from different social statuses and different ethnic identities, it can be cited as an example of the social capital model that he refers to as "bridging social capital". As stated before, binding social capital can also create negative social capital and restrict the representation of differences due to the strong motivation and loyalty it contains.

A general evaluation reveals that religion contributes to social capital at a very high level. It is possible to see this in Türkiye as well. Reaching the desired levels of civic participation and social trust will be possible by creating the country's education system and highlighting human capital.

Giriş

Din, tarih boyunca toplumsal yapıların şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, bireyler ve topluluklar arasında güçlü bağlar kurarak sosyal sermayenin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Sosyal sermaye, bireyler arasındaki güven, normlar ve ağlar üzerinden oluşan bir kaynak olarak tanımlanırken, bu kavramın toplumsal ilişkilerin niteliğini güçlendirdiği ve ortak hedeflerin gerçekleştirilmesine zemin hazırladığı savunulmaktadır. Din ise sosyal sermaye oluşturma sürecinde, bireylerin paylaştığı inançlar, ritüeller ve değerler aracılığıyla birleştirici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî topluluklar, üyeleri arasında sosyal bağları güçlendirip karşılıklı yardımlaşmayı teşvik ederken, aynı zamanda toplumsal uyum ve dayanışmayı da pekiştirmektedir. Ayrıca dinin sosyal sermaye üzerindeki etkisini anlamak, sadece dinî inanç ve pratikleri incelemekle kalmayıp, bu etkilerin toplumsal bağlamlarla nasıl şekillendiğini de değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Bu çalışma, belirli bir alan ve konuda yapılmış olan çalışmaların sınıflandırılmasını ve değerlendirilmesini gerekli kılan derleme makale niteliği taşımaktadır. Bu makale türleri, var olan veri, materyal ya da araştırmaların sentezini ve yeniden düzenlemesini içermektedir. Bu bağlamda sosyal sermaye kavramının içinde barındırmış olduğu dinamiklerle birlikte geniş bir çerçevesini sunan bu çalışma, sosyal sermaye ve din arasındaki ilişkiyi farklı boyutlarıyla ele almakta ve en nihayetinde Türkiye sosyal sermayesi için din olgusunun kaynak üretme potansiyelini tartışmaktadır.

Kuşkusuz sosyal sermayenin en dikkat çeken kaynaklarını sosyal iş birliği, toplumsal güven, sivil katılım ve sosyal ilişkiler ağı oluşturmaktadır. Bu çalışmada sosyal sermayenin en dikkat çekici etkenler grubundan olan toplumsal güven, sivil katılım ve toplumsal dayanışma perspektifinden ele alınacak olup Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Kuşak olarak sunulan ve 2017-2022 yılları arasında gerçekleştiren araştırma verileri başta olmak üzere alana içkin temel bulgular yorumlanacaktır. Çalışmada ayrıca Dünya Değerler Araştırması'nın 2005-2009 ve 2010-2014 yıllarını kapsayan araştırma verileri de mukayeseli bir biçimde sunulacak ve yorumlanacaktır. Türkiye'de var olan sosyal sermaye kaynaklarını saptamayı ve din ile olan ilişkisini açığa çıkarmayı amaç edinen bu çalışma, üç başlık altında ele alınmış olup; çalışmanın birinci başlığında sosyal sermayenin kavramsal analizi; ikinci başlığında sosyal sermaye-din ilişkisi; son başlığında ise sosyal sermaye-din ilişkisinin Türkiye sosyal sermayesine olan yansımaları tartışılmıştır. Diğer yandan bu makale; konuya

ilişkin derlenen verileri yorumlayarak nihai bir sonuca varmak yerine daha kapsamlı bir araştırmanın ön hazırlığı niteliğindedir. Bu sebeple makalenin sonuç ve değerlendirme bölümünde Türkiye'nin sosyal sermaye düzeyini din bağlamında ele alacak muhtemel çalışmalar için öneriler sunmaktadır.

Sosyal Sermaye Mefhumunun Tarihsel Gelişimi ve Ontolojik Temelleri

Sosyal sermaye, bir toplumun kalkınmasına doğrudan etki eden, toplumsal bütünleşmeyi teşvik eden ve son zamanlarda üzerinde önemle durulan bir kavramdır. Bu alanın önde gelen kuramcılarından Coleman, sosyal sermayenin işleviyle tanımlandığını ifade etmiştir. Sermayenin sosyal olandan ayrılan diğer biçimlerinin de açıklanması, sosyal sermayenin özelliklerini daha anlaşılır kılacaktır. Bu bağlamda Bourdieu'nun diğer sermaye türlerine dair çıkarımları dikkat çekicidir;

"Faaliyet gösterdiği alana ve söz konusu alandaki etkinliklerin ön koşulu olan maliyetine bağlı olarak; sermaye kendisini üç şekilde sunmaktadır. Hemen doğrudan paraya dönüştürülebilir ve mülkiyet hakları şeklinde kurumsallaştırılabilir olan ekonomik sermaye, belli şartlar altında taşınabilir ve eğitimsel nitelikler şeklinde kurumsallaştırılabilir olan kültürel sermaye; belli koşullara bağlı olarak ekonomik sermayeye dönüştürülebilen, asalet başlığı biçiminde kurumsallaştırılabilen ve sosyal yükümlülüklerden/bağlantılardan oluşan sosyal sermaye" (Bourdieu, 1986: 16).

Coleman'a göre diğer sermaye biçimleri gibi, sosyal sermaye de üretkendir ve yokluğunda mümkün olmayacak belirli amaçlara ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca fiziksel sermaye ve beşeri sermaye gibi, sosyal sermaye de tamamen değiştirilebilir değildir (Coleman, 1988: 56). Michael Woolcock ise sosyal sermayenin temel fikrinin kişinin aile, arkadaşlar ve iştirakçilerden kriz anında çağrılabilir ve kendi yararları için kazanım elde edebilecekleri bir varlık olmasından ileri geldiğine dikkat çekmiştir. Woolcock'a göre sosyal ağları zengin, sivil dernek stokları mevcut olan topluluklar yoksulluğu ve kırılganlığı önlemek, anlaşmazlıkları çözmek ve yeni fırsatlardan yararlanmak için daha güçlü konumdadırlar (Woolcock, 2001: 46). Woolcock, bu görüşleriyle sosyal ağların sosyal dayanışma ve iş birliğine kaynaklık ettiğini ortaya koymuştur. Bu yönüyle sosyal sermaye toplumsal dayanışmayı işlevsel kıldığı gibi ekonomik anlamda da topluluğa fırsatlar yaratabilmektedir.

Sosyal sermaye ile alakalı çalışmalar, özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllardan itibaren sistematik bir çalışma alanı olmaya başlamıştır. Sosyal sermayenin önemini ortaya koyan çalışmalar genel anlamda Pierre Bourdieu (1986), Robert Putnam (2000), James Coleman (1988) ve Francis Fukuyama (1997) tarafından ele alınmış ve kavramın tanımlanmasına yönelik farklı bakış açıları sunulmuştur.

Sosyoloji sözlüğü, sosyal sermayeyi Coleman'ın sosyal sermaye-eğitim ilişkisine de vurgu yaparak insanların gerek cemaat gerekse okul içinde parçası oldukları alt kültürlerin dolaylı belirleyicilerinden birisi olarak

tanımlamaktadır (Marshall, 1999: 32). Sosyal sermaye kavramı, ekonomi kökenli sermaye kavramından doğarak toplumsal etkileşim, iletişim, karşılıklık, saygı ve güven gibi bazı temel argümanlarla ekonomik kalkınmanın ve refahın eksik kalan toplumsal yanını gidermek amacıyla sıkça kullanılır hale gelmiştir. Diğer taraftan sosyal sermaye mefhumunun içeriği ve işlevselliği bağlamında İbn Haldun'un toplum kuramında değindiği asabiyet kavramı ile örtüştüğü bazı özelliklerin mevcut olduğunu ifade etmek gerekecektir. Asabiyet kavramı, kabilecilik ya da kan bağı gibi kavramlarla ifade edilmekte iken grup duygusu ve dayanışma bilinci gibi olguları da içerdiğinden sosyal sermaye ile yakından ilişkili bir kavramdır. Ayrıca İbn Haldun, dini bir bilinç olarak dini unsurların asabiyet sahipleri arasındaki çekişmeleri sonlandırıcı, kıskançlığı giderici, ortak amaç ve hedef doğrultusunda insanları bir araya getirici etkisinden bahsederek dini unsurların sosyal dayanışma açısından etkilerini gözler önüne sermiştir (Haldun, 2015: 378). Bu yönüyle asabiyet, dini unsurların da tesiriyle toplumun dayanışma ve yardımlaşma işlevselliğine katkı sunmaktadır. Bununla birlikte sosyal sermaye kavramı 19. yüzyılın ortalarından itibaren artan bireyselleşme eğilimiyle birlikte özellikle iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji bilim dallarının önemli çalışma alanlarını oluşturmuştur. Kavramın içeriğine dair izlekleri sorguladığımızda ulaşabileceğimiz isimler; İbn Haldun'dan sonra Karl Marx ve Emile Durkheim gibi klasik sosyologlardır. Mezkur yazarlar toplumsal alandaki dayanışma, iş birliği, birliktelik, güven vb. gibi bugün sosyal sermaye kavramının içeriğine yerleştirilen bazı temel konu başlıklarında çalışmalar üretmiş, çalışmalarında bu kavramlara yer vermiş isimlerdir.

Demokrasi ve sosyal işlevi ile dayanışmanın sivil toplum kuruluşları ile inşa deneyimine vurgu yapan Tocqueville, "Amerika'da Demokrasi" (1835) çalışmasında Amerika'daki toplumsal, yargı ve siyasal sistemi, sivil toplum kuruluşlarını ve çeşitli örgüt ve kurumları Avrupa ülkeleri ile mukayese etmiştir. Tocqueville, yurttaşların birbirlerinden bağımsız hale gelmelerinden sonra kişinin, toplum üzerinde pek etkisinin olmadığı düşünülse de toplumun, kendisini oluşturan tüm insanların serbest ve kendiliğinden iş birliğiyle ilerletmekte olduğunu belirterek iş birliği ve dayanışmanın önemi üzerinde durmuştur (Tocqueville, 2016: 234). Tocqueville'in bu 1800'lü yılların ilk yarısındaki tespiti sosyal sermayenin en önemli araçlarına atıf niteliği taşımaktadır. Ayrıca Tocqueville, Avrupa'da görülen daha hiyerarşik ve geleneksel ilişkileri işlevsel kılan resmi statü ve sorumluluk ilişkilerinin tersine Amerika'daki gönüllü organizasyonlardaki etkileşimin, münferit Amerikalıları birbirine bağlayan sosyal bir tutkal görevi üstlendiğini belirtmektedir (Field, 2006: 162). Ayrıca yurttaşların evreneselliğini sağlamanın yolu da açıktır;

"Ne yaparsak yapalım, iradelerin özgür iş birliği dışında insanlar arasında hakiki bir kuvvet bulamazsınız. Dünyada yurttaşların evrenselliğini uzun süre aynı amaçla doğru yönlendirebilecek sadece yurtseverlik veya din vardır. Yok olan inançları canlandırmak yasalara bağlı değildir: Ama insanların ülkelerinin kaderiyle

ilgilenmesini sağlamak yasalara bağlıdır. İnsanın kalbini asla terk etmeyen bu belirsiz yurt içgüdüsünü uyandırmak ve yönetmek, bu güdüyü düşüncelerle, tutkularla, gündelik alışkanlıklarla ilişkilendirerek aklı başında ve kalıcı bir duygu haline getirmek de yasalara bağlıdır.” (Tocqueville, 2016: 113).

Sosyal sermayenin sivil katılım kaynağına dikkat çeken Tocqueville, iş birliğinin gücünün yurtseverlik ve din ile mümkün olacağını savunmuştur.

Diğer yandan Karl Marx, insanları birbirine bağlayan ilişkilere pek az önem vermiş olsa da dayanışmayı egemen zümre üzerinden değil de ezilen sınıf üzerinden ele almıştır. Marksizm, mevcut yapıyı ya da en azından kapitalist düzeni sorunlu görmesine rağmen dayanışmanın ilkeleriyle ilgilenmiştir. Bu bağlamda Karl Marx'ın sınıf bilinci ekseninde ele almış olduğu dayanışma fikri, sosyal sermayeye katkı sunmaktadır (Feild, 2006: 159). Marx temelde kapitalist iş birliğinin başlangıçtan itibaren işgücünü sermayeye satan özgür ücretli emekçiye gerektirdiğini ifade etmiştir (Marx, 2018: 34). Bu iş birliğinin en nihayetinde kapitale yarar sağlayan bir yapı olduğu açıktır ve dayanışmanın esaslı içeriği ancak ezilenler arasında gerçekleşecek olan dayanışma ile açığa çıkacaktır. Marx'ın sosyal alanda din mefhumuna yüklemiş olduğu anlam da önem arz etmektedir. Din olgusunun temelde insan tarafından yaratıldığına dair görüşlerinden hareketle; insan eliyle yaratılan ve biçim kazandırılan din mefhumunun önem kaybetmesi gerekecekti. Çünkü; “*dünyanın mutlak kurtarıcısı olma, dünyayı bütün kötülüklerden kurtarma iddiasıyla... din, hep en büyük düşman, her şeyin en nihai nedeni olarak görülmüş, öyle ele alınmıştı.*” (Marx & Engels, 1992: 34).

Emile Durkheim ise, kapitalizm öncesi toplumların mekanik dayanışması ve kapitalizmin organik dayanışması ayrımıyla toplumsal ilişkilerin dönüşümüne vurgu yaparak yabancılaşan ilişkiler dünyasına dikkatleri çekmiştir. Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma modelleri tasnifi, bu modellerin birbirlerinin alternatifleri olarak değil de birbirlerini tamamlayan özellikler taşımış ve sosyal kalkınmanın temel unsurları olmasına zemin hazırlamıştır (Field, 2006: 47).

Esasen modern anlamda sosyal sermaye kavramını ilk kullanan Lyda Judsen Hanifan olmuştur. Hanifan'ın bu kavrama yüklediği anlam; özel mülkiyet ve para gibi maddi değerlerden ziyade bireyler arası ilişkilerin günlük yaşam alanlarında geliştirdikleri arkadaşlık, iyi niyet, yakınlık gibi bir takım sosyal etkileşimlerdir (Aslan, 2016: 204). Daha sonrasında gerçekleştirilen sosyal sermaye araştırma ve çalışmaları ise daha çok güven, karşılıklılık, sivil katılım, sosyal ilişkiler gibi olgular üzerine inşa edilmiştir.

Sosyal sermaye kavramı, sosyoloji alanında zaman içerisinde gelişen güçlü sosyal ilişkilerin önemine değinerek ortaya çıkmıştır. Sosyal sermaye kavramına ilişkin birden fazla tanım, yaklaşım ve araştırma metodunun olması, sosyal sermayeye ilişkin bulguların saptanmasında birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu anlamda Grootaert, sosyal sermaye

kavramının merkezine kurumlar, ilişkiler ve değerleri almaktayken Fowler ise bireyler arası ilişkileri, yükümlülükleri ve sosyal ağların ortaya çıkardığı bilgi birikimini almaktadır. Ayrıca Fortes, sosyal sermaye kavramını bir gruba dâhil olmanın birey ve grup için faydalı olacağı temel varsayımından hareketle “ülkelerin ekonomik faaliyetlerine sosyal ilişkilerin etkisini ortaya koyan ekonomik kavram” olarak tanımlamaktadır (Grootaert, 2010: 54).

John Field, sosyal sermaye teorisinin çok açık olduğunu ve iki kelimeyle açıklanabildiğini dile getirmektedir; “*ilişkiler önemlidir*”. Field’e göre insanlar, birbirleriyle ilişki kurarak, yalnız başaramayacakları veya ciddi güçlükler neticesinde ulaşabilecekleri şeyleri gerçekleştirebilmek için birlikte çalışmalıdırlar. Bu birliktelik, bir dizi iletişim ağıyla birbirlerine bağlanmalarını ve ortak değerlerini bu iletişim araçları vasıtasıyla birlikteliğin diğer üyeleriyle paylaşma eğilimini gerekli kılmaktadır. Sonuç itibarıyla Field, “*Ne kadar fazla insan tanıyor, onlarla ne kadar zaman geçiriyorsanız ve ne kadar ortak hayat görüşü paylaşıyorsanız sosyal sermaye açısından o kadar zenginsinizdir.*” saptamasında bulunmaktadır (Field, 2006: 186). Bu bağlamda sosyal sermaye kavramını, artan bireyselleşmenin neden olduğu toplumsal çözümlerin önüne geçmek adına kolektif bir toplumsal yaşamın gerekliliği üzerinde duran, güven ve sıcak ilişkiler yoluyla bir araya gelen insanların ortak amaçlar ve hedefler doğrultusunda hareket etmelerini sağlayan bir kavram olarak değerlendirmek mümkündür.

Sosyal sermaye kavramının farklı anlamlarda ve farklı yorumlarla ele alınması elbette farklı disiplinlerce çalışma konusu olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu kavram özellikle Pierre Bourdieu (1986), James Coleman (1988), Francis Fukuyama (1997) ve Robert Putnam (2000) tarafından geliştirilmiş, kavramla ilgili toplumsal ilişkiler, güven, sivil katılım ve toplumsal eşitsizliğin giderilmesi bağlamlarında önemli ipuçları veren çalışmalar ortaya koyulmuştur.

Bu bağlamda Pierre Bourdieu, sosyal sermaye teorisinin merkezinde “habitus”, “alan” ve “sermaye” kavramlarına yer vermektedir. Toplumsal gerçekliğin anlaşılması için bu kavramların gerekliliği üzerinde duran Bourdieu, sosyal sermayenin oluşum sürecinde bu kavramların etkin rol oynadığını belirtmektedir. Bourdieu’ya göre, bireyler toplumsallaşma sürecinde ailelerinden (tevarüs eden sosyal sermaye) ya da eğitim kurumlarından biriktirdikleri sermayelerine (edinilen sosyal sermaye) göre toplumsal “alan”da konum almaktadırlar. Bu sosyal reaksiyon biçimini daha iyi ifade etmek için Bourdieu, sosyal alanı “oyun metaforu” ile açıklamaktadır. Bourdieu, sosyal hayatın sadece bir mücadele alanı olmadığını aynı zamanda oyun sahnesinin her an yeni stratejileri ile değişen bir yapı arz ettiğini belirtmektedir. “Habitus” olarak tanımladığı da oyundaki bir sonraki hareketi sezme kapasitesi ve ona göre konum almasıdır (Bourdieu, 1986: 133). Bourdieu, genel anlamda sosyal sermaye kavramını, kişinin bir toplumsal alana katılımını ve katılımından

sonraki bu alan içerisinde rekabetin getirdiği özel kazançlara ulaşmayı mümkün kılan bir kaynak olarak tanımlamaktadır (Palabıyık, 2011: 139). Bu bağlama ilişkin olarak Bourdieu, sosyal sermayenin genel hatlarını ilişkiler ağının işlevine göre çizmektedir. Yani sosyal sermaye; kişisel tanınmışlığa, ilişkiler ağının kapsam ve niteliğinin aracılığıyla sınıf içindeki eski ilişkilerin varlığına sıkı sıkıya bağlıdır (Bourdieu, 2017: 77). Bourdieu'nun sosyal sermaye kavramına yüklemiş olduğu anlam, sermayenin diğer türlerine yüklemiş olduğu anlamla benzerlik gösterircesine “eşitsizlikler için oluşturulmuş bir kamuflaj” niteliğindedir ve sosyal yükümlülüklerden/bağlantılardan oluşmaktadır (Bourdieu, 1986: 247).Özetle, Bourdieu, kişilerin kazanım elde etmek amacıyla mücadele verdiği sosyal alanda kazanım elde etmenin temel aracının sosyal sermaye olduğunu ifade etmekte ve bunun da sosyal sermayeye sahip olmayanlar ya da daha az sosyal sermayeye sahip olanlar karşısında eşitsizlik yarattığını savunmaktadır.

Coleman ise sosyal sermayenin; işleviyle tanımlandığını ve bu yapı içerisinde yer alan aktörlerin (ister insanlar ister şirket aktörleri olsun) belirli eylemlerini kolaylaştırdığını vurgulamaktadır. Ayrıca Coleman'a göre, sosyal sermaye, diğer sermaye biçimleri gibi, üretken bir yapıya sahiptir; bu, yokluğunda mümkün olmamakla birlikte belirli amaçların başarılmasını mümkün kılmaktadır. Fiziksel sermaye ve insan sermayesi gibi, sosyal sermaye de tamamen değişmez değildir. Bazı eylemleri basitleştirmek için kıymetli olan belirli bir sosyal sermaye formu, başkaları için işlevsel olmayabilmekte hatta zararlı olabilmektedir. Diğer sermaye biçimlerinin aksine, sosyal sermaye, aktörler ve aktörler arasındaki ilişkilerin yapısında yer almaktadır (Coleman, 1988: 113). Bu yönüyle sosyal sermaye, karşılıklı ilişkilerin tesis edilme sürecinde faydanın her iki aktör tarafından elde edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu da sosyal sermaye kaynak üretiminde temel belirleyicilerden olan “karşılıklık” a referanstır.

Coleman, sosyal sermaye teorisini iki boyutta ele almaktadır. Bunlardan ilki aile merkezli iken; ikincisi ise sosyal ilişkiler merkezlidir. Ancak belirtilmelidir ki Coleman, geleneksel toplumsal yapıların bir yaratımı olan toplumsal ilişki ve toplumsal kontrol mekanizmalarının zaman içerisinde yeni formlarda ve kurumlara yüklenmiş biçimde oluşmasını sosyal sermaye formundaki değişimin tezahürü saymaktadır. Coleman, Sosyal ilişkilerin zamanla geçirdiği dönüşümün, birçok bakımdan gelenekselden kopuşu ifade ettiğini savunmaktadır. Coleman'ın ifade ettiği bu erozyon, aile ve din gibi kurumlarda kendini gösterirken; bu iki temel kurumun dışında daha geniş boyuttaki ticari ilişkiler, komşuluk ilişkileri, eğitim ilişkileri gibi geniş ölçekli sosyal kurumlarda ve örgütsel ilişkilerde de görünür hale gelmektedir. Coleman'ın sosyal ilişkilerde “çözülme” olarak tarif ettiği bu toplumsal çözülme, aile ve sosyal yakın ilişkilerde olduğu gibi sosyal kontrol mekanizmalarında da görünür hale gelmeye başlamıştır (Coleman, 1988: 126). Geleneksel olandan kopuşu sosyal sermayenin erozyona uğraması olarak nitelendiren Coleman'ın bu

yaklaşımı, temelde klasik sosyologlardan Durkheim'in "mekanik dayanışma", "organik dayanışma" (Durkheim, 2014) ve Tönnies'in "gemeinschaft", "gesellschaft" (Tönnies, 2019) teorileriyle özellikle toplumsal dayanışma ve iş birliği bağlamlarında benzerlik gösterdiğini ifade etmek gerekecektir.

Sosyal sermayenin önemli teorisyenlerinden Fukuyama ise diğer düşünürlerin önemle vurgulamış olduğu güven, sosyal ağlar ve sivil toplum gibi sosyal sermaye ile ilgili unsurların aslında bir sonuç ifade ettiğini, sosyal sermayenin özünü oluşturmadığını iddia etmektedir. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye; aktörler tarafından bencil amaçlarına ulaşılabilirlik sağlayan şahsi bir maldır. Fukuyama, sosyal değerleri ahlakla ve güvenle ilişkilendirmekte ve sivil toplumun bu değerlerle bezenmiş bir toplumsal düzen olduğunu savunmaktadır. Ayrıca aile ve akrabalık gibi yakın sosyal ilişkilerin ekonomik kalkınmaya olan etkilerini din ve ahlak ilkeleriyle ilişkilendirerek açıklamıştır (Fukuyama, 1997: 172). Diğer taraftan Fukuyama, kapitalist ekonomik sistemin sosyal sermayeyi kullandığını ve yeniden ürettiğini dile getirmektedir. Fukuyama'ya göre;

"Neoklasik iktisatçılar, kooperatif sosyal normların ekonomiye olan katkısının farkına varmışlar ve rasyonel bireylerin birbirleriyle nasıl iş birliği yaptıklarına yönelik ayrıntılı bir teori geliştirmişlerdir. Kurumsal olarak inşa edilmiş olan bu normlar verimliliği arttıran bir etkiye sahiptir. Bu normlar; din ve kültür gibi kaynaklardan elde edilmektedir." (Fukuyama, 1997: 154).

Robert Putnam ise, sosyal sermayeyi ekonomik anlamda ilerlemenin en önemli unsurlarından biri olarak görmektedir. Özellikle İtalya deneyiminden yararlanarak geliştirdiği bu teorisine, Kuzey İtalya ile Güney İtalya arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları kaynaklık etmiştir. Bu bölgelerdeki yönetim farklılığı ve sivil toplum ile yönetim arasındaki ilişki, ekonomik gelişmişlik seviyelerinin farklı olmasına neden olmuş, bu da Putnam'ın teorisine önemli veriler sunmuştur (Field, 2006: 54). Putnam'a göre sosyal ilişkilerde güven, yaygın gönüllüler ağı ve uzlaşmacı işbirlikçi değerler, salt ekonomik değerleri bile geride bırakabilecek derecede ekonomik gelişmeye katkı sağlamaktadır (Putnam, 2000: 183). Putnam, sermayeler arasındaki farklılıkları da gözler önüne sererek; fiziksel sermayenin fiziksel nesnelere ve bireylerin özelliklerine atıfta bulunduğunu, sosyal sermayenin ise bireyler arasındaki bağlantılara, sosyal ağlara ve bunlardan kaynaklanan karşılıklılık ve güvenilirlik normlarına atıfta bulunduğunu ifade etmektedir (Putnam, 2000: 231). Sosyal sermayeyi kalkınmışlık ve ekonomik ilerlemenin bir koşulu olarak gören Putnam, diğer teorisyenlerin aksine sosyal sermayenin birçok değişkene göre farklılıklar arz edeceğini ifade etmektedir. Sosyal sermayenin inşa sürecine kaynaklık edecek olan unsurları; karşılıklılık, sosyal ilişkiler, toplumsal güven, dernek ve gönüllü organizasyonlara katılım, ya da üyelik, sosyal çevreyle geçirilen zaman gibi değerlendirme ölçütlerine göre sıralamaktadır.

Putnam'ın sosyal sermaye kavramını kullanım biçimi (özellikle İtalya çalışmasında) Coleman'ın bu kavramı ele alış biçiminden daha kapsamlıdır.

Putnam, zayıf bağlarla artmakta olan dönüşümlü kredi derneklerine ve müzik toplulukları ile bir araya getirilmiş olan kaynaklara daha fazla önem vermekteyken; Coleman'ın önemle üzerinde durmuş olduğu ailenin ve kilisenin sosyal sermayedeki rolünü daha sınırlı olarak ele almıştır (Field, 2006: 78). Bu anlamda Putnam'a göre, derneklere yapılan üyelikler, karşılıklı faydaya ulaşabilmek için gerçekleştirilen iş birliğini güçlendirerek koordinasyonu kolaylaştırmaktadır (Kitapçı, 2015: 22).

Putnam, sosyal sermayeyi iki önemli boyutta ele alarak sosyal sermayenin inşa edilme biçimlerini irdelemiştir. Bu boyutlardan ilki, bağlayıcı (*bonding*) sosyal sermaye iken, diğeri ise; köprü oluşturan (*bridging*) sosyal sermayedir. Bağlayıcı sosyal sermaye, seçkin kimlikleri bir arada tutma ve homojenliği sürdürme eğilimi göstermekteyken, köprü oluşturan sosyal sermaye ise farklı sosyal bölümlerden insanları bir araya getirme eğilimi göstermektedir. Bu anlamda etnik, aile ve akrabalık bağları, dini motivasyonlar, kardeşlik ve milliyetçi söylemler gibi güçlü bağlarla oluşturulan topluluklar bağlayıcı sosyal sermayenin inşa edilmesini sağlamaktadır. Farklı toplumsal birimlere hitap edebilen, ortak amaç ve hedefler uğruna bir araya gelebilen topluluklar ise köprü oluşturan sosyal sermayeye kaynak üretmektedir (Putnam, 2000: 211). Şu da belirtilmelidir ki bağlayıcı sosyal sermayenin grup içi yoğun ilişki içermesi ve dışı kapalı yapısı, olumsuz sosyal sermaye olarak da tanımlanan sosyal sermayenin kötüye kullanılmasına imkân tanımaktadır. Bu olumsuz sermaye yukarıda belirtilen nedenlerden kaynaklı grup içinde farklılıkların temsilini engelleme eğilimi gösterebilmektedir.

Kuşkusuz din olgusu, öğretilerinde her ne kadar güven tesis etmeyi maksat edinip ilişkilerin sürekliliğine, gönüllülüğün esas alınmasına ve iş birliğinin önceliğine vurgu yapsa da toplumsal ve toplumlararası ilişkiler özelinde güven çapının inşası; dışı kapalılığı ve grup içi dayanışmayı öncelikli kılarak sosyal sermayenin menfi tarafını gözler önüne serebilmektedir. Bu bağlamda Putnam, bağlayıcı sosyal sermayenin öneminden bahsederken onun bir tür sosyolojik süper yapıstırıcı işlevi gördüğünü ve güçlü grup içi sadakat yarattığını ifade etmektedir. Fakat en menfi durumunun ise güçlü dış-grup düşmanlığı yaratabilme potansiyelinin varlığını öne sürmektedir (Putnam, 2000: 213). Şunu da ifade etmekte yarar vardır ki her ne kadar sosyal sermayenin olumsuz tarafının güçlü dış-grup düşmanlığı yarattığı ifade edilse de sosyal sermayenin çok güçlü sosyal ilişkiler ağı yarattığı, toplumsal dayanışma ve iş birliği bağlamlarında önemli fırsatlar sunduğu da üzerinde önemle durulması gereken hususlardır.

Kavramın bütüncül bir değerlendirmesi, sosyal sermayenin sosyal ilişki ağları, toplumsal güven, sivil katılım gibi parametreleri öne çıkarmaktadır. Çalışmanın ikinci başlığı olan "Sosyal Sermaye Din: Toplumsal Güvenin İnşasında İnancın Rolü"nde ele alınacak olan sosyal sermaye-din ilişkisi de bu bağlamda değerlendirildiğinde özellikle dinin sosyal yaşamda toplumsal dayanışma, güvenilirlik ve bir arada yaşama pratikleri sunduğu dikkate alınınca dini argümanların sosyal sermaye kaynak üretimindeki önemine vurgu yapmaktadır.

Sosyal Sermaye İnşasında Dinin Rolü

İlkel çağlardan bu yana din, toplumsal alanda var olmaya devam etmiştir. Modern çağda sekülerizm teorisiyle rasyonelleşmenin de büyük etkisiyle dinin toplumsal alandan, özel alana çekileceği ve zamanla tamamen yok olacağı fikri hâkimken (Haynes, 2017; Berger, 2002: 68) postmodern dönemde ise din ile rasyonalitenin karşılıklı etkileşiminin var olduğu düşüncesi hâkim olmuştur (Köse, 2001: 157). Böylelikle geline son noktada dinin tamamen toplumsal alandan çekileceği ve yok olacağı tezi de çürümüştür. Din, geline son noktada toplumsal alanda varlığını sürdürmekte, insanların hayatı anlamlandırma konusunda sığınağı olmaya devam etmektedir. Bu hususta dinsel motivasyonlar toplumu örgütleme, dinsel ilkeler ise toplumsal norm kaynağı olmayı sürdürmektedir. Dinin yaşam sahasından ayrılmadığını iddia eden, “dinin geleceği”ni konuşan günümüz sosyologları “dinsiz bir gelecek düşüncesinin illüzyon” olduğunu ifade etmektedirler (Stark & Bainbridge, 1987: 76).

Dini örgütlenmeler, toplumların bir arada yaşamalarını kolaylaştırmak için önemli görevler üstlenmektedir. Bu anlamda dini örgütlenme biçimleri, toplumun sadece inanç boyutunu etkilememekte aynı zamanda insanların kendi aralarındaki bütünleşmelerini sağlamaktadır. Ayrıca insanların iş birliği içinde olmalarını, toplumların birbirleri arasında etkileşime girmelerini ve hayatın birçok alanındaki faaliyetlerini düzenlemekte ve bunların nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler sunmaktadır.

Din, birçok toplumda insanların bir arada yaşamalarını teşvik eden en önemli motivasyon kaynaklarından biridir. Özellikle semavi dinler olarak tasnif edilen Hristiyanlık, İslam, Musevilik ve semavi olmayan birçok din normu insanların bir arada yaşamalarına, birbirlerine destek olmalarına ve cemaatleşmelerine vurgu yapmaktadır. Her ne kadar dini argümanlarla savaşlar ve çatışmalar dünya tarihine damga vurmuş olsa da dinlerin savunmuş olduğu ideal yaşam düzeni bunun aksini iddia eder mahiyettedir. Ayrıca dini örgütlenmelerin geliştirmiş oldukları aidiyet hissi ve grup kimliği elbette grup içindekiler için yüksek değerlerde güven iklimi yaratmaktayken dışarda kalanlar için “öteki” yaratımına kaynak üretebilmektedir. Bu kontekste aynı dine mensup olmamak, kısmi veya özelleştirilmiş güven olarak tanımlanan kendinden olmayana şüpheyle yaklaşma eğilimi yaratmaktadır. Kuşkusuz bu durumu, Putnam’ın ifade etmiş olduğu, “güçlü dış-grup düşmanlığı yaratma potansiyeli” ile ilişkilendirmek pekala mümkündür. Nitekim; “dinin, toplum içerisinde bir arada olabilmeyi ve işbirliğini artırmayı teşvik eden tarafı”, “komşular ve akrabaların etkin bir etkileşim içerisine çekilmeleri”, “din kurumunun, topluluk anlayışını diri tutarak, topluluk duygusunu açığa çıkarmayı önemsemesi”, “yardım ve topluma hizmet ekseninde ortaya çıkan sivil ve gönüllü faaliyetlere öncülük etmesi”, “topluluğun iç içe yaşamasını öngören ve bir aradalığı teşvik eden din kurumunun veya dini yapılanmaların ortak bir hafıza oluşturmaları”, ve “sosyal/ahlaki davranışlarda (kürtaj, uyuşturucu

kullanımı, boşanma oranlarına etkisi, suç eylemlerine iştirakin önlenmesi vb.) yönündeki telkinleri” önemli bir etkiye sahiptir.

Sosyal bir olgu olarak din, sadece insanlara anlamlandırıcı bir düşünce sistemi sunmakla yetinmemekte, aynı zamanda sosyal eylemlere yönelik “sosyal roller” de kazandırmaktadır (Çakmak, 2015: 63). Yani insanların ilk çağlardan bugüne anlam veremedikleri olay, olgu, durum ya da nesneleri tanımlamak ya da kavramak için başvurmuş oldukları bir kurum olan din, aynı zamanda insanların ne gibi eylemlerde bulunacakları ve nasıl davranacaklarına dair de önemli bir rehber niteliği taşımaktadır. İnsanlar, sahip oldukları bu rollerle toplumda var olmakta ve sosyal ilişkilerini bu çerçevede sürdürmektedirler. Kuşkusuz toplumsal roller, sosyal konumlara atfedilen ve toplumsal beklentileri ortaya koyması bağlamında kazanılan ve edinilen roller olarak tasnif edilmekte ve kültürel kodlar bu rollerin yaratım sürecine doğrudan katkı sunmaktadır.

Klasik sosyologlar dinin toplumsal yaşamdaki yerine dair oldukça vurgulu söylemler geliştirmişlerdir. Bu bağlamda pek çok düşünür, dinin toplumsal bir olgu olarak toplumda iş birliği ve bireysel kimlik kazanımının kaynağı olduğuna dikkat çekmektedir (Durkheim, 1995: Weber, 2023: Bellah, 1967). Öncelikle dinin; bir arada dayanışma ve iş birliği içerisinde yaşama, sosyal diyalog ve etkileşimin merkezinde yer alma, sosyal entegrasyon, değer, inanç ve normlara öncülük/kaynaklık etme gibi işlevleri bulunmaktadır. Bu işlevlerinin yanı sıra toplumsal kontrol, sosyalleşme, amaçta ve hedefte birlikteliği teşvik etme, dini ritüellerin sosyal diyalog ve etkileşim işleviyle karşılıklı ilişkileri güçlendirmesi ve uhrevi ilkelerin müşterek ahlaki ve sosyal normların yaratımına katkı sunan yanı, dinin sosyal sermayenin oluşum ve kaynak üretme rolünü ortaya koymaktadır. Çünkü Durkheim için din olgusu “diğer olgulardan ayrılmış ve yasaklanmış kutsal şeylerle ilgili olan inançlar ve pratiklerden (herkesi kendisine bağlayan ve Kilise olarak isimlendirilen bir ahlaki topluluk) oluşan birleşik bir sistem” dir (Durkheim, 2018: 65).

Kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestan inancının etkisini ünlü çalışması “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eseriyle izah etmeye çalışan Max Weber, kapitalizmin gerçekleşmesinin birinci şartının zihinsel bir ön hazırlığın olmasına bağlamıştır. Bu zihinsel hazırlığın önceliğini ise “din”e vermiştir. Calvinizm’in vurguladığı; çalışma ahlakı, çalışmanın gerekliliği, fakirliğin arzu edilebilir bir şey olmadığı, tembelliğin ve dilencililiğin aynı zamanda komşusuna karşı işlenen bir suç olduğu ve çalışmanın dini anlamda da meşru olduğu gibi noktalara sıkça değinmektedir (Weber, 2011: 131). Max Weber’in ifade ettiği bu durum, dinin, mezhepsel ayrışmaların, toplumsal alanın ve ailenin iş hayatına dair etkilerini şüphesiz açık bir biçimde göstermektedir. Sosyal sermayenin önemli parametrelerinden olan bu hususlar, kişinin, ait olduğu çevrenin ya da grubun finansal yaşamına ve netice itibarıyla o grubun kodlarına sirayet etmektedir (Weber, 2011: 137). Weber bu yönüyle din ile toplumu,

ekonomik açıdan tabakalaştırmıştır. Ekonomik sermayeye erişim elde edebilenlerin Batı kaynaklı bir kültüre sahip olduğu ve olması gerektiğini belirtirken; Hristiyanlığın da mezhep içi tabakalaşmasını ortaya koymuştur.

William Lockhart'a göre de cemaatler ve inanç temelli örgütler, sosyal sermayenin oluşumuna katkı sunabilmektedir. Çoğunlukla bu cemaat ve örgütler, sosyoekonomik açıdan heterojen bir yapıya sahip olmakla birlikte, özellikle yoksulların hem köprü oluşturan hem de bağlayıcı sosyal sermayelerini geliştirmelerine imkan sunabilmektedir. Cemaatlerin inanç temelli iş birliğine gitmeleri ve örgütlenmelerini bu temelde sağlamaları, sosyal sermayeyi ve mezhepsel, ırksal, ekonomik ve coğrafi bölünmeleri aşan diğer kaynakları birleştirmesine yardımcı olabilmektedir (Lockhart, 2005: 47). Heterojen gruplar arasında sosyal sermaye kaynağı (köprü oluşturan sosyal sermaye) üreten bu grupların özellikle sosyal sorumluluk projesi ve etkinlikleriyle örgütlenmeler gerçekleştirdikleri göz önünde bulundurulursa; dini motivasyonların farklı gruptan insanları bir araya getirerek nasıl ortak değerler ve inançlar etrafında bütünleştiklerini gözler önüne serecektir.

Sosyal sermayenin oluşum sürecine dinin sunduğu katkıyı vurgulayan bir başka düşünür Coleman'dır. Coleman, gençler üzerine yaptığı incelemelerde dini bağların kuşaklar arasındaki yapısına dikkat çekmektedir. Coleman'a göre dini kurumlar; ailenin ötesinde, nesilleri bir araya getirmekte olan ve toplumdaki varlığını devam ettiren kurumlardır. Bu nedenle de dini kurumlar, yetişkin toplulukların sosyal sermayesinin gençler ve çocuklar için de ulaşılabilir olan nadir sosyal sermaye kaynağıdır. Dini kurumların azalan etkisine dikkat çeken Coleman, hesapçı bireyler arasındaki toplumsal hareket için genel ve sağlam temelleri artık sağlayamayacağını kabul etmektedir (Coleman, 1988: 103).

Coleman, din- sosyal sermaye bağlamında yaptığı çalışmalarında, sivil kabiliyetlerin edinildiği çevreler bağlamında cami/kilise gibi dini ritüel mekanlarının da öne çıktığını saptamıştır (Coleman, 1988: 98). Toplumsal bağlar ve dayanışma bağlamlarında kiliseler ve camiler, bireyler arasında güçlü sosyal bağlar oluşturarak dayanışma ve yardımlaşma kültürünü teşvik etmektedir. İnsanlar kutsiyet atfetmiş oldukları bu mekanlarda tanışmakta, ortak değerler paylaşmakta ve toplumsal destek ağları kurmaktadır. Diğer taraftan sosyal destek noktasında da bu mekanlar, sosyal sermaye kaynağı üretmektedir. Bu dini kurumlar, bireylerin hem maddi hem de manevi destek sağlayabilmelerine de imkân tanımaktadır. İnsanların ihtiyaç duyduklarında sosyal ağlarından destek alabilmelerine olanak sunduğundan sosyal sermayeyi güçlendirmektedir. Ayrıca gönüllü katılım ve etkinlikler bağlamında kiliseler ve camiler, gönüllü çalışmalara ve toplumsal hizmetlere büyük önem vermektedirler. Bu tür etkinlikler, topluluk üyelerinin sosyal sermaye oluşturmalarına ve toplumsal sorunlara çözüm bulmalarına yardımcı olabilmektedir. Bu hususa örnek mahiyetinde; Diyanet İşleri Başkanlığı, "Cami Merkezli Etkinlikler"

başlığı ile etkinlik sunumu gerçekleştirmektedir; “*dini danışmanlık büroları, çocukların ve gençlerin gelip zamanlarını değerlendirebilecekleri, din görevlisi gözetiminde kitap okuyup ev ödevi ve araştırma yapabilecekleri okuma salonları vb. mekanlar açılmakta ve gönüllük esasına dayalı cami gençlik grupları oluşturularak çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir.*” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018). Kilise gençlik gruplarının da gerçekleştirmiş oldukları yaz kampları, ihtiyaç sahiplerine yardım organizasyonları, eğlence programları, konserler, turnuvalar vs. (Su, 2023: 160) etkinlikler, kilise ve cami gibi mabetlerin sosyal sermaye noktasında rezerv işlevi üstlendiğini göstermektedir. Ayrıca bu dini kurumlar, bireyler için güçlü bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bireyler, bu kurumlar aracılığıyla kendilerini bir topluluğun parçası olarak görmekte ve bu aidiyet duygusu sosyal sermaye oluşturmada önemli bir rol oynamaktadır. Diğer sivil toplum organizasyonlarında olduğu gibi dini örgütlenmeler ve kurumlar da sivil becerilerin kazanılmasına yardımcı olmakta, sınıf eksensli sivil birlikteliği kırmakta ve farklı sosyal statüdekilerin de örgütlenme ve etkileşim gibi sivil kabiliyetler edinilmesine imkan tanımaktadır. Bu işlevlerinin yanı sıra, insan sermayelerinin yükselmesine ve siyasal katılım becerilerinin geliştirilmesine de olanaklar sunmaktadır (Alacahan & Duman, 2011: 123).

Toplumsal güven ve din ilişkisini irdeleyen Traunmüller ise; toplumsal güvenin sağlanmasında, ahlaki inançların ve insan doğası ile ilgili görüşlerin önemli bir payının var olduğunu söz konusu etmektedir. Bu bağlamda farklı dini kimlikler, bireylerin eğilimlerindeki farklılıkları açıklayabilmektedir. Hiç kuşkusuz başkalarına güven duymak bu eğilimlerden biridir. Genelleştirilmiş sosyal güven, çoğu insanın aynı “ahlaki topluluk” un parçası olduğu algısına dayanmaktadır. Bu nedenle, ortak lütuf, insan potansiyeli ve iyilik doktrinlerini ilerleten kapsayıcı dini grup kimlikleri, taraftarlarını güvenmeye teşvik etmektedir (Traunmüller, 2010: 348). Fukuyama’nın da sosyal sermaye kaynak üretimi için önemli bir koşul olarak sunduğu güven olgusu; kuşkusuz bireyin rasyonel çıkarlarından daha fonksiyonel bir yapıda değerlendirilmedir. Nitekin Fukuyama da rasyonel çıkarımlardan ziyade alışkanlıklara dayalı, karşılıklı ilişkiler, ahlâki yükümlülükler, topluluğa karşı görev ve güven gibi değerlerle bezenmiş olması gerekliliğini şart koşmaktadır. Fukuyama, bu değerlerin modern toplumun başarısı için vazgeçilmez nitelikler olduğunu savunmaktadır (Fukuyama, 2005: 26-27). Burada asıl vurgulanması gereken insanlar arasında; dindar olanlarla olmayanlar arasında, toplumsal güven açısından belirgin farkların oluştuğudur. Bu farklılıklar, ahlaki inançlar ve sosyal güven arasındaki ilişkiyle yakından bağlantılıdır; çünkü toplumsal güvenin temelinde, bireylerin birbirlerine duymuş oldukları güven kadar, paylaşılan ahlaki normlar da rol oynamaktadır.

Kristin Stromnes, Norveç’te yapmış olduğu güven-din ilişkisi bağlamındaki çalışmasında sosyal güvenin, dindar insanlar arasında; dindar olmayanlara göre daha belirgin bir şekilde görüldüğünü ortaya koymuştur. Ayrıca, dinle

ilgisi olan kişilerin, din ile alakası olmayan katılımcılara göre kıyaslandığında, genel anlamda, toplumdaki diğer gruplara karşı daha hoşgörülü olduklarını saptamıştır (Stromnes, 2008: 486). Benzer normları ve değerleri paylaşan dindaşlar, farklı kültürel geçmişlerden bağımsız olarak birbirlerine yardım etmeye istekli ve eğilimlidirler. Ayrıca bir ibadethaneye girmek, diğer birçok sivil kuruluşa katılmakla aynı deneyimleri, dil becerilerini ve hatta sosyal statüyü gerektirmemektedir. Çünkü dini katılım, aynı zamanda daha geniş sivil ve ekonomik katılımın temelini de sağlamaktadır; dahası, katılımcıların hem kendi inanç toplulukları içindeki hem de dışındaki diğer insanlarla temas kurması için etkili bir şekilde fırsatlar yaratmaktadır. Bu bağlamda mevcut araştırmalar sosyal ağlar, paylaşılan normlar ve fedakarlık kombinasyonunun çoğu zaman sosyal uyumun ve bireylerin sosyoekonomik sonuçlarının iyileştirilmesinde değerli bir varlık olarak hizmet eden sosyal sermaye kavramına tercüme edilebileceğini ileri sürmektedir (Huang, 2015: 22).

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki dinin sosyal sermayeye olan katkısı, her zaman olumlu yönde seyretmemektedir. Putnam'ın ikili sınıflandırmaya tabi tuttuğu sosyal sermaye modelinden bağlayıcı sosyal sermayenin en önemli yapı taşlarından birini oluşturan dini motivasyonlar, bazen kapalı toplum yaratabilmekte ve kendi dışındaki gruplarla mesafeli ilişki içine girmelerine neden olabilmektedir (Putnam, 2000: 239). Olumsuz sosyal sermaye olarak da tanımlanan bu sosyal sermaye türü genel anlamda dini motivasyonlar ve etnik grupların oluşturduğu topluluklarda görülmektedir. Putnam dinin bu olumsuz sosyal sermayeye olan etkisini, Kuzey İtalya örneğinde ele almıştır. Putnam'a göre Kuzey İtalya'da Katolik inancına olan mensubiyet, yatay bir etki yaratarak sivil katılımın oluşmasına negatif bir etki sunmaktadır. Oysa Amerika'da Protestanlık inancı dikey bir etki yaratarak sivil katılımın oluşmasında ve sosyal sermaye üretilmesinde pozitif bir etki yaratmaktadır (Alacahan & Duman, 2011: 124).

Türkiye'de Din^{1*} Kurumunun Sosyal Sermaye Üzerindeki Etkileri

Dini örgütlenmeler ve kurumlar; sosyolojik açıdan ve sosyal sermayeye olan katkısı bağlamında üzerinde dikkatle durulan bir konu olurken Türkiye'de dine olan bakış açısı bu yönde olmamıştır. Türkiye'de dine bakış açısı, özellikle elit kesimlerce "gelişmişliğin önünde duran bir ayak bağı" şeklinde olmuştur (Şan, 2007: 91). Sosyal sermayenin önemli kaynaklarından olan "din", Türkiye'de toplumsal bütünlüğü sağlayan, toplumdaki farklı kesimleri bir araya getiren "tutkal" vazifesi üstlenmek yerine çoğu zaman etnik, siyasi ve

¹ 2023 yılında yayınlanan ve yürütücülüğünü Zübeyir Nişancı'nın yaptığı "*Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*" araştırma raporuna göre Türkiye nüfusunun %94,3'ü Müslüman inancı olarak saptanmıştır (Nişancı, 2023: 34). Bu araştırmada da Türkiye'de Dinin Sosyal Sermayeye Etkileri başlığı altında din olgusu ve Türkiye'de hakim dini inanç olan İslam ve öğretilerinin sosyal sermaye kaynak yaratımına etkileri tartışılacaktır.

mezhepsel kutuplaşmalara malzeme edilmiştir. Nitekim “Türkiye’de Kimlikler Arası Kutuplaşmanın Sosyal Mesafe Üzerinden Ölçümü ve Toplumsal Güvenliğe Etkisi” isimli araştırma verileri, ifade edilen kutuplaşma türlerine dair detaylı bilgiler sunarken kimlikler arasında oluşan mesafeler ve toplumsal güven bağlamında sosyal sermayeye dair önemli ipuçları sunmaktadır (Bilgiç, Koydemir & Akyürek, 2014: 181).

Türkiye’nin dini görünümüne dair önemli veriler sunan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın öncülük etmiş olduğu “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”na göre Türkiye’nin %99,2’si kendisini Müslüman olarak tanımlamaktadır (DİB, 2014). 2023 yılında gerçekleştirilen “Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık” araştırma raporu ise Türkiye nüfusunun %94,3’ünün Müslüman inançlı olarak tanımlamıştır (Nişancı, 2023: 34). Bu ve bunun gibi araştırmalar Türkiye nüfusunun neredeyse tamamının Müslüman olduğunu ve Türk toplumu için dinin hayattaki yerinin de önemli olduğunu göstermektedir.

Sosyal sermayeye rezerv üretmesi bağlamında İslam dini, toplumsal ilişkilere ve güven değerlerine verilen önemi sık sık dile getirmektedir ve sosyal sermaye oluşturmak bağlamında önemli bir kaynak görevi üstlenmektedir. Sosyolojik perspektif ile; sosyal sermayenin parametreleri ve İslam’ın ortaya koyduğu değerleri; katılımcılık, toplumsal ilişkiler, sosyal ağlar, diyalog, karşılıklılık, sorumluluk alma, sosyal sorunların çözümü, güven, normlar, kolektif akıl ve birlik şeklinde sıralamamız mümkündür (Şan & Şimşek, 2011: 96). Din kurumu ile sosyal sermaye arasındaki ilişkinin sosyal sermaye açısından işlevselliğini ortaya koyan Aydemir ve Tecim de din kurumunun yapısal özellikleri ve kendinden kaynaklanan etkileşim süreçlerinin organizasyonel yapılanması bağlamında değer kazandığını ifade etmektedir. Ayrıca bu ilişkiler ve etkileşimler açısından oluşan değişkenlerin ortaya koyduğu gerçekliği de “dini sosyal sermaye” olarak tanımlamaktadırlar (Aydemir & Tecim, 2012: 50).

Tablo 1. Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey, WVS) verilerine göre Türkiye’deki genel sosyal sermaye verileri (5., 6. Ve 7. Kuşak)

Başlıklar	7. Kuşak (2017-2022)	6. Kuşak (2010-2014)	5. Kuşak (2005-2009)
Tanrıya olan inanç	94,5	97,8	-2*
Dindarlık düzeyi	66,0	83,5	81,0
İnsanlara duyulan güven	14,0	11,6	4,8
Dinin hayatımızdaki önemi	52,8	68,1	74,6
Dini organizasyonlara aktif üyelik	2,2	1,1	1,3
Organizasyonlara aktif üyelik	0,7	1,1	0,4
Ailenin hayatımızdaki önemi	91,8	95,4	97,7

Kaynak: Dünya Değerler Araştırması (WVS Wave 5, 6, 7: 2023)

² Dünya Değerler Araştırması’nın 5. Kuşak (2005-2009) vilerinde “Tanrıya olan inanç” başlığı yer almamaktadır.

Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Dalga verilerine göre; Türkiye'de, sosyal sermaye kaynaklarından olan toplumsal ilişkiler, yüksek seviyelerde seyretmekteyken sivil katılım ve güvenilirlik ise düşük seviyelerde ölçülmektedir. Din, yüksek seviyelerde ölçülen komşuluk ilişkileri, akrabalık ilişkileri gibi toplumsal ilişkilere olumlu yönde katkı sunmaktadır. Türkiye toplumu, Dünya Değerler Araştırması'nın 6. Kuşak 2010-2014 verileri ile dindarlık (%83,5), Tanrıya olan inanç (%97,8), ailenin hayatımızdaki yeri (%95,4) ve dinin hayatımızdaki yeri (%68,1) gibi değerlere oldukça önem verdiğini ortaya koymuştur. Önemli sosyal sermaye kaynaklarından olan bu değerlerin yüksek ölçülmesine karşın; insanlara duyulan güven (%11,6), sivil organizasyonlara katılım (%1,1) ve dini organizasyonlara katılım (%1,1) oldukça düşük seviyelerle ölçülmektedir. Tablo 1'de ise 2017-2022 verileri sunulmuştur. Bir önceki dönem araştırmasına göre dindarlık (66,0), Tanrıya olan inanç (94,5), ailenin hayatımızdaki yeri (91,8) ve dinin hayatımızdaki önemi (52,8) gibi göstergelerde 5. ve 6. kuşak verilerine göre bir düşüşün olduğu dikkat çekse de bu ölçümlerin ülkenin dini göstergeleri bakımından oldukça yüksek seviyelerde ölçüldüğü gerçeğini değiştirmemektedir. Diğer taraftan insanlara duyulan güven (14,0) göstergesinde bir artışın, organizasyonlara katılım (0,7) göstergesinde bir düşüşün ve dini organizasyonlara katılım (2,2) göstergesinde ise bir artışın olduğu görülmektedir. Sunulan bu veriler, Türkiye'de düşük seviyelerde ölçülen sosyal güven düzeyinin bir araştırmaya özgü olmadığını da gözler önüne sermektedir.

Tablo 2. Dünya Değerler Araştırması verilerine göre insanlara duyulan güven düzeyleri.

Danimarka	73,9
Norveç	72,1
Finlandiya	68,4
Çin	63,5
İsveç	62,8
İzlanda	62,3
İsviçre	57,1
Yeni Zelanda	55,3
Kanada	46,7
Almanya	41,6
İngiltere	40,2
ABD	37,0
Fransa	26,3
İran	14,8
Türkiye	14,0
Irak	11,0
Brezilya	6,5
Filipinler	5,3
Ermenistan	2,8

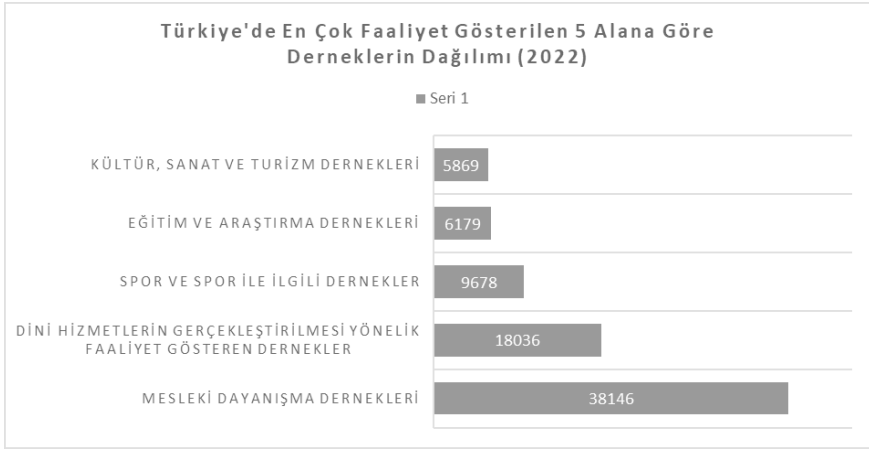
Dünya Değerler Araştırması'nın 1990-1991 yılları arasında yaptığı çalışmaya göre, Türkiye'de güven düzeyi %9,8; 1996 yılında yapılan çalışmaya göre ise %6,5'lere kadar gerileyen bir seviyede ölçülmüştür. 2010-2014 yılları arasında 60 ülkede yapılan çalışmaya göre, Türkiye'de güven düzeyi 1990-1991 ve 1996 yıllarına görece yüksek ama genel anlamda oldukça düşük bir seviyede (11,6) ölçülmüştür. Türkiye, bu 60 ülke arasında sondan 12. sırada yer almaktadır. Daha önce araştırmalarda Brezilya'nın ardından sondan ikinci sırada görülen Türkiye'nin üst sıralara tırmanışının altında yatan sebep sadece kendi güven düzeyinde yaşanan artış değildir. Aynı zamanda güven düzeyleri düşük olan Filipinler (%3,2), Gana (%5,0), Libya (%10,0), Malezya (%8,5), Peru (%8,4) gibi ülkelerin araştırmaya dâhil edilmesi de bunda oldukça etkili olmuştur. Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Dalga (2017-2022) araştırma verilerine göre oluşturulan Tablo 2'de görüldüğü üzere Türkiye'nin genel güven düzeyinin diğer yıllara göre artma eğiliminde olsa da 14,0 değeriyle oldukça düşük bir seviyede ölçüldüğü görülmektedir. Başta Kuzey Avrupa ülkeleri olmak üzere yaşam standartlarının ve gelişmişlik seviyesinin yüksek olduğu ülkelerde güven düzeyinin yüksek değerlere sahip olduğunu ortaya koyan tablo, Irak, İran ve Türkiye güven düzeylerinin benzer seviyelerde ölçüldüğünü göstermektedir.

Türkiye'deki güven düzeyinin bu kadar düşük seviyelerde seyretmesinin temel sebepleri arasında; Türkiye'de toplumsal bütünlüğün sağlanamamış olması, Türkiye'de aktif halde bulunan terör örgütlerinin varlığı (PKK, TAK, DHKP-C, Hizbullah, FETÖ, IŞİD örgütlenmeleri vs.) ve genel anlamda siyasi kutuplaşmanın olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar terör eylemlerinin sosyal sermaye düzeyi üzerinde derin ve çift yönlü etkileri tartışılrsa da (Putnam, 1997: 87) büyük ölçekli bir terör eyleminin kolektif bir güvenlik duygusu kaybına yol açacağı, farklı etnik kökene, kültüre veya dine mensup insanlara karşı güvensizliği artıracığı beklenmektedir (McCoy, McDonough & Roychowdhury, 2019: 33).

Sosyal sermaye kaynaklarından biri olan toplumsal dayanışma ve iş birliği de ifade edilen toplumsal bütünlüğün tesis edilmesi ile mümkün hale gelecektir. Aşırı kutuplaşmış toplumlardaki sosyal sermaye rezerv kaybı dikkate alınınca; Türkiye'deki din (mezhepsel), etnik ve sınıf temelli ayrımcılığın azaltılmasının ve toplumda "Milli Birlik" şuurunun yerleştirilmesinin gerekliliği dikkat çekici seviyelere ulaşmaktadır (Tüysüz, 2011: 128). Dini inançların sosyal sermaye kaynağı ürettiği, açık bir şekilde kendini göstermektedir. Özellikle toplumsal işleyişin hız kazanması ve işlevselliği noktasında din kurumunun işlevsel ortaklığı; yaşadığı topluma karşı kendini sorumlu hisseden insanların dini kurumlar aracılığıyla karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ağlarını inşa edebilme yetileri üzerinden görülebilmektedir (Aydemir & Tecim, 2012: 57). Dinin sosyal sermaye unsuru olarak rolünü belirginleştirmesi ise içinde bulunulan toplumsal kutuplaşmaların giderilmesi ile mümkün hale gelecektir.

katılımının olduğunu; fakat İslam dininde toplumsal paylaşım prensibi olan “hayırseverlik” gibi katılımların ise görece daha yüksek seviyelerde ölçüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda TÜSEV öncülüğünde gerçekleştirilen “Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet” araştırma raporu ile ortaya konulan, Türkiye’de vatandaşların %80’i bir şekilde (zekât ve fitre gibi dini bağışlar, zorunlu bağışlar, dilencilere verilen bağışlar, sivil toplum kuruluşları ve vakıflara yapılan bağışlar) bağış yaptığına dair veriler dikkat çekicidir. Fakat asıl dikkat çekici husus, bağışçıların sadece %18’inin bir sivil toplum kuruluşuna bağış yapmakta olduğudur. Araştırmada bir başka bulgu ise herhangi bir yardımda bulunurken insanların %50,9’unun dini vecibelerini (zekat, sadaka gibi) eylemlerinde motivasyon kaynağı olarak kullanmalarındır (Çarkoğlu, Gökşen & Aydın, 2006: 76). Bu argümanlar açıkça göstermektedir ki Türkiye’de din olgusu iş birliği ve dayanışma noktasında önemli ölçüde sosyal sermayeye kaynak üretmektedir.

Grafik 2. Faaliyet alanlarına göre dernekler (2022).

Kaynak: Sosyal Veri, 2022.

En fazla faaliyet gösteren 5 alana göre derneklerin dağılımı grafik 2’de verilmiştir. Buna göre en fazla faaliyet alanına sahip olan dernekler, 38 bin 146 ile mesleki ve dayanışma dernekleri olmuştur. Bunu takiben dini hizmet gerçekleştirmeye yönelik faaliyet gösteren 18 bin 36 sayısına sahiptir. Üçüncü sırada ise spor ve sporla ilgili faaliyet gösteren dernekler mevcuttur.

Dünya Değerler Araştırması’nın 7. Dalga araştırması, Türkiye’nin aktif/aktif olmayan üyelik verilerinin bir hayli düşük seviyelerde ölçüldüğünü (aktif üyelik %0,7, aktif olmayan üyelik %4,4) ortaya koymaktadır (WVS, 2023). Sosyal sermaye kaynakları açısından oldukça önem arz eden gönüllü organizasyonlara üyelik ve katılım göstergeleri Türkiye’de bu seviyelerde ölçülürken;

Grafik 2 verileri de gönüllü organizasyonlara katılımların faaliyet alanlarına dağılımını orta koymaktadır. Buna göre Türkiye’de gönüllü organizasyonlara üye olan insanların en yüksek 2. Sırada “dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren dernekler”e yönelmektedir. Kuşkusuz bu durum, Türkiye sosyal sermayesine düşük seviyelerde kaynak üreten gönüllü organizasyonlarda dinin etkisini ortaya koymaktadır.

İslam inancının önemli sosyal sermaye kaynaklarından bir diğeri ise cemaatleşmelerdir. Türkiye’de ciddi anlamda bir dini cemaatleşme söz konusudur. Bu cemaatleşmeler de sosyal sermayeye katkı sunan toplumsal ilişkilere, önemli derecede referans sunmaktadır. Özellikle cemaat-içi ilişkiler, ibadet ve dini sohbetler aracılığıyla gelişmektedir. Bu anlamda Türkiye’deki dini cemaatler, dini motivasyonlar aracılığıyla insanları bir araya getirme anlamında Putnam’ın “bağlayıcı sosyal sermaye”sine; farklı sosyal statülerdeki ve farklı etnik kimliklerden insanları bir araya getirme bağlamında ise “köprü oluşturan sosyal sermaye” olarak ifade ettiği sosyal sermaye modeline örnek gösterilebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere bağlayıcı sosyal sermaye, içerisinde barındırdığı güçlü motivasyon ve sadakat nedeniyle olumsuz sosyal sermaye de yaratabilmekte ve farklılıkların temsilini kısıtlayabilmektedir (Putnam, 2000: 105). Bağlayıcı sosyal sermayenin olumsuz etki yaratabilme potansiyeli aynı zamanda güven düzeylerine de yansıyabilmektedir. Grup-içi güven düzeylerinin artmasını sağlayan bu cemaatleşmeler, grup-dışı güven düzeylerine ise olumsuz yansıyabilmektedir. Nitekim bu durum da içerde sosyal sermaye düzeylerini artırırken; dış grup ile kurulan ilişkiyi daha da sınırlandırabilmekte ve sosyal sermayenin kaynak üretimini engelleyebilmektedir.

Ayrıca gönüllü organizasyonlara aktif/aktif olmayan üyelikler nezdinde yapılan değerlendirmede de “dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren dernekler”in Türkiye’deki tüm gönüllü organizasyonlar bağlamında önemli bir orana sahip olması; gönüllü organizasyonlara katılım ve üyelikte de dini motivasyonların bir hayli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki din olgusunun bütünleştirici ve birleştirici yanı olduğu gibi Fukuyama’nın da dikkat çektiği gibi sosyal sermayenin dine bakış açısı her zaman pozitif olmayabilmektedir. Mezhepçi yaklaşımların hoşgörüsüzlük, nefret ve şiddet doğurması muhtemeldir (Fukuyama, 1997: 43).

Dinin toplumsal işlevine vurgu yapan birçok görüş, dinin toplumsal dayanışma ve iş birliği için önemli bir kaynak olduğuna dikkat çekmektedir. Çalışmanın sunmuş olduğu argümanlar ışığında; dini kurumlar ve motivasyonların, sosyal sermayenin toplumsal etkileşim, aile bağları, komşuluk ve akraba ilişkileri gibi kaynaklarına katkı sunduğunu göstermektedir. Diğer yandan sosyal güven olgusunun inşa sürecine de bireyin sosyal çevresi ile olan ilişkilerinden başlayarak tesir etmektedir. Sosyalizasyon süreci içerisinde birey, kazanımlarını artırmaktadır. Müslüman birey de dinin değer ve norm olarak sunmuş olduğu temel ilke ve öğretilerden güveni, güvenilirliği, adaleti, yardımlaşmayı,

hoşgörüyü öğrenmektedir. Böylelikle birey, sosyal çevresinden tecrübe etmekte ve güvenilir toplumun temellerini atmaktadır (Tecim, 2011: 68). Din kurumunun toplumsal güven ve sivil katılım, dayanışma ve sosyal iş birliği parametreleri çerçevesinde sosyal sermayeye sunmuş olduğu katkı açıkken ve islam dininin “güvenilir olmak” ve “güven toplumu oluşturmak” gibi referanslarına rağmen Türkiye’de güven düzeylerinin düşük olmasını; Türkiye’nin toplumsal konsensüsünde, ideolojik ve politik ayrışmalarda aramak gerekecektir (Aslan, 2016: 194).

Türkiye’nin toplumsal güveninin düşük olmasına etki etmesi muhtemel bu unsurların yanı sıra 15 Temmuz 2016 tarihinde Fethullah Terör Örgütü’nün darbe girişiminin de Türkiye toplumsal güvenini sarsıcı etkisi söz konusudur. Bu bağlamda dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez’in; “Darbeden sonra toplumsal güven sarsıldı. Hiç kimsenin kimseye güveni kalmadı. En büyük zararı din-i mübin-i İslam gördü. Genç kardeşlerimizin dine olan güveni sarsıldı.” (TRT Haber, 2017), şeklindeki ifadeleri, terör örgütleri ve terör eylemlerinin toplumsal güven olgusuna yansıyan negatif etkilerini tartışmak için önemli bir referanstır.

Diğer taraftan İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) ve Ankara Enstitüsü ortaklığıyla gerçekleştirilen “Türkiye’de Dindarlık Algısı” araştırmasının yayınlanan raporuna göre; Türkiye’de dini ritüelleri yerine getirme oranlarında ve genel anlamda dindarlıkta azalma söz konusu. Araştırmanın diğer önemli bulgularından bir diğeri ise Diyanet’e ve dini cemaat ve tarikatlara olan güvenin azalmış olmasıdır (Ete & Yargı, 2023). Esasında toplumun dini konulardaki güvensizliğinin temel nedenlerini dini, terör propagandası için kullanan yapılanmalarda aramak daha doğru olacaktır. Politik-ideolojik eylem ve söylemlerde dini argümanların suistimal edilmesi, din referanslı edimlerin güven kaybına uğramasına neden olabilmektedir. Ayrıca “dini terörizm” olarak da nitelendirilen, dini inançları kullanarak terör eylemleri gerçekleştiren terör örgütleri (El-Kaide, Boko Haram, IŞİD vs.) dini inançları kullanarak şiddet eylemleri gerçekleştirerek hem kendi inançlarına mensup kişilere hem de genel olarak toplumun diğer üyelerine yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki; yukarda bahsi geçen İslami düşünce yapısı ve inanç/değerleriyle örtüşmeyen fakat kendilerini İslami birer örgüt olarak nitelendiren yapılanmaların; İslami değerleri ve İslam dünyasını karşısına almış Siyonizm, Myanmar Askeri Cuntası, İslamofobik yapılanmalardan daha fazla güven kaybına neden olduğu açıktır. Bu durumu grup-İçi dayanışma perspektifinden değerlendirmemiz gerekecektir. Bu bağlamda dış tehditler ve saldırılar, bir grup içindeki dayanışmayı artıran önemli faktörler arasında yer almaktadır. Sosyal psikoloji ve sosyoloji alanındaki araştırmalar, dışarıdan gelen tehditlerin grup üyeleri arasında daha güçlü bir birlik ve aidiyet duygusu yarattığını göstermektedir. Özellikle etnik ve dinsel gruplar, dış tehditlerle karşı karşıya kaldıklarında içsel dayanışmalarını güçlendirme eğilimindedirler. Bu durum, grubun varlığını sürdürme ve dış tehditlere karşı kendini koruma içgüdüsü

ile doğrudan ilişkilidir. Bireylerin kendilerini tehdit altında hissettiği durumlarda, grup içi bağlar kuvvetlenmekte ve ortak hedefler doğrultusunda iş birliği yapma eğilimi artmaktadır. Bu süreç, sosyal sermayeyi, yani grup içindeki güven, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı artırıcı bir etkiye işaret etmektedir. Özellikle etnik ya da dini gruplar, kimliklerini ve değerlerini korumak amacıyla tehditlere karşı daha güçlü bir kolektif bilinç geliştirebilmektedirler. Grup üyeleri arasındaki bu artan bağlılık, sivil toplum örgütleri, cemaatler ya da diğer toplumsal kurumlar aracılığıyla somutlaşabilmekte ve dış tehditlere karşı ortak savunma mekanizmaları geliştirilebilmektedir (Tajfel & Turner, 1986: 13). Dışarıdan gelen tehditlerin grup içi dayanışmayı pekiştirdiği bir başka boyut, sosyal sermaye kaynaklarının mobilize edilmesiyle ilişkilendirilmektedir. Nitekim grup üyeleri, karşılaştıkları tehditlerin büyüklüğüne göre daha fazla dayanışma ve iş birliği içerisinde hareket edebilmektedir. Yalın bir ifadeyle; sosyal sermaye, bireyler arasında güven ve iş birliğini pekiştirerek kolektif hareketlerin oluşumunu desteklemektedir. Bir etnik ya da dinsel grup, dış tehditler karşısında bir araya gelerek sahip olduğu kaynakları (maddi yardımlar, gönüllü iş gücü, bilgi paylaşımı gibi) etkin bir şekilde kullanarak, bu tehditlere karşı daha dayanıklı hale gelmektedir (Putnam, 2000: 93). Farklı etnik ya da dini gruplar, dışarıdan gelen tehditleri kendi iç dayanışmalarını artırmak amacıyla bir fırsat olarak görme eğilimindedirler. Bu tür tehditler, sosyal sermayenin daha fazla mobilize edilmesine ve grup içinde daha güçlü bir bağ oluşmasına katkıda bulunmaktadır (McDonough & Roychowdhury, 2019: 47). Bu bağlamda, dış tehditlerin sosyal sermaye üzerindeki olumlu etkisi, bir grubun hayatta kalma mücadelesi verdiği ve kendini koruma amacıyla içsel dayanışmasını artırdığı anlarda belirginleşir. Bu tehditler, grup üyeleri arasında daha güçlü bir güven ve karşılıklı destek mekanizması geliştirerek, sosyal sermayenin etkin kullanımını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği üzere; din kisvesi altında işlenen terör eylemleri, insanların güven duygusunu zedelemekte ve toplumda derin yaralar açmaktadır. Böylece insanlar, günlük yaşamlarını sürdürebilme konusunda endişe duymaya başlamakta ve komşularına, iş arkadaşlarına hatta aile üyelerine bile şüpheyle yaklaşabilmektedir. Güven olgusunun sosyal sermaye açısından en temel değişkenlerden biri olduğuna dikkat çekilecek olursa bu durumun sosyal sermaye açısından ne denli tahrif edici olduğu anlaşılabacaktır. Ayrıca bu durum, sosyal bağların zayıflamasına ve toplumsal bütünlüğün ciddi şekilde zarar görmesine de yol açmaktadır. Dolayısıyla dini değerlerin suistimal edildiği örgütlerin faaliyetleri, dinler arası hoşgörü ve barışı da baltalayarak, toplumsal kutuplaşmayı ve çatışmaları tetikleyebilmektedir.

Genel bir değerlendirme ile; din olgusunun sosyal sermaye ile ilişkisi oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Türkiye özelinde dini inançların sosyal sermaye üretiminin sosyal dayanışma, yardımlaşma, dernekleşme ve cemmatleşme noktasında katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Aydemir'in (2011) ifade ettiği üzere; "Türkiye toplumunun sosyal sermaye rezervlerinin anlaşılabilmesi için özgün bir çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır."

Sonuç

Sosyal sermayenin bir toplumun sosyal bütünlüğünü koruma, iş birliği ve güven inşa etme konusundaki rolü oldukça belirgindir. Türkiye’de yapılan çeşitli araştırmalar, sosyal sermayenin özellikle dini inançlar, hayırseverlik ve sivil toplum kuruluşlarına katılım gibi faktörlerle desteklendiğini göstermektedir. İslam dininin yardımlaşma ve bağış kavramları, bireylerin toplumsal hayatta aktif rol oynamasını sağlamakta ve bu sayede sosyal bağların güçlenmesine katkı sunmaktadır. Türkiye’de büyük bir çoğunluğun dini vecibelerini yerine getirerek sosyal yardımlarda bulunduğu göz önüne alındığında, dini değerlerin sosyal sermaye üretimi açısından kritik bir öneme sahip olduğu söylene-bilmektedir. Bununla birlikte, Dünya Değerler Araştırması’ndan elde edilen verilere göre Türkiye’nin genel güven düzeyinin oldukça düşük seviyelerde olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye toplumunda güven seviyesinin azalması siyasi kutuplaşmaların, aktif terör örgütlerinin varlığının ve terör eylemlerinin önemli bir rol oynadığını söylememiz mümkündür. Özellikle Türkiye gibi kültürel, mezhepsel ve etnik çeşitliliğin olduğu toplumlarda, sosyal sermayeyi inşa etmenin en önemli yolu kuşkusuz toplumsal güveni artırmaktan geçmektedir. Ancak politik istikrarsızlık, siyasi kutuplaşmalar ve kültürel farklılıkların derinleşmesi, güven ve iş birliği duygusunu zayıflatmakta, bu da sosyal sermayenin etkin kullanılmasını engellemektedir. Araştırmalar ayrıca, güven düzeyinin bu kadar düşük seyretmesinin temel sebeplerinden birinin, Türkiye’de çeşitli terör örgütlerinin ve siyasi kutuplaşmaların toplum üzerindeki etkileri olduğunu öne sürmektedir. FETÖ, PKK, DHKP-C gibi terör örgütlerinin uzun yıllardır yarattığı güvenlik endişeleri, toplumun sosyal sermaye ve güven düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bağlamda, toplumsal birlikteliği güçlendirmek için siyasi kutuplaşmanın ve etnik çatışmaların azaltılması gerektiği açıkça ortaya konmaktadır. Netice itibarıyla, Türkiye’de sosyal sermayenin geliştirilmesi ve toplumsal güvenin artırılması, dini inançların ve sivil toplum kuruluşlarının aktif işleviyle mümkündür. Ancak bu süreç, aynı zamanda siyasal ve etnik çatışmaların hafifletilmesi ve toplumsal uzlaşmanın sağlanmasıyla desteklenmelidir. Böylelikle sosyal sermaye, güven ve dayanışmanın artırılması yoluyla toplumsal barışın inşasına katkıda bulunabilecektir.

Görülmektedir ki dini değer, inanış ve normlar sosyal sermaye olgusuna sosyal dayanışma ve toplumsal iş birliği bağlamlarında katkı sunmaktadır. Türkiye’de de bunu görmek mümkündür. Ayrıca toplumsal bütünleşmenin sağlanması, gelir eşitsizliği sorunun çözümü ve ülkede güven ikliminin oluşturulması sosyal sermaye kaynaklarının beklenen etkiyi göstermesine olanak verecektir. Bütüncül açıdan din özellikle de geleneksel toplumlarda önemli olmakla birlikte; dil, ekonomi, eğitim ve yönetsel bürokrasi bu toplumsal dayanışmanın önemli ölçütleridir. O halde sosyal sermaye açısından din olgusunu -en önemli değişkenlerden biri olsa da- tek değişken olarak kabul etmek, Türkiye’nin sosyal sermaye düzeyinin anlaşılmasını da sınırlandıracaktır. Türkiye’nin sosyal dinamiklerini göz ardı etmeden, Türk kültürünün de

barındırdığı özgül değerlere dikkat çekerek yapılacak bir araştırma, Türkiye'nin sosyal sermaye kaynaklarına dair daha bütüncül bir çerçeve sunacaktır.

Ayrıca ifade edilmelidir ki Türkiye'de din ve sosyal sermaye ilişkisine dair bir araştırmada "Din ve Kimlik: dinin bireysel ve toplumsal kimlik üzerindeki etkileri ve dinî kimliğin farklı sosyal gruplar arasında nasıl farklılık gösterdiği; Eğitim ve Din: din eğitiminin sosyal sermaye birikimine katkısı ve okul/üniversitelerde dinin rolü ve sosyal ilişkiler üzerindeki etkileri; Siyaset ve Din: dinin siyasal katılım ve davranışlar üzerindeki etkisi ile dini grupların siyasi güç ve sosyal sermaye ilişkisi" konuları üzerine yoğunlaşarak, Türkiye'de dinin sosyal sermaye üzerindeki etkileri derinlemesine incelenebilecektir. Ayrıca, nicel ve nitel araştırma yöntemleri kullanılarak, bu alanlarda kapsamlı veri toplamak ve analiz etmek, özgün ölçümler geliştirmek, sonuçların daha güvenilir olmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alacahan, O., & Duman, B. (2011). Güven ve sivil bağlılık boyutuyla sosyal sermaye ve mezhep: Kahramanmaraş örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 108-131.
- Aslan, S. (2016). Türkiye'de sosyal sermaye bileşenlerinden güven hakkında bir değerlendirmeye. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17 (2), 181-204.
- Aydemir, M. A. (2011). *Sosyal sermaye: topluluk duygusu ve sosyal sermaye araştırması*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Aydemir M. A. & Tecim, E. (2012). Türk toplumunda aile ve dinin sosyal sermaye potansiyeli. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 43-59
- Bellah, R. N. (1967). Civil religion in America. *Daedalus*, 96(1), 1-21
- Berger, P. L. (2002), *Dinin krizinden sekülerizmin krizine*, (Çev. A. Köse), sekülerizm sorgulanıyor, Ufuk Yayınları.
- Bilgiç, M. S., & Koydemir, F. S. & Akyürek, S. (2014). Türkiye'de kimlikler arası kutuplaşmanın sosyal mesafe üzerinden ölçümü ve toplumsal güvenliğe etkisi. *Bilge Strateji*, 6 (11), 163-205.
- Bourdieu, P. (2017). *Ayrım (beğeni yargısının toplumsal eleştirisi)*, (2. Baskı), (Çev. Derin Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkurt), Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P. (1986). "The forms of capital", *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. J. G. Richardson, New York: Greenwood Press, s. 241-258.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Çarkoğlu, A., & Gökşen, F., & Aydın, D. (2006). Türkiye'de hayırseverlik: vatandaşlar, vakıflar ve sosyal adalet. TÜSEV, <http://www.tusev.org.tr/tr/sosyal-yatirim/degisim-icin-bagis-projesi/yayin-turkiyede-hayirseverlik-vatandaslar-vakiflar-ve-sosyal-adalet-arastirmasi-sonuc-raporlari> adresinden 11.11.2022 tarihinde erişilmiştir.

- Çakmak, F. (2015). Din-Toplum İlişkisi Bağlamında “Dinsel İtibar” Kavramı Üzerine Teorik Bir Değerlendirme. *Eskiye Dergisi*, 30, 59-69.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2014) Türkiye’de dini hayat araştırması. 19.09.2024 tarihinde https://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/914_1.pdf adresinden erişilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2018). Cami Merkezli Etkinlikler, <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Detay/94/cami-merkezli-etkinlikler> adresinden 17.09.2024 tarihinde erişilmiştir
- Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life*. Free Press. (Orijinal çalışma 1912’de yayımlandı).
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Özer Ozankaya), (2. Baskı), Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2018). *Dini hayatın ilkel biçimleri*, (Çev. Fuat Aydın). (3. Baskı), Eskiye Yayınları
- Ete, H., & Yargı, A. (2023). Türkiye’de dindarlık algısı raporu, İstanbul Politikalar Merkezi ve Ankara Enstitüsü, toplumsal eğilimler-3, 23.01.2024 tarihinde https://www.ankaraenstitusu.org/wp-content/uploads/2023/11/Turkiyede_Dindarlik_Algisi.pdf adresinden erişilmiştir.
- Field, J. (2006). *Sosyal Sermaye*. (1. Baskı). (Çev. B. Bilgen ve B. Şen). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fukuyama, F. (1997). *Social capital (the tanner lectures on human values)*, Brasenose College, Oxford, 19.09.2024 tarihinde https://tannerlectures.utah.edu/_resources/documents/a-to-z/f/Fukuyama98.pdf adresinden erişilmiştir.
- Fukuyama, F. (2005). *Güven- Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması* (3. Baskı), (Çev. Ahmet Buğdaycı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Eserin orijinali 1995 yılında yayımlanmıştır).
- Grootaert, C. (2010), “*Sosyal sermaye: kayıp halka?*”, sosyal sermaye – kuram, uygulama, eleştiri-, (Der. M. Murat ŞAHİN ve A. Zeki ÜNAL), İstanbul: Değişim Yayınları.
- Haldun, İ. (2015). *Mukaddime 1-2*, (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haynes, J. (2017). *Religion in global politics*. Harlow: Longman.
- Huang, Y. (2015). Religion as Social Capital in Britain: Its Nature and Contribution to Integration. *The International Journal of Religion and Spirituality in Society*, 6(1), 13-26.
- Kitapçı, İ. (2015). Motivasyonel bir güç olarak sosyal sermaye kavramı ve rasyonalitesi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7 (1-2), 11-36.
- Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24, 150-165.
- Lockhart, W.H. (2005). Building Bridges and Bonds: Generating Social Capital in Secular and Faith Based Poverty to Work. *Sociology of Religion*, 66, 45-60.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (1. Baskı). (Çev.O. Akınhay ve D. Kömürcü). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi Feuerbach*, (Çev. Sevim Belli). (3. Baskı), Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K. (2018). *Seçme sosyoloji yazıları* (2. Baskı), (Der. T. B. Bottomore ve M. Rubel), (Çev. Özer Ozankaya), İzmir: Cem Yayınevi.
- Mccoy, S. J., & Mcdonough, I. K., & Roychowdhury, P. (2019). The Impact Of Terrorism On Social Capital: Evidence From The 2015 Charlie Hebdo Paris Shooting. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 0305-9049 doi: 10.1111/obes.12343
- McDonough, E., & Roychowdhury, D. (2019). *Political violence and social capital: How do terrorist attacks affect political trust? *Journal of Conflict Resolution*, 63(1), 33-59. <https://doi.org/10.1177/>
- Nişancı, Z. (2023). Sayılarla türkiye’de inanç ve dindarlık. International Institute of Islamic Thought & Mahya Yayıncılık, 18.03.2024 tarihinde https://nsp.marmara.edu.tr/dosya/nsp/Raporlar/Say%C4%B1larla%20Tu%CC%88rkiye'de%20I%C-C%87nanc%CC%A7%20ve%20Dindarl%C4%B1k_ebook.pdf adresinden erişilmiştir.
- Palabıyık, A. (2011). Pierre Bourdieu Sosyolojisinde “Habitus”, “Sermaye” Ve “Alan” Üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı 61-62, 121-141.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American Community*, New York: Simon&Schuster.
- Sosyal Veri (2022). Faaliyet alanlarına ve bölgelere göre dernekler. <https://sosyalveri.net/analiz/faaliyet-alanlarına-ve-bölgelere-göre-dernekler> adresinden 21.06.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Stark, R., & Bainbridge, W.S. (1987), *A Theory of Religion*, (1. Baskı). Rutgers University Press.
- Stromnes, K. (2008). The importance of church attendance and membership of religious voluntary organizations for the formation of social capital. *Social Compass*, 55 (4), 478-496.
- Su, M. (2023). Yaygın din eğitimi bağlamında kilise gençlik çalışmaları: Katolik kilisesi örneği. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2), 153-166. DOI: 10.58568/firatilahiyat.1351451.
- Şan, M.K. (2007). Bilgi toplumuna geçişte sosyal sermayenin taşıdığı önem ve Türkiye gerçeği. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2 (1), 70-94.
- Şan, M.K., & Şimşek, R. (2011). Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arka Planı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6 (1), 88-110.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Nelson-Hall.
- Tecim, E. (2011). *Sosyal Güven, Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Tocquaville, A. (2016). *Amerika’da Demokrasi*. (1. Baskı). (Çev. S. Sertdemir Özdemir). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. (1. Baskı), (Çev. Emre Güler), Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Traumüller, R. (2010). Moral Communities? Religion As A Source Of Social Trust in A Multilevel Analysis Of 97 German Regions. *European Sociological Review*, 27(3), 346-363.

- TRT Haber. (2017). Diyanet işleri başkanı görmez: 15 Temmuz'dan sonra toplumsal güven sarsıldı, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/gormez-15-temmuz-da-toplumsal-guven-sarsildi-310521.html> 11.23.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Tüysüz, N. (2011), "Sosyal sermayenin ekonomik gelişme açısından önemi ve sosyal sermaye endeksinin hesaplanması", planlama uzmanlığı tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Protestanlık ahlakı ve kapitalizmin Ruhu* (1. Baskı), (Çev. M. Köktürk), BilgeSu Yayıncılık.
- Weber, M. (2023). *Din sosyolojisi*. (Çev. Latif Boyacı), Kapra Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1922'de yayımlandı).
- Woolcock, M. (2001). "The place of social capital in understanding social and economic outcomes", https://www.researchgate.net/publication/269576288_The_Place_of_Social_Capital_in_Understanding_Social_and_Economic_Outcome adresinden 22.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- WVS (World Values Survey) (2023). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> adresinden 12.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Mektuplar: Hayat, Siyaset ve Bilim, Max Weber, Albaraka Yayınları (2023), 356 Sayfa

Merve TÜZÜNOĞLU*

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Öz

Bu çalışma, Max Weber'in dostlarına ve ailesine yönelik kaleme aldığı mektuplar aracılığıyla onun kişisel hayatına dair anekdotlar ile siyasete ve bilime bakışını öğrenmemizi sağlayan "Max Weber: Mektuplar – Hayat, Siyaset ve Bilim" isimli eseri inceleme ve değerlendirme amacı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler

Weber, Siyaset, Bilim.

Letters: Life, Politics and Science, Max Weber, Merve Tüzünoğlu, Albaraka Publications (2023), 356 Pages

Abstract

This study aims to evaluate the book titled *Max Weber: Letters – Life, Politics, and Science*, which allows us to gain insight into Weber's personal life through anecdotes, as well as his views on politics and science, conveyed in the letters he wrote to his friends and family.

Keywords

Weber, Politics, Science.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, merve.tuzunoglu@gmail.com, ORCID:0000-0001-6175-9801

Giriş

Weber ile ilgili Türkçe'ye en son kazandırılan eser iki cilt halinde yayımlanan seçme mektuplardır. Birinci cilt "Max Weber Seyehat Mektupları 1877-1914" ismiyle yayımlanırken, ikinci cilt ise "Max Weber Mektuplar Hayat, Siyaset ve Bilim" ismiyle yayımlanmıştır. Bu değerlendirme yazısının kapsamı ikinci cilt üzerinedir ancak her iki cildin ortak özelliği Türk sosyal bilim dünyasının önde gelen isimlerinden Weber'in hayatına şahitlik etmemizi sağlamasıdır.

İkinci cilt; meslek olarak bilim adamlığı kimliği ile başlamakta ardından Weber'in hayatı, siyasi süreci ve bilim hayatı şeklinde devam etmektedir. Mektuplar sayesinde Weber'in annesi, kardeşi, babaannesi, müstakbel eşi, siyasi ve akademik camianın önde gelen isimleri ile olan yazışmaları; onun duygu dünyasına, yaşamına, bilimsel ve siyasal düşüncelerine hatta önde gelen isimlerle tartışmalarına tanık olmayı sağlamaktadır. Örneğin; Max Weber'in gazeteci Friedrich Blank'e yönelik 27 Ocak 1911 yılında kaleme aldığı mektubunda, Heidelberg'de Wilhelm Windelband'ın öğrencisi Arnol Ruge ile olan bir gerilimlerinden bahsettiğini görülmektedir. Bu gerilimin sebebi olarak da kadın hakları aktivisti olarak bilinen eşi Marianne Weber'in Heidelberge'deki başını çektiği hareket hakkında Ruge'un aşağılayıcı ifadelerde bulunmuş olmasıdır (s. 298). Weber'in 13 Eylül 1907 tarihli mektubunda ise, psikiyatrist Otto Grob'un Sigmund Freud hakkında kaleme aldığı makalenin, Max Weber tarafından Edgar Jaffé ve Werner Sombart ile birlikte düzenlenen "Sosyal Bilimler ve Sosyal Politika Arşivi"ne dahil edilmesine ilişkin görüşleri yer almaktadır (s. 88).

Türk sosyal bilim dünyasında Weber, "Kapitalizm Ruhu ve Protestan Ahlakı", "Ekonomi ve Toplum", "Toplumsal İş bölümü" gibi Türkçeye kazandırılan temel eserler üzerinden tanınmaktadır. Weber'in kaleme aldığı mektuplar, kişisel ifadelerinin güçlü yazarlık kabiliyetiyle birleşmesi sayesinde, hayatına dair derinlikli bir yolculuk yapmamıza imkân tanımaktadır. Bu kapsamda, Weber'in mektupları son derece açıklayıcı ve tasvir edici içeriğe sahiptir. Weber'i mektup yazmaya motive eden temel nedenin ne olduğu yönündeki soru, eseri okumaya başlamadan önce muğlak iken; ilerleyen sayfalarda, dönemin koşulları içinde, zengin ve eğitilmiş üst düzey ailelerde aile üyeleriyle ayrıntılı ve dilsel açıdan son derece ağıdalı bir üslupla yazışmanın neredeyse zaruri bir durum olduğu öğrenilmektedir. Bir başka ifadeyle, mektup; aile üyeleri arasında bağın devamını sağlaması açısından son derece işlevsel bir yöntemdir. Weber'in güçlü gözlem yeteneği ile ağır ve tasvir edici bir üslup kullanma becerisinin, bu yazışma zorunluluğunun bir sonucu olarak gelişmiş olabileceği düşünülmektedir.

Weber, siyasi alanda otoriteye sahip bir entelektüeldir. Meslek olarak bilim adamlığı olarak isimlendirilen ilk bölümde Weber'in bir siyasetçi olarak anılmak istenmediğini, bilim adamlığı sıfatını kendisine daha çok yakıştırdığını öğrenmekteyiz. Bu okuyucuya son derece şaşırtıcı gelebilecek bir bilgidir. Çünkü Weber, Alman Demokrat Partisinin üyeliğini yapmış ve kararlı seçim kampanyaları yürütmüş bir isimdir. Siyasete yakından ilgisinin aileden aşinalık olduğunu ve hatta babasının Berlin Belediye Meclis üyesi ve Alman Parlamantosunun liberal üyesi olduğunu yine mektuplar sayesinde öğrenmekteyiz. öğrenmekteyiz. Weber'in siyasi alandaki etkinliğinde, sahip olduğu sosyal ve kültürel sermayenin yanı sıra ekonomik sermayesinin varlığının da son derece önem arz ettiği bir gerçekliktir.

İkinci bölüm, Weber'in özel hayatı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümde okuyucuyu, babaannesine yönelik kaleme aldığı bir mektup karşılamaktadır. Peşinden ise kış gününde annesine yönelik kaleme aldığı bir başka mektup... Bu mektupta son derece çarpıcı ifadeler yer almaktadır. "Profesörlere olan saygı yaşıyla aynı oranda artmaz". Weber'e bu cümleyi yazdıran temel neden ise, güç ise, Heidelberg'de aldığı derslerden birisinin, son derece verimsiz ilerlemiş olmasıdır. Heidelberg'de aldığı ve kendince eleştiride bulunduğu derslerin ne denli etkili olduğu bilinmese de ilerleyen sayfalarda kendisinin de gerçek bir akademisyen olup olmadığı yönünde iç muhasebesini arkadaşı Emmy Baumgarten'e 18 Şubat 1892 tarihli kaleme aldığı mektubunda ifade ettiği görülmektedir.

"Ben gerçek bir akademisyen değilim; her ne kadar bölümünün kişinin bunu ancak tüm kişiliğini adayarak başarılı bir şekilde yapabileceği anlamına geldiğinin farkında olsam da bilimsel faaliyet benim için boş zamanları doldurma kavramına çok sıkı bir şekilde bağlı. Hocalık mesleğinin pedagojik yönünün bana pratik olarak aktif olmak gibi vazgeçilmez bir duygu vereceğini umuyorum, ancak işin bu yönüne hiç yatkın olup olmadığımı henüz göremiyorum ve bu açıdan şimdilik sadece deneyim kazanmaya başlaması gereken bir acemiyim" (s. 63).

İlgili bölümün ilerleyen sayfalarında bu iç hesaplaşma Weber'in kendisini bilim insanı mı yoksa siyasetçi olarak mı konumlandırmak isteyeceği sorusunu gündeme getirmektedir. Çünkü ona göre siyaset ve bilim arasında bir uzlaşma bulunmamaktadır. Siyasetçi ona göre uzlaşmaya varan kişidir, bilim insanı ise uzlaşmaya yanaşmamaktadır. Bilim insanının bilge kişiliğe sahip olduğunu belirterek akademisyenin Weber'in gözünde ne kadar kıymetli olduğunu anladığımız satırlarda bu kişinin "saçmalıklara" taviz vermeyeceğini, vermemesi gerektiğini bu sebeple de siyasi hayat ile uzlaşma içinde olamayacağından bahsetmektedir. Aynı bölümde, Weber'in o zamanki müstakbel eşi Marianne'ye yazdığı mektuplar aracılığıyla, onun duyguları ve kişiliği hakkında bilgi edinme imkânına sahip olunmaktadır. Marianne'ye yönelik samimi bir üslup ile kaleme aldığı mektuplarda, kendisinin hayli zor bir insan olduğunu, bu durumun müstakbel eşi için zorlayıcı bir durum olacağını söylemesi,

okuyucunun yüzünde ince bir tebessüm oluşturmaktadır. Mektubun devamında ortak ilgi alanlarına sahip olmanın bu zorluğu aşmakta fayda sağlayacağını da eklemektedir.

Üçüncü bölüm Weber'in siyasi hayatıyla ilgilidir. 1892 yılında Naumann ile tanışarak başlayan siyasi hayatında devam eden önemli duraklar; 1896-1899 yılları arasında Pan-Alman Birliğine üyelik, 1918'de Berlin İşçileri Bakanlığı'nda yeni anayasa hakkında tavsiyelerde bulunacak komisyona üyelik, aynı yıl içinde Alman Kurucu Ulusal Meclisi seçimlerinde aday adaylığında başarısızlık, 1918-1919 Alman Demokrat Partisi için seçim kampanyasına dahil olmak, 1919'da "Meslek Olarak Siyaset" konulu bir konuşma, 1920 Nisan ayında ise Alman Demokrat Partisinden ayrılış şeklindedir. Alman Demokrat Partisinden ayrılış şeklindedir (s. 144).

Dördüncü ve son bölüm ise bilim başlılığını taşımaktadır. Bu bölüm içinde Weber'in filozof Heinrich Rickert'a yönelik kaleme aldığı mektup son derece heyecan uyandırıcıdır. Çünkü Weber'in önemli kavramlaştırmalarından birisi olan "ideal tip" fikrine Rickert'in katıldığını, ancak Weber'in kavramın düşünsel anlamda netleştirmesi ve çözümlememiş problemleri uyandırmayacak aşamaya gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Weber'in önemli kült eserlerinden birisi olan "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu" isimli eserine 14 Haziran 1904 tarihli kaleme aldığı mektubunda atıfta bulunarak, sağlık durumunun değişkenlik göstermesinden dolayı eser üzerinde ara sıra çalışma imkânı bulmasından yakındığını da eklemektedir (s. 265-266). Bu bölümde Weber'in çok bilinmeyen bir özelliği diyebileceğimiz husus olarak eleştiri dilinin ağırlığı dikkat çekicidir. Bunu Werner Sombart'a yönelik 20 Aralık 1913 tarihli kaleme aldığı mektubunda açıkça görmekteyiz. Weber, bu mektubunda Sombart'ın "Modern İktisadi İnsanın Entelektüel Tarihi" adlı kitabında kendisinin Protestanlık tezi hakkında yapmış olduğu eleştiriye atıfta bulunarak adeta karşı çıkışta bulunmaktadır. İlgili mektup sadece Weber'in Protestanlık tezine karşı bir savunma değil, Sombart'ın 1911'de kaleme aldığı "Yahudiler ve Ekonomik Hayat" isimli esere de eleştiri mahiyetindedir. Weber, Sombart ile kendisini kıyaslama içine girerek bilim yapma tarzlarının birbirlerinden farklı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Weber'in gözünden Sombart'ın eleştirilerinin son derece kaba bir üslupla dile getirildiğini, ayrıca eserinin de yanlışlıklarla dolu olan ikinci el özelliği taşıdığına yönelik ağır bir eleştiri yönelttiği görülmektedir (s. 309-310). Aynı bölümde, Weber'in son derece insani olan sağlık kaygısı dikkat çekmektedir. Bakanlık yetkilisine yazdığı mektubunda, bir önceki yılın sert kış koşullarının sağlığını olumsuz etkilediğini ve bu mevsimde Almanya'da bulunmasının kendisini bir hayli zorladığını belirtmektedir. Bu nedenle, yaz aylarında öğretim kadrosunda yer almak istediğini ifade etmektedir.

Weber kolay anlaşılabilen bir sosyolog değildir. Bugün sosyolojide kullanılan çok sayıda kavramın zeminini oluşturmasının yanı sıra sosyolojinin alt disiplinlerinin kurulmasında da emekleri yadsınamayacak bir isimdir. Ancak bu

gerçeklik, Weber'in kolay anlaşılabilen bir sosyolog olmadığı gerçeğini değiştirmemektedir. Eserde mektuplar birbiri ile bağlantılı değildir. Çoğu mektubun hitabet bölümünden önce o mektubun niçin kaleme alındığı yazılmış olsa da bu içerikler açıklayıcı değildir. Elbette bunun çeviri ile bir ilgisi bulunmamaktadır ancak onlarca mektup içinden seçim yapılması, bağlantıları birbirinden kopartmakta ve mektubun kaleme alış nedeninin anlaşılmasına, bağlamın kopuklaşmasına neden olmaktadır. Ancak yine de Weber'in bilimsel, kişisel yolculuğuna tanık olmayı sağlayan mektuplar, şüphesiz ki bugün Weber'in ciddi çalışmalarında görülemeyen, ön plana çıkmayan yönlerini görebilmeyi sağlamaktadır. Ayrıca yaşadığı dönemin koşulları, iletişim halinde olduğu kişilere tanıklık etmek, akademik ve entelektüel gücünün arka planını kavrayabilme imkânını sağlaması açısından mektuplar, kritik önem taşımaktadır.

Kaynakça

Weber, M. (2023). Max Weber Mektuplar Hayat, Siyaset ve Bilim. Ed. (L.Sunar). Çev. (L. Sunar ve A.F. Ergün). İstanbul: Albaraka Yayınları.

Evrimci Politik İktisat: Biyolojik İndirgemeciliğin İktisat ve Sosyal Teoriye Yayılımına İlişkin Bir Eleştiri, Adem Levent, Albaraka Yayınları (2022), 208 Sayfa

Mehmet DİNÇASLAN*

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Öz

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü öğretim üyelerinden *Doç. Dr. Adem Levent*'in kaleme aldığı bu kitap, 2022 yılında *Albaraka Yayınları* tarafından yayımlanmıştır. Kitapta, natüralist felsefenin evrimcilik aracılığıyla iktisadi düşünceye nüfuzu irdelenmiştir. Bu doğrultuda T. Veblen'den G. Hodgson ve R. Tilman'a, J. Schumpeter'den C. Menger ve F. Hayek'e evrimci felsefenin yansımaları ele alınmıştır. Akabinde evrimciliğin "Biyoeкономи, Nöroiktisat, Ajan Temelli Kompleksite İktisadi ve Evrimci Oyun Teorisi" üzerinden izleri sürülmüştür. Son olarak evrimci iktisadın Ortodoks-Heterodoks iktisat ayrımında nerede konumlandığına dair bir değerlendirme yapılmıştır. Bu yazının amacı ise "Evrimci Politik İktisat:..." (2022) kitabı rehberliğinde, evrimci düşüncenin iktisadî düşünceye yayılımının değerlendirilmesi- dir. Bu amaç doğrultusunda kitaptaki ana bölümler tetkik edilmiş ve kitabın kurumsal iktisat sahasına özgün katkıları ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Heterodoks İktisat, Kurumsal İktisat, Politik İktisat, Evrimsel İktisat, İktisat Sosyolojisi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mehmetdincaslan@ktu.edu.tr; Orcid: 0000-0002-8549-2627

Evolutionary Political Economy: A Critique of the Diffusion of Biological Reductionism to Economics and Social Theory, Adem Levent, Albaraka Publications (2022), 208 Pages

Abstract

This book, written by Assoc. Prof. Adem Levent, a faculty member of the Department of Economics at Bursa Uludağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, was published by Albaraka Publications in 2022. The book examines the influence of naturalist philosophy into economic thought through evolutionism. In this context, the reflections of evolutionist philosophy from T. Veblen to G. Hodgson and R. Tilman and J. Schumpeter to C. Menger and F. Hayek are discussed. Subsequently, evolutionism is traced through "Bioeconomics, Neuroeconomics, Agent-Based Complexity Economics and Evolutionary Game Theory". Finally, an assessment of evolutionary economics is made of its position in the distinction between Orthodox and Heterodox economics. This paper aims to review the diffusion of evolutionary ideas to economic thought, guided by the book "Evolutionary Political Economy:..." (2022). For this purpose, the main chapters in the book were analyzed, and its original contributions to institutional economics were revealed.

Keywords

Heterodox Economics, Institutional Economics, Political Economy, Evolutionary Economics, Economic Sociology.

Giriş

Egemen iktisat çizgisinde iktisadî olgular ve sorunlar, “pozitif iktisat” temelinde çoğunlukla açıklamaya dayalı yöntemlerle ele alınmaktadır. Buna karşın matematiksel formülasyonlarla ve nicel yöntemlerle açıklanması güç olan iktisadî hadiseler de bulunmaktadır. Bu noktada anlama ve yorumlama çabaları önem arz etmektedir. Üstelik açıklamaya elverişli olguların aynı zamanda anlaşılması ve yorumlanması da söz konusu olabilmektedir. Şu hâlde açıklamanın ve anlamanın epistemolojide zıt kutupları temsil etmekten ziyade, düşüncede ve uygulamada birbirini tamamlayıcı işlev gördüğü söylenebilir. Nitekim iktisat politikalarına yön veren birimler, politika önerilerinde bulunurken anlama, açıklama ve yorumlama sacayağına başvurma lüzumu duymaktadırlar. Bu süreçte kullanılan araçların ve yöntemlerin isabetliliği, politikacıların başarı düzeylerine etkilerde bulunacaktır.

Bu kısa fikrî yolculuk ile varmak istenilen nokta şudur: Kapitalist sistemin iç dinamiklerinin açıklanması kadar, bu sistemin geçirdiği dönüşümlerin idraki ve yorumlanması da elzemdir. Daha çok Heterodoks iktisat çatısı altında süregelen politik iktisat disiplini ve kurumsal iktisat araştırmaları buna olanak tanımaktadır. *Adem Levent*’in kaleme aldığı “*Evrimsel Politik İktisat: Biyolojik İndirgemeciliğin İktisat ve Sosyal Teoriye Yayılımına İlişkin Bir Eleştiri*” (2022) başlıklı kitap, söz konusu olanağın kuvveden fiile çıkmış hâline bir örnektir. Bu yazı, mezkûr kitabın tahlilini amaçlamaktadır. Fakat değerlendirmeye geçmeden önce, kitabın neşrine giden süreçte yazarın kaleminden çıkan diğer kitaplara kısaca temas etmenin gerekli olduğunu düşünüyorum. Heterodoks iktisat, politik iktisat ve kurumsal iktisat sacayağında yayımlanan bu kitaplardan her birinin bir öncekine zemin hazırladığını, bu suretle birbirlerini tamamladıklarını söylemek mümkündür.

Bu kapsamda Levent’in yayımladığı ilk kitap “*Kapitalizm ve Kurumlar: J. K. Galbraith’de Tekno-Strüktür Analizi*” (2016)’dır ve bu çalışma yazarın aynı zamanda doktora tezi konusudur. Levent, bu çalışmayla politik iktisada ve kurumsal iktisat sahasına giriş yapmıştır. Bu teşebbüsle hem kapitalizmin tarihsel serüvenini (Levent, 2016: xiii) hem de Ortodoks-Heterodoks iktisat ayrımını kavrama yönünde müktesebatını oluşturmaya başlamıştır. Bununla birlikte Levent (2016: 134), Galbraith’ın tarih felsefesinin ekonomi merkezli olduğuna dikkat çekmekte, bu yüzden söz konusu yaklaşımı tasvip etmemektedir.

Kapitalizmin tarihine yönelik ilgisi Levent’i tabiatıyla politik iktisada sevk etmektedir. Bu çizgideki bir diğer çalışması ise “*Politik Ekonomi ve Modern*

Sosyal Teori: Bir Giriş Denemesi" (2021) başlıklı kitaptır. Politik iktisat, sosyal bilimlerde disiplinlerin belirgin olarak ayrışmadığı 17. yüzyıl - 19. yüzyıl arasında ahlâk felsefesi ağırlıklı olmak üzere felsefeyle (Levent, 2021: 8) iç içe geçmiş bir disiplindir. Disiplinden "politik" sıfatının çıkarılması yönündeki teşebbüsler ise, özellikle 1870'lerdeki "marjinalist ihtilal" ile başlamış, II. Dünya Savaşı'nı müteakip hâkim anlayışın da tesiriyle süreç tamamlanmıştır. Bu dönemde iktisatta öne çıkan kuramlar arasından "rasyonel seçim teorisi'nin" diğer sosyal bilim dallarına yayılımıyla söz konusu disiplinler de dönüşümden payını almıştır. Levent (2021: 11-12)'e göre politik ekonominin iktisada dönüşümü, Batı düşüncesinin aktığı mecra ile alâkalıdır. Felsefeden doğa bilimlerine, buradan da sosyal bilimlere yayılan bu dönüşüm, genel olarak disiplinlerin belirgin hatlarla ayrışmasına, hususiyle politik ekonomiden iktisada geçişe yol vermiştir.

Bu aşamada artık iktisadın doğa bilimlerine öykünme çabaları dikkat çekmektedir. Öyle ki, matematiksel formülasyonlar ve nicel yöntemler eşliğinde, fizikten ve biyolojiden de metaforlar devşirilerek iktisadî hadiselerin açıklanması çabaları ağırlık kazanmıştır. Bu münasebetle özellikle evrim metaforuna ayrı bir önem atfedildiği söylenebilir (Levent, 2021: 21). Bu noktada Levent'in, tahlile konu olan çalışmasına, "Evrimci Politik İktisat...a" varmış bulunuyoruz... Bu eserin kurgusuna hizmet eden bir "sınıflandırma" örneğini, Levent'in bir önceki kitabından (2021) tespit etmek mümkündür. Burada Levent, evrim metaforunun iktisadî düşüncede süregelişini Geoffrey M. Hodgson'un tasnifi üzerinden aktarmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre "Avusturya İktisat Okulu, Oyun Teorisi ve Kompleksite Teorisi'nin yanı sıra Adam Smith, Karl Marx, Alfred Marshall, Thorstein B. Veblen ve Joseph A. Schumpeter" (Levent, 2021: 20-21) gibi şöhretli iktisatçıların düşünceleri de evrimci düşünce ile bağlar kurularak değerlendirilmektedir. Levent (2022: 12-13), Hodgson'un tasnifinden yararlanmakta, fakat evrimci düşüncenin izlerini bu sınıflandırmanın ötesine taşıyarak sorgulamalarda bulunmaktadır.

Analiz

Kitap, giriş ve sonuç bölümleri dışında sekiz bölüm etrafında kurgulanmıştır. Bölüm başlıkları sırayla şu şekildedir: "İktisatta Natüralist Eğilimler ve Evrimcilik", "Veblen, Post-Darwinizm ve Kurumsal İktisat", "Evrimciliğin Çağdaş Politik Teorideki Konumu: Hodgson ve Tilman", "Girişimcilik, Yenilik ve Evrim: Schumpeter'in Dinamik Bir Sistem Olarak Kapitalizm Teorisi", "Menger'den Hayek'e Avusturya İktisat Okulu ve Kültürel Evrimcilik", "Çağdaş Araştırma Programlarının Evrimciliği", "Evrimci İktisat: Bazı Ontolojik Yaklaşımlar" ve "Evrimci İktisat: Ortodoks Mu, Heterodoks Mu?" (s. 5-6).

Giriş bölümünde Levent, evrimciliğin iktisada hangi felsefî akım(lar)ın tesiriyle sızdığını irdelemektedir. Bu kapsamda sosyal bilimlerin epistemolojik temellerine dair derli toplu izahatta bulunmaktadır. Levent, sosyal bilimlerde natüralizm ve hermenötik olmak üzere iki tür "bilme tarzı" bulunduğunu

belirtmektedir. Natürallizmde doğa bilimleri ve sosyal bilimler arasında yöntem açısından ortaklık vurgusu hâkimken, hermenötikte ise yöntemsel farklılıklar öne çıkarılmaktadır (s.7). Bununla birlikte, nesnellik ve evrensellik ölçütlerini sağlayabildiği iddiasından ötürü natürallizm, hermenötiğe nispetle daha baskındır (s. 8). Hâlihazırda natürallizm, değişen koşullar doğrultusunda yeni “kavramlarla” ve “araştırma programlarıyla” entelektüel atılımını etkili bir biçimde sürdürmektedir. Bu doğrultuda Levent, “sinirbilim, evrim, kompleksite, yapay zekâ, davranışçılık, bilişsel rasyonalite, büyük vericilik, zihin ve teknoloji” gibi kavramların ve araştırma programlarının (s. 9) iktisat üzerindeki tesirlerine dikkat çekmektedir.

Levent (s.10-11)’e göre iktisatta güncel literatür, natürallistik sürecin tam merkezinde yer almaktadır. Nöroekonomi, davranışsal iktisat, deneysel iktisat, kompleksite iktisadı ve evrimsel politik iktisat gibi yeni araştırma programları, natürallist bilim anlayışından izler taşımaktadır. Evrimcilik ve natürallizm arasındaki iç içe geçmişliğe işaret eden Levent, bunun iktisada yansımalarını özellikle 1980 sonrası itibariyle metodolojik ve politik yönleriyle incelemektedir. Bununla birlikte Levent (s. 17), evrimci düşüncenin iktisada yansımalarını tüm yönleriyle ele almadığını, bilakis genel bir dökümünü yaparak sonraki çalışmalar için temel oluşturma gayretinde bulunduğunu vurgulamaktadır.

Birinci bölümde natürallizmin iktisat bilimine nüfuzunun arka planı tasvir edilerek, evrimciliğin natürallizmin türlerinden sadece biri olduğu fikri işlenmektedir (s. 39). Bu çerçevede Ortodoks iktisatta fiziğin ve diğer doğa bilimlerinin yöntemlerinden ve metaforlarından yararlanma arzusuna dikkat çekilerek, iktisadın doğa bilimlerine öykünme sürecine temas edilmektedir (s. 20). Egemen iktisat- natürallizm ilişkisinde fizikçiliğin (physicalism) ve bilimciliğin (scientism) katkılarına değinen Levent (s. 24-25), bunların 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılın büyük bir bölümünde pozitivizm olarak devam ettiğine dikkat çekmektedir (s. 31). Kısacası Levent, Batı düşüncesinin natürallizme saplanmış olduğunu belirterek, evrimciliği natürallizmin bir türü olarak ele almaktadır (s. 39).

İkinci bölümde, Veblen örneği üzerinden Darwin tesiriyle evrimciliğin kurumsal iktisada yayılımı ve nüfuzu ortaya koyulmaktadır. Bu doğrultuda Levent, Veblen’in etkilendiği Darwinizmin temelde natürallizmi temsil ettiğini ileri sürmektedir. Natürallizmin bir diğer cephesini de Neoklasik iktisadın ilham aldığı fizik temsil etmektedir. Bu bağlamda natürallizmin sosyal bilimler üzerindeki tesirlerini ortaya koyarken, Levent’in Philip Mirowski’den yararlandığı ve genel olarak onun görüşlerini benimsediği görülmektedir (s. 69). Neticede Levent, Veblen’in Darwinizme ve natürallist bilim anlayışına bağlılığından ötürü çağdaş kapitalizmi aşacak nitelikte bir kavrayışa sahip olmadığını iddia etmektedir. Buna karşın onun çağdaş teknolojiye ve kültüre ilişkin fikirlerinin kapitalizme yönelik tartışmaların düzeyini yükselttiğini de vurgulamaktadır (s. 72-73).

Üçüncü bölümde ise evrimciliğin çağdaş politik teorideki yeri Geoffrey Hodgson ve Rick Tilman örnekleri üzerinden tasvir edilmektedir. Bazı düşünce farklılıkları taşımalarına rağmen Hodgson ve Tilman, Veblen'in fikrî mirasından destek alarak Darwinci evrimciliği ve orijinal kurumsal iktisadı, "sosyal demokrasi ya da sol liberal demokrasi için yeni bir çıkış yolu olarak tasarlamaya" çalışmaktadırlar. Bu açıdan politik sol, Levent'e göre sosyal Darwinizmin olumsuz görünümünden ayrılma teşebbüsünde bulunmaktadır. Bunun için Darwinizmden beslenilerek bir politik iktisat projesi kurgulanmaya çalışılmaktadır (s. 75). Bu doğrultuda Levent; Marx, Veblen, Max Weber ve Karl Mannheim gibi sistem kurucu düşünürler arasında bağlar kurularak büyük bir teori kurgulanma gayesine dikkat çekmektedir. Böylece özellikle 1990'lı yıllardan itibaren tıkanan sol siyasete, yeni bir soluk kazandırılması ve hedef tayin edilmesi tasarlanmaktadır (s. 76). Neticede Levent'e göre Hodgson'ın ve Tilman'ın girişimleri orijinal kurumsal iktisadın hermenötik gelenekle bağını koparmakta, bu bağlamda natüralist bilimciliğe yakın görünmektedir (s. 77).

Dördüncü bölümde Levent, Schumpeter örneği üzerinden girişimcilik, yenilik ve evrim arasında kurulan bağa temas etmektedir. Bu bağlamda evrimci iktisadın çoğunlukla Schumpeter'in fikirlerinden esinlenerek 1980 sonrasında yükselişe geçtiğini dile getirmektedir. Nitekim yeni yaklaşım "Neo-Schumpeterci İktisat" olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte Schumpeter, "evrim" terimini kullanmaktan kaçınmıştır. Değişim, teknoloji ve yenilikler arasındaki ilişkiye dikkat çeken Schumpeter'in, Darwinci olmayan tarzda evrimci görüşlere sahip olduğunu ileri sürmek mümkündür. Schumpeter'in evrimciliği dinamik bir kapitalizm teorisi olarak öne çıkmaktadır. Levent, bu hususta önemli bir noktaya dikkat çekmektedir: Neo-Schumpeterci iktisatta evrimci yaklaşımın Anglosakson natüralist geleneğe dayandığını, bu yüzden Schumpeter'in Alman düşüncesi ile bağlarının, dolayısıyla sosyolojik ve felsefî temellerinin göz ardı edildiğini vurgulamaktadır (s. 101-102).

Schumpeter'in biyolojik evrimci düşünceden kaçınmasında iki unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Darwinizmin Schumpeter'in çalışmalarını sürdürdüğü dönemde sosyal Darwinizm olarak olumsuz bir içerikle anılmasıdır. Diğeri ise Schumpeter'in evrimci teorisinin (kapitalizm teorisi), Alman düşüncesiyle bağları bulunan iktisat sosyolojisi kapsamında inşa edilmiş olmasıdır. (s. 113). Bu bağlamda Levent, Neo-Schumpeterci iktisadın mahiyetine kısaca temas ederek, söz konusu iki nedenden hareketle Schumpeter ile Neo-Schumpeterciler arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Levent, yaklaşımlarının merkezine teknolojik yenilikleri yerleştiren Neo-Schumpetercilerin, Schumpeter'deki felsefî ve sosyolojik arka planı bilinçli olarak ihmal ettiklerini dile getirmektedir (s. 120).

Beşinci bölümde ise Levent'in Menger ve Hayek özelinde Avusturya İktisat Okulu'nda evrimci düşüncenin izlerini sürdüğü görülmektedir. Levent, bölümün henüz ikinci paragrafında evrimcilik noktasında Hayek ve Mises çizgileri

olmak üzere iki farklı tavra dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda Hayek hattının evrimci yaklaşımı içerdiğini, buna karşın Mises çizgisinin insan eylemi bağlamında kıta Avrupası hermenötik geleneğine daha yakın olduğuna daha yakın olduğunu ileri sürmektedir. (s. 121). Bununla birlikte Hayek'in etkilendiği bir iktisatçı-düşünür olarak Menger'in de analize dâhil edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır (s. 122). Menger'in doğrudan biyolojik yaklaşımlara ve dolaylı olarak da Darwin'in doğal seçim teorisine göndermelerde bulunması (Darwin'e hiçbir atfı bulunmamakla beraber), iktisadî evrimciliğe ve natüralizme sürüklemektedir. Bu da toplumsal ilişkilerin kendine özgü boyutlarını anlamayı zorlaştırmaktadır (s. 127).

Hayek'in evrimciliği konusunda ise Levent, İskoç aydınlanmasından hareketle Hayek'in toplumsal kurumların kendiliğinden doğan bir düzen çerçevesinde olduğu fikrini benimsediğini, ayrıca Darwinci biyolojik yaklaşımdan (grup seçilimi) da yararlandığını belirtmektedir. Bu suretle Hayek, kültürel evrim kuramıyla her iki yaklaşımı birleştirmektedir (s. 133). Kültürel evrim ve kendiliğinden doğan düzen kavramlarına "rekabeti" de ekleyen Hayek'in, medeniyetin ilerlemesini rekabet mefhumuna dayandırdığı görülmektedir. Bu münasebetle rekabeti, keşif ve öğrenme süreci olarak tanımlayarak medeniyetin ilerlemesinin kendiliğinden doğan bir düzende vuku bulduğunu ileri sürmektedir. (s. 138). Mirowski'den hareketle Levent, Hayek'in Darwinci olmayan evrimci anlayışla piyasa savunusuna destek sağlamaya çalıştığını kaydetmektedir. Bu bağlamda Mirowski, siyasî düzlemde Karl Polanyi ile onun karşı kutbuna yerleştirilen Hayek'in sosyal teorilerinde natüralist eğilimler bulunmasını şaşırtıcı bulmaktadır. Öyle ki, Polanyi'ye ve Hayek'e göre doğa, uygun şekilde yorumlandığında ideal bir toplumsal düzenin nasıl olması gerektiğini söylemektedir. Levent, bu görüşten hareketle, çağdaş Batı düşüncesinde kapitalizmi savunan veya eleştiren düşünürlerin natüralizm ortak paydasında buluşabildiklerine dikkat çekmektedir (s. 144-145).

Levent, altıncı bölümde çağdaş araştırma programlarının evrimciliğini irdelemektedir. Klasik oyun teorisi, evrimci oyun teorisi, davranışsal oyun teorisi, evrimci iktisat, davranışsal iktisat, deneysel iktisat, nöroiktisat ve ajan temelli kompleksite iktisadî bu kapsamda ele alınan yaklaşımlardır (s. 147). Yeni araştırma programlarında ortak paydayı teşkil eden evrimcilik, tümüyle iktisadın dışından gelerek sosyal bilimlere yön tayin etmeye çalışan bir mahiyete sahiptir (s. 148). İnsan varlığı, davranışı ve ahlâkının yanı sıra insanların toplumsal ilişkileri, 1980 sonrası araştırmaların genel eğilimiyle uyumlu olarak mekanik süreçlerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda evrimci modeller ve bilgisayar simülasyonları gibi hesaplama teknikleri yardımıyla insan varlığı, doğa bilimi araçlarına indirgenmektedir. Evrimci biyoloji, bu süreçte başrol işlevi görmektedir. Bu doğrultuda tam rasyonellik varsayımıyla kurgulanan bireyler yerine, evrimci bir biyolojik süreç içerisinde varlığı ve davranışları şekillenen bireyler ikame edilmektedir. Bu nokta, natüralist eğilimlerin iktisat ve nihayetinde sosyal bilimlerdeki tesirlerinin, 19.

yüzyıl sonlarından bugüne güçlenerek devam ettiğini göstermektedir. İnsan davranışlarını anlamaya yönelik felsefi çabaların bu açıdan dikkate alınmadığını, aksine bu çabaların mekanik seviyeye çekilerek sürdürüldüğünü belirtmek mümkündür (s. 163).

Yedinci bölümde ise Levent'in evrimci iktisada dair bazı ontolojik yaklaşımları tahlil ettiği görülmektedir. Bu noktada Levent'in tavrı nettir. Ona göre göre evrimcilik, sosyal bilimlere yönelik ufkumuzu zenginleştirecek kavrayışları kazandırmaktan uzaktır (s. 165). Bunda natüralizmin etkileri olduğu kadar, evrimci iktisadın bahsedilen pek çok okulun bünyesine yayılmış olması da tesirli olmuştur. Bu yaygınlık, evrimci iktisadi kuram ve yöntem açısından melez bir kimliğe büründürerek başıboş bırakmaktadır (s. 166).

Sekizinci bölümde Levent'in evrimci iktisada dair irdelemelerini ve kendi yaklaşım tarzını hedeflediği bir tartışma zeminine çektiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda evrimci iktisadın Ortodoks ve Heterodoks iktisat çizgileriyle münasebetini değerlendirmektedir. İlk paragraf gayet sarsıcı bir atıfla başlamaktadır: Robert H. Frank, bir asır sonra pek çok iktisatçının iktisat disiplininin kurucusu olarak Darwin'i öne çıkaracaklarını ileri sürmektedir. Buradan evrimci teorinin gelecekte ortodoksiyi temsil edeceği fikri çıkmaktadır (s. 175). Bunun dışında Levent, büyük vericiliğin "ikinci Aydınlanma" olarak nitelendirildiğine dikkat çekmektedir. Bu sahadaki gelişmelerle bütün ideolojilerin geride bırakılabileceği düşünülmektedir, lâkin Levent'e göre bu fikir de bir ideolojinin yansımasıdır. Böyle de olsa, evrimciliğin sunduğu temelden hareketle bu dönemde her şeyin ölçülebilir ve nicel olarak ifade edilebilir bir düzeye erişeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda Levent, ajan temelli kompleksite iktisadının evrimcilik ve bilgisayar algoritmalarından oluştuğunu dile getirmektedir. Evrimcilik, büyük vericiliğin ve ajan temelli kompleksite iktisadın temelinde yer almaktadır ve gelecekte tüm bilimsel disiplinlere nüfuz edecek bir konuma yönelmektedir. Bununla birlikte Levent, evrimci iktisadın geleceğin ortodoksisini oluşturacağı fikrine temkinle yaklaşmaktadır (s. 183).

Sonuç

Sonuç olarak Levent, Batı düşüncesinde evrimciliğin ya da daha genel anlamda natüralizmin muhkem bir konuma eriştiğini vurgulamaktadır (s. 188). Böyle de olsa, bir özne olarak toplumsal ilişkiler içinde bulunan fert merkezli sosyal bilim anlayışının geliştirilebileceğini de mümkün görmektedir (s. 189). Kitapta işlenen fikirler, tezler ve yapılan yorumlar ana hatlarıyla bunlardan ibarettir. Bu noktada, kitabın ilgili alana katkısına işaret ederek, içeriğine ilişkin bir de eleştirel katkıda bulunmak isterim.

Kitabın amacı, kurgusu, kitapta aktarılan fikirler arasında kurulan bağlar ve yapılan tahliller ahenkli bir görünüm arz etmektedir. Bu itibarla Levent, natüralizmin ve evrimciliğin iktisat disiplinine nüfuzunu tatmin edici ve etkili bir anlatımla tasvir etmektedir. Bu bağlamda kitap, söz konusu düşünceleri

sadece aktarma işlevi gören çoğu çalışmadan farklılaşmaktadır. Levent, teorilerin mutfağına inerek kuramları şekillendiren felsefî ve ideolojik arka planın etkilerine dikkat çekmekte, dahası bunların Batı düşüncesinde nerede konumlandığına dair mühim ipuçları bırakmaktadır. Bununla birlikte şu temel soru da akla gelmektedir: “Natürallizm ve evrimcilik iktisat disiplini üzerinde hiç mi olumlu tesirler bırakmadı?” Çalışmanın amacı elbette olumlu etkilerin dökümünü sunmak değildir, fakat Ortodoks iktisat teorilerinin iktisadî olguları ve/veya sorunları “açıklama” kabiliyeti de hesaba katılmalıdır. Buradan hareketle natürallizmin izlerini barındıran Ortodoks iktisat teorilerinin genel bir muhasebesinin yapılması, çalışmanın amacını ve kurgusunu pekiştirici işlev görecektir. Bu öneri, Levent (2022: 17)’in vurguladığı üzere “...daha kapsamlı ve derinlikli tartışmalara...” mütevazı bir katkı sunmaktan öte bir şey değildir. Aslolan Levent’in natürallizm ve evrimcilik bağlamında iktisat teorilerinde insanın ruhsuz ve sönük bir nesneye, ya da güncel deyişle “veri/data” unsuru haline indirgenmesine gösterdiği anlamlı tepkidir.

Sonuçta Levent, politik ekonomi ve kurumsal iktisat birlikteliğiyle çıktığı yolda emin adımlarla yürümektedir. Formalizmin iktisada ölçüsüzce nüfuz ettiği bir dönemin iktisatçı-akademisyeni olarak, iktisadî hadiseleri sosyal teori içinde anlamaya gayret etmektedir. Bu doğrultuda pek çok düşünürün fikirlerini tetkik ederek, bunların çağdaş Batı düşüncesinde nerede konumlandığını tespit etmeye çalışmaktadır. Bu itibarla analiz kabiliyetiyle ve geliştirdiği özgün yorumlarıyla Levent’in, Türkiye’de politik iktisat ve kurumsal iktisat alanlarına kayda değer katkılarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Levent, A. (2016). *Kapitalizm ve Kurumlar: J. K. Galbraith’de Tekno-Strüktür Analizi*. Matbu Kitap. İstanbul.
- Levent, A. (2021). *Politik Ekonomi ve Modern Sosyal Teori: Bir Giriş Denemesi*. Albaraka Yayınları. İstanbul.
- Levent, A. (2022). *Evrimci Politik İktisat: Biyolojik İndirgemeciliğin İktisat ve Sosyal Teoriye Yayılımına İlişkin Bir Eleştiri*. Albaraka Yayınları. İstanbul.

ADAM AKADEMİ

Sosyal Bilimler Dergisi

Yayınıcı

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)

Resmi olarak 2006 yılında kurulan ADAM, aslında çok uzun zamandır bir araya gelen akademisyenlerin bir oluşumudur. Uluslararası Kongre, Konferans ve Sempozyumlar, Cuma Konferansları, İhtisas Programları, Sosyal Bilimler ve İslami İlimler Düşünce Okulu, Proje Çalışmaları, Sanat ve Dil Faaliyetleri ile çalışmalarına devam etmektedir. Faaliyetlerini başkent Ankara'nın tarihi Hamamönü bölgesinde, Osmanlı döneminde medrese olarak faaliyet gösteren külliyesinde (Sarı Kadı Medresesi) sürdürmektedir. Vermiş olduğu eğitimler, yapmış olduğu faaliyetler ve yürütmüş olduğu akademik projeler ile ADAM;

- *Osmanlı mirasını günümüze aktarmayı,*
- *Toplumda insan kaynaklarının niteliğini artırmayı,*
- *Üniversite öğrencilerinin ve akademisyen adaylarının akademik, kültürel ve sosyal gelişmelerini desteklemeyi ve*
- *Özellikle sosyal bilimlerde yetişmiş nitelikli akademisyen sayısını artırmayı amaçlamaktadır.*

ADAM, yaşadığımız coğrafyanın tarihsel birikimi ve derin irfanıyla donanmış kişilerinin sahip olduğu potansiyeli ortaya çıkarma gayreti gösteren *bağımsız bir münevverler topluluğudur* ve çağın her alanındaki ideal insanına ulaşmak için gerekli akademik, kültürel ve sosyal altyapıyı hazırlamayı kendisine görev edinmiştir.

İletişim

Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM)
Hacettepe Mah. Tanış Sk. No: 2/A
Hamamönü/Altındağ, Ankara/Türkiye

Tel : +90 312 324 64 84 Faks : +90 312 324 05 54
E-posta : bilgi@adam.org.tr Web : www.adam.org.tr

Dergi

2011 yılında yayın hayatına başlayan ADAM AKADEMİ, Haziran ve Aralık olmak üzere yılda bir cilt ve iki sayı olarak yayımlanan akademik araştırma, derleme makaleleri ile kitap incelemelerini kabul eden uluslararası *çift-körleme* hakemlik süreci yürüten akademik bir dergidir. Dergide Türkçe ve İngilizce yazılara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Sosyal bilimler, iktisat, ekonomi, finans, maliye, tarih, İslami ilimler, teoloji, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, felsefe, sosyoloji, psikoloji, teori, araştırma, Osmanlı, Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Akdeniz, Karadeniz, reform, kalkınma, kurumlar, vakıflar, İslam dünyası

Odak ve Kapsam

ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi çok disiplinli ve disiplinler-arası akademik çalışmalara yer veren bir dergidir. Dergide; özellikle geçmiş, günümüz ve gelecekte Osmanlı coğrafyasını kapsayan tarih, coğrafya, siyaset bilimi, iktisat, antropoloji, sosyoloji, psikoloji, hukuk, dini ilimler, felsefe, uluslararası ilişkiler, çevre ve kalkınma konularını ele alan bilimsel araştırmalara özel önem verilmektedir. Dergiye gönderilen yazıların Osmanlı ve İslam coğrafyasında yer alan ülkeleri kapsamaması, güncel ve gelecek ile ilgili problemlerin ve araştırma sorularının özgün bir bakış açısıyla değerlendirmesi beklenmektedir.

Dergiye sunulan akademik çalışmaların alanında bir boşluğu dolduran, özgün nitelikte, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış (ulusal/uluslararası konferanslarda sunulmuş olan tebliğler, bu durumu belirtmeleri halinde ve makalenin geliştirilmesi şartıyla kabul edilebilir.) veyahut yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir.

ADAM AKADEMİ, Osmanlı coğrafyasında tarihten bugüne kadar gelen ülkelere ve konulara odaklanır. Dergi, bu ülke ve konular ile ilgili olarak gelen çalışmaların, Osmanlı coğrafyasında tarihte ve günümüzde var olan toplumların küresel olarak araştırılması, incelenmesi ve tartışılmasını sağlayan bir platform oluşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu coğrafyada uluslararası ve disiplinler-arası akademik çalışmalar, araştırma bulgularının yayılımı, değişimi ve tartışılması ile bu alanda çalışan akademisyenler arasında iş birliği ve ortak yayınları teşvik etmek derginin önem verdiği konular arasındadır.

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Yazarlar dergiye gönderdikleri makalenin özgün olduğunu, başka bir dilde dahi olsa makalenin daha önce yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka dergiye gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar. ADAM AKADEMİ hakemli bir yayındır. Gelen yazıların ön kabulü üzerine yayın kurulu görüş bildirir ve hakem önerir. Her yazı **en az iki hakeme** gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı **üçüncü bir hakeme** gönderilebilir veya editör, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Hakemlerin önerileri, eleştirisi ve düzeltmeleri yazara hakem adı gizlenerek yolları; yazarlar hakem görüşüne uymayı kabul etmek yükümlülüğündedir. Yazarların, gerekçe göstererek görüşlerinde ısrarcı olmaları durumunda yayın kurulu yeni bir değerlendirme yapar. Hakem görüşleri doğrultusunda yayın kurulu tarafından basılabilir kararı verilen çalışmalar, yazı düzeni, yazım kuralları, kaynakça, görsel malzeme ile yazının ilişkilendirilmesi gibi konular da dahil olmak üzere gözden geçirildikten sonra, önemli bir aksaklık bulunmaz ise son gözden geçirme yazı işleri müdürü tarafından yapılır. Dergide yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı, belirli dağıtım hakları yazarda kalmak üzere ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Çalışmalarda yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ADAM AKADEMİ'ye gönderilen çalışmalarda başvuru, inceleme, alan editörü değerlendirmesi, hakem incelemesi, düzeltme ve yayımlanma süreci ortalama **8 ile 18 ay** arasında değişmektedir. Bu süreçler makale gönderim sistemi üzerinden takip edilir. Yazarlara başka kanallar ile bilgi verilmez.

Yazar Rehberi

ADAM AKADEMİ, APA atıf formatını kullanmaktadır. Bu sebeple ADAM AKADEMİ'ye gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stilinde hazırlanmalıdır.

ADAM AKADEMİ'ye gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir. Eğer aşağıdaki kurallara uymayan bir durum ön kontrol aşamasında tespit edilirse makale hakemlere gönderilmeden yazara İADE edilir ve aşağıdaki kurallar çerçevesinde düzenlemesi talep edilir:

Genel görünüm: Çalışmalar Microsoft Word programında gönderilmelidir. Çalışma içerisinde tablo, grafik, şekil, haritalar da dahil olmak üzere Times New Roman yazı stili kullanılır. Düz metinlerin satır aralığı 1,15'tir. Paragraflar boşluk ile ayrılır ve satırbaşı yapılmaz. Tablolarda satır aralığı 1 olarak belirlenebilir. Gönderilen çalışmaların İngilizce genişletilmiş özet hariç olmak üzere en az 5.000 kelime olması beklenmektedir. Ana metin 10 puntoda yazılır.

Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle ortalı olarak kelime olarak sadece baş harfleri büyük şekilde 11 punto ile yazılmalıdır. Bağlaçlar (ve, için vb.) tamamen küçük yazılmalıdır.

Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın unvanı, adı, görev yaptığı kurum başlığın altında 10 punto ve ortalı olarak yer alır. Yazar adında unvan kullanılmaz ve kurum ismi ise italik yazılır. Diğer bilgiler için yazar isminin yanına * şeklinde dipnot verilir. Dipnotta sıra ile unvan, üniversite/kurum, fakülte/enstitü/yüksekokul, bölüm/anabilim dalı, e-posta adresi, ORCID ID numarası yazılır.

Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce, 9 punto olarak yazılmış özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan

kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak verilmelidir.

Genişletilmiş Özet: Çalışmaların uluslararası görünürlüğünü artırmak için en az 1.000 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet sunulması gerekmektedir. Bu özet makalenin ilk başvurusunda sunulabileceği gibi çalışma basım için kabul edildiğinde de sunulabilir. Fakat ikinci durumda çalışmanın genişletilmiş İngilizce özeti, İngilizce editörlerine iletilip tekrar değerlendirilecektir.

Tablolar, Grafikler ve Şekiller: Tablo, grafik, şekil vb. isimleri tablo, grafik ve şeklin üstüne 9 punto olarak yazılmalıdır. Tablo, grafik, şekil vb. isimler numaralandırılarak sola dayalı şekilde dik ve kalın yazılmalı ve sonuna nokta konulmalıdır. Tablo, grafik ve şeklin adı ise hemen devamına sadece ilk kelimenin baş harfı büyük olacak şekilde küçük yazılmalıdır (Örnek: **Tablo 1.** Atıf verme tablosu). Çalışmada kullanılacak şekil ve grafikler siyah beyaz olarak baskıya uygun yüksek çözünürlükte hazırlanmalıdır. Kaynak ise tablo, grafik veya şeklin altına ortalı şekilde italik ve 8 punto olarak yazılmalıdır. Tablolarda kullanılacak yazının büyüklüğü en çok 9 punto olarak seçilmelidir.

Alıntı ve Göndermeler: Yazarlar mümkün olduğunca dipnot kullanımından kaçınmalıdırlar. Dipnotlar sadece açıklayıcı mahiyette olmalı ve düzenli olarak numaralandırılmalıdır. ADAM AKADEMİ, sonnot kullanmamaktadır. Fakat istisnai ve zorunlu durumlarda sonnotlar sadece açıklama için kullanılabilir ve metnin sonunda yer almalıdır. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük (9 punto) yazılmalıdır.

Metin içinde genel bir referans söz konusuysa ve metnin bütününe gönderme yapılıyorsa (yazarın soyadı, yıl) yazmak yeterlidir. Örnek: (Bulut, 2009).

Belirli bir sayfadan alıntı yapılmış veya ilgili fikirler belirli bir kısımdan alınmış ise kaynak, sayfa numarasıyla beraber yazılır. Örnek: (Faroghi, 1997: 67) veya aralık verilecekse (Korkut, 2020: 12-14).

Atıf verme tablosu

Atfın cinsi	Metin içerisinde konu ile sunulan atıf	Parantez formatında cümle sonunda yapılan atıf
Bir yazarlı	Brown (1966)	(Brown, 1966: 27)
İki yazarlı	Lampe ve Jackson (1982)	(Lampe & Jackson 1982: 44)
Üç yazarlı	Bulut, Akkemik ve Göksal (2012)	(Bulut, Akkemik, & Göksal, 2012: 25)
Dört veya daha fazla yazarlı	Abisel et al. (2005)	(Abisel et al., 2005: 65)
Yazar grupları (kısaltmayla anlaşılan)	TÜİK (2015)	(TÜİK, 2015: 7)
Yazar grupları (kısaltmasız)	Hazine ve Maliye Bakanlığı (2016)	(Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2016: 15)

Aynı parantez içinde birden fazla esere atıf yapılıyorsa, kaynakçada önce yazılacak olan ilk olarak yazılır ve atıflar noktalı virgül (;) ile ayrılır. Örnek: (Bulut, 2009; Korkut, 2020).

İnternet adreslerinde kurumlara yapılacak atıflarda kurumun ismi yer almalıdır. Örnek: (TCMB, 2020).

İnternet sitelerinde yazarı/haberleştireni belli olan yazılara yapılan atıflarda ise yazar ismi normal şekilde alıntılanmalıdır. Örnek: (Karaman, 2020).

Bir yazarın aynı tarihli eserleri şu şekilde yazılır: (Özcan, 2008a) ve (Özcan, 2008b).

Kaynakça: Çalışma esnasında kullanılan ve atıf yapılan tüm kaynaklar (klasik metinler ve kişisel görüşmeler hariç) Kaynakça'ya eklenir. Çalışmada atıf yapılmayan eserlere Kaynakça'da yer verilmez.

Kaynakça metnin sonunda, Kaynakça başlığı da dahil olmak üzere 9 punto olarak yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın

birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalıdır.

Atıf yapılan kaynağın varsa DOI numaraları sona yazılır:

Pamuk, Ş. (2004). The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914. *Financial History Review*, 11(1), 7–32. DOI: 10.1017/S0968565004000022

Tek yazarlı kitap

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları* (Vol. 124). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çok yazarlı kitap

Demir, C., & Çevirgen, A. (2006). *Ekoturizm yönetimi*. Nobel Yayınları. İstanbul.

Editörlü kitap

İnalçık, H., & Quataert, D. (Ed). (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.

Kitap içinde bölüm

Bulut, M., & Korkut, C. (2017). A Look at Cash Waqfs as Islamic Financial Institutions and Instruments. *Critical Issues and Challenges in Islamic Economics and Finance Development* (85-96). Cham: Springer International Publishing.

Rapor

Karagöl, E. T., & Akgeyik, T. (2010). Türkiye’de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, 21.

Dergiden makale

Bulut, M. (2011). Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı’dan Günümüze Dünya Ekonomisi’nde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 11-28.

İnternet Kaynakları

Karaman, H. (2020). Dârü'l-harb konusu. *Yeni Şafak*: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/drul-harb-konusu-2055445> [27.06.2020].

Huiyao, W. (2020). China Should Join Trade Deal the U.S. Abandoned. *Bloomberg Opinion*: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-06-27/china-should-join-new-tpp-to-boost-global-trade> [27.06.2020].

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası – TCMB. (2020). *Çin Yuanı Fonlaması Kullanıcılarının Gerçekleştirilmesine İlişkin Basın Duyurusu (33-2020)*: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2020/DUY2020-33> [27.06.2020].

World Health Organization – WHO. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public*: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> [27.06.2020].

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar internet sayfası üzerinden [<https://dergipark.org.tr/tr/pub/adamakademi>] kabul edilmekte ve ön kabul, alan editörü incelemesi, hakem atama, revizyon, ret, kabul işlemleri yine online olarak yürütülmektedir.

Taranma ve Dizinleme

Dünyadaki birçok saygın üniversite kütüphanelerinde kataloglanan ADAM AKADEMİ, aşağıda yer alan servisler tarafından da taranmakta ve dizinlenmektedir:

- TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin (Sosyal Bilimler Veritabanı)
- ProQuest (Central, Social Science Database, Social Science Premium Collection)
- EBSCOhost (Academic Search Premier)
- Index Islamicus
- Directory of Open Access Journals (DOAJ)
- European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS)
- Index Copernicus

ADAM ACADEMY

Journal of Social Sciences

Publisher

Ankara Center for Thought and Research (ADAM-ACTOR)

ADAM, formally founded in 2006, is actually an organization of academics who have come together for a very long time. ADAM continues its works with international congress, conferences and symposiums, Friday Conferences, School of Social Sciences and Islamic Studies, projects, and art and language activities. ADAM holds these activities in its kulliyah at the historical Hamamönü district of Ankara, (Sari Kadı Madrasah) which were operating as a madrasah during the Ottoman period. ADAM aims;

- *to transfer Ottoman heritage to today,*
- *to increase the quality of human resources in society,*
- *to support academic, cultural and social development of university students and academic candidates,*
- *to increase the number of qualified academicians, especially in social sciences with the trainings, activities and academic projects.*

ADAM is an independent community of intellectuals that seeks to uncover the potential of the people who are covered with historical accumulation and deep knowledge of the geography we live in. ADAM has assigned with the task of preparing the necessary academic, cultural and social infrastructure to reach the ideal people in every area of the age.

Contact

Ankara Center for Thought and Research (ACTOR)

Ankara Dusunce ve Arastirma Merkezi (ADAM)

Hacettepe Mah. Tanis Sk. No: 2/A

Hamamonu/Altindag, Ankara/Turkey

Tel : +90 312 324 64 84

Fax : +90 312 324 05 54

E-mail : bilgi@adam.org.tr

Web : www.adam.org.tr

Journal

ADAM ACADEMY, started publishing in 2011, is an international academic journal that conducts double-blind peer review process and accepts research articles, compilation articles and book reviews. ADAM ACADEMY is published in one volume and two issues per year, June and December. The articles can be written in Turkish and English.

Keywords

Social sciences, economics, finance, public finance, history, Islamic studies, theology, international relations, political science, philosophy, sociology, psychology, theory, research, Ottoman, Balkans, Middle East, North Africa, Mediterranean, Black Sea, reform, development, institutions, foundations, waqfs, Islamic world

Focus and Scope

ADAM ACADEMY Journal of Social Sciences is a multidisciplinary and interdisciplinary academic journal covering the Ottoman world and its geography. Special attention is given to the scientific researches/articles that deal with the issues on history, geography, political science, economics, anthropology, sociology, law, religious sciences, philosophy, international relations, environment and development covering, especially, Ottoman geography covering history, present and future. It is expected that the articles sent to the journal should evaluate with a specific point of view regarding the scope, current and future problems their research questions. of the countries in the Ottoman geography.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. In order for any article to be published in ADAM ACADEMY, it should not

have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

ADAM ACADEMY focuses on the countries and subjects that have come to today from the Ottoman geography. The journal aims to provide a platform for the global research, analysis and discussion of the societies that existed in the Ottoman geography in the past and present. In addition, international and interdisciplinary academic work in this geography, the spread, exchange and discussion of research findings, and encouraging collaboration and joint publications among academicians are among the issues that the journal gives importance.

Publication Principles

Academic impartiality and scientific quality are the most important criteria when evaluating articles submitted to the journal. The authors are assumed to acknowledge that the manuscripts they write for the journal are authentic and have never been published previously even in another language or have not been submitted for publication elsewhere. ADAM ACADEMY is a refereed journal. The editorial board expresses an opinion about the preliminary acceptance of the manuscripts and hand it over to the referees. The manuscripts are referred to at least two referees. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article may be sent a third referee, or the editor may make a final decision by examining the referee reports. The suggestions, criticism and corrections made by the referees are redirected to the authors provided that the referees' names remain anonymous; the authors are obliged to take referees' consult. In case the authors are insistent upon their own manuscripts, the editorial board re-evaluates them. In accordance with the referees' opinions, the manuscripts cleared for publication by the editorial board are reviewed for their format, spelling rules, references and visual materials; the final assessment is conducted by the editorial coordinator provided there is no crucial defect. The copyright of the manuscripts accepted to be published in the journal is deemed to have been transferred to ADAM ACADEMY Journal of Social Sciences. The responsibility of the opinions expressed in the published articles belongs to their authors.

The application, review, field editor evaluation, referee review, correction and publication process ranges between 8 and 18 months on average for the submitted manuscripts to ADAM ACADEMY. These processes are followed through the online article submission system. The authors are not informed through other channels.

Writing Rules

ADAM ACADEMY uses APA version reference format. Manuscripts sent to ADAM ACADEMY should be prepared in reference system, format of footnotes and bibliography with American Psychological Association (APA) style.

Attention should be paid to presenting the articles sent to ADAM ACADEMY as follows. If a condition that does not comply with the following rules is detected during the pre-check phase, the article is returned to the author without being sent to the referees, and is requested to be framed by the following rules:

General view: Manuscripts must be submitted in Microsoft Word format. Times New Roman writing style is used in the main text including tables, graphics, figures, maps. The line spacing of text is 1.15. Paragraphs are separated by a space not with a paragraph indentation. Line spacing can be set as 1 in the tables. The submitted studies are expected to be at least 5,000 words, excluding the English extended summary. The main text is written in 10 font size.

Title: It should be a title that is compatible with the content, which expresses it best and only the initials of the words should be written in bold capital letters, in 11 font size. Conjunctions (and, for, etc.) should be written completely lowercase.

Name(s) and address(es) of the author(s): The title, name and institution of the author is 10 font size and centered. The title of the author is not used, and the institution name is written in italics. For other information, a footnote is given next to the name of the author as *. The title, university/institution, faculty/institute/college, department, e-mail address, and ORCID ID are written in the footnote respectively.

Abstract: There should be an abstract written in Turkish and English, with a font size of 9 and not exceeding 200 words at the beginning of the article. The used sources, figures and table numbers should not be mentioned in the abstract. Keywords consisting of at least 3 and at most 8 words should be given in Turkish and English by leaving a blank line under the abstract.

Extended Abstract: It must be presented an English extended abstract of 1000-1500 words in order to increase the international visibility of the manuscript. This abstract can be presented

with the article in submission, or it can be presented after the manuscript is accepted for publication. But in the second case, the extended English abstract will be re-transmitted to the English editors.

Tables, Graphics and Figures: The names of tables, graphics, figures, etc. should be written on the table, graphic and figure in 9 font size. The names of tables, graphics, figures, etc. should be numbered and written perpendicular to the left and bold, with a dot (.) at the end. The name of the table, the graphic and the figure should be written in small, with only the first letter of the first word capitalized (Example: **Table 1.** Citation table). The figures and graphics to be used in the study should be prepared in high resolution suitable for printing in black and white. The source should be written in italics, 8 font size, and centered below the table, graphic or figure. The size of the text to be used in the tables should be chosen as maximum 9 font size.

Citations: Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. ADAM ACADEMY does not use endnotes. On the other hand, endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation. Direct quotations should be given in quotes; Quotations less than five lines should be written between the lines, and quotations longer than five lines should be written in 1 point small (9 font size), 1.5 cm from the left and right of the line, in blocks and with 1 line spacing.

If there is a general reference in the text and reference is made to the whole text (surname, year) it is sufficient to write. Example: (Bulut, 2009).

If a page is quoted or related ideas are taken from a certain section, the source is written with the page number. Example: (Faroghi, 1997: 67) or (Korkut, 2020: 12-14).

Citation table

Type of citation	Citations in the text	Citations in the parenthesis format
One author	Brown (1966)	(Brown, 1966: 27)
Two authors	Lampe and Jackson (1982)	(Lampe & Jackson 1982: 44)
Three authors	Bulut, Akkemik and Göksal (2012)	(Bulut, Akkemik, & Göksal, 2012: 25)
4+ authors	Abisel et al. (2005)	(Abisel et al., 2005: 65)
Author groups can be understood with abbreviation	TÜİK (2015)	(TÜİK, 2015: 7)
Author groups (non-abbreviation)	Ministry of Treasury and Finance (2016)	(Ministry of Treasury and Finance, 2016: 15)

If more than one source is cited in the same parenthesis, the first to be written in the bibliography is written first and the citations are separated by a semicolon (;). Example: (Bulut, 2009; Korkut, 2020).

The name of the institution should be included in the references to the institutions in the internet addresses. Example: (CBRT, 2020).

In the citations made to the articles whose authors/reporters are known on the websites, the name of the author should be quoted as normal. Example: (Karaman, 2020).

The works of an author with the same date are written as follows: (Özcan, 2008a) and (Özcan, 2008b).

References: All references (excluding classical texts and personal interviews) used and cited during the manuscript are added to the References. The works that are not cited in the study are not included in the References.

The references should be written in 9 font including the References title at the end of the text, in alphabetical order according to the surnames of the authors. References should be listed by the date of publication if an author has more than one publication.

DOI numbers, if any, of the cited source are written at the end:

Pamuk, Ş. (2004). The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914. *Financial History Review*, 11(1), 7-32. DOI: 10.1017/S0968565004000022

Single author book

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları* (Vol. 124). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Multi author book

Demir, C., & Çevirgen, A. (2006). *Ekoturizm yönetimi*. Nobel Yayınları. İstanbul.

Editorial book

İnalçık, H., & Quataert, D. (Ed). (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.

Chapter in the book

Bulut, M., & Korkut, C. (2017). A Look at Cash Waqfs as Islamic Financial Institutions and Instruments. *Critical Issues and Challenges in Islamic Economics and Finance Development* (85-96). Cham: Springer International Publishing.

Report

Karagöl, E. T., & Akgeyik, T. (2010). Türkiye'de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, 21.

Article from journal

Bulut, M. (2011). Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı'dan Günümüze Dünya Ekonomisi'nde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 11-28.

Internet sources

Karaman, H. (2020). Dâru'l-harb konusu. *Yeni Şafak*: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/drul-harb-konusu-2055445> [27.06.2020].

Huiyao, W. (2020). China Should Join Trade Deal the U.S. Abandoned. *Bloomberg Opinon*: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-06-27/china-should-join-new-tpa-to-boost-global-trade> [27.06.2020].

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası – TCMB. (2020). *Çin Yuanı Fonlaması Kullandırımlarının Gerçekleştirilmesine İlişkin Basın Duyurusu (33-2020)*: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2020/DUY2020-33> [27.06.2020].

World Health Organization – WHO. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public*: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> [27.06.2020].

Submission of Manuscripts

Manuscripts prepared in accordance with the principles stated above are accepted on the website [<https://dergipark.org.tr/tr/pub/adamakademi>] and preliminary acceptance, field editor review, referee appointment, revision, rejection, acceptance procedures are also carried out online.

Abstracting and Indexing

ADAM ACADEMY, cataloged in many reputable university libraries in the world, is also abstracted and indexed by the following services:

- TÜBİTAK ULAKBİM TR Index (Social Sciences and Humanities Database)
- ProQuest (Central, Social Science Database, Social Science Premium Collection)
- EBSCOhost (Academic Search Premier)
- Index Islamicus
- Directory of Open Access Journals (DOAJ)
- European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS)
- Index Copernicus